

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Д.Н. КОЗАК

**ПОСЕЛЕННЯ
НЕВРІВ,
СЛОВ'ЯН
ТА ГЕРМАНЦІВ
на
СТИРІ**

УДК 904.4(477.81)“6387/653”
ББК Т4(4Укр-4Рів)273.12/432—423

К 590

Відповідальний редактор:

д. і. н. *Б.В. Магомедов*

Рецензенти:

д. і. н., проф. *Р.В. Терпиловський*

к. і. н. *Н.С. Абашина*

*Затверджено до друку Ученою радою
Інституту археології НАН України*

Козак Д.Н.

К 590 Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі / Інститут археології НАН України. — Київ, 2012. — 264 с.; іл.

ISBN 978-966-02-6563-9

Монографія присвячена висвітленню результатів роботи Волинської археологічної експедиції інституту археології НАН України у 2004—2010 рр. на багатопаровому поселенні біля с. Хрінники під керівництвом Д.Н. Козака. Вона є продовженням книги «Давні землероби Волині» (2004).

У книзі проаналізовані поселення ранньозалізного часу, що пов'язуються з племенем неврів; поморсько-кльошової культури, носії якої були пращурами слов'ян та германців. Детально розглянуті матеріали вельбарської культури, творцями якої були готи — східногерманське племінне об'єднання, що прибуло на землі Волині з території північно-східної Польщі. Проаналізовано також матеріали поселень слов'янської й княжої доби. Розглянуто питання етнічної належності та соціально-економічного розвитку давніх племен Волині, окремі аспекти їх духовного життя.

УДК 904.4(477.81)“6387/653”

ББК Т4(4Укр-4Рів)273.12/432—423

NATIONAL ACADEMY of SCIENCES of UKRAINE
INSTITUTE of ARCHAEOLOGY

D.N. KOZAK

SETTLEMENT
of NEURI,
SLAVS
and GERMANS
on the STYR RIVER

УДК 904.4(477.81)“6387/653”
ББК Т4(4Укр-4Рів)273.12/432—423
К 590

Responsible editor.
Dr. of Hist. Sciences *B.V. Magomedov*

Reviewers:
Dr. of Hist. Sciences, Prof. *R.V. Terpylovsky*
Kand. of Hist. Sciences *N.S. Abashyna*

*Approved for publication by Scientific Council
of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine*

Kozak D.N.
К 590 Settlement of Neury, Slavs and Germans on the Styr river / Institute of Archaeology NAS of Ukraine. — Kyiv, 2012. — 264 p.; ill.
ISBN 978-966-02-6563-9

The study is devoted to the presentation of the results of work of the Volyn Archaeological Expedition of the Institute of Archaeology of the NAS Ukraine from 2004 to 2010 at the multi-layer settlement near Khrinnyky village headed by D.N. Kozak. This is a sequel of a book «Ancient Farmers of Volyn Region» (2004).

In the book analyzed settlements of the Early Iron Age related with the Neuri tribe; a Pomorsko-Klyoshova culture, which population was ancestors of the Slavs and the Germans. Studied in detail are materials of Velbarska culture created by the Goths, an Eastern German tribal union which came to Volyn region from North-Eastern Poland territory. Materials from the settlement of the periods of Slavs and Grand Princes are also analyzed. Issues of ethnicity, social and economic development of ancient tribes of Volyn region, and certain aspects of their spiritual life are discussed.

УДК 904.4(477.81)“6387/653”
ББК Т4(4Укр-4Рів)273.12/432—423

Монографія присвячена висвітленню матеріалів здобутих при дослідженні багатшарового поселення на лівому березі р. Стир (Хрінницьке водосховище) в урочищі Шанків Яр протягом 2004—2010 рр. Вона є продовженням книги «Давні землероби Волині» (К., 2004) написаній у співавторстві з Б.А. Прищепом та В.В. Шкоропадом.

На першому етапі (1993—2001 рр.) дослідницькі роботи вели переважно як рятівні по периметру берегової лінії.

На другому етапі дослідження були сконцентровані на ділянці високої берегової тераси з досить рівною горизонтальною поверхнею. Цю ділянку довгий час використовували під сільськогосподарські угіддя, тому верхні пласти культурного шару, як правило чорнозему, до глибини 0,3 м пошкоджені оранкою.

На глибині від 0,5—0,6 м до 1 м залягав брунатний щільний однорідний ґрунт, на тлі якого виявлялися плями заповнень котлованів археологічних об'єктів — жител, господарських споруд та ям-погребів.

У межах розкопів XX—XXIII досліджено площу 2900 м². Саме на цій ділянці, як виявилось, розміщалося ядро поселення ранньозалізного часу, торговий і культовий центр готів (вельбарська культура), більшість об'єктів ранньослов'янського часу (від VII до X ст. н. е.) та періоду Київської Русі (XII ст.).

Виявлено нові об'єкти поморсько-кльошової культури, в тому числі в урочищі Цегельня, що примикає до урочища Шанків Яр зі східної сторони. Це свідчить про існування тут протягом тривалого часу кількох поселень прадавніх слов'ян. В матеріалах окремих жител та споруд цієї культури відображені всі складні етапи розвитку її носіїв. Зокрема, керамічний комплекс поселення ілюструє контакти з носіями лежницької, черепинсько-лагодівської та могилянської культурно-етнічних груп ранньозалізного часу. Це дає можливість припустити, що поморсько-кльошова людність, просунувшись на Волинь у IV ст. до н. е., застала тут місцеве населення ранньозалізного часу, вступивши з ним у асимілятивні процеси. Добре фіксується час часткової латенізації культури внаслідок проникнення в її середовище ясторфських груп населення, що належали давнім германцям. Дані, отримані на поселенні, свідчать також про інвазію в I ст. до н. е. у сформоване бікультурне середовище носіїв пшеворської та зарубинецької культур.

Матеріали зубрицької культури виявлені на поселенні (опубліковані нами у монографії «Венеди») підтвердили, що зубрицька культура складається із пшеворських та зарубинецьких культурних компонентів, в основі яких був компонент поморсько-кльошової культури. Ці дослідження дозволяють надійно пов'язати без-

перервною ниткою культурно-історичний розвиток Волині від ранньозалізного часу до періоду інвазії на ці землі східногерманських племен готів.

Значний науковий інтерес викликають матеріали пов'язані з готами.

Саме на дослідженій у 2002—2009 рр. ділянці знаходилося ядро готського поселення, з яскраво вираженою планіграфією навколо культового центру, основу якого складало святилище-жертвник. Цей об'єкт був оточений кількома рядами житлових та господарських споруд, серед яких, очевидно, знаходилися приміщення обслуговуючого жертвник персоналу (жерці, слуги).

Отримані при дослідженні вельбарського поселення матеріали дозволяють інтерпретувати його як один з найбільших на готських землях сучасної України торгових та культових центрів готських племен.

Цікаво зазначити, що досліджене поселення оточене низкою синхронних селищ, розміщених на відстані 0,5—2 км від нього.

Дослідження значно доповнили дані про середньовічне слов'янське селище. У книзі характеризуються 20 нових об'єктів, що належить до празько-корчацької культури (VII ст.), райковецької (IX—X ст.) та епохи Київської Русі (XII—XIII ст.). Розкопки широкою площею дали можливість визначити планіграфію селища, характер та особливості житлових будівель різних хронологічних періодів. Сукупний матеріал середньовічного поселення доз-

воляє зробити висновок про еволюційний розвиток матеріальної культури слов'ян від VI—VII ст. до X ст. включно. В XI ст. життя на поселенні переривається і відновлюється у XII ст. продовжуючись до XIV—XV ст. Співставлення писемних та археологічних джерел дає змогу визначити, що мешканцями слов'янського поселення були дуліби. Різке зростання чисельності мешканців у X ст. може бути відображенням якихось міграційних процесів, пов'язаних, можливо, з формуванням нового племінного об'єднання волян.

Автор висловлює вдячність кандидату історичних наук, доценту Богдану Прищепі, науковому співробітнику Інституту українознавства НАН України Дмитру Павліву за допомогу та консультації при написанні аналітичних частин розділів I та IV. Дякую також співробітникам відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України Антону Панікарському та Тетяні Шитій за підготовку тексту та ілюстрацій до книги.

Окрема подяка науковому працівнику дочірнього підприємства ОАСУ Інституту археології НАН України «Волинські старожитності» Віктору Баюку за допомогу у польових дослідженнях пам'ятки разом зі студентами історичного факультету Волинського національного університету ім. Івана Франка, Рівненського інституту слов'янознавства, Київського славістичного університету та Рівненського державного гуманітарного університету.

ПОСЕЛЕННЯ НЕВРІВ

ПЛАНІГРАФІЯ ПОСЕЛЕННЯ

Поселення розташоване у східній частині урочища Шанків Яр. Його розміри складають приблизно 100 × 40 м. Центральна частина поселення розміщена в 20—25 м від краю берега має розміри 20—25 м. Поодинокі об'єкти, здебільшого господарські ями, хліви, знаходились на відстані 20—50 м від основної частини селища (рис. 1; фото 1, 2).

Селище складалося з 2 жител, 24 господарських будівель та 29 ям-погребів. Всі житла розміщені одним рядом по лінії північ—південь на відстані 1—20 м одне від одного. Господарські будівлі знаходяться на захід та на північ від жител,

між ними та берегом річки.

Умовно всі об'єкти можна розділити на два господарські комплекси — південний та північний.

До складу першого входило житло 95 та 15 господарських об'єктів. Другий комплекс складався з житла 82 та 17 господарських об'єктів.

Можливо, хронологічно ранішим був перший комплекс, оскільки господарська споруда 44, яка входила до нього, частково перекрита житлом 82.

Окремо від цих двох комплексів розташоване житло — сушарня рибалки (ж. 110) (див. відповідний підрозділ).

Фото 1. Зачистка в розкопі на поселенні ранньозалізного часу (р. XXI)

Фото 2. Ділянка розкопу XXI з об'єктами ранньозалізного часу

ЖИТЛОВІ СПОРУДИ

Житло 82 (фото 3; рис. 2) виявлене на глибині 0,9 м від рівня сучасної поверхні. Це була підпрямокутна у плані напівземлянка із заокругленими кутами, орієнтована стінами за сторонами світу. Розміри житла складають $2,7 \times 3$ м, висота земляних стін $0,55\text{--}0,6$ м від рівня долівки. Стіни житла дещо похилі. Долівка рівна, добре утоптана, але із вм'ятинами та неглибокими ямками.

Вздовж південної та східної стіни житла розміщено материковий виступ-прилавок шириною $0,6\text{--}0,9$ м, що підвищувався на $0,2\text{--}0,25$ м над рівнем долівки. Це була, очевидно, основа лежанки.

Приблизно в центрі житла, у $0,6$ м від лежанки на північ розташоване глинобитне вогнище. Його черинь вимощений уламками каменю-пісковика, глина під якими обпалена до глибини $0,15$ м. Камені

Фото 3. Житло 82

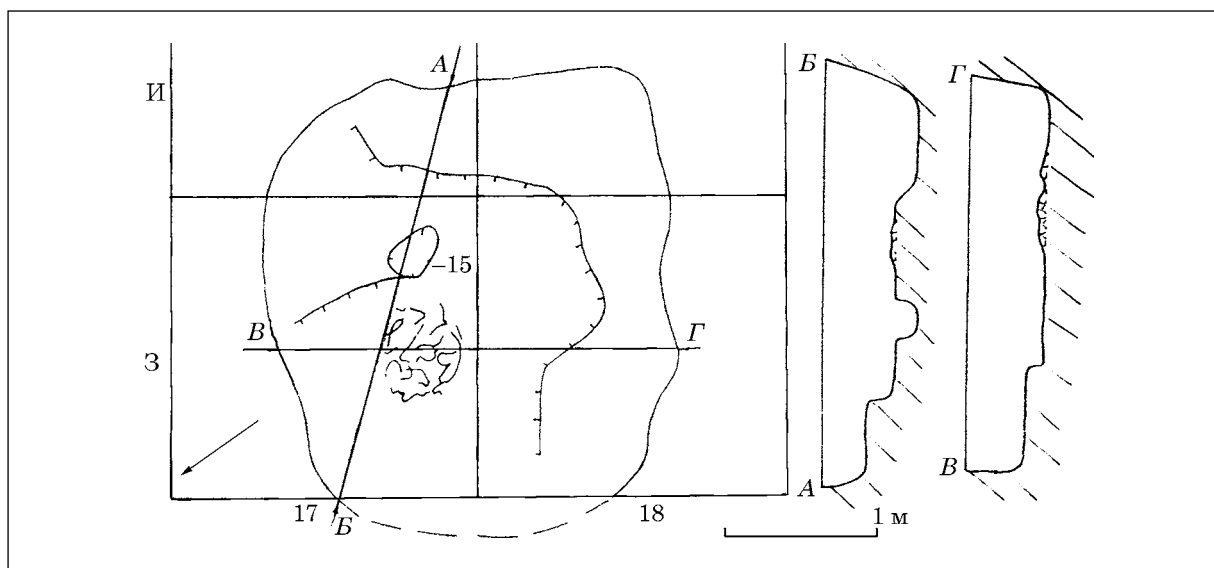

Рис. 2. План і розрізи житла 82 (2003 р., р. XX)

Фото 4. Житло 95

також дуже обпалені, деякі уламки потріскалися. Розміри вогнища 0,5—0,6 м. На відстані 0,2 м від вогнища на схід розташована стовпова ямка діаметром 0,3 м та глибиною 0,15 м від рівня долівки. Долівка навколо вогнища помітно утоптана.

Заповнення житла складалося з темно-сірого гумусу з домішкою попелу та вугликів, уламків глиняної обмазки. У заповненні виявлено багато уламків ліпного глиняного посуду та кісток тварин. Серед ліпного посуду уламок плоскої широкогорлої миски, ліпного банкоподібно-

го горщика з проколами під хвилястими краями вінець, уламок сіролощеного диска (табл. 1).

На увагу заслуговує згусток замішаної, готової для використання глини з домішкою подрібненого кременя, що лежав біля вогнища.

Житло 82 є першим відкритим житлом ранньозалізного часу на поселенні, і цей факт можна вважати науковим відкриттям сезону 2003 року.

Житло 95 (фото 4; рис. 3) виявлене на відстані 0,8 м на північ від житла 93 на глибині 0,55 м від рівня сучасної повер-

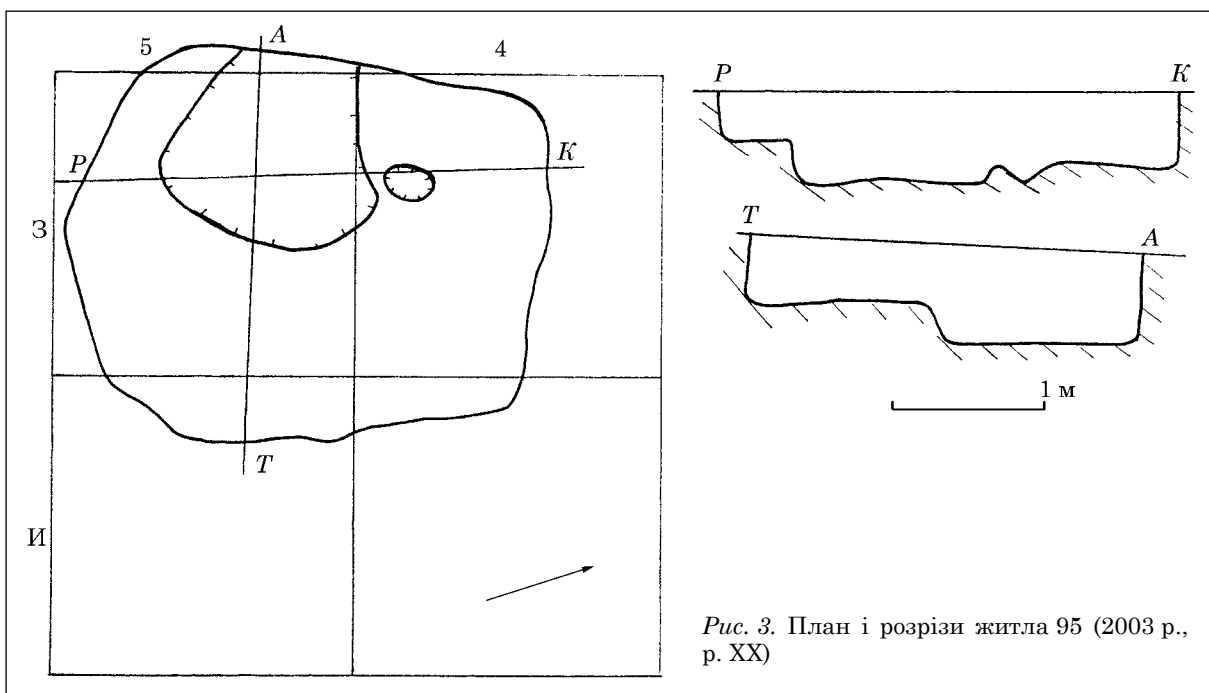

Рис. 3. План і розрізи житла 95 (2003 р., р. XX)

хні. Житло прямокутної у плані форми орієнтоване стінами за сторонами світу з невеликим відхиленням на схід. Розміри житла складають $3,1 \times 2,48$ м, висота земляних стін $0,6$ м від рівня долівки. Це була напівземлянка із прямовисними стінами та рівною, добре утрамбованою долівкою. Під західною стіною житла розташована підвальна яма неправильної форми, розмірами $1,3 \times 1,28$ м і глибиною $0,22$ м від рівня долівки. Стіни ями прямовисні, дно рівне, дещо утоптане. З північного боку

підвальної ями знаходилася стовпова яма округлої форми діаметром $0,2$ м та глибиною $0,15$ м від рівня долівки.

Заповнення житла складалося із сірого гумусу з великою кількістю попелу, вугликів, шматків глиняної обмазки. У заповненні виявлено значну кількість уламків ліпного керамічного посуду ранньозалізного часу, кістки тварин, а також бронзову шпильку з розклепанним та скрученим у кільце кінцем-основою. Другий кінець шпильки сильно загострений.

СПОРУДИ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Споруда 35 (фото 5; рис. 4, 1) виявлена на глибині $0,9$ м від рівня сучасної поверхні. Вона має видовжено-овальну форму й орієнтована довгою віссю за лінією схід—захід. Західна частина споруди звужена. Розміри будівлі $1,6 \times 2,4$ м, глибина $0,6$ м від рівня виявлення. Стіни будівлі вертикальні, дно рівне, пласке. В її вужчій, західній частині розміщена підвальна яма округлої форми діаметром $0,62$ м та глибиною $0,96$ м від рівня дна споруди. Стіни ями вертикальні, дно рівне. Біля ями була материкова приступка розмірами $0,2 \times 0,3$ м глибиною $0,2$ м від рівня виявлення споруди.

Фото 5. Споруда 35

Заповнення споруди складалося з темно-сірого гумусу зі значною домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено багато уламків тюльпаноподібних горщиків, у тому числі мініатюрний горщик із проколами під вінцями та нігтевими заціпами на стінках, пустотіла ручка, мушля *unio* (табл. 2, 1, 2). Споруда належить до ранньозалізного часу.

Споруда 38 (фото 6; рис. 4, 2) виявлена на глибині $0,95$ м від рівня сучасної поверхні. Вона має видовжено-овальну форму й орієнтована довгою віссю за лінією північ — південь. З однієї сторони (західної)

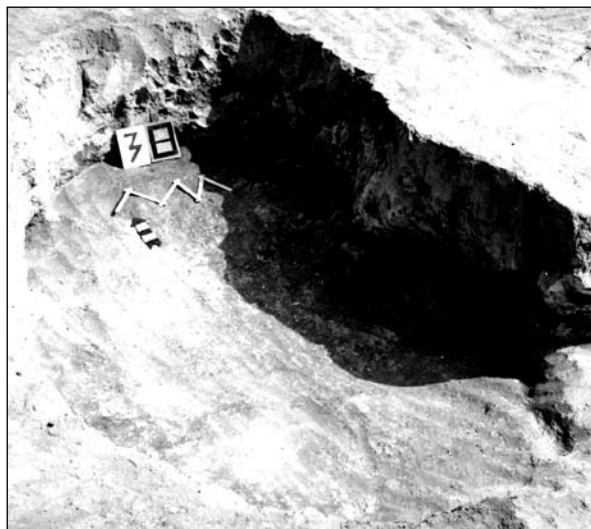

Фото 6. Споруда 38

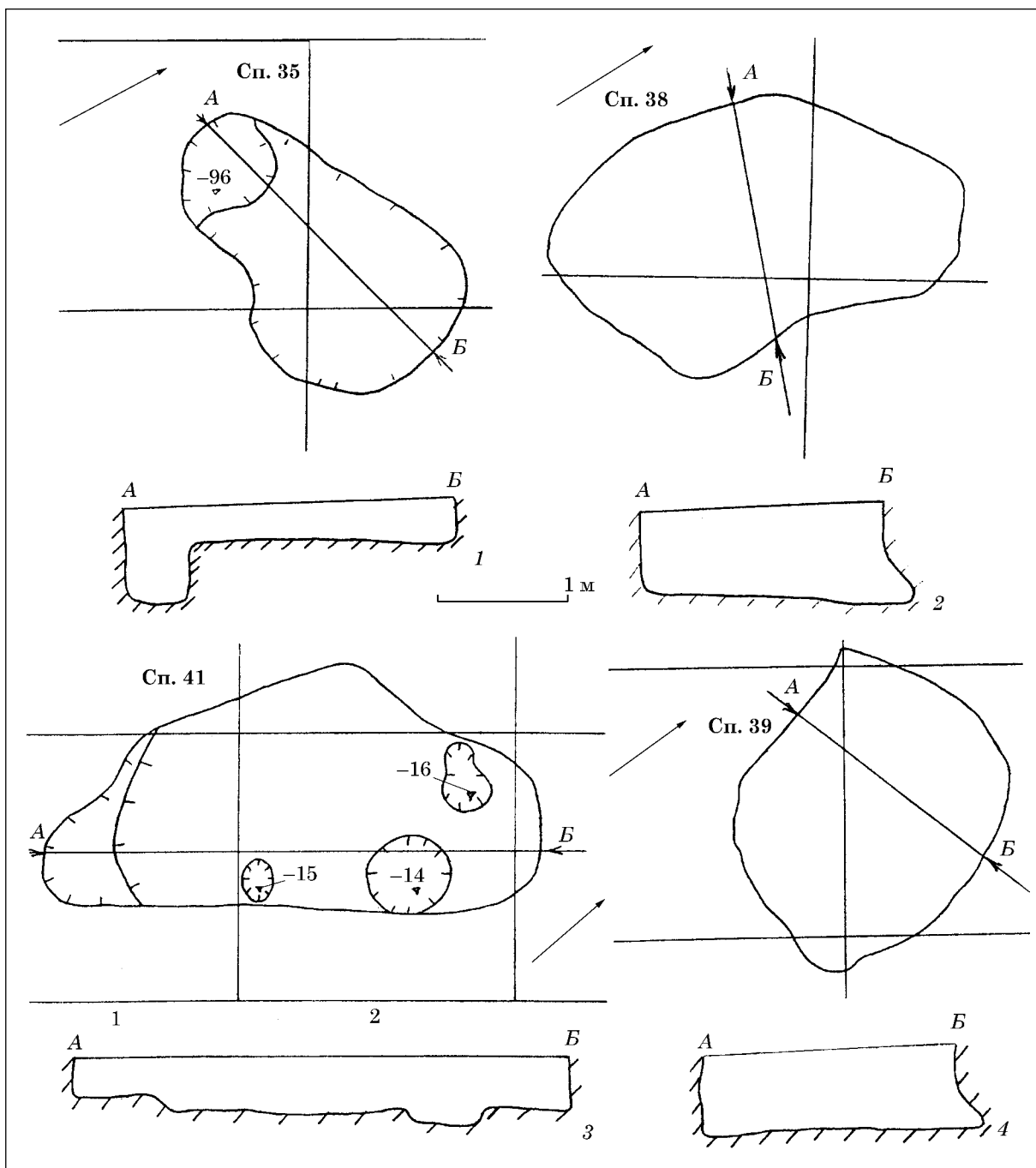

Рис. 4. Плани та розрізи споруд: 35 (1); 38 (2); 41 (3); 39 (4) (2002 р.)

стіна вертикальна, зі східної — з підбоям. Дно рівне. Розміри споруди $1,6 \times 3$ м, висота земляних стін $0,52$ м від рівня дна.

У заповненні споруди, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів і попелу виявлено кілька уламків ліпних

горщиків тюльпаноподібної форми з проколами під вінцями та розтирач (табл. 2, 3—5). Споруда належить до ранньозалізного часу.

Споруда 39 (рис. 4, 4) виявлена на глибині $0,95$ м від рівня сучасної поверх-

ні. Споруда має овальну у плані форму, орієнтована довгою віссю за лінією північ—південь. Стіни вертикальні, зі східної сторони — з підбоям. Дно рівне, плоске. Розміри споруди $1,6 \times 2,2$ м, висота земляних стін 0,5 м від рівня дна.

Заповнення споруди складалося з темно-сірого гумусу з домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду ранньозалізного часу та кістки тварин.

Споруда 41 (фото 7; рис. 4, 3) виявлена у 1 м на захід від споруди 40 на глибині 0,9 м від рівня сучасної поверхні у материковій глині, до якої дорився ківш екскаватора, що вибирав чорнозем.

Споруда має підпрямокутну у плані форму з вигнутою західною стіною й орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни прямовисні, дно глиняне, міцно витопане, рівне. Розміри споруди $3,5 \times 2$ м, висота земляних стін 0,4 м від рівня дна. Стіни її вертикальні, дно глиняне, міцно утопане, рівне. У західній стіні споруди розміщений материковий виступ висотою 0,12 м від рівня дна і розмірами $0,4 \times 1,1$ м. Виступ був, очевидно, основою дерев'яної сходинки. У долівці споруди знаходилися три ямки від стовпів. Вони мали округлу у плані форму діаметром

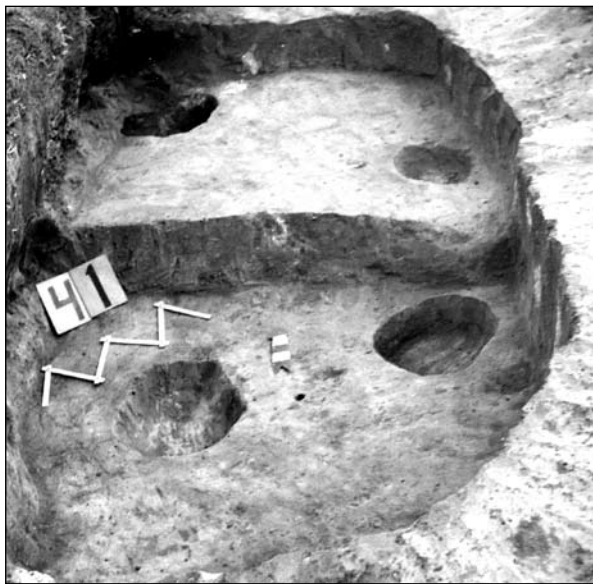

Фото 7. Споруда 41

0,2—0,5 м і глибину 0,15—0,16 м від рівня дна.

Заповнення споруди складалося з темно-сірого гумусу з домішкою попелу та вугликів. У заповненні виявлено невелику кількість уламків ліпного посуду ранньозалізного часу та кістки тварин (табл. 3, 1—4).

Споруда 42 (рис. 5, 1) виявлена на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні. Це була заглиблена у материк будівля видовжено-овальної форми, яка простежувалася на тлі передматерикового шару темним заповненням. Будівля орієнтована довгою віссю за лінією північ—південь із деяким відхиленням на захід. Розміри споруди $1,4 \times 3,4$ м, висота земляних стін 0,6 м від рівня її дна. Стіни вертикальні, дно рівне, у північній та південній частинах дещо заглиблене. Форма споруди є характерною для ранньозалізного часу.

У заповненні знайдено значну кількість уламків ліпного посуду ранньозалізного часу та кістки тварин. Серед посуду привертає увагу розвал горщика з проколами під вінцями та чорнолощена миска. У споруді виявлено також кістяну проколку та кістяне лощило (табл. 4).

Споруда 44 (фото 8; рис. 5, 2) виявлена на відстані 0,4 м на схід від споруди 45 на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні. Споруда має типову для ран-

Фото 8. Споруда 44

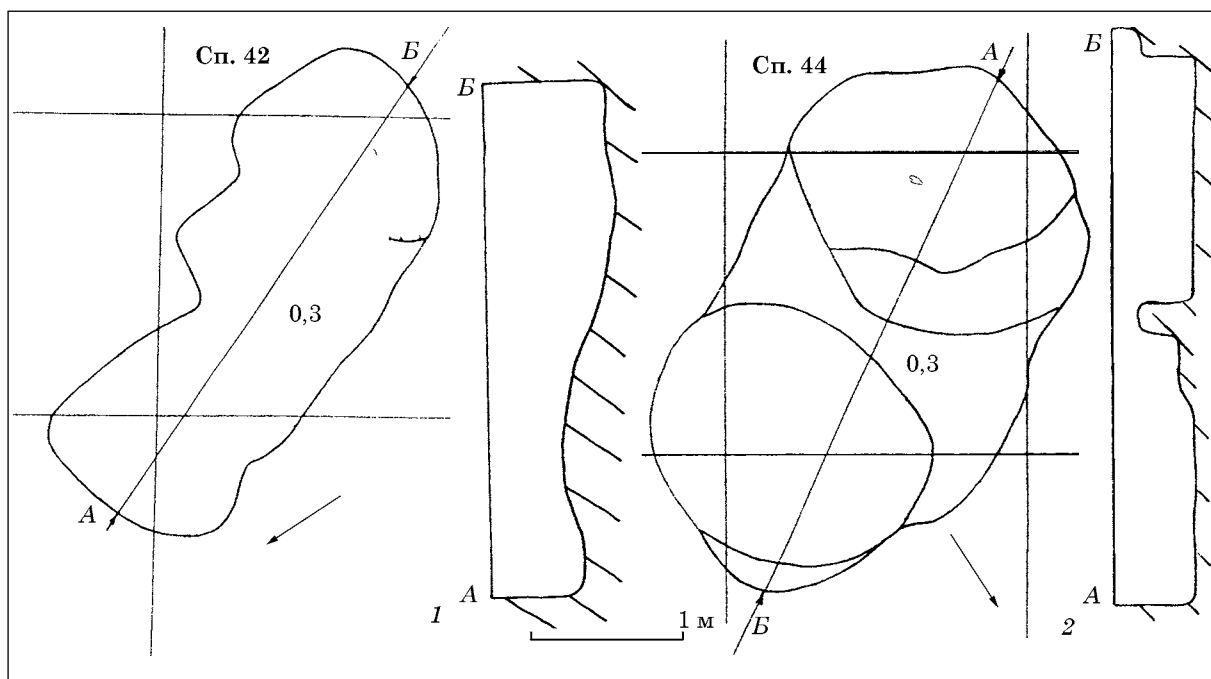

Рис. 5. Плани та розрізи споруд: 42 (1); 44 (2) (2003 р., р. XX)

ньюзалізного часу форму напівземлянки у вигляді видовженого овалу, краї якого складають заглиблені у дно господарські ями-погреби. Споруда орієнтована короткою віссю за лінією північ—південь. Розміри споруди $2,1 \times 3,8$ м, висота земляних стін $0,32$ м від рівня дна. Дно рівне, стіни вертикальні. У східному та західному краях споруди розташовані господарські ями-підвали. Вони мають округлу у плані форму діаметром $1,6$ і $1,8$ м та заглиблені у материк на $0,18$ м від рівня дна споруди. На краях ями, розміщеної у східному кінці споруди, знаходився материковий прилавок шириною $0,2$ м та довжиною $1,3$ м, що піднімався на $0,36$ м над рівнем дна ями. Невисокий материковий останець знаходився також у ямі, розташованій у західній частині споруди. Його ширина $0,42$ м, довжина $1,8$ м. Останець піднімався на $0,12$ м над рівнем дна ями.

У заповненні споруди, яке складалося з темного гумусу з домішкою попелу, виявлено значну кількість уламків ліпного посуду ранньозалізного часу та кістки тварин. Серед посуду вирізнявся уламок плоскої широкої миски з денцем,

три уламки тюльпаноподібного горщика, прясло, виготовлене з фрагмента чорнолощеної посудини (табл. 5, 1—4, 6).

Споруда 45 (рис. 6, 2) ранньозалізного часу і виявлена на глибині $0,7$ м від рівня сучасної поверхні. Споруда мала видовжено-овальну у плані форму і була орієнтована довгою віссю за лінією північ—південь. Стіни вертикальні, дно рівне, дещо утоптане. Розміри споруди $1,8 \times 8$ м, висота земляних стін $0,4$ м від рівня дна. Південна частина споруди дещо заглиблена у материк. Заглиблення мало округлу форму розмірами $1,8 \times 1,8$ м та глибину $0,12$ м від рівня дна споруди. Біля західної стіни у заглибленні виявлена стовпова ямка діаметром $0,2$ м та глибиною $0,1$ м від рівня дна.

Заповнення об'єкту складалося з темно-сірого гумусу з домішкою попелу та вугликів. У заповненні виявлено значну кількість уламків ліпного посуду, кістки тварин. Серед ліпного посуду є уламок диска, миски, тюльпаноподібного горщика, бочок ліпної посудини з нігтевими заціпами. Є також уламок глиняного прясла виготовленого з ліпного черепка.

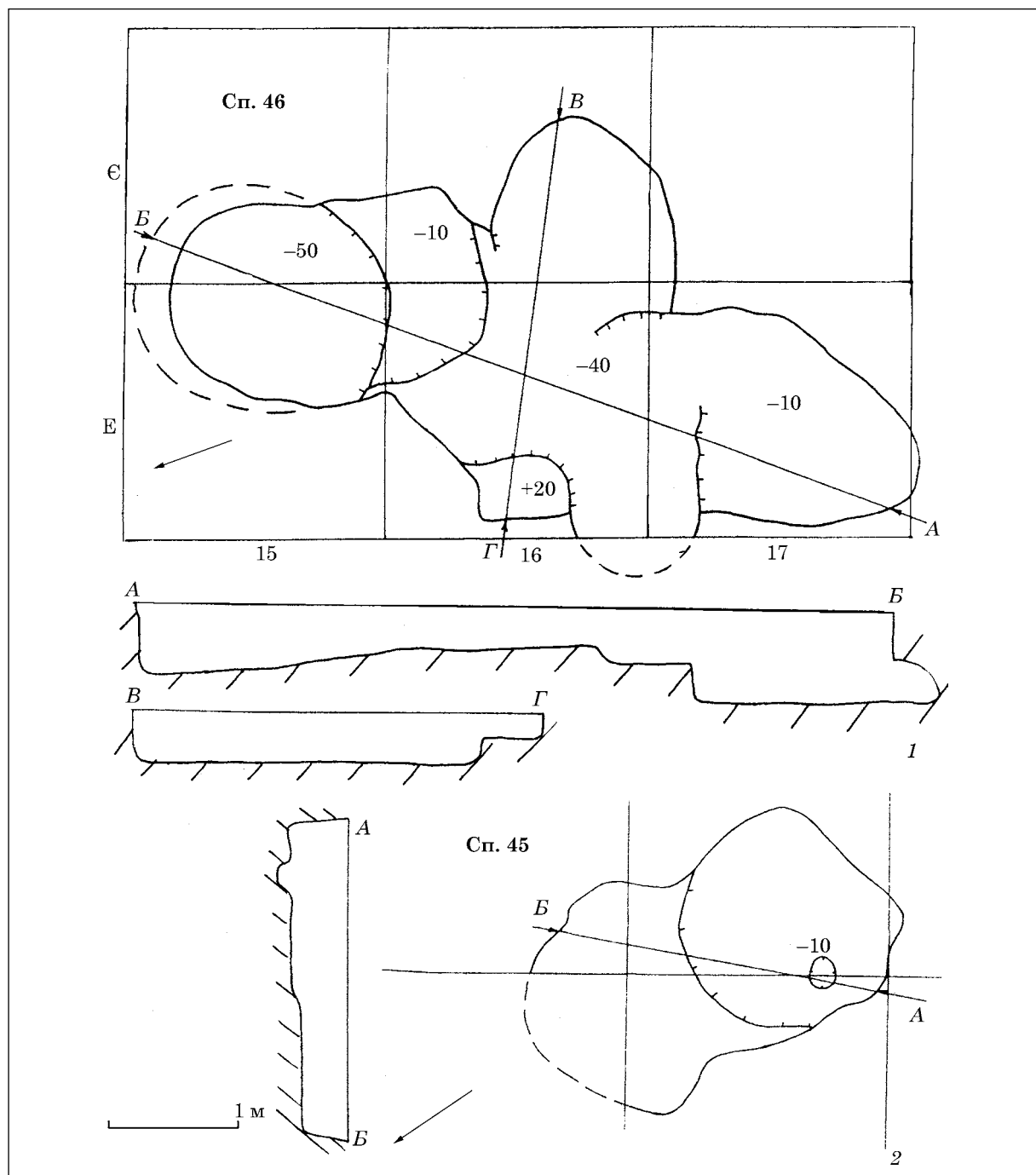

Рис. 6. Плани та розрізи споруд: 46 (1); 45 (2) (2003 р., р. XX)

Споруда 47 (фото 9; 10; рис. 7, 1) виявлена на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Споруда має трьохпелюсткову форму і складається з двох ям. Одна з них, розташована у південній частині, має округлу форму діаметром 4,4 м та глибиною

0,5 м від рівня дна. Стінки прямовисні, дно плоске. Яма у північному боці має валикоподібну форму. Її дно на 0,12 м вище дна ями у південній стороні. Стіни прямовисні, дно плоске, дещо утрамбоване. Розміри ями 1 × 2,2 м.

Фото 9. Споруда 47

Заповнення споруди складалося з темно-сірого гумусу з домішкою попелу та шматочків глиняної обмазки. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду ранньозалізного часу та кістки тварин (табл. 9, 5).

Споруда 48 (фото 11; рис. 7, 2) виявлена на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Споруда має неправильну, близьку до прямокутної форму і орієнтована довгими стінами за лінією північ—південь. Розміри споруди 2,1 × 3,2 м, глибина 0,35 м від рівня виявлення. Стіни споруди прямовисні, дно рівне, пласке. У західній частині споруди, точніше її північно-західному куті знаходилося материкове підвищення розмірами 0,8 × 2,4 м, що піднімалося на 0,12 м над рівнем дна. У північно-східному куті споруди розташована стовпова ямка діаметром 0,2 м і глибиною 0,2 м від рівня дна.

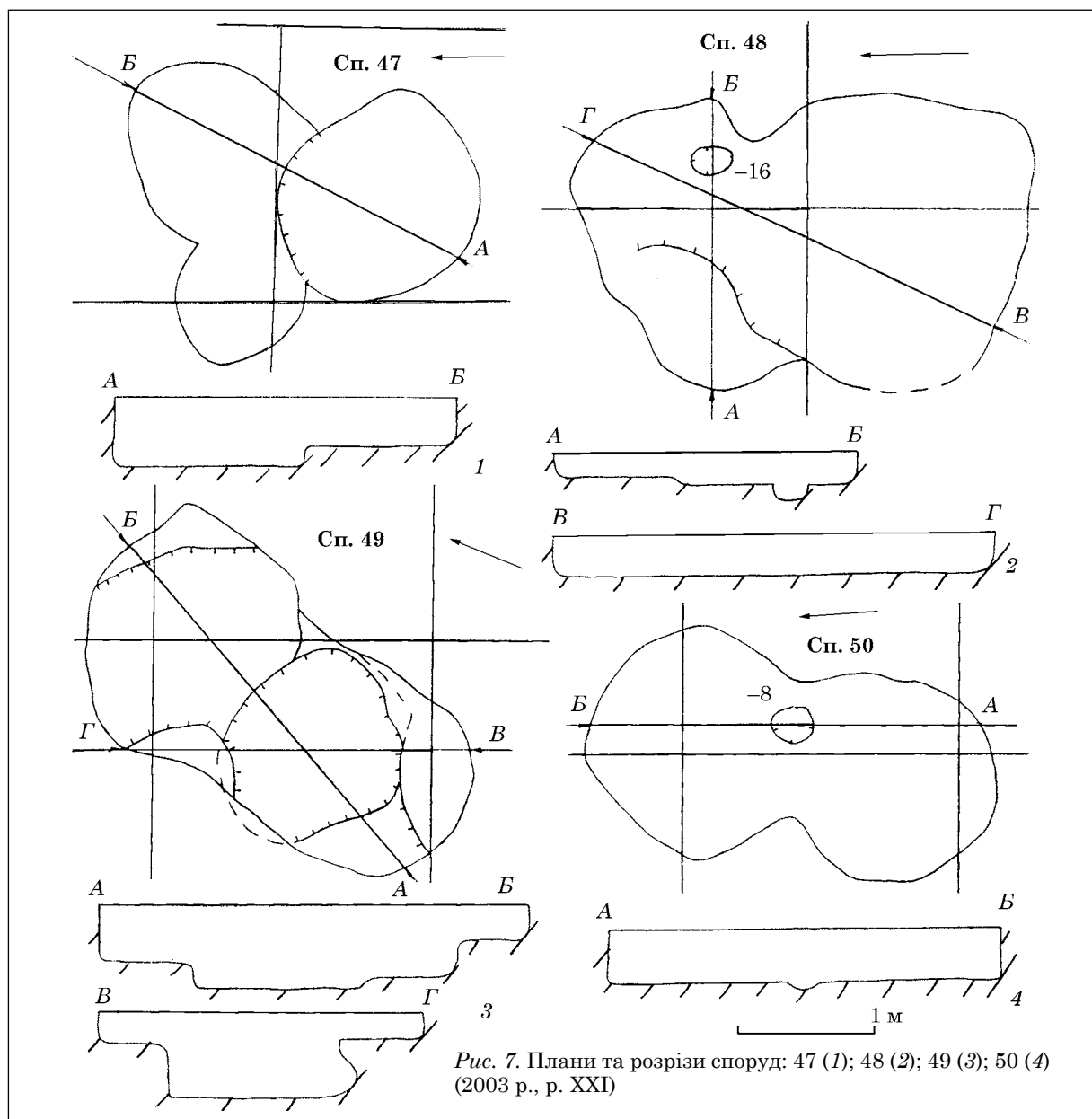
Заповнення споруди складалося з темно-сірого гумусу з нечастими включеннями попелу та вугілля. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного керамічного посуду ранньозалізного часу, у тому числі, дві стінки, прикрашені «гудзиками».

Фото 10. Господарський комплекс (споруда 47, господарські ями 81, 82)

Фото 11. Споруда 48

Споруда 49 (фото 12; рис. 7, 3) виявлена на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Споруда має видовжено-овальну у плані форму й орієнтована довгою віссю за лінією північ-південь. Розміри споруди $3,1 \times 1,4$ м, висота земляних стін 0,42—0,5 м від рівня дна. Стіни прямовисні, дно рівне, дещо утрамбоване. У північно-східному куті споруди розміщений материковий останець-прилавок довжиною 1,1 м та шириною 0,15—0,22 м. Прилавок, який

служував, очевидно, для господарських потреб, підвищувався на 0,15 м над рівнем дна споруди. Ще один материковий останець-прилавок розташований посередині західної стіни. Його розміри $0,4 \times 0,9$ м, висота 0,3 м над рівнем дна споруди. Такий самий останець-прилавок був у південно-східному куті споруди. Його розміри $0,6 \times 1,4$ м, висота 0,3 м над рівнем дна. Центральну частину споруди займала яма-погреб округлої у плані форми,

Фото 12. Споруда 49

діаметром 1,1 м та глибиною 0,12 м від рівня дна споруди. Яма підбосм заходила під обидва описані материкові останці-прилавки. Стіни ями прямовисні, дно рівне.

У заповненні споруди, яке складалося з темно-сірого гумусу з домішкою попелу, вугликів, шматків глиняної обмазки, виявлено чималу кількість уламків ліпної кераміки та кісток тварин. Крім того, у споруді виявлено рогову мотику із сильно спрацьованим кінцем та кістяне долото з отвором для підвішування. Споруда належить до ранньозалізного часу.

Споруда 50 (рис. 7, 4) виявлена на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Споруда має видовжену вісімкоподібну форму й орієнтована довгою віссю за лінією північ-південь. Розміри споруди

1,8 × 3 м, висота земляних стін 0,4 м від рівня дна. Стіни вертикальні, дно рівне, плоске. Посередині споруди розміщлася ямка діаметром 21 см та глибиною 8 см від рівня дна споруди.

Заповнення споруди складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено уламок ліпного горщика тюльпаноподібної форми з проколами під вінцями (табл. 9, 9).

Споруда 51 (фото 13; рис. 8, 1) виявлена на глибині 0,5 м від сучасної поверхні, поряд із господарськими спорудами 48 та 49. Споруда має близьку до овальної у плані форму і заглиблена у материк на 0,3—0,6 м. Стіни споруди прямовисні, дно рівне. Споруда орієнтована довгими стінами за лінією схід—захід.

Споруда складається з підвальної ями овальної форми та материкового останця на її східному борту. Яма має розміри 1,4 × 2 м. Глибина 0,6 м від рівня виявлення. Стіни прямовисні, дно плоске. Розміри материкового останця складають 0,8 × 1,75 м. Він підвищується над рівнем дна підвальної ями на 0,26 м. Посередині останця розміщена овальна ямка діаметром 0,22 м та глибиною 0,17 м від рівня останця.

Заповнення споруди складалося з темного гумусу з домішкою попелу та шматками глиняної обмазки. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду ранньозалізного часу та кістки тварин.

Споруда 52 (рис. 8, 2) виявлена на глибині 0,5 м від сучасної поверхні, поруч зі спорудою 50, південна стіна якої врізається

Фото 13. Споруда 51

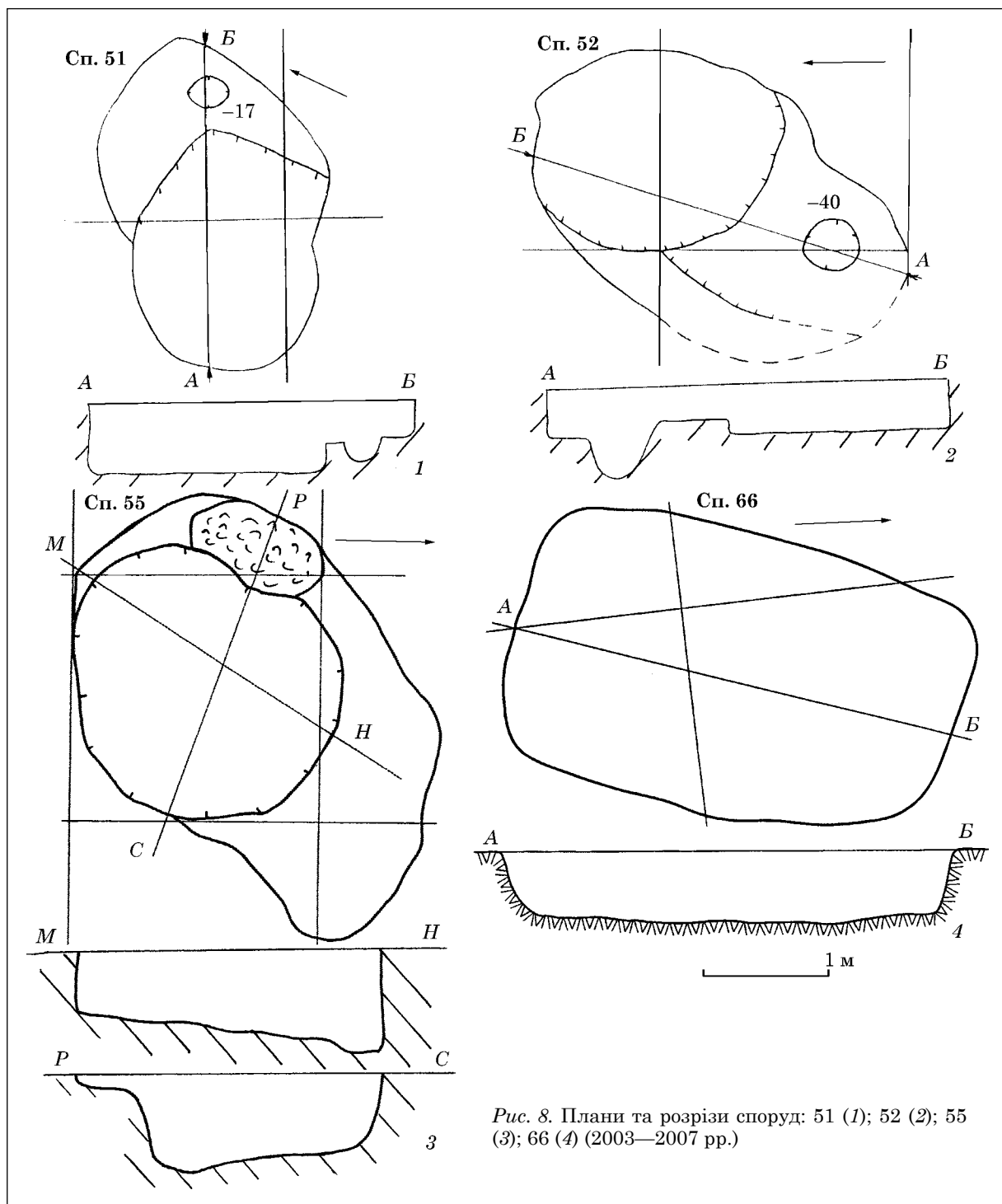

Рис. 8. Плани та розрізи споруд: 51 (1); 52 (2); 55 (3); 66 (4) (2003—2007 рр.)

ся у північну стіну споруди 52. Споруда має овальну у плані форму й орієнтована довгою віссю за лінією північ—південь. Споруда заглиблена у материк на 0,4 м і

складається з підвальної ями та материкового останця під західною стіною. Розміри споруди $3,2 \times 2$ м, глибина 0,4 м від рівня виявлення. Яма-погреб займає пів-

нічну частину споруди. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,8 м та глибину 0,21 м від рівня дна споруди. Стіни ями прямовисні, дно плоске. Вдоль західної стінки споруди розташований материковий останець шириною 0,52 м, який піднімався на 0,1 м над рівнем дна споруди. Стіни споруди вертикальні, дно дещо утоптане, рівне.

Заповнення об'єкту складалося з темно-сірого гумусу з домішкою попелу. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду, який має риси характерні для ранньозалізного часу, та кістки тварин (табл. 9, 10).

Споруда 55 (рис. 8, 3) виявлена біля західного краю розкопу. Контури споруди виявлені на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Це була овальна у плані будівля орієнтована довгою віссю за лінією північний схід – південний захід. Її розміри складають $2,4 \times 3,7$ м, глибина 0,8 м від рівня виявлення. Основу споруди складає велика підвальна яма діаметром 2,4 та глибиною 0,8 м від рівня виявлення. Довкола ями, крім південної сторони, розміщався материковий виступ, на який, очевидно, спиралася підлога споруди. Ширина виступу складала від 0,5 м у західній частині до 1,2 м у східній частині споруди. Західну частину виступу займало глиняне вогнище овальної форми розмірами $1,2 \times 0,5$ м. Товщина черення — 1—1,5 см.

Заповнення споруди складалося з темного гумусу з домішкою попелу, глиняної обмазки, вугілля. У заповненні виявлено

невелику кількість уламків ліпного посуду ранньозалізного часу та кістки тварин.

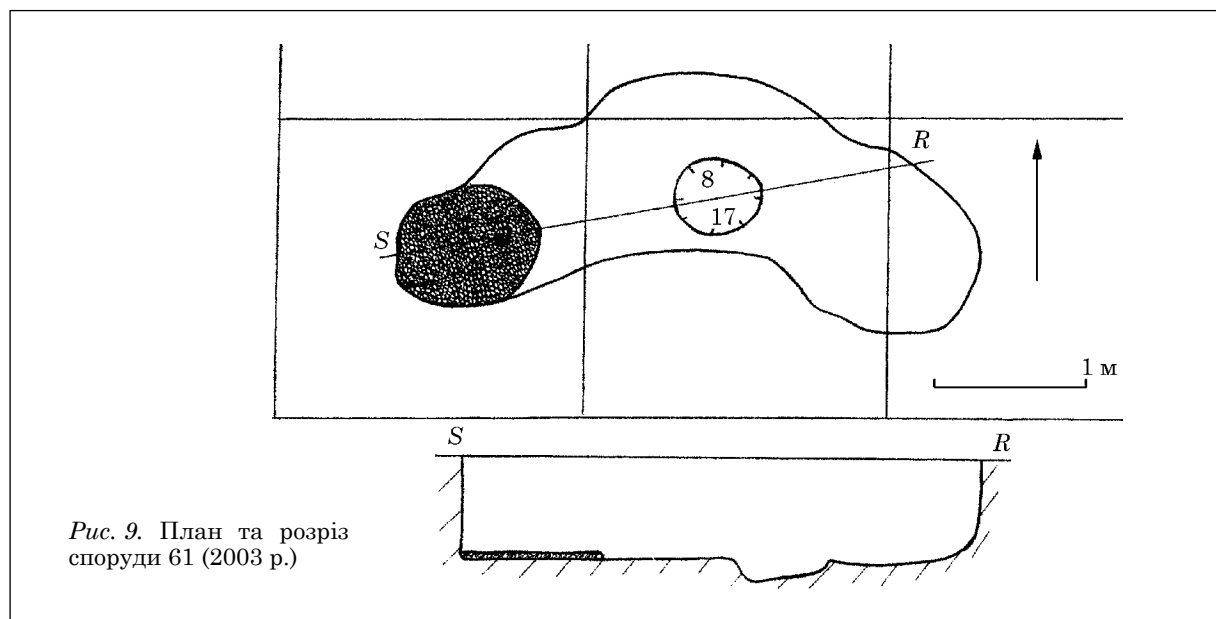
Споруда 58 (фото 14) знаходилася поряд з ямою 90, на північ від неї. Споруда має аморфну форму зі звуженим північним краєм і орієнтована довгою віссю за лінією північ — південь. Розміри споруди $2,6 \times 2$ м, глибина 0,6 м від рівня виявлення. Стіни споруди прямовисні, дно рівне, не утоптане. Північну, вужчу частину споруди, складає материковий останець, розмірами $1,4 \times 0,4$ м та висотою 0,4 м від рівня дна.

Заповнення об'єкту складалося із сіруватого гумусу з домішкою попелу. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду ранньозалізного часу, кістки тварин. Цікавою знахідкою є частина друшляка у вигляді нижньої частини невеликого горщика з отворами у стінках.

Споруда 61 (рис. 9) знаходилася на глибині 1,2 м від рівня сучасної поверхні й була виявлена при зачистці житла райковецької культури (ж. 92). Частина споруди знаходилася під пічкою цього житла. Споруда мала видовжену дугоподібну форму й орієнтована довгою віссю по лінії схід—захід. Її розміри $1,1 \times 4$ м, глибина 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Стіни, звужені у східній частині будівлі, прямовисні й мають висоту 0,62 м від рівня дна. Дно рівне, утрамбоване. Посередині споруди знаходилося заглиблення овальної у плані форми розмірами $0,45 \times 0,6$ м та глибиною 8—16 см від рівня дна. Західну частину споруди займало глинобитне

Фото 14. Споруда 58

вогнище овальної форми розмірами $0,8 \times 1$ м. Черинь вогнища сильно випалений, червоного кольору, товщиною до 4 см.

У заповненні споруди, майже на дні, виявлено кілька уламків ліпного посуду ранньозалізного часу (табл. 10).

Важко визначити вид цього об'єкту чи його функціональне призначення. Можливо, це було житло, можливо — господарська споруда виробничого призначення. Слід врахувати, що цей об'єкт знаходився лише в 2,2 м від житла 95 ранньозалізного часу. Можливо, житло 95, споруда 61 та господарська яма 58, яка розташована в 2 м на північ від споруди 61, складали один двір або один господарсько-житловий комплекс.

Споруда 66 (фото 15; рис. 8, 4) виявлена на глибині 0,6 м. Має видовжену прямокутну у плані форму із заокругленими кутами. Стіни вертикальні, дно рів-

Фото 15. Споруда 66

не утоптане. Розміри споруди складають $1,7 \times 1,1$ м, глибина 0,28 м від рівня виявлення.

У заповненні — чорний гумус, уламки ліпного посуду, кілька кісток тварин.

ГОСПОДАРСЬКІ ЯМИ-ПОГРЕБИ

Яма 59 (фото 16) виявлена на глибині 0,6 м від сучасної поверхні біля північного кута житла 77. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,2 м та глибину 0,6 м від рівня виявлення. Стіни зверху прямовисні, внизу з глибоким підбосом, дно рівне.

У заповненні, яке складалося з темно-сірого гумусу з органічними домішками, виявлено велику кількість ліпної кераміки ранньозалізного часу, у тому числі три посудини великих розмірів тюльпаноподібної форми з характерними округлими отворами під вінцями. Завал кераміки перекрито по-

тужним шаром глиняної обмазки. Знайдено також велику кількість кісток тварин.

Яма 60 (фото 17) виявлена в 1,5 м на північ від ями 59 на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Яма має овальну у плані форму розмірами 1,3 × 2 м та глибину 0,55 м від рівня виявлення. Стіни ями дещо скошені донизу. Дно пласке, рівне.

У заповненні ями, яке складалося з темно-сірого гумусу, виявлено два уламки горщиків із проколами під вінцями та кістки тварин (табл. 3, 7—10). Яма належить до ранньозалізного часу.

Яма 61 (фото 18) виявлена у межах житла 77, зі східної його сторони на глибині 0,9 м від сучасної поверхні. Яма має овальну у плані форму розмірами 1,2 × 1,35 м та глибину 0,5 м від рівня виявлення. Стіни ями зверху прямовисні, знизу розширені, з підбосом. Дно пласке, рівне.

Заповнення ями складалося з темно-сірого гумусу з домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено уламки двох мисок та чотирьох горщиків ранньозалізного часу. Всі посудини мають проколи під вінцями. Виявлено також кам'яний розтироч та раковину (мушлю *unio*). Яма належить до ранньозалізного часу (табл. 12, 1, 2; 13).

Фото 16. Господарська яма 59

Фото 17. Господарська яма 60

Фото 18. Господарська яма 61

Фото 19. Господарська яма 62

Фото 20. Господарська яма 63

Яма 62 (фото 19) виявлена на глибині 0,85 м від рівня сучасної поверхні. Вона має близьку до овальної у плані форму з дещо похилими стінами та рівним, пласким, трохи утоптаним дном. Розміри ями 1,2 × 1,7 м та глибина 0,62 м від рівня виявлення.

У заповненні, яке складалося з темно-сірого гумусу, виявлено два уламка ліпних посудин, розтирач-куронт продовгуватої форми та кістки тварин. Яма належить до ранньозалізного часу.

Яма 63 (фото 20) виявлена поруч з ямою 62 на глибині 0,85 м від рівня сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму з вертикальними стінами та рівним дном. Діаметр ями 1,4 м, глибина 0,45 м від рівня виявлення.

Заповнення ями складалося з темно-сірого гумусу з домішкою вугликів. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду ранньозалізного часу та кістки тварин.

Яма 64 виявлена у стінці розкопу на глибині 1,2 м від рівня сучасної поверхні

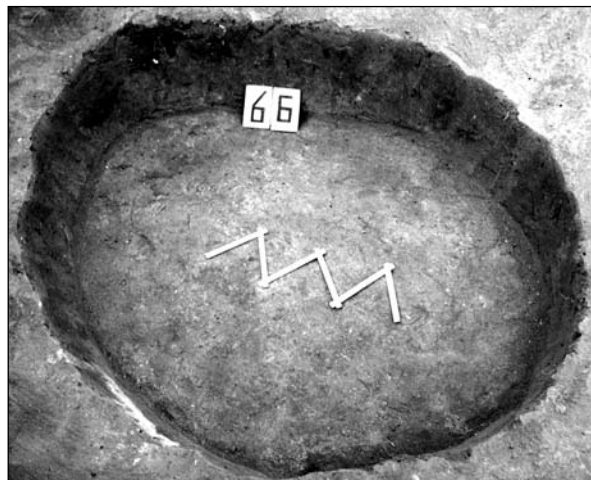

Фото 21. Господарська яма 66

у споруді 33 зубрицької культури. Розчищено половину ями. Вона мала близьку до овальної у плані форму, вертикальні (дещо скошені до дна) стіни та пласке дно. Діаметр ями 1,4 м, глибина 0,85 м від рівня виявлення.

Заповнення ями складалося з темно-сірого гумусу з домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено багато уламків ліпного посуду ранньозалізного часу, крем'яний скобель та кістки тварин (табл. 12, 3).

Яма 66 (фото 21) виявлена на глибині 0,85 м від рівня сучасної поверхні. Яма має округлу в плані форму діаметром 1,6 м та глибину 0,45 м від рівня виявлення. Стіни ями вертикальні, дно рівне, пласке.

У заповненні, яке складалося з темно-сірого гумусу з домішкою попелу та вугликів, виявлено кілька уламків стінок від лощених посудин ранньозалізного часу, уламок кам'яної зернотерки та кістки тварин.

Яма 67 виявлена в 0,5 м на північ від ями 66 на глибині 0,9 м від рівня сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,4 м та глибину 0,5 м від рівня виявлення. Стіни ями дещо похилі, дно пласке, рівне.

Заповнення ями складалося з темно-сірого гумусу з домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено три крем'яні

відщепи та уламок ліпної посудини ранньозалізного часу.

Яма 68 виявлена на глибині 0,18 м від рівня сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,4 м та глибину 0,52 м від рівня виявлення. Стіни ями вертикальні, дно нерівне.

Заповнення ями складалося з темного гумусу з домішкою попелу та вугликів. У заповненні виявлено цікаві уламки ліпного посуду. Привертає увагу уламок горщика з валиком та проколами під вінцями й рустованою поверхнею; стінка ліпної посудини з валиком, розчленованим прутком; два диски, характерні для поморсько-кльошової культури. Кераміка поєднує в собі елементи лежницької групи ранньозалізного часу та елементи поморсько-кльошової культури. Знайдено також кістки тварин (табл. 3, 5, 6).

Яма 70 виявлена на глибині 0,9 м від сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 0,8 м та глибину 0,4 м від рівня виявлення. Стіни похилі, дно рівне, пласке.

У заповненні, яке складалося з темно-сірого гумусу з вугликами та попелом, виявлено уламок лощеного кухлика ранньозалізного часу та кілька кісток тварин.

Яма 76 (фото 22) виявлена на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні. Вона має овальну у плані форму розмірами 0,8 × 0,9 м та глибину 0,35 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно рівне. У східній частині є стовпова ямка діамет-

ром 0,4 м та глибиною 0,35 м від рівня дна ями.

У заповненні об'єкта виявлено кілька уламків ліпного посуду ранньозалізного часу, уламок прясла та кістки тварин.

Яма 81 (фото 23) виявлена на глибині 0,52 м від сучасної поверхні. Яма має овальну у плані форму розмірами 1,6 × 2,4 м та глибину 0,6 м від рівня виявлення. Стіни ями вертикальні, дно рівне. У південній стіні ями є невелика приступка у вигляді материкового останця, розмірами 1,2 × 0,4 м, який піднімався на 0,3 м над рівнем дна ями.

Заповнення ями складалося з темно-сірого гумусу з домішкою вугликів. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду ранньозалізного часу та кістки тварин (табл. 9, 15, 18—19).

Яма 82 (фото 24) виявлена на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,6 м та глибину 0,63 м від рівня виявлення. Стіни ями вертикальні, з північної сторони внизу дещо розширені, дно пласке, рівне.

Заповнення ями складалося з темного гумусу з домішкою вугликів. У заповненні знайдено кілька уламків ліпного посуду ранньозалізного часу та кістки тварин.

Яма 86 мала округлу в плані форму та глибину 0,55 м від рівня виявлення. Стіни ями дещо похилі, дно пласке.

Фото 22. Господарська яма 76

Фото 23. Господарська яма 81

Фото 24. Господарська яма 82

У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та

попелу виявлено кілька уламків ліпного посуду ранньозалізного часу та кістки тварин (табл. 14, 1, 2).

Яма 87 виявлена в 0,45 м на північ від житла 84 на глибині 0,55 м від рівня сучасної поверхні. Яма мала овальну у плані форму розмірами 1,2 × 1,4 м та глибину 0,56 м від рівня виявлення. Стіни ями вертикальні із західної сторони та дещо похилі зі східної. Дно рівне, пласке.

Заповнення ями складалося з темно-сірого гумусу з домішкою попелу, вугликів, глиняної обмазки. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду ранньозалізного часу та кістки тварин (табл. 14, 3—5).

КЕРАМІКА

Колекція керамічних виробів складається з посуду, «дисків» та прясел. Серед посуду горщики, миски, кухлики, опуклобока ваза та мініатюрна орнаментована посудинка.

Горщики можна поділити на п'ять типів. Загалом до *першого типу* зараховано досить стрункі, невисокі (17—25 см) посудини тюльпаноподібної форми з різно розхиленими високими вінцями із заокругленим краєм та потовщеними, добре виділеними денцями (горщики з S-подібним профілем). Діаметр вінець коливається від 11 до 20 см, діаметр дна — від 7 до 10 см. Кераміка добре випалена, товщина стінок становить 0,4—0,8 см.

Варіант А. Зовнішня поверхня вкрита рустом, який нанесено хаотично або ж у вигляді проведених пальцями рельєфних наскісних смуг. Оразу нижче краю вінець нанесено ряд невеликих проколів. Характерні зразки горщиків цього варіанту знаходились в ямах 59 (табл. 11; 13), 61 (табл. 13, 1—3), 64 (табл. 12, 3), 86 (табл. 14, 2), 87 (табл. 14, 4); спорудах 41 (табл. 3, 1), 42 (табл. 4, 2), 44 (табл. 5, 3, 6); у культурному шарі (табл. 15, 1; 14, 7).

Окремо у цьому варіанті слід виділити великий, як для першого типу, тонкостінний горщик висотою 43 см. Діаметр його вінець становить 35 см, діаметр дна 13 см. Зовнішня поверхня суцільно вкрита хаотичним рустом, лише вузька смуга зовні під вінцями з невеликими отворами заглажена (табл. 17).

Варіант Б. Відрізняється від *варіанту А* наявністю валика з пальцевими вдавленнями нижче вінець. Фрагменти горщиків *варіанту Б* виявлено в ямі 68 (табл. 3, 5), спорудах 42 (табл. 4, 4) і 46 (табл. 9, 4), житлі 82 (табл. 1, 5) та в культурному шарі (табл. 9, 17). В окремих випадках валик із пальцевими вдавленнями розташований на бочках дещо навскоси (табл. 5, 7).

Варіант В. До нього віднесено горщики із шорсткою, іноді легко рустованою зовнішньою поверхнею та слідами від нігтевих затисків по всій площині. Уламки такого посуду знайдено в ямі 86 (табл. 14, 1), споруді 35 (табл. 2, 2) та в культурному шарі (табл. 15, 4).

Варіант Г. На горщиках цього варіанту горизонтальний валик із пальцевими вдавленнями розташований не на шийці

під вінцями, а на плічках посудин. Уламки таких посудин виявлено у спорудах 42 (табл. 4, 3) і 46 (табл. 6, 1). Окремо щодо декорування слід відмітити горщик з S-подібним профілем, висота якого становить 17 см, діаметр потовщених вінець 12 см, діаметр дна 7 см. Зовнішня поверхня рівна. Верхній край вінець — плоский і вкритий по всьому периметру тисненими рисками, розташованими на однаковій відстані одна від одної поперек площини вінець. Під вінцями — ряд проколів. На бочках горщика, дещо вище місця максимального діаметру тулуба, знаходиться горизонтальний наліпний валик шириною 1,5 см, вкритий навскісними заглибленими рисками. У нижній частині тулуба знаходяться кілька невеликих отворів (табл. 18).

Варіант Д. Поверхня цих горщиків вкрита легким рустом, верхній та зовнішній край вінець прикрашені невеликими вдавленнями. Під вінцями — проколи. Фрагменти такого посуду знайдено в ямі 76 (табл. 9, 11), споруді 38 (табл. 2, 3) та в культурному шарі (табл. 14, 6; 15, 3).

Аналогії горщикам першого типу знаходимо у досить широкому колі культур початку ранньозалізної доби на території Волині, Північного Прикарпаття і Західного Поділля, перш за все, у *лежницькій групі* [Крушельницька, 1976, рис. 24, 11; 25, 1; 1993, рис. 77, 1, 6, 15, 21—23; 80, 3; Павлів, 2006, рис. 5, 6, 7; 7, 1, 2, 4]; *черепинсько-лагодівській групі* [Крушельницька, 1993, рис. 87, 1; 88, 2; 105, 9, 16]; *могилянській групі лужицької культури* [Крушельницька, 1976, рис. 27, 1—4; 28, 2]; *лужицькій культурі Надбужаницини* [Dąbrowski, 1962, tabl. III, 5; V, 3, 11, 13, 16; VII, 5; 1972, рис. 26, a—d; Kłosińska, 2005, рис. 13, c; Niedźwiedź, 1992, tabl. III, 1—4, 6; Misiewicz, 1999, рис. 3, 1; 2005, рис. 3, 1, 6—8; 4, 1, 2, 5; Piotrowski, Wiśniewski, 2006, рис. 6, 1, 2, 6, 8; Szeliga, 2006, рис. 7, 2]; *тарнобжеській групі лужицької культури* III-ї фази її розвитку [Poradyło, 2001, tabl. II, 12; VIII, 3]; *висоцькій культурі* середнього періоду [Бандрівський, Крушельницька, 1998, мал. 26, 60]; матеріалах із пам'яток *ранньоскіфського*

часу Західного Поділля [Ганіна, 1984, рис. 1, 9].

До **другого типу** зараховано горщики середнього розміру, тюльпаноподібної форми, тонкостінні, з прямими або ледь розхиленими назовні вінцями досить великого діаметру, який коливається від 20 до 28 см. Край вінець заокруглений або плоский. Зовнішня поверхня нерівна, шорстка, часто вкрита легким рустом у вигляді навскісних смуг, інколи трапляються нігтеві затиски. Під вінцями — ряд проколів, нижче, у деяких випадках, знаходиться горизонтальний валик. Фрагменти горщиків другого типу виявлено у спорудах 35 (табл. 2, 1), 38 (табл. 2, 4), 44 (табл. 5, 2), 46 (табл. 7, 1, 3), ямі 76 (табл. 9, 14) та в культурному шарі (табл. 15, 2). Частина горщиків другого типу вирізняються більш опуклими бочками, наприклад, зі споруди 61 (табл. 10, 1), житла 82 (табл. 1, 6) та ями 76 (табл. 9, 13).

Аналогії горщикам другого типу знаходимо у *лежницькій групі* (Торчин, Ромаш) [Крушельницька, 1993, рис. 77, 5; 80, 9]; *черепинсько-лагодівській групі* (Лагодів) [Крушельницька, 1993, рис. 105, 10—13; 106, 4, 5]; *матеріалах ранньозалізної доби Південної Волині* [Węgrzynowicz, 2001, рис. 4, e]; *лужицькій культурі Надбужаницини та Холмицини* (Стрижів, Вербиця, Верешин, Гребенне, Гусинне, Крупи, Молодютин, Орхув, Лащув) [Dąbrowski, 1962, tabl. V, 7; Niedźwiedź, 1992, tabl. II, 5, 6; VI, 1; VII, 7; VIII, 1—9; Misiewicz, 2005, рис. 5, 1—4; Mazurek, 2005, рис. 6, 2—5; Mikłaszewska, 1962, tabl. XXVI, 3; Hildt-Węgrzynowicz, 1959, рис. 6, a; Niedźwiedź, 1992, tabl. IV, 3]; *матеріалах пам'яток ранньоскіфського часу Західного Поділля* (Залісся) [Ганіна, 1984, рис. 1, 1—8].

До **третього типу** зараховано досить товстостінні горщики середнього розміру й діжкоподібної, або наближеної до банкоподібної форми з ледь нахиленими всередину вінцями. Верх вінець заокруглений, їх діаметр коливається від 19 до 30 см. Під вінцями розташовано ряд проколів. Зовнішня поверхня нерівна, шорстка,

горбкувата, часто вкрита дрібним рустом. Уламки такого посуду знайдено в споруді 42 (табл. 4, 1, 5) та ямі 61 (табл. 13, 6).

Аналогії горщикам третього типу знаходимо у *лежницькій групі* [Крушельницька, 1993, рис. 80, 2, 5, 7]; *лужицькій культурі Надбужанщини* (Крупи) [Misiewicz, 1999, рис. 5, 1, 7]; *тарнобжеській групі лужицької культури* III-ї фази її розвитку (могильник Трійчиці) [Poradyło, 2001, tabl. III, 1, 3, 4; XIV, 21, 22].

До *варіанту А четвертого типу* заховано невеликого розміру тонкостінні добре випалені горщики тюльпаноподібної форми. Край вінець потоншений, заокруглений. Під вінцями розташований ряд невеликих проколів. Зовнішня поверхня рівна, місцями заглажена. Фрагменти горщиків цього типу знайдено в спорудах 47 (табл. 9, 5), 50 (табл. 9, 9), 52 (табл. 9, 10), ямах 79 (табл. 8, 2) та 81 (табл. 9, 15), у культурному шарі (табл. 5, 5, 13, 16).

Аналогічний посуд виявлено на пам'ятках *ульвівського типу* Західної Волині (могильники в Рованцях та Городку) [Павлів, 1993, рис. 6, 4, 8, 12; 9, 12; 10, 15; Козак, Павлів, 1999, рис. 5, 3, 7, 1; 9, 1] та на пам'ятках *лужицької культури* Надбужанщини (Стрижів, Млинська) [Dąbrowski, 1962, tabl. I, 3; VI, 4; Węgrzynowicz, 1963, рис. 5, e].

До *варіанту Б четвертого типу* заховано також горщик з діаметром вінець 13 см, знайдений у споруді 44. Від посуду *варіанту А* він відрізняється дещо товстішими стінками (близько 1 см) та особливим декоруванням зовнішньої поверхні, яка, починаючи від самого краю вінець, прокреслена вертикальними подвійними заглибленими лініями (табл. 5, 4).

Аналогії такому посуду знаходимо на пам'ятках *лужицької культури* та *ульвівського типу* Надбужанщини (Стрижів, Лушув, Тарношин, Городок над Бугом) [Dąbrowski, 1962, tabl. II, 10; Kłosińska, 2005, рис. 3, a; 5, b; Niedźwiedz, 1999, рис. 3, 3; 4, 3; Niedźwiedz, Taras, 2006, рис. 8, 6], а також у *тарнобжеській групі лужицької культури* (Лазі, Свиняри Старі) [Jarosz,

Szcepanek, 2005, рис. 3, f; Krauss, 1977, tabl. III, 8].

До *п'ятого типу* віднесено високі тонкостінні горщики, можливо, «підбіконічної» форми, від яких збереглися частини високих, прямих або ледь нахилених усередину вінець і прямих, легко розширених донизу бочків. Край вінець заокруглений, потоншений. Діаметр їх коливається від 24 до 28 см. Під вінцями ряд невеликих проколів. Вінця деяких горщиків мають злегка хвилястий край. У бочках двох посудин є просвердлений отвір (табл. 6, 2—4; 7, 1—3). Цікаво, що всі фрагменти, а вони належать до п'яти горщиків, знайдено у споруді 46.

Подібний посуд відомий у *лежницькій групі* (Ромош) [Крушельницька, 1993, рис. 80, 1, 4], *черепинсько-лагодівській групі* (Лагодів) [Крушельницька, 1993, рис. 108, 1, 2], *могилянській групі* (Могиляни) [Крушельницька, 1974, рис. 1, 13, 14], у матеріалах *пам'яток початку ранньозалізної доби Північно-Західного Поділля* (Малі Вікнини) [Домбровський, 1970, рис. 2, 7], *висоцькій культурі* (Лукаші) [Войнаровський, Конопля, Филипчук, 2005, рис. 63, 1; 64; 66, 1], *лужицькій культурі* Мазовії, Надбужанщини й Холмщини (Орхув, Лащув, Войцехів) [Miklaszewska, 1962, tabl. XXVI, 3; XXVII, 3; Niedźwiedz, 1992, tabl. IV, 2, 3; Gołub, 1990, tab. 6, 1].

Миски, які складають досить чисельну колекцію серед посуду ранньозалізного часу поселення у Хрінниках, загалом можна поділити на три типи.

До *першого, найпоширенішого типу* зараховано миски напівсферичної форми, з більше чи менше нахиленими всередину вінцями. Діаметр вінець коливається від 20 до 30 см. Краї вінець заокруглені, найчастіше потоншені, інколи потовщені. Більшість мисок є досить мілкими, деякі глибші, їх бочки, звужуючись стрімкіше спадають до дна (табл. 2, 6). Зовнішня поверхня рівна, шорстка, деколи заглажена, у деяких випадках заглаженим є лише зовнішній край вінець, решта поверхні шорстка або вкрита легким рустом. Під вінцями нанесено ряд проколів. Цей

тип мисок виявлено в житлі 82 (табл. 1, 2, 8), спорудах 41 (табл. 3, 4), 42 (табл. 4, 7, 8) і 44 (табл. 5, 1), ямі 61 (табл. 12, 1; 13, 4), культурному шарі (табл. 14, 12; 15, 5—7). Деякі миски першого типу мають таку особливість, як хвилястий край вінець (споруда 42: табл. 4, 8; споруда 44: табл. 5, 1). Одна з мисок першого типу, фрагменти якої знайдено у споруді 61, прикрашена на опуклих плічках рядом маленьких круглої форми виступів — «перлинок» (табл. 10, 2).

Аналогічні миски із Хрінників (підйомний матеріал) та з поселення в Ромоші опубліковані Л.І. Крушельницькою, яка віднесла їх до *лежницької* групи [Крушельницька, 1993, с. 153—154, рис. 77, 10, 18; 80, 15]. Такі ж миски знайдено на пам'ятках *лужицько-лежницького типу* (*ульвівських?*) у Заставному [Dąbrowski, 1972, рис. 26, e], Ульівку [Павлів, 2006, с. 161, рис. 6, 2], Стрижові [Dąbrowski, 1962, tabl. IV, 9] та *лужицької культури* Надбужанщини (Гребенне, Любича Крулевська, Вербковіце-Которув, Молодютин, Дорогичин, Крупи) [Niedźwiedź, 1992, tabl. III, 5; V, 7; IX, 1; Mazurek, 2005, рис. 6, 1; Mikłaszewska, 1959, tabl. III, 5, 7; Miśkiewicz, 1999, рис. 5, 4; 6, 1]. Відомі такі миски в *тарнобжеській групі лужицької культури* (могильники в Клижові, Трійчицях, Лазах) [Czorek, 1996, рис. 4, h, f; Poradyło, 2001, tabl. VIII, 9; XIV, 27; Jarosz, Szczepanek, 2005, рис. 5, g]. Подібні до мисок першого типу із Хрінників (у тому числі й з хвилястим краєм вінець) зустрічаються в *черепинсько-лагодівській групі* [Крушельницька, 1993, рис. 87, 8; 101, 2; 106, 19, 20, 22; 107, 19, 21]. Менш поширені миски такого типу в *могилянській групі* [Крушельницька, 1976, рис. 29, 8, 12], хоча власне тут (Костянець, Лепесівка) та в *матеріалах скіфського часу з Поділля* (Скіпче) знаходимо миски, прикрашені рядом «перлинок» [Крушельницька, 1974, рис. 3, 10; 1976, рис. 29, 10; Węgrzynowicz, 2001, s. 25, рис. 14, k; s. 47, рис. 39, a]. Посуд, зокрема миски декоровані «перлинками», трапляються в керамічних комплексах пам'яток *тарнобжеської групи лужицької культури* Надсаня,

що пояснюється східними культурними впливами [Czorek, 2007, s. 70, рис. 4, 1] Напівсферичні миски із загнутим усередину краєм, подібні до хрінницьких, поширені в *чорноліській культурі* Середньої Наддністрянщини [Крушельницька, 1998, рис. 8, 7, 8; 24, 13; 49, 12]. Такі ж миски побутовали у *висоцькій культурі* середнього періоду [Крушельницька, 2002, рис. 4, 2, 6; 7, 9; 8, 6].

До **другого типу** зараховано глибокі, конічної форми миски з рівними або ледь опуклими бочками, прямими, дещо потовщеними вінцями та загладженою зовнішньою поверхнею (споруда 41: табл. 3, 3; культурний шар: табл. 14, 10). Такі миски добре відомі у *висоцькій культурі*, зокрема у північній частині її ареалу [Крушельницька, 1976, рис. 19, 7, 8, 11; 2002, рис. 1, 2; 4, 3; 7, 7; 8, 4; Онищук, 2005, рис. 8, 4]. Існував, але не був надто поширеним такий тип мисок у *черепинсько-лагодівській групі* [Крушельницька, 1976, рис. 36, 13; 40, 2; 1993, рис. 87, 6] та *лужицькій культурі* Підлясья та Малополющі [Miśkiewicz, 1964, рис. 3, h; Bazielić, 1999, s. 141, рис. 6].

До **третього типу** зараховано миски із сильно розхиленими прямими вінцями з округлим краєм і гостропрофільованими бочками (споруда 46, табл. 9, 1). На одній із мисок сильно виступаючі плічка декоровані вдавленнями (табл. 8, 1). Миска третього типу, знайдена в ямі 79, відрізняється від попередніх більш округлим профілем (табл. 8, 6).

Третій тип мисок, який загалом рідко зустрічається серед посуду ранньозалізного часу Волині, знаходить широкі аналогії у східних групах *лужицької культури*, зокрема у *середньопольській* та *північно-мазовецькій* у період НВ2—НД [Dąbrowski, Gardawski, 1979, tabl. XXII, 13; Kaszewski, 1975, tabl. V, 4, VII, 4; Mikłaszewska, 1962, tabl. XXVII, 6; Miśkiewicz, 1964, рис. 11, f, k, h; 13, b, g, u; 17, b], *ульвівській* (Дорогичин) [Dąbrowski, 1961, tabl. I, 10; II, 23]. Та чи не найчастіше миски такого типу трапляються на могильниках і поселеннях *тарнобжеської групи лужицької культури*, починаючи від ранньо-

го періоду її розвитку [Moskwa, 1973, tabl. IV, 1; 1976, рис. 44, *i*, *k*; 92, *l*; Krauss, 1977, рис. 11, *f*, 16, *e*; Lewandowski, 1979, tabl. III, *i*; Czopek, 2001, tabl. LIII, 11; Czopek, Ormian, Trybała, 2005, рис. 9, 15, 16, 19; 10, 8, 9]. Аналогічні гостропрофільовані миски виявлено й на деяких пам'ятках *висоцької культури* [Бандрівський, 2002, рис. 12, 1; 18, 1; 35, 2; 37]. Миски третього типу з більш округлим профілем відомі в *тарнобжеській лужицькій культурі* [Dąbrowski, Gardawski, 1979, рис. 53, 4], *висоцькій культурі* [Крушельницька, 1976, рис. 17, 35]. Окремі знахідки мисок з різким переломом бочків трапляються в *черепинсько-лагодівській групі* [Крушельницька, 1976, рис. 40, 5; 1993, с. 190, рис. 101, 4] та на *пам'ятках ранньоскіфського часу Західного Поділля* (Залісся) [Ганіна, 1984, рис. 2, 5].

Окрім горщиків та мисок, які домінують у керамічному комплексі ранньозалізного часу поселення у Хрінниках, тут знайдено кілька більш рідкісних, як тут цієї пам'ятки, форм.

Такою є фрагмент **опуклобокої тонкостінної посудини**, виявлений у житлі 82. Діаметр плічок її становить приблизно 25—30 см. У місці максимального розширення — горизонтальний валик із рядом вдавлень. Зовнішня поверхня верхньої частини посудинки вище валика заглажена, а нижче валика — нерівна, вкрита дрібним рустом (табл. 1, 9). Ймовірно, це була опуклобока «ваза» із досить високою шийкою. Уламок подібної, як підйомний матеріал із Хрінників, опубліковано Л.І. Крушельницькою [Крушельницька, 1993, рис. 77, 17]. Подібні форми відомі в керамічних комплексах пам'яток *лужицько-лежницького* та *ульвівського* типів (Стрижів) [Dąbrowski, 1962, tabl. V, 10; Павлів, 2006, с. 160—161, рис. 6, 4, 5], *черепинсько-лагодівської групи* [Крушельницька, 1976, с. 190, рис. 101, 5].

Рідкісною формою можна вважати **мініатюрний тонкостінний кухлик**, знайдений у споруді 42. Його висота всього 4 см, бочки округлі, рівні, вінця потоншені, діаметром 6,5 см, дно рівне, дещо потовщене, діаметром 3,5 см. Кухлик мав

невелике вушко. Зовнішня поверхня рівна, заглажена (табл. 4, 6). Власне такі мініатюрні кухлики нечасто зустрічаються серед посуду кола культур ранньозалізного часу Західної Волині, Поділля чи Наддністрянщини, але вони характерні для поховальних пам'яток *ульвівського* типу [Dąbrowski, 1962, tabl. II, 11; Павлів, 1993, рис. 6, 14; 7, 11; Козак, Павлів, 1999, рис. 2, 2; 3, 4, 5].

Надзвичайно цікавою є **невелика, оригінально орнаментована посудинка**, знайдена у 2006 р. під час дослідження культурного шару ранньозалізного часу поселення у Хрінниках. Це тонкостінна, біконічної форми ваза з гостропрофільованими плічками й виразно сформованим рівним денцем. Висота посудинки, без врахування вінець, які не збереглися, становить 11 см, діаметр максимального розширення по плічках — 14,5 см, діаметр дна — 6 см. Зовнішня поверхня рівна, заглажена. На верхній частині плічок нанесено орнамент, а вірніше, складну знакову композицію, яка має наступний вигляд. Зверху знаходиться одна пунктирна (з 41 штриха) та три суцільні горизонтальні заглиблені лінії. Нижче — ряд із навскісних та вертикальних коротких ліній, зібраних у 20 груп. Лінії, скошені зліва направо, укладаються у сім груп, вертикальні лінії укладаються у шість груп, лінії, скошені справа наліво укладаються також у сім груп. У групах нараховується по 6, 7, 8, 9, 10, та 11 ліній у кожній. У проміжку між групами навскісних ліній знаходяться чотири схематичні зображення деревця (гілки, пагона?), а у проміжках між групами вертикальних ліній нанесено також чотири знаки у вигляді літери «X». Ймовірно, що цей орнамент мав певне символічне значення, відповідно й посудинку, на яку він нанесений, могли використовувати у ритуальних цілях (табл. 16).

Найближчі й чисельні аналогії біконічним посудинкам та орнаменту із лінійних і рослинних елементів знаходимо, перш за все, у *висоцькій культурі*, здебільшого на поховальних пам'ятках у Висоцьку, Чехах, Ясенові, Золочеві, Ріпневі,

Конюшкові, Козлині [Sulimirski, 1931, s. 40—41, tabl. XIII, 8; XIV; Węgrzynowicz, 2000, s. 230—231, рис. 3, 4, 5; 2001, s. 25, рис. 16, d; Крушельницька, 1965, с. 128—129, рис. 9, 8, 9; 1976, с. 53, рис. 19, 6, 12; 20; Бандрівський, Крушельницька, 1998, мал. 29, 1; 30, 5, 8; 31, 10, 11]. Подібний посуд і орнаментальний мотив «деревця» зустрічаємо в похованнях *ульвівецької групи* на Західній Волині й Надбужанщині (Рованці, Тяглів, Стрижів, Комарів, Косін) [Павлів, 1993, с. 31, рис. 8, 3; 20, 8; 21, 14; [Dąbrowski, 1962, tabl. IV, 1; 1972, tabl. XXV, 11; Czopek, 1997, рис. 3, f; Kłosińska, Klisz, 2003, s. 62, рис. 5, 1, 2], *лужицької культури* Надбужанщини (Млиниська, Гриневичі, Городок над Бугом) [Węgrzynowicz, 1963, рис. 5, n; [Dąbrowski, 1961, tabl. III, 12; Niedźwiedź, 2000, рис. 3, 2], *тарнобжеської лужицької культури* [Czopek, 2001, tabl. LI, 11; LXVIII, 3; LXXIII, 10]. Деякі дослідники вважають орнаментальний мотив у вигляді деревця (ялинки), характерним для лужицької кераміки, зокрема *верхньосілезько-малопольської групи* [Домбровский, 1970, с. 85].

У культурному шарі та об'єктах ранньозалізного часу знайдено досить багато уламків **глиняних дисків**. Їх середній діаметр приблизно 20 см, поверхня нерівна, заглажена. Диски можна поділити на дві групи. До першої групи віднесено диски з потоншеними, округлими краями (житло 82, культурний шар) (табл. 1, 3, 4; 8, 7, 9). До другої групи — диски, що мають краї підквадратної форми (споруда 41; табл. 3, 2; споруда 46: табл. 9, 2, 3; яма 68: табл. 3, 6). Один із дисків має наскрізний отвір (споруда 46: табл. 9, 2).

Такі диски зараховують до категорії кухонного посуду, наймовірніше, їх ви-

користовували для випікання коржів [Стрельник, Хомчик, 2007], деякі могли слугувати покрішками [Крушельницька, 1993, с. 189—190]. Диски поширені у багатьох культурах кінця доби бронзи й ранньозалізного часу Центральної Європи, але більше тяжіють до кола лужицьких культур. У VII—VI ст. до н. е. диски масово з'являються на поселеннях ранньоскіфського часу Прикарпаття й Поділля [Крушельницька, 1993, с. 189]. Аналогії до дисків із Хрінників знаходимо на пам'ятках *лужицько-лежницького типу* Надбужанщини (Стрижів, Кам'янка-Надбужна, Гребенне, Вербиця) [Dąbrowski, 1962, tabl. II, 5, 6; III, 19; 2006, рис. 9, 3; Hildt-Węgrzynowicz, 1959, рис. 7, f, g; Niedźwiedź, 1992, tabl. III, 7; VI, 4, 6, 7; VII, 2], *черепинсько-лагодівської групи* [Крушельницька, 1993, рис. 107, 1—6].

Глиняні прясла можна поділити на три типи. До першого типу віднесено прясла біконічної форми, діаметром приблизно 5 см, висотою до 3 см, ширина отвору близько 0,5 см (культурний шар; табл. 5, 10, 12). Другий тип — прясла дископодібної форми, виготовлені з уламків добре випаленого посуду (табл. 5, 9, 12). Прясла третього типу мають сфероподібну форму (табл. 5, 11). Умовно до прясел зараховано тонкостінний (3—4 см) керамічний виріб з одним більшим отвором (діаметром 1,5 см) у центрі та двома отворами меншого діаметра (0,5 см) ближче до краю (табл. 14, 11). Подібні прясла, зокрема біконічної форми, відомі у *лужицькій культурі Надбужанщини* [Niedźwiedź, 1992, tabl. IV, 2], *тарнобжеській лужицькій культурі* [Poradyło, 2001, tabl. XI, 6; XII, 24], *черепинсько-лагодівській групі* [Крушельницька, 1976, с. 95, рис. 39, 21—26; 1993, рис. 109, 19—21].

ВИРОБИ З БРОНЗИ

Колекція бронзових виробів є нечисленною і складається з наконечника стріли, шпильок, прикраси з дроту, уламка стрічки, ручки до посудини.

Наконечник стріли має довжину 2,8 см, ширину в основі 0,9 см, діаметр втулки 0,4 см. Наконечник гостролістої форми, трилопатевий, вістря в плані має форму трикутника, краї лопатей злегка дугоподібні, на лопатях є заглиблення, які підкреслюють внутрішню втулку. Кінці лопатей зрізані на одному рівні з основою схованої втулки (рис. 10, 4). Такі наконечники відносяться до II-ї хронологічної групи, 5-го «базового» типу, і датуються, згідно А.І. Мелюкової, другою половиною VI — першою половиною V ст. до н. е. [Мелюкова, 1964, с. 20—22, табл. 7, Б, 1, 2; В, 1, 2; И, 1—3], згідно С.В. Поліна — початком VI — початком V ст. до н. е. [Полін, 1987, с. 31, рис. 4, 2, 5; 8, 15]. Наконечники «базового» типу зустрічаються не лише у поховальних комплексах степової й лісостепової Скіфії [Махортних, Тупчієнко, 1998, с. 501, мал. 5, 9, 10], чи в похованнях некрополя Ольвії [Полін, 1987, с. 31], а й на північно-західних околицях скіфського світу [Даниленко, 1956, с. 10, табл. II, 37] та далеко поза межами Скіфії — на території поширення лужицької культури, зокрема у верхньосілезько-малопольській групі [Kaszewski, 1975, tabl. X, 2, 3] та особливо у тарнобжезькій групі лужицької культури III-ї фази її розвитку (Обойно, Трійчиці, Гродзіско-Дольне) [Szarek-Waszkowska, 1973, tabl. V, 8; Poradyło, 2001, s. 93, tabl. IX, 2; Czopek, 2007, s. 68—69, рис. 2, 3]. Ці пам'ятки датуються періодом HC—HD (VI—V ст. до н. е.).

Дві бронзові **шпильки**, знайдені в культурному шарі, належать до одного типу. Довжина однієї з них становить 13,5 см. Вона зроблена з круглого в перетині дроту товщиною 0,2—0,3 см. Верх шпильки розклепано і закручено у вигляді кільця («вушка»), нижній кінець зіг-

нуто (рис. 10, 1). Друга шпилька довжиною 9 см так само виготовлена з округлого дроту товщиною 0,3 см і також має закручену у вигляді кільця голівку (рис. 10, 2). Зазначимо, що із Хрінників відомо ще три подібні знахідки [Крушельницька, 1993, с. 157, рис. 78, 20, 23].

Шпильки такого типу вважаються виробом центральноєвропейського походження, вони відомі в багатьох культурах доби бронзи та раннього заліза, особливо в культурах лужицького кола, зокрема у куявській [Cofta-Broniewska, Koško, 2002,

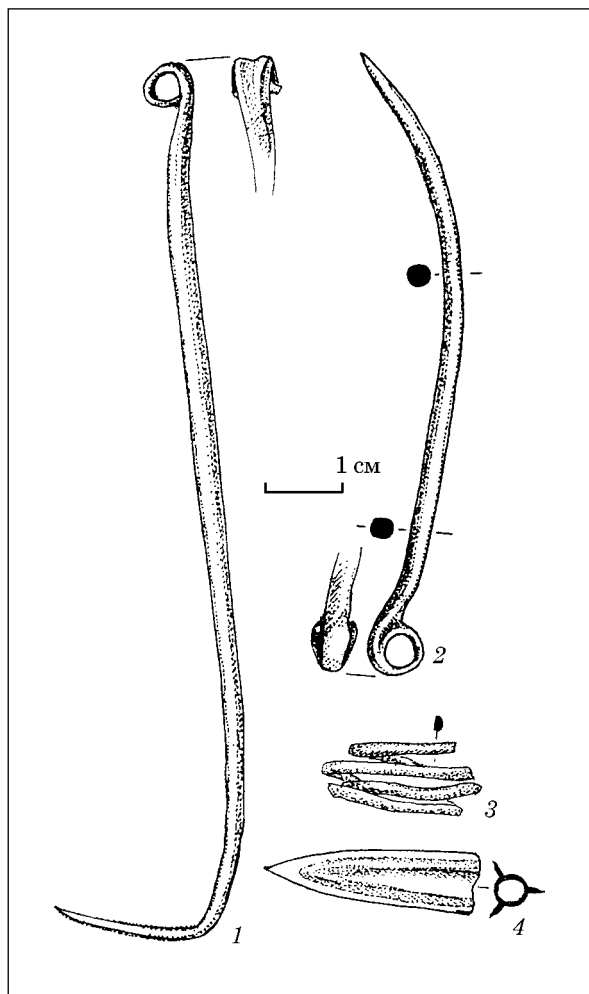

Рис. 10. Вироби з бронзи: 1, 2 — бронзові шпильки, 3 — бронзова прикраса, 4 — наконечник стріли

рис. 97, 17], верхньосілезько-малопольській [Młodkowska-Przepiórowska, 2001, tabl. I, 4, 5] та тарнобжеській групах, де датуються здебільшого періодом HC—HD [Szarek-Waszkowska, 1973, s. 81, tabl. V, 1; 1975, tabl. V, 11; X, 4; Czopek, 1996, рис. 3, d, e; Niemiec, 2006, s. 136, tabl. VII, 2, 5; VIII, 5; XVII, 2, 3; XXII, 1, XXVI, 1, 2], ульвівецькій групі (могильник у Топорниці) [Giosik, 1958, tabl. LIII, 3, 7]. На території Волині і Прикарпаття цей тип шпильок найпоширенішим був у висоцькій культурі протягом усього часу її існування [Крушельницька, 1993, с. 157]. Дослідники поділяють їх на такі, що мають рівний стержень, і в яких він зігнутий. Обидва види шпильок, аналогічні знайденим у Хрінниках, зустрічаються здебільшого у похованнях висоцьких могильників у Чехах, Висоцьку, Золочеві, Петрикові [Sulimirski, 1931, s. 133—134, tabl. XXII, e; XXIV, 22; XXV, 4, 5, 7; Крушельницька, 1965, с. 133, рис. 11; Бандрівський, 2002, рис. 29, 7, 8]. Відомі такі шпильки і в черепинсько-лагодівській групі [Крушельницька, 1976, с. 97, рис. 39, 20; 1993, с. 217, рис. 109, 8, 9].

Бронзова прикраса (**перстень** або **забушниця**) зроблена із напівкруглого в перетині дроту товщиною 0,1—0,15 см, закрученого у вигляді пружини у чотири витки (рис. 10, 3). Такі прикраси часто знаходять на могильниках верхньосілезько-малопольської групи лужицької культури [Młodkowska-Przepiorywska, 2001, tabl. I, 6—13], мазовецької групи [Miklaszewski, 1962, tabl. XXVI, 2], ульвівецької групи [Dziedziak, 2001, рис. 13, a, b], тарнобжеської групи лужицької культури [Godlewski, 2001, tabl. IV, 7; V, 9; Poradyło, 2001, s. 93, tabl. VI, 7; Czopek, 2001, tabl. LXXXV, 1].

Від подібних прикрас (можливо, кільця для скріплення зачіски) походить уламок бронзової **стрічки** шириною 0,3 см (табл. 15, 9). Більшої чи меншої довжини уламки такого дроту трапляються на могильниках висоцької культури й черепинсько-лагодівської групи [Крушельницька, 1965, с. 134, рис. 10, 14, 16, 23; 1993, рис. 109, 7].

Датування таких прикрас досить широке, найчастіше вони виступають на пам'ятках періодів НВ—НС.

ВИРОБИ З КРЕМЕНЮ

Крем'яні вироби представлені лише двома наконечниками стріл різних типів. Один із них листовидної (лавроподібної) форми із ледь виділеним черенком. Довжина його 2,8 см, максимальна ширина 1 см, товщина 0,2 см, у перерізі має форму дуже сплющеної лінзи. Оброблений дрібною двосторонньою ретушшю (табл. 14, 8). Аналогічні наконечники знаходимо в похованнях висоцької культури IX—VIII ст. до н. е. на могильниках у Висоцьку [Węgrzynowicz, 2001, s. 76, рис. 45, e, m] та Золочеві [Крушельницька, 1965, с. 131, рис. 10, 17]. Такі ж наконечники відомі у чорноліській куль-

турі Середньої Наддністрянщини [Крушельницька, 1998, с. 170, рис. 104, 10; Смирнова, Кашуба, 1988, с. 19, рис. 15, 16, 18]. Зазначимо, що подекуди подібні вістря побутовали у тцинецькій культурі Волині [Березанская, 1972, с. 101, рис. 33, 17, табл. XLII, 11].

Другий наконечник трикутної форми, довжиною 3 см, шириною в основі 1,8 см і товщиною 0,3 см. Профіль вістря легко вигнутий. Наконечник оброблений по краях зубчатою ретушшю (табл. 14, 9). Вістря цього типу на пам'ятках ранньозалізного часу зустрічаються значно рідше [Libera, 2005, s. 133, рис. 6, g].

ХРОНОЛОГІЯ ТА КУЛЬТУРНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Датування матеріалів ранньозалізного часу із Хрінників ускладнене відсутністю достатньої кількості виразних датуючих елементів, а також великою типологічною різноманітністю знахідок не лише з культурного шару, але й з окремих комплексів.

Певні хронологічні рамки дозволяє встановити порівняльний аналіз кераміки. Найдавнішими, на нашу думку, слід вважати високі, тонкостінні горщики близької до біконічної у профілі форми (споруда 46), віднесені до п'ятого типу. Такий посуд відомий із пам'яток висоцької культури кінця IX ст. до н. е., пам'яток лужицької культури Мазовії, Надбужанщини й Холмщини IX—VII ст. до н. е., а також у матеріалах VII—VI ст. до н. е. лежницької та спорадично черепинсько-лагодівської й могилянської груп.

До VIII—VI ст. до н. е. відносяться горщики третього типу (споруда 42, яма 61) та четвертого типу (споруда 47, 50, 52, яма 79, 81, культурний шар), поширені в лежницькій та ульвівській групах, лужицькій культурі Надбужанщини, тарнобжеській групі лужицької культури у III-й фазі її розвитку.

Окремі, рідкісні форми кераміки, зокрема мініатюрний кухлик зі споруди 42, характерний для поховальних пам'яток ульвівського типу, а також особливо орнаментована, біконічної форми посудинка, аналоги якій знаходимо у висоцькій та лужицькій культурах і ульвівській групі, відносяться до періоду НВ (X—VII ст. до н. е.).

До дещо пізнішого часу — VII—V ст. н. е. належать горщики першого та другого типів, подібні до яких бачимо серед кераміки територіально найближчих — лежницької, черепинсько-лагодівської та могилянської груп, а також у лужицькій культурі Надбужанщини, тарнобжеській лужицькій культурі III-ї фази її розвитку, у матеріалах пам'яток ранньоскіфського часу Західного Поділля.

Найпоширеніший (перший, згідно нашої класифікації) тип мисок напівсферичної форми із нахиленими всередину вінцями, прикрашеними рядом проколів і «перлинок» (житло 82, споруди 41, 42, 44, яма 61) найбільш властивий для пам'яток лужицької культури та «лужицько-лежницького» типу VIII—VII ст. до н. е. Посуд, декорований «перлинками», зустрічається серед кераміки ранньоскіфського часу з Поділля, трапляється в керамічних комплексах тарнобжеської групи лужицької культури VII—V ст. до н. е., лужицької культури Мазовії (810—650 BC), Середньої Польщі (750—570 BC), Куяв (690—400 BC) [Ignaczak, 2008, s. 155]. Такі ж миски, знайдені на пам'ятках лужицької культури Надбужжя й західної частини Волинського Полісся, відносяться до періоду НД (кінець VI — поч. IV ст. до н. е.) [Kłosińska, 2008, s. 201].

IX—VIII ст. до н. е. датуються крем'яні наконечники стріл, аналогічні яким відомі у висоцькій культурі та чорноліській культурі Наддністрянщини.

Чітким хронологічним маркером ранньозалізного горизонту пам'ятки Хрінники є бронзовий наконечник стріли. Такий тип наконечників відомий у поховальних комплексах степової й лісостепової Скіфії, в похованнях некрополя Ольвії й датується другою половиною VI — першою половиною V ст. до н. е., або початком VI — початком V ст. до н. е. Поза межами Скіфії, у верхньосілезько-малопольській та в тарнобжеській групах лужицької культури такі наконечники зустрічаються в комплексах матеріалів, які відносяться до періоду НС—НД (VI—V ст. до н. е.).

Матеріали з культурного шару та об'єктів ранньозалізного часу поселення у Хрінниках демонструють неоднорідний культурний вигляд пам'ятки. Незважаючи на досить велику кількість знахідок, важко виділити певні комплекси, які б повністю відповідали тій чи іншій культурі чи групі. Значна частина кераміки представлена формами, які зна-

ходять близькі аналогії, перш за все, на пам'ятках лежницької групи Західної Волині та на пам'ятках зі змішаним лужицько-лежницько-висоцько-чорноліським матеріалом періоду НВ — початку періоду НД у Надбужанщині [Крушельницька, 1993, с. 151—155; Węgrzynowicz, 2001, s. 78]. У кераміці та бронзових виробах виразно проявляються впливи східної зони лужицького кола, в першу чергу, тарнобжеської групи лужицької культури в III-му періоді її розвитку та лужицької культури Надбужанщини, а також мазовецько-підляської та верхньосілезько-малопольської груп.

Частина посуду (невисокі тюльпано-подібної форми горщики з рустованою та заглаженою поверхнею, кухлик) аналогічна посудинкам із могильників ульвівського типу. Певні форми посуду (миски, біконічна орнаментована посудинка), бронзові прикраси, крем'яний наконечник мають відповідності у висоцькій культурі середнього періоду. Численні аналогії знаходимо у черепинсько-лагодівській групі, менше у могилянській. Невелика кількість матеріалів має аналогії на пам'ятках ранньоскіфського часу Західного Поділля.

Аналіз матеріалів дає підстави для існування двох версій щодо хронології пам'ятки. Згідно першої версії, виділяються два хронологічні горизонти. 1-й горизонт охоплює періоди НВ1—НВ2/В3 (IX—VIII/VII ст. до н. е.), що відповідає на території Прикарпаття й Волині перехідному періоду між фіналом доби бронзи та початком власне ранньозалізної доби. У кераміці та крем'яних виробах простежуються риси висоцької культури середнього та пізнього етапів, ульвівської та ранньої лежницької груп, лужицької культури Надбужанщини. 2-й горизонт охоплює періоди НВ3—НД1 (VII/VI—V ст. до н. е.), що відповідає ранньозалізній добі та ранньоскіфському періоду. У матеріалах простежено поєднання рис лежницької й черепинсько-лагодівської груп, у меншій мірі могилянської групи, тарнобжеської групи лужицької культури III етапу її розвитку, пам'яток ранньоскіфського часу

Західного Поділля. Подібної схеми щодо хронології та періодизації селища ранньозалізного часу в Хрінниках (урочище Шанків Яр) дотримувався В.В. Шкоропад, визначивши час існування селища рубежем VIII/VII—VII ст. до н. е., виділяючи при цьому дві стадії його розвитку, перша — рубіж VIII/VII — початок VII ст. до н. е., і друга — VII ст. до н. е. [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 19].

Друга версія припускає існування одного культурного горизонту ранньозалізного часу, який укладався б в періоди НС—НД (кінець VII—V ст. до н. е.), у матеріалах якого спостерігається поєднання рис лежницької, черепинсько-лагодівської, могилянської груп, тарнобжеської лужицької культури III етапу її розвитку, пам'яток ранньоскіфського часу Західного Поділля з певними архаїчними елементами, можливо, вже не існуючих висоцької культури та ульвівської групи. Проте не виключено, що власне південно-західна Волинь стала місцем «доживання» реліктів цих культурних виявів.

Ймовірно, що матеріали ранньозалізного часу із Хрінників представляють досить своєрідну пам'ятку змішаного культурного стилю. Територіально вона розташована у важливій контактній зоні східної периферії центральноєвропейського масиву культур полів поховальних урн (лужицького кола), карпато-балканського давньотракійського кола та лісостепового давньоіранського культурного кола, і може бути ілюстрацією тих надзвичайно складних етнокультурних процесів, які відбувалися на території заходу України за доби раннього заліза. Вже доведено, що потужні культурні імпульси з території лісостепу понтійської зони України, у тому числі Поділля та Волині, сягали теренів лужицької культури Східної та Центральної Польщі, і шлях цих взаємозв'язків пролягав через Південну Волинь [Ignaczak, 2008, s. 141—165; Kłosińska, 2008, s. 193—206]. Українські й польські дослідники допускають існування нової культурної одиниці, яка охоплює частину території тарнобжеської групи лужицької культури, лужицької культури Надбужанщини,

Західну Волинь та частину Прикарпаття [Sulimirski, 1931, s. 43, 49; Dąbrowski, 1962, s. 44, 53; Канивец, 1953, с. 45; Домбровский, 1970, с. 86; Moskwa, 1982, s. 314; Крушельницька, 1993, с. 156; Kłosińska,

2005, s. 183]. У цих межах могли б існувати локальні групи чи культури (припустимо, «волинська культура ранньозалізного часу»), репрезентовані такими специфічними пам'ятками, як Хрінники.

ПЛЕМІННА НАЛЕЖНІСТЬ

Повністю досліджене поселення ранньозалізного часу у Хрінниках можна пов'язати з історичними племенами неврів, згадуваних Геродотом [Геродот. IV, 105]. За свідченнями Геродота, які відображають ситуацію на українських землях середини V ст. до н. е., неври разом зі скіфами-орачами займали Правобережну частину України.

Скіфів-орачів, які за повідомленнями Геродота, сіяли хліб на продаж, більшість дослідників розміщують у Лісостеповому Побужжі, а ширше — з ними ідентифікують все землеробське населення Правобережного Лісостепу.

Неври, якщо покладатися на свідчення Геродота, жили на північ від скіфів-орачів, очевидно у Поліссі. За ними простягалася безлюдна земля [Геродот. IV, 175], найімовірніше поліські болота. У певний час, як пише грецький історик, якась частина неврів через навалу зміїв [Геродот. IV, 105] залишила свої землі й оселилася серед будинів, яких вчені локалізують на Лівобережжі [Давня історія України, 1998, с. 84].

Цікавим є сюжет Геродота про те, що неври могли перетворюватися на вовків.

Ця фраза сприймалася деякими вченими як ознака не лише поверхневого знайомства історика з цими племенами, але і як ознака їх крайньої дикості, у порівнянні з іншими племенами цього часу.

Геродот пише: «Цих людей підозрюють у тому, що вони чаклуни. Бо скіфи і елліни, що живуть у скіфів, кажуть, ніби один раз на рік кожен із неврів стає вовком на деякий час, а потім повертається і знову стає людиною. Мене вони цим оповіданням не переконали, але вони на цьому наполягають і це підтверджують клятвою» [Геродот. IV, 105].

Проте, археологічні матеріали ілюструють цілком прогресивні для цього періоду елементи культури населення Волині. Житла, їхні конструктивні особливості, предмети домашнього господарства та ремесла, побутові речі та прикраси аналогічні тим, які мали інші племена України в ранньозалізний час, у тому числі й у Лісостепу. Судячи із знахідок, між ними існувала активна обмінна торгівля.

Це дає підстави припустити, що неври, на певному етапі свого розвитку могли входити у сферу інтересів Великої Скіфії.

ЖИТЛОВО-ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС РИБАЛКИ

У сезоні 2008 р. на околиці поселення виявлено ще один об'єкт, який викликає зацікавлення своїми конструктивними особливостями й набором збережених у ньому речей. Враховуючи унікальність знахідки, вважаємо за необхідне подати її окремим підрозділом.

Об'єкт складався з житла-сушарні та прилеглих до нього двох господарських ям (фото 25; рис. 11). Житло (*житло 110*) мало форму подібну горошині й було орієнтоване стінами за сторонами північ—південь. Стіни дещо похилі. Долівка рівна, сильно утоптана. Розміри житла складають $6,4 \times 3,6$ м, висота земляних стін — $0,25$ м від рівня долівки. Північна частина житла являла собою материковий прилавок розмірами $2,1 \times 2,2$ м, який був, очевидно, місцем для снання (лежанкою). Посередині житла знаходилася велика та глибока яма розмірами $2,2 \times 3$ м, глибиною $1,72$ м від рівня долівки.

У південній стіні ями розміщено два материкові останці-приступки, відстань між якими складала 1 м. Стіни ями похилі, тому її дно значно меншої площі ніж верхня частина ($1,2 \times 1,6$ м). Дно ями, особливо навпроти сходинок, сильно обпалене. Судячи з товщини череня (до $2,5$ см), це залишки потужного вогнища. На черені був товстий шар попелу та вугілля. На борту стін ями простежені заглиблення від дерев'яних палок діаметром до 3 см.

Складається враження, що яма з вогнищем на дні була основою сушарні. Судячи із залишків від дерев'яних прутів на борту стін ями, продукти сушили (в'ялили) підвішуючи їх на палях над вогнем.

Заповнення житла складалося з темно-сірого гумусу з домішкою вугілля, попелу, уламків дрібної глиняної обмазки. У заповненні житла виявлено доволі велику кількість уламків ліпного керамічного посуду ранньозалізного часу та кістки тварин (табл. 19, 1—12).

На долівці житла, біля південної стіни виявлено рибальські знаряддя — гарпун та захват, виготовлені з рогової кістки та ікла дикого кабана, а також кістяний ніж-долото для чистки нутрощів риби (табл. 20).

Крім того, у житлі знайдено три глиняних прясла, кістяну голку (з обламаним кінцем), три кістяні проколки, бронзову проколку цвяхоподібної форми (табл. 21).

В 1 м на схід від житла 110 знаходилися дві підвальні ями — 102 і 103, які складали з ним один господарсько-житловий комплекс.

Господарська яма 102 (фото 26) виявлена на глибині $0,6$ м від рівня сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму діаметром $1,6$ м та глибину $0,49$ м від рівня виявлення. Стіни ями похилі, дно рівне, пласке.

У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою попелу та вугілля,

Фото 25. Комплекс житло-споруда 110

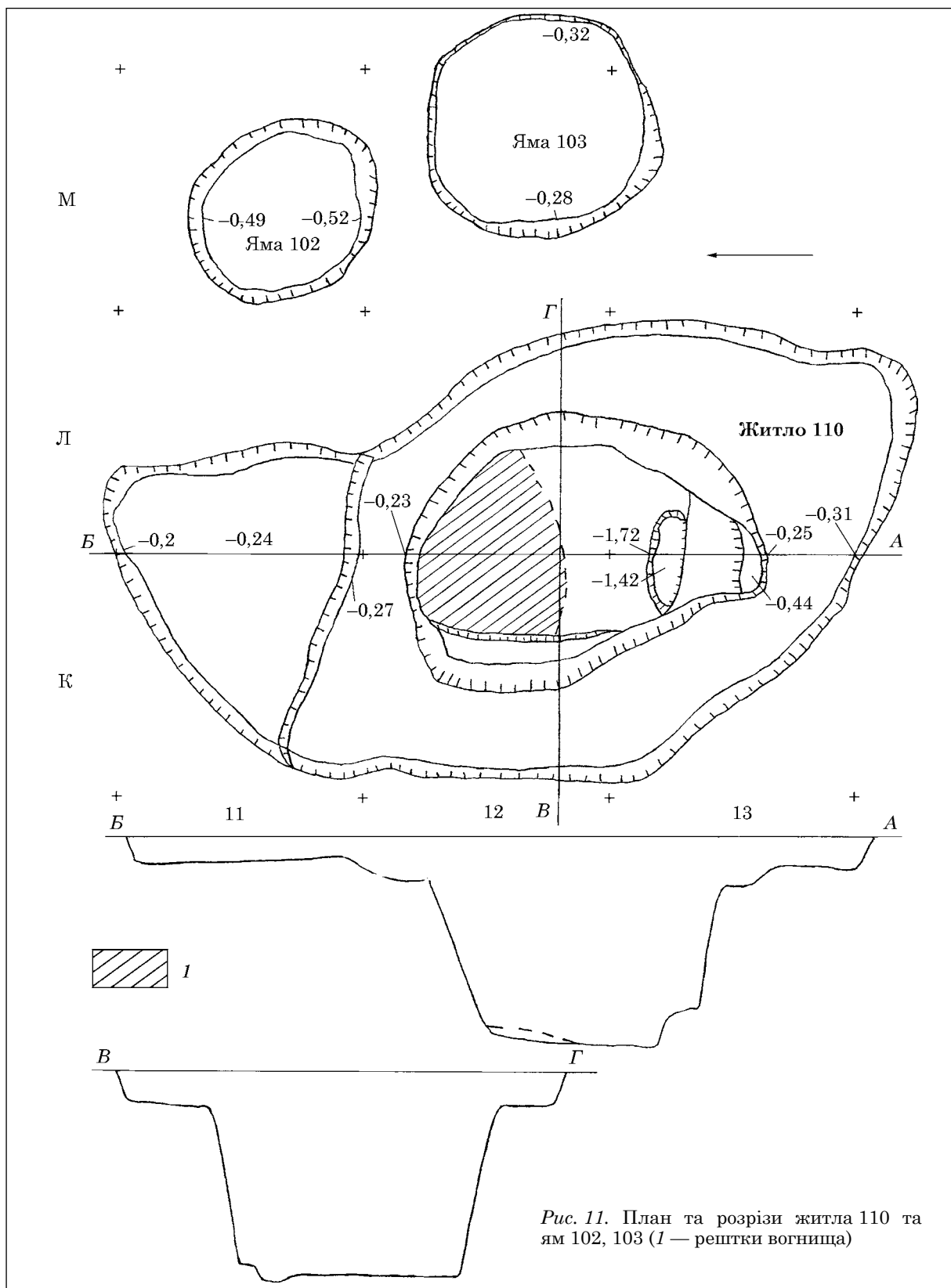

Рис. 11. План та розрізи житла 110 та ям 102, 103 (I — решітки вогнища)

Фото 26. Яма-сушарня житла 110

знайдено кілька уламків ліпного посуду ранньозалізного часу, кістки тварин. На дні ями виявлено кістяну проколку.

Поряд з ямою-погребом 102, у 0,5 м на південь від неї знаходилася господарська яма 103. Вона має округлу у плані форму діаметром 2 м та глибину 0,32 від рівня виявлення. Стіни ями похилі, дно рівне, пласке. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою попелу та вугликів, виявлено кілька уламків ліпного посуду, кістки тварин та кістяну проколку.

Фрагменти кераміки, виявлені у житлі та господарських ямах, належать горщикам та мискам. Один уламок чорнолощеної посудини орнаментований заглибленими лініями й штампованими візерунками. Серед кераміки виділяється один уламок від диска-покришки із лощеним орнаментом (табл. 19, 2—12).

За формою вінець горщики, які прикрашені здебільшого під вінцями наскрізними проколами, можна поділити на дві групи: туюльпаноподібної форми зі слабо відігнутими назовні вінцями (8 шт.); горщики зі слабо нахиленими всередину вінцями (4 шт.). Перші мають лощену внутрішню й рустовану зовнішню поверхню, другі — оздоблені лощінням повністю. Всі горщики, за виключенням одного, орнаментовані рядом проколів під вінцями. Один горщик, крім того, прикрашений вертикальними заглибленими лініями по тулубу, два горщики — гудзикоподібними наліпами й один — валиком, розчленованим пальцевими вдавненнями під вінцями.

Фото 27. Рибальські знаряддя з житла 110

Рис. 12. Реконструкція рибальських знарядь: 1 — гарпун, 2 — ніж-долото, 3 — «захват»

Всі миски, крім однієї, мають конічну форму із загнутими всередину вінцями, лощену поверхню. Лише дві миски мають ряд наскрізних проколів під вінцями, а одна — ряд «перлин».

Посуд має брунатний, рідше чорний і цегляний колір. Формувальна маса містить домішку жорстви, кременю, шамоту й піску.

У житлі також знайдено крем'яні знаряддя. Відщепи мають ознаки ріжучих знарядь. Один із них має два сильно спрацьовані рі-

жучі краї. Трапився також один фрагмент заготовки серпа лінзоподібної в поперечно-му перетині форми (табл. 19, 13—17).

За типологією кераміки житло належить до черепинсько-лагодівсько-могилянської культурної групи ранньозалізного часу й датується III—VI ст. до н. е.

Виявлені у заповненні житла предмети свідчать, що основним продуктом сушки була риба. Про це свідчить повний набір рибальського знаряддя, виявлений біля південної стіни житла. Знаряддя складалося з кістяного гарпуна та кістяного «захвату» (фото 27; табл. 20, 1, 2). Гарпун змайстрували із трьох, різних за розмірами, остей, виготовлених із рогової кістки. Розміри остей складають 21,1, 15,9 та 11,6 см. Нижня частина остей мала спеціально підрізані площадки, які давали можливість скласти їх в єдине ціле знаряддя у вигляді тризуба.

«Захват» складався із трьох великих іклів дикого кабана довжиною 9; 9,5 і 10 см, які були загострені на кінцях. За допомогою спеціальних зарубів в основі ці ікла складаються у вигляді трьохостевого гачка. Інструмент слугував, очевидно, для загачування за жабри спійманої риби. До набору інструментів, пов'язаних із рибальським промыслом, треба віднести також кістяне зубильце, яке двома дірками, просвердленими в основі, кріпилося до палички. Зубильце служило для очистки нутрощів риби (рис. 12, 3).

Якщо всі речі, виявлені у споруді, мають відповідні аналогії на пам'ятках ранньозалізного часу Волині, то набір рибальських знарядь є унікальним для цього періоду для всієї території України.

Не викликає труднощів реконструкція «захвату» та ножа для чистки нутрощів риби (рис. 12, 2, 3). Дещо складнішим є реконструкція гарпуна. Можливими є два варіанти: або це був один інструмент, який складався із трьох остів, складених у вигляді тризуба, який кріпився до жердини (рис. 12, 1), або ж ми маємо справу із трьома окремими гарпунами. При цьому найбільший із них міг бути гарпуном-стрілою, а рибу гарпунили з лука, або ж слугував залежно від потреб гарпуном-списом.

Проте, виходячи з того, що всі три ості гарпуна були на долівці житла в положен-

Рис. 13. Невр-рибалка (реконструкція Д. Козака, І. Ковтун. Малюнок І. Ковтун)

ні *in situ* разом, і збереглася форма тризуба, ми схильні вважати дійсним перший варіант його реконструкції.

Такий досконалий та повний набір знарядь для рибалок міг належати лише рибалці професіоналу (рис. 13). По суті, на основі виявленої пам'ятки можна реконструювати повний цикл рибальського ремесла: спосіб вилову риби, спосіб її чистки та наступного процесу сушіння або в'ялення.

Цілком імовірним може бути припущення про виготовлення сушеної чи в'яленої риби як товару призначеного для обміну не лише у межах свого поселення, але й назовні. Про те, що мешканці села вели зовнішню торгівлю, свідчать знахідки кількох наконечників списів типово скіфської форми, які виготовлялися самими скіфами. Очевидно, що вони могли потрапити на Волинь лише як предмет імпорту із більш південних, власне «скіфських» територій.

ТАБЛИЦІ ДО РОЗДІЛУ I

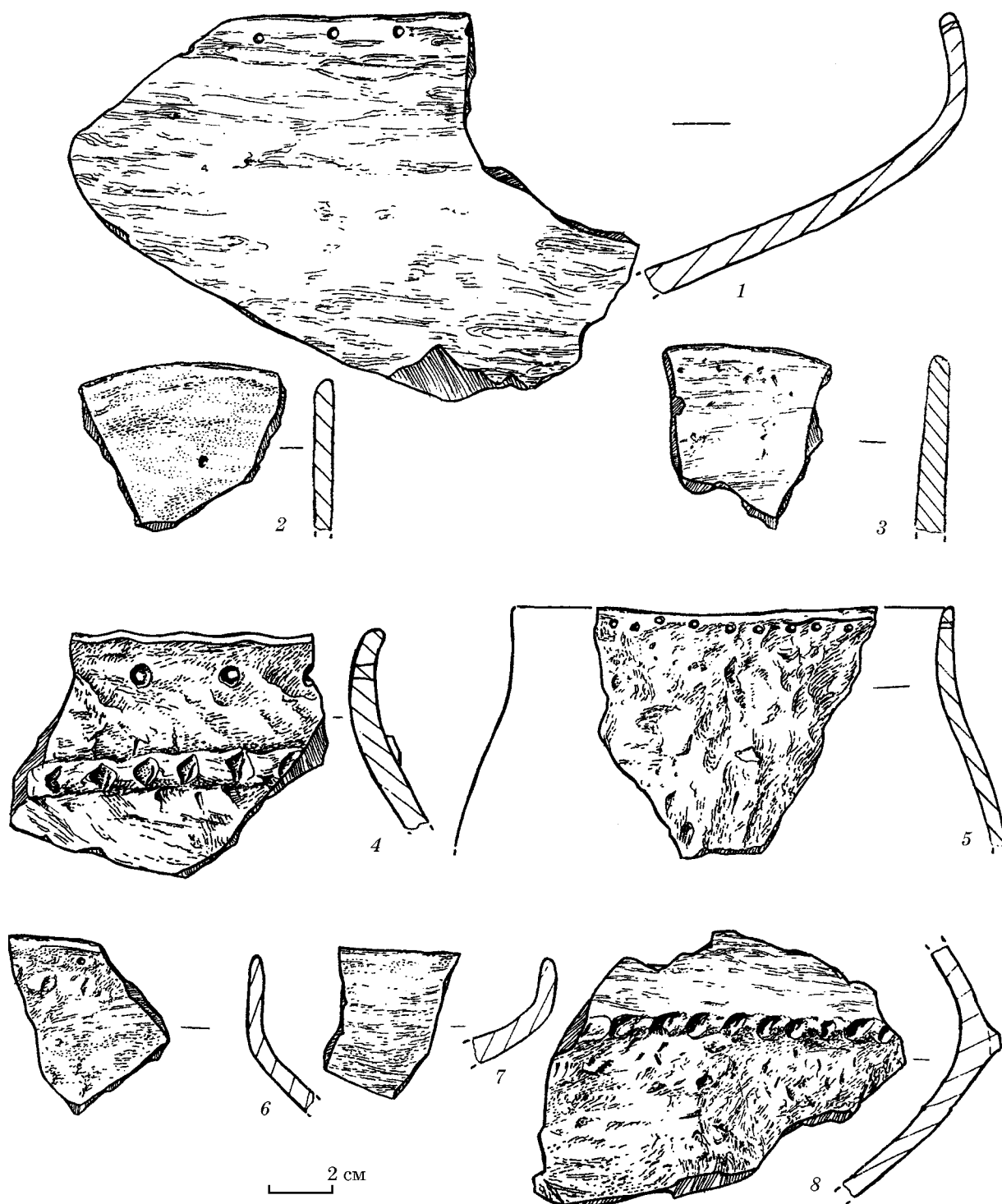

Табл. 1. Матеріали з житла 82 (2003 р., р. XX)

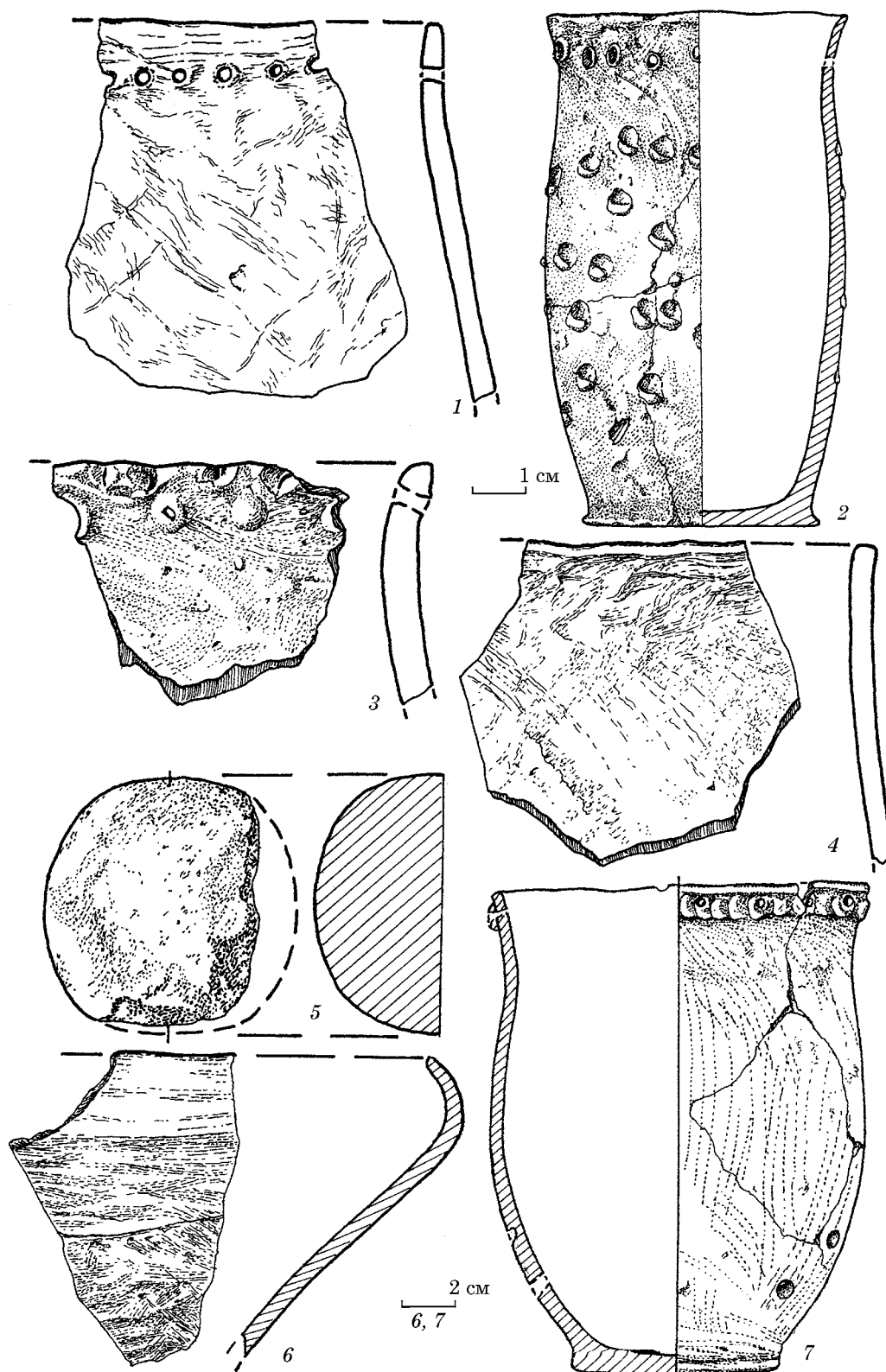

Табл. 2. Матеріали з об'єктів: 1, 2 — споруда 35; 3—5 — споруда 38; 6, 7 — культурний шар (2002 р., р. XX)

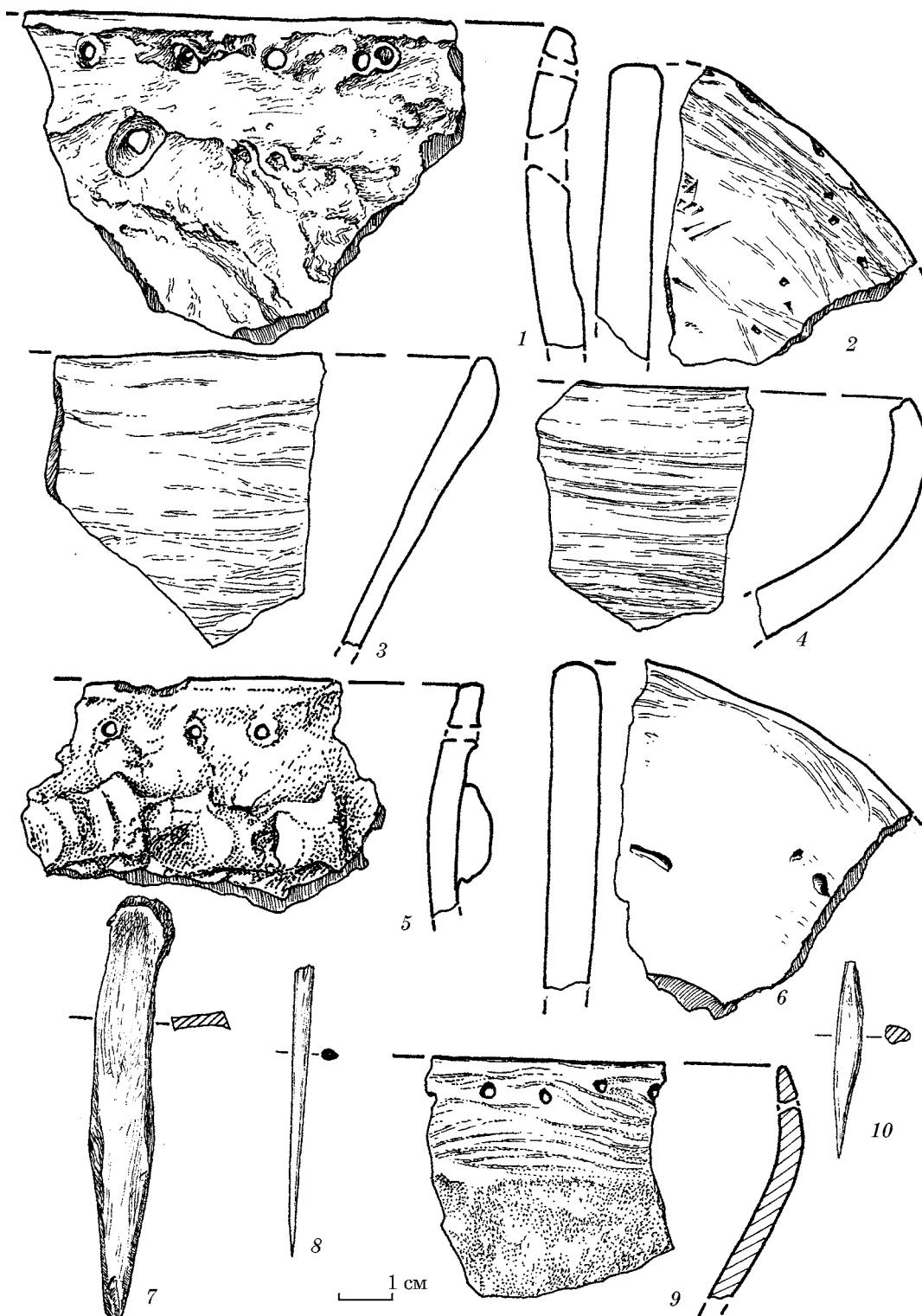

Табл. 3. Кераміка (1—6, 9) та вироби з кістки (7, 8, 10) з об'єктів: 1—4 — споруда 41; 5, 6 — яма 68; 7—10 — яма 60 (2002 р., р. XX)

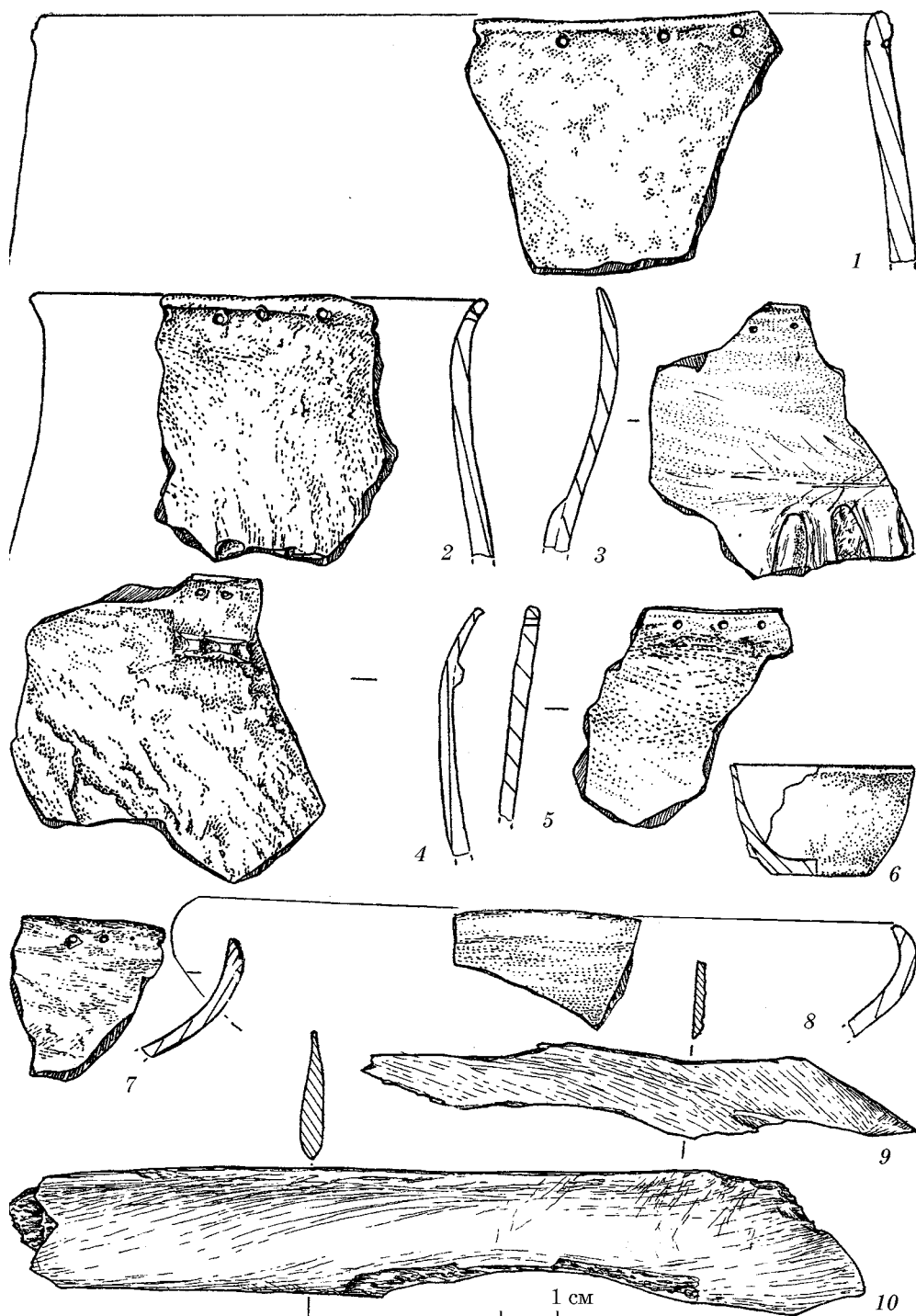

Табл. 4. Кераміка (1—8) та вироби з кістки (9, 10) зі споруди 42. (2003 р., р. XX)

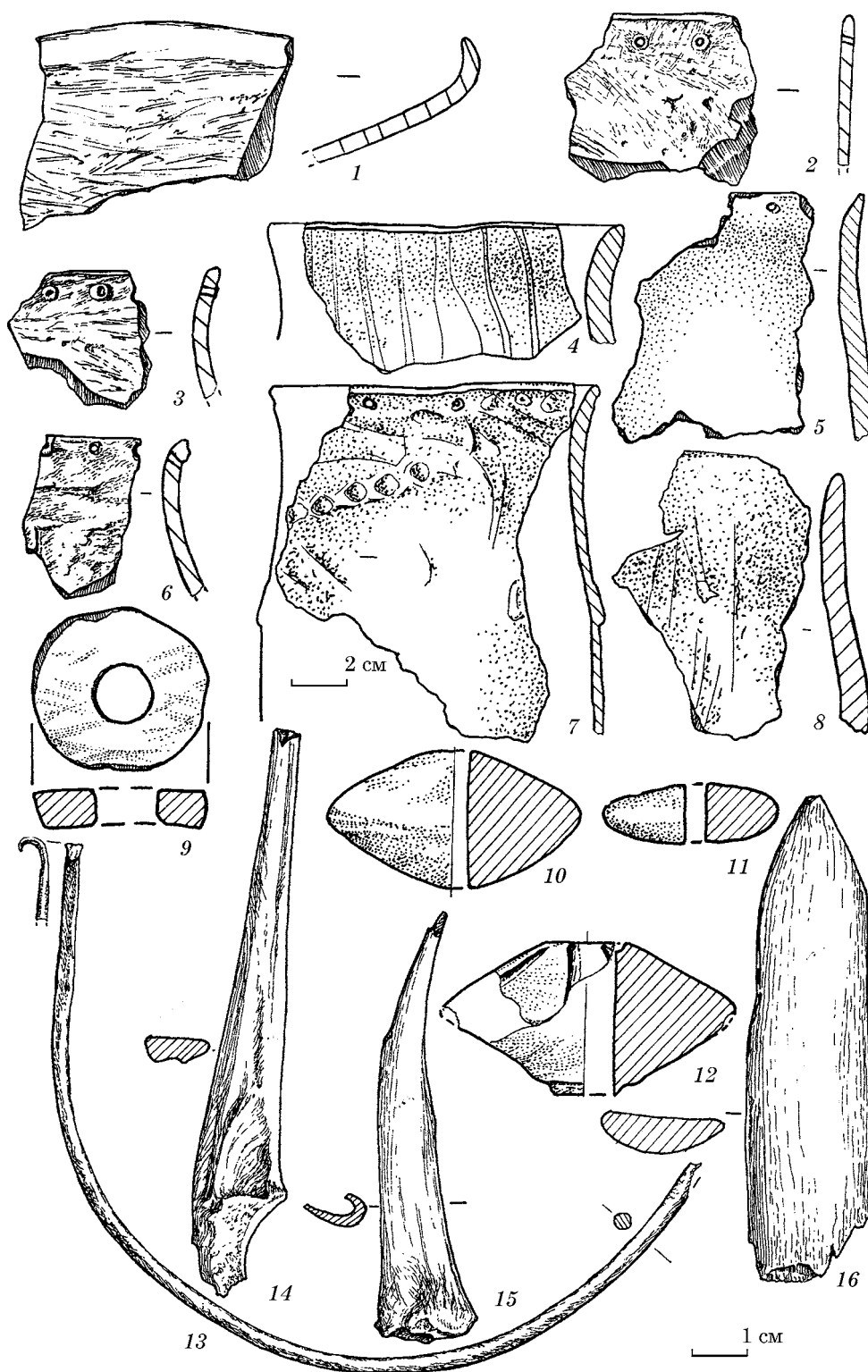

Табл. 5. Кераміка (1—12), вироби з бронзи (13) та кістки (14—16): 1—4, 6 — споруда 44; 5, 7—16 — культурний шар (2003 р.)

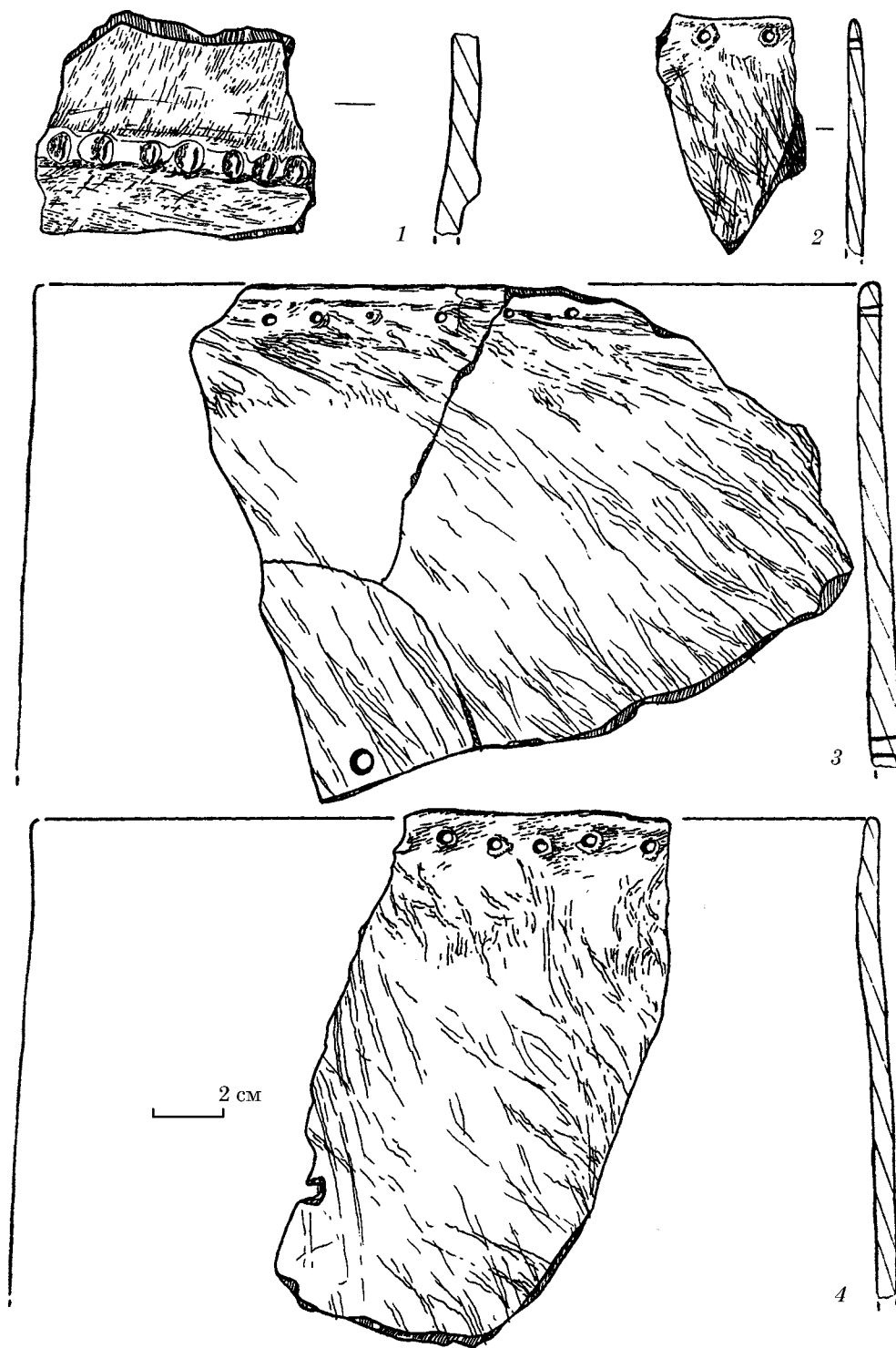

Табл. 6. Керамічний комплекс споруди 46 (2003 р., р. XX)

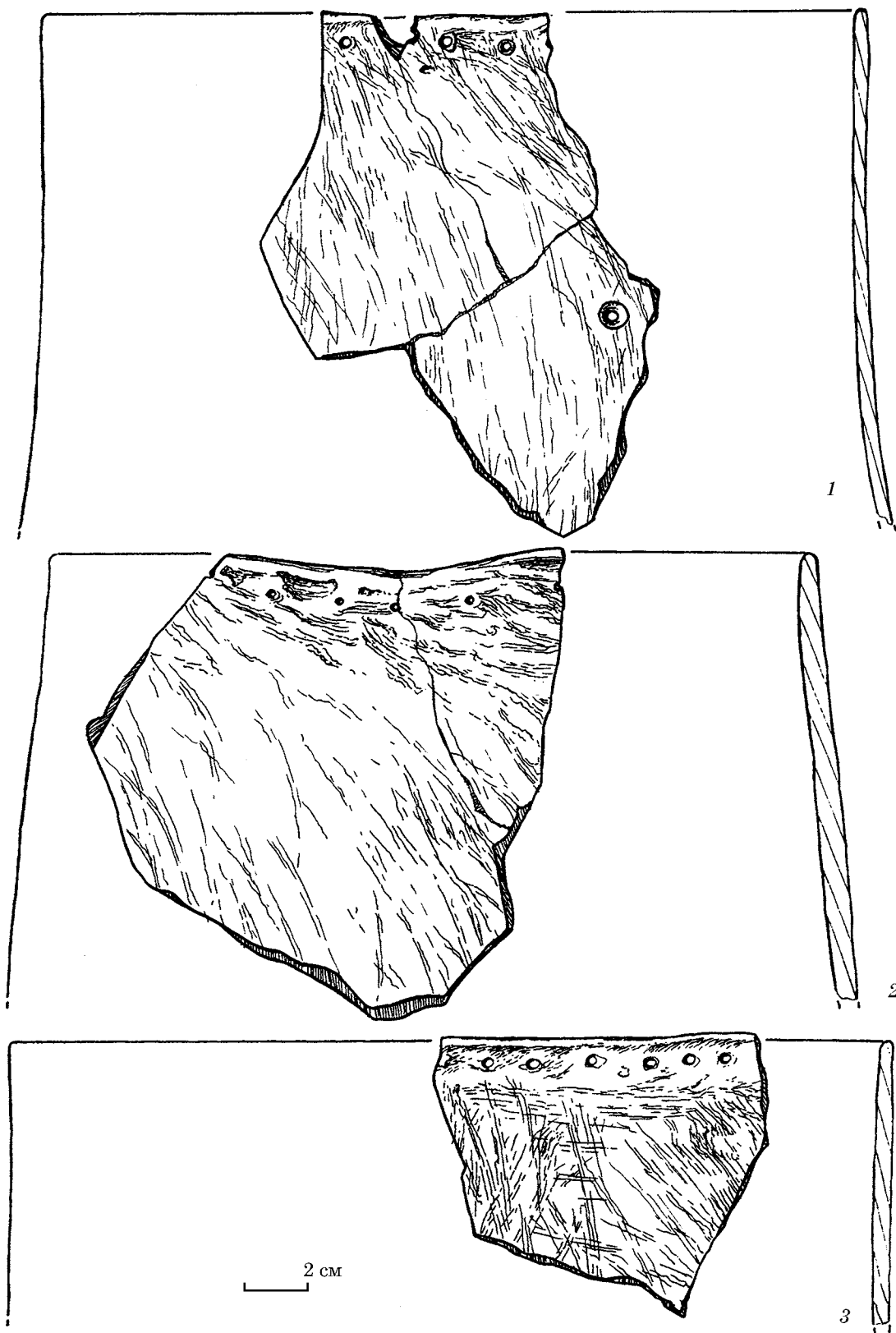

Табл. 7. Керамічний комплекс споруди 46 (2003 р., р. XX)

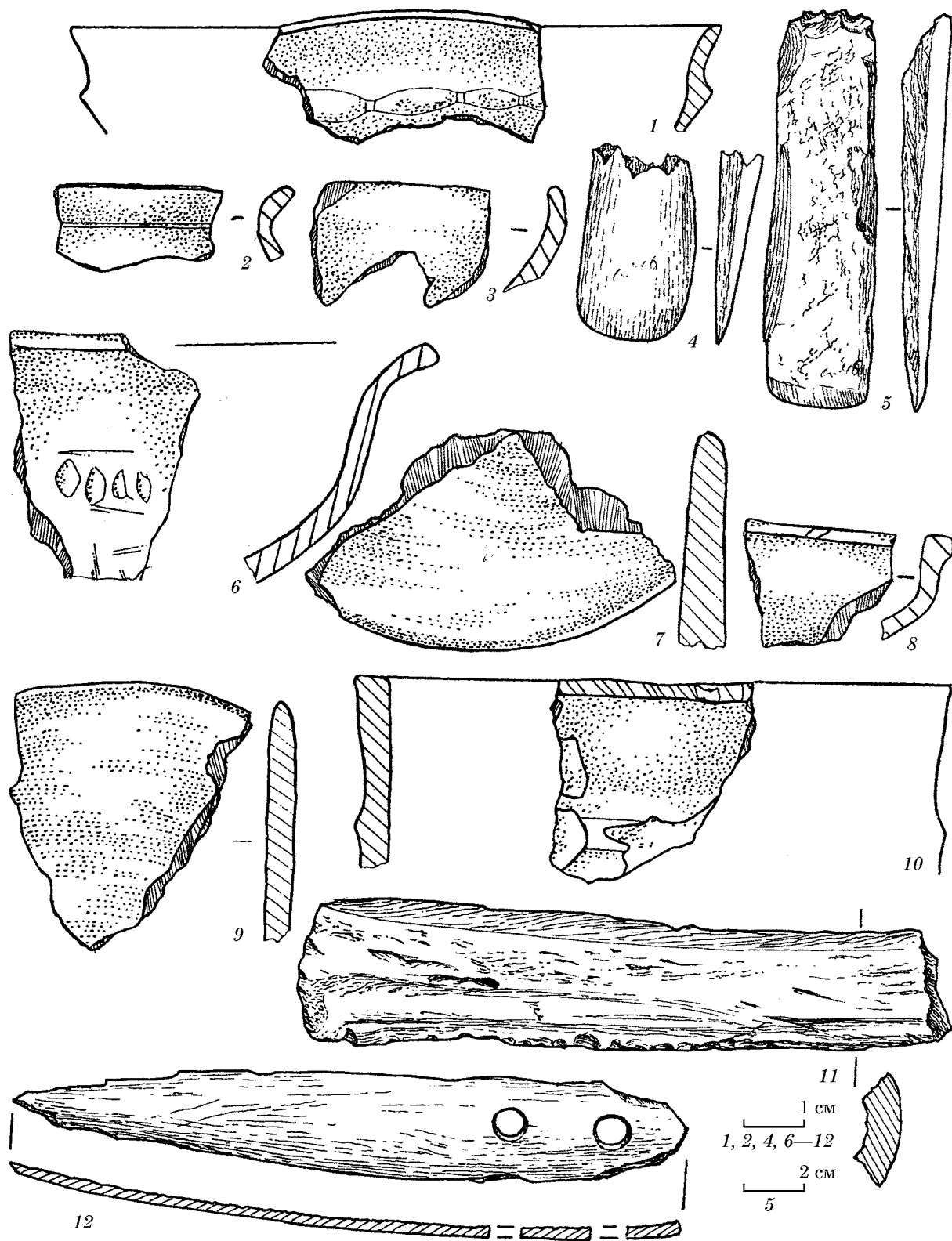

Табл. 8. Керамічні вироби (1—3, 6—10) та вироби з кістки (4, 5, 11, 12) з об'єктів: 1 — споруда 46; 2—6 — яма 79; 7—12 — культурний шар (2003 р., р. XX)

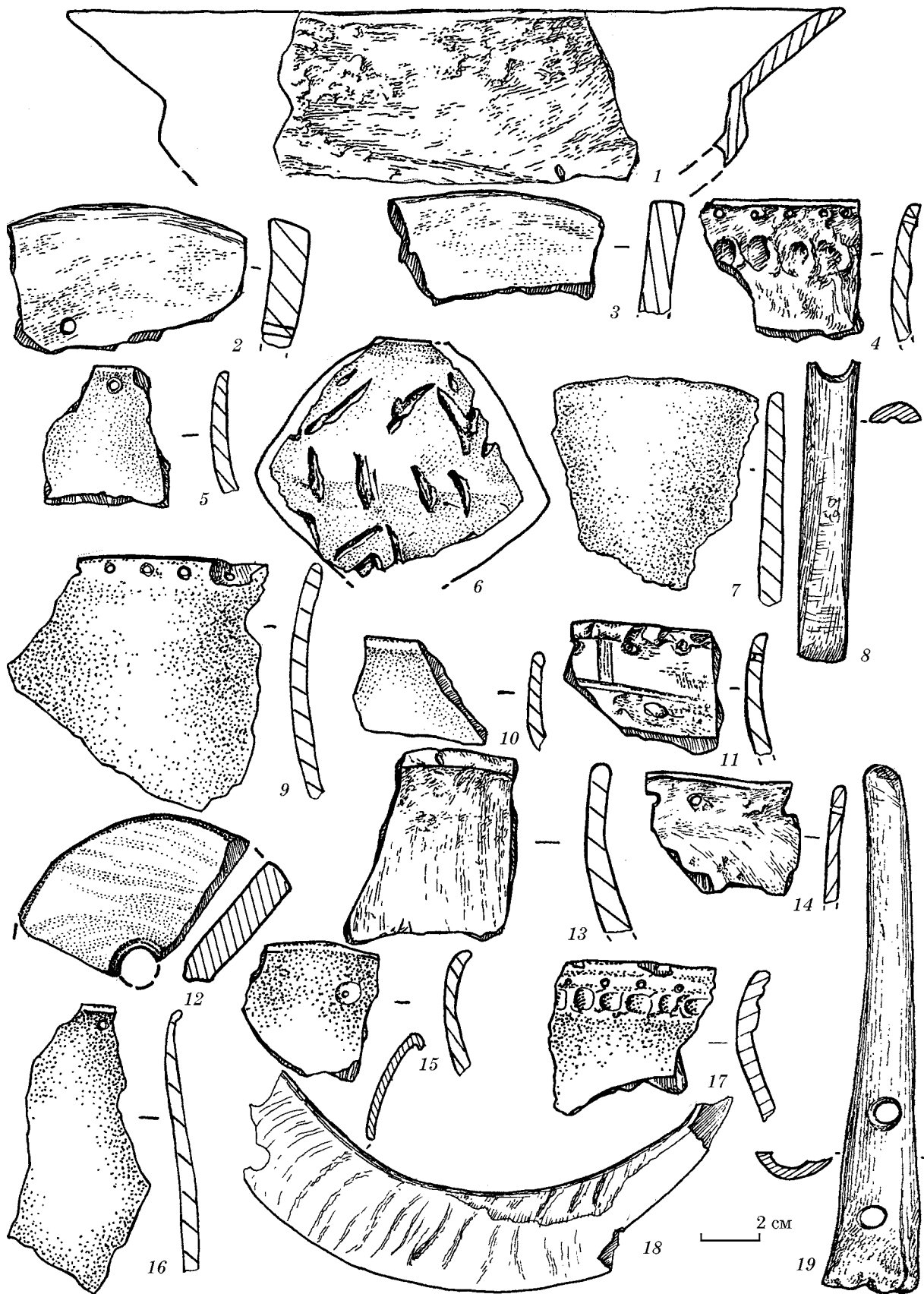

Табл. 9. Керамічні вироби (1—7, 9—17) та вироби з кістки (8, 18, 19) з об'єктів: 1—4 — споруда 46; 5 — споруда 47; 6—8 — споруда 49; 9 — споруда 50; 10 — споруда 52; 11—14 — яма 71; 16, 17 — культурний шар; 15; 18—19 — яма 81 (2003 р.)

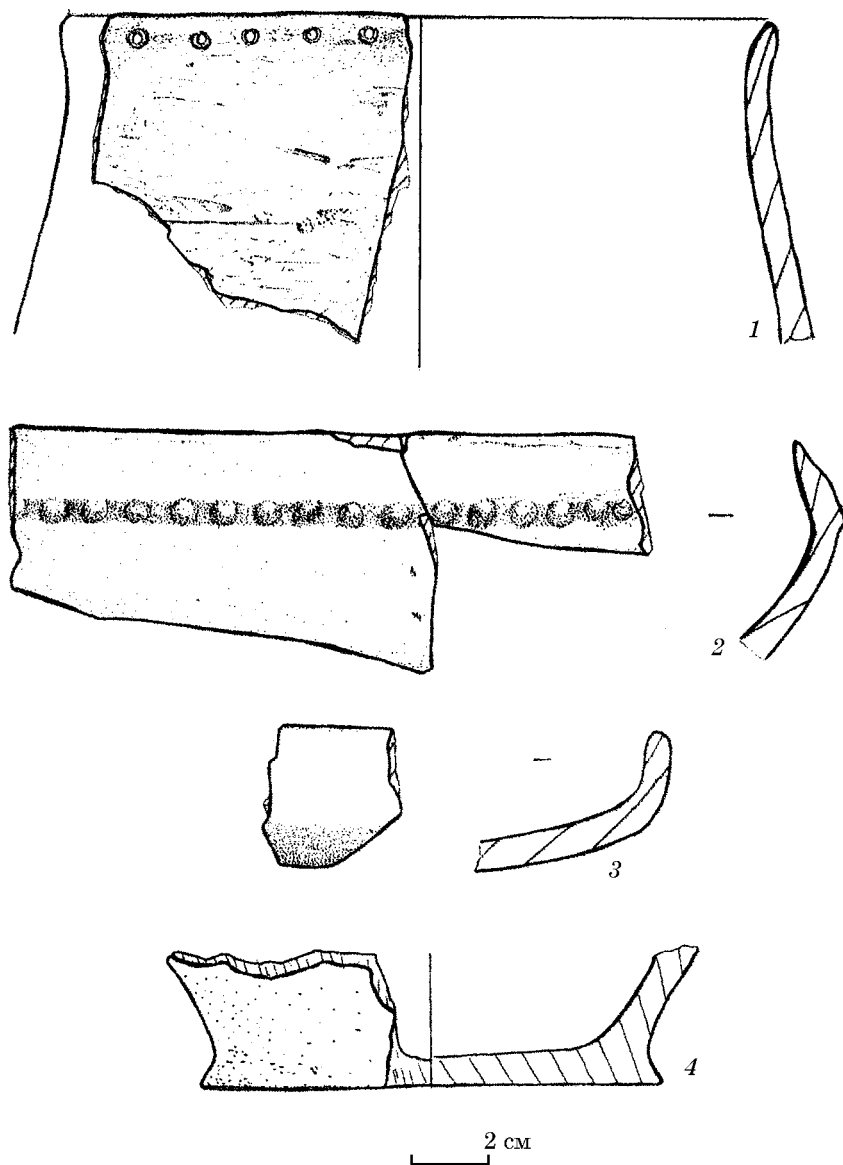

Табл. 10. Керамічний комплекс споруди 61 (2003 р.)

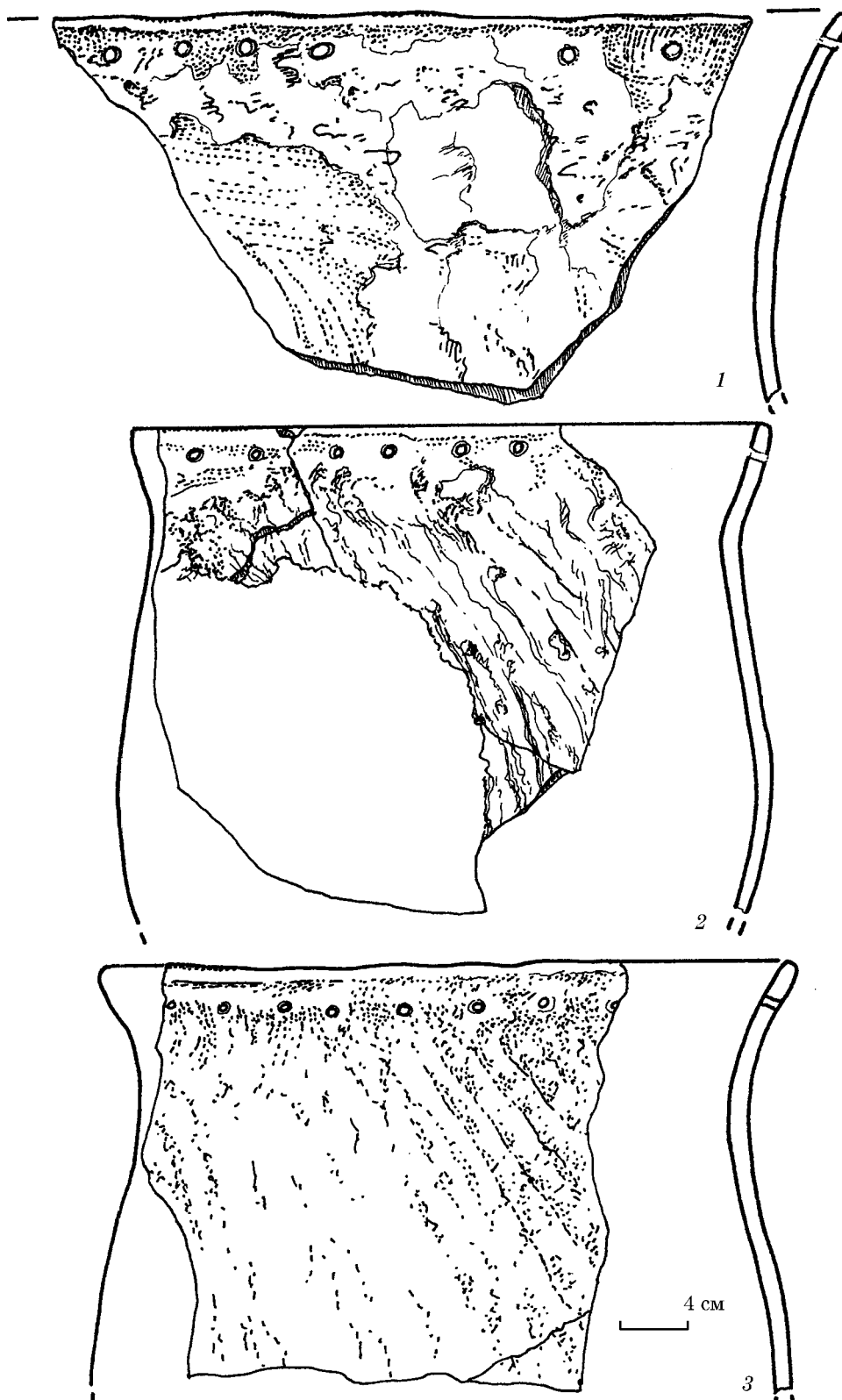

Табл. 11. Керамічний комплекс ями 5 (2003 р., р. XX)

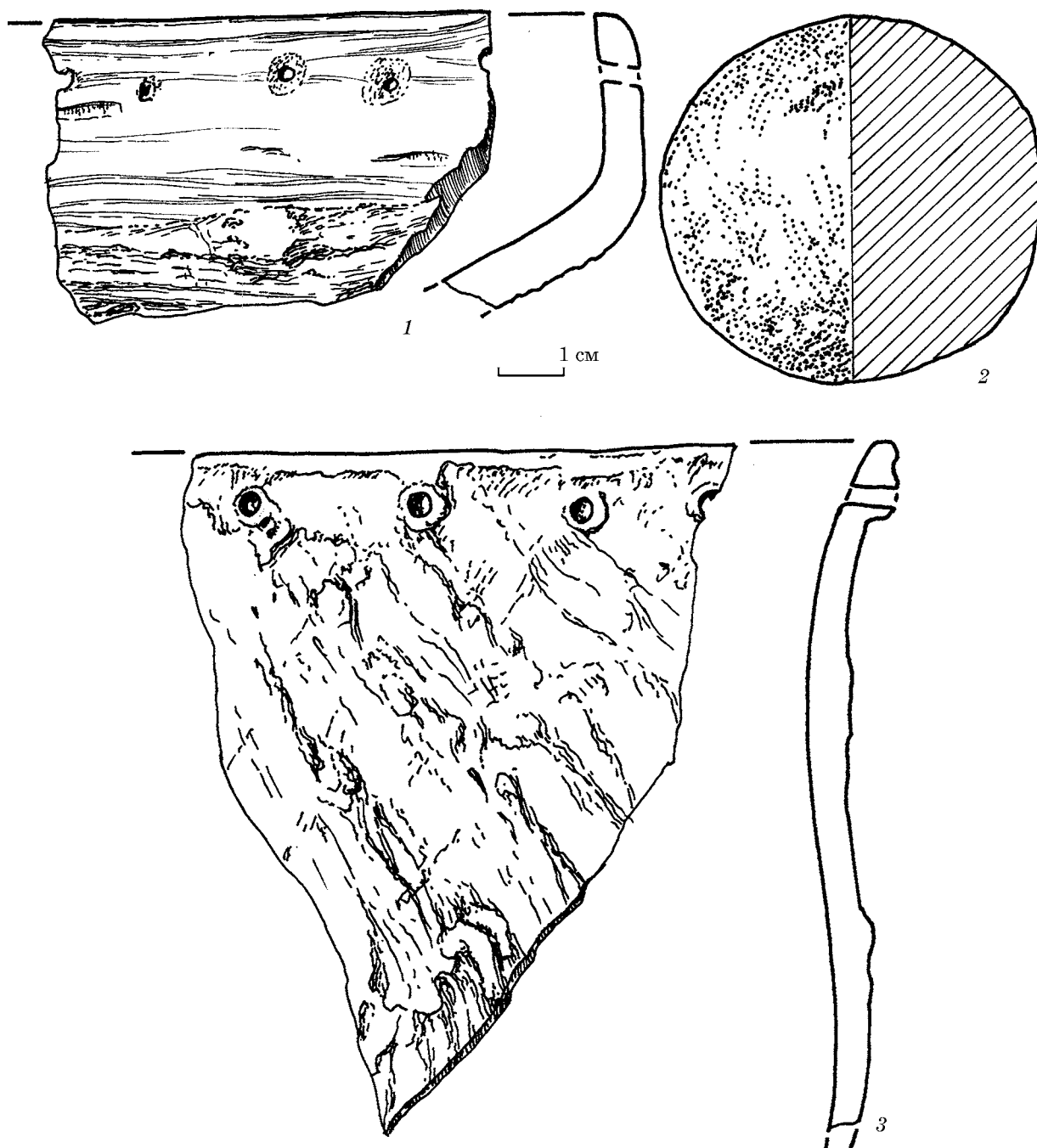

Табл. 12. Матеріали з об'єктів: 1, 2 — яма 61; 3 — яма 64 (2002 р., р. XX)

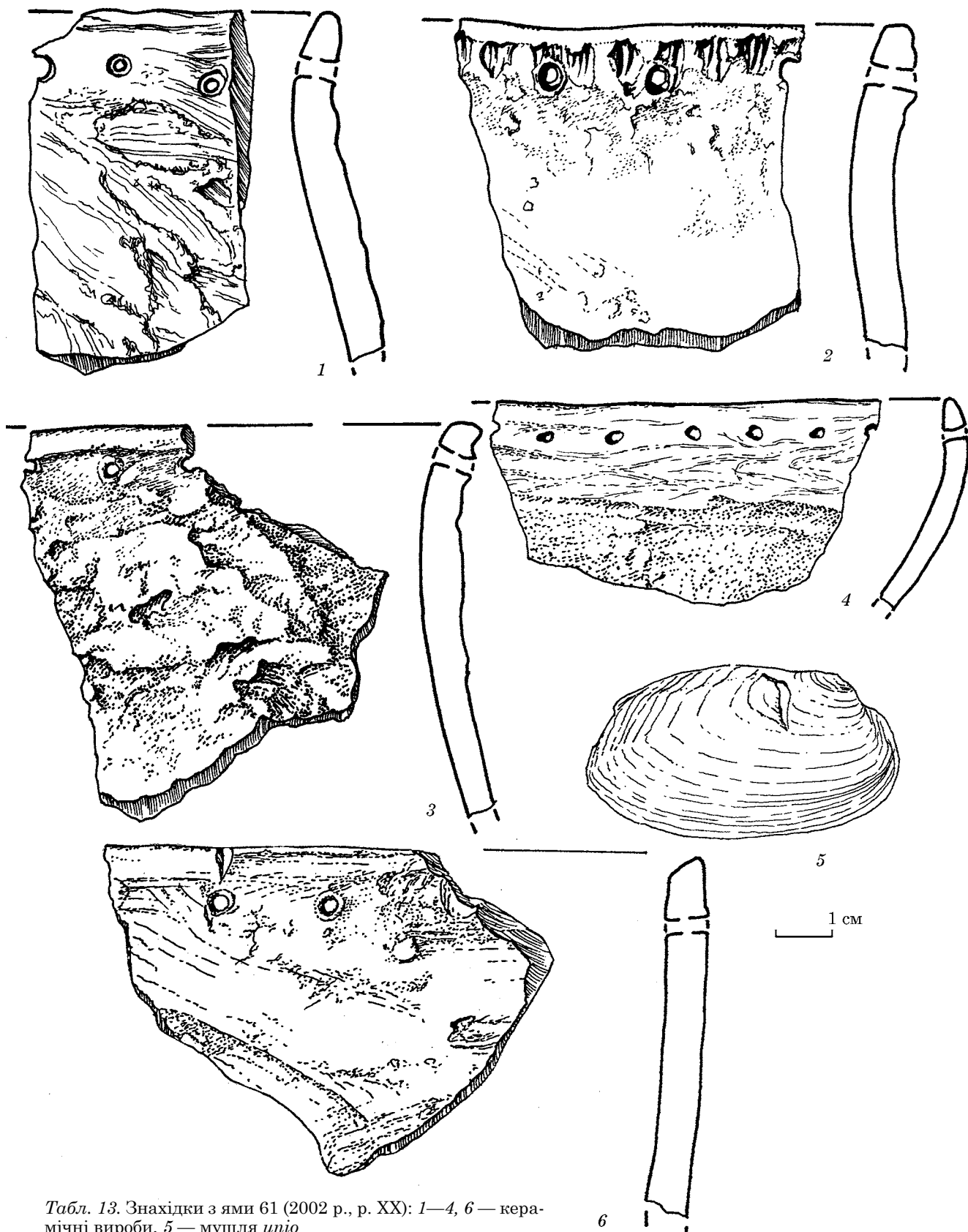

Табл. 13. Знахідки з ями 61 (2002 р., р. XX): 1—4, 6 — керамічні вироби, 5 — мушля *unio*

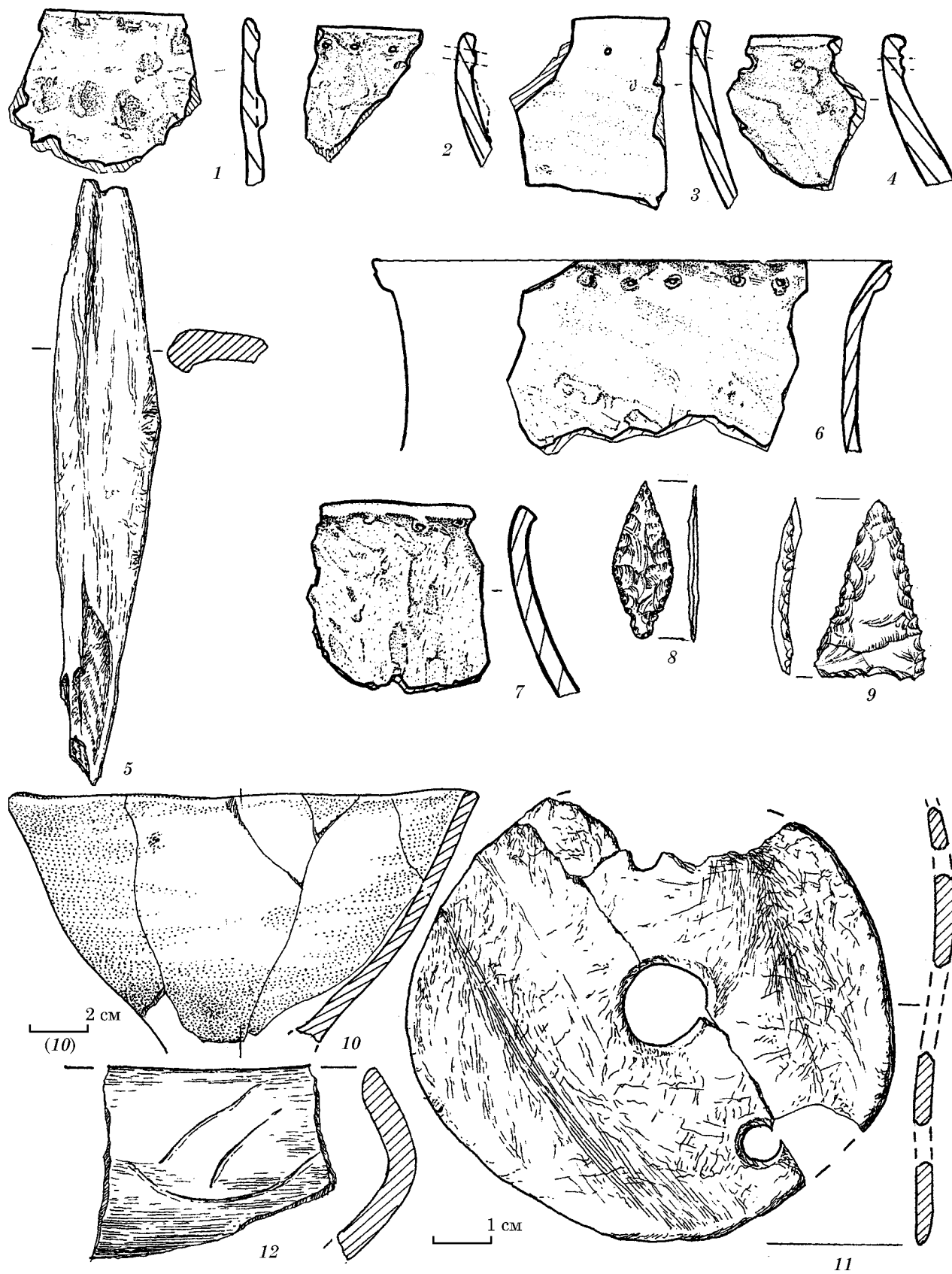

Табл. 14. Матеріали з об'єктів: 1, 2 — яма 86; 3—5 — яма 87; 6—12 — культурний шар (2004 р.)

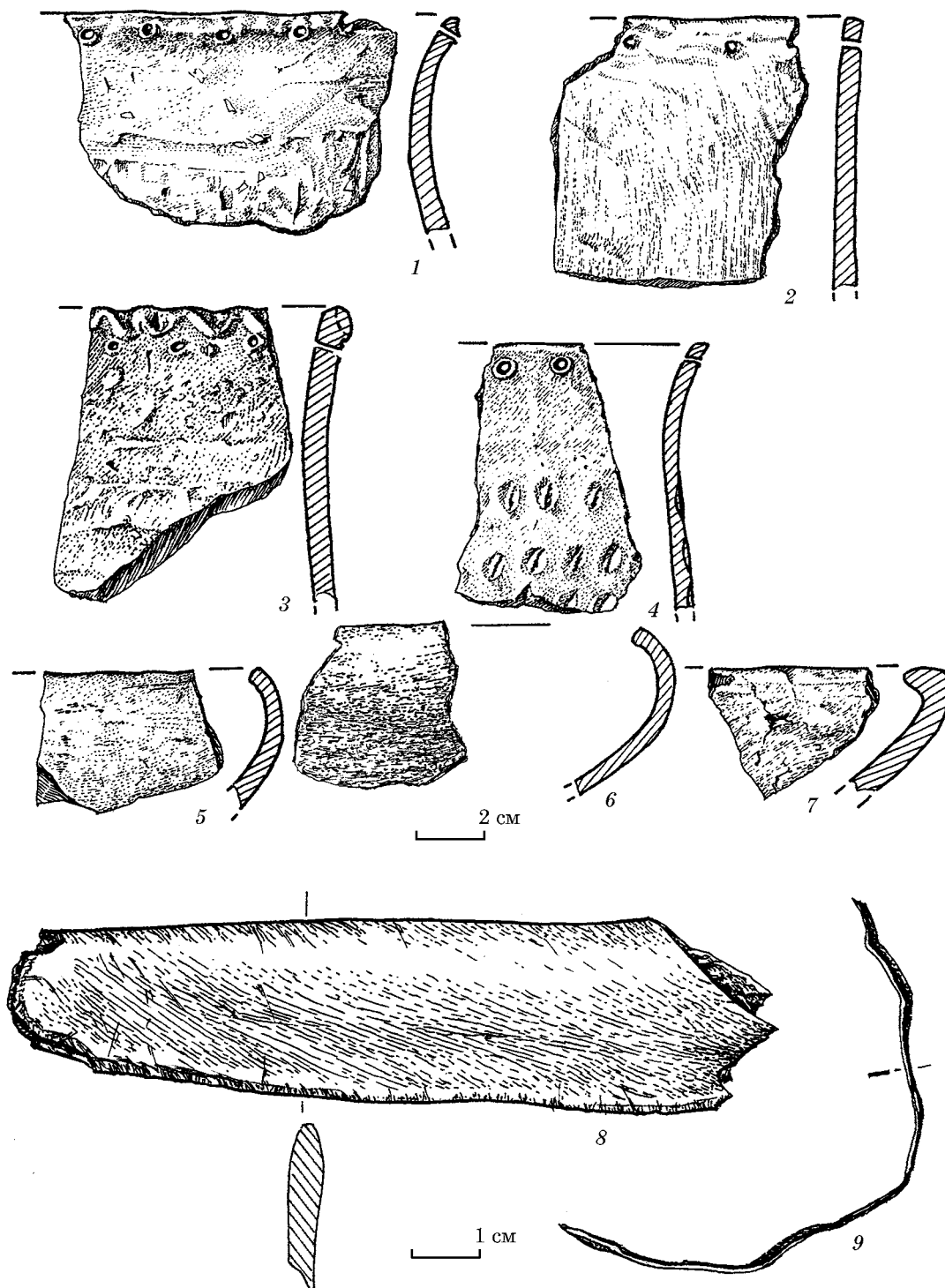

Табл. 15. Знахідки з культурного шару (2006 р.)

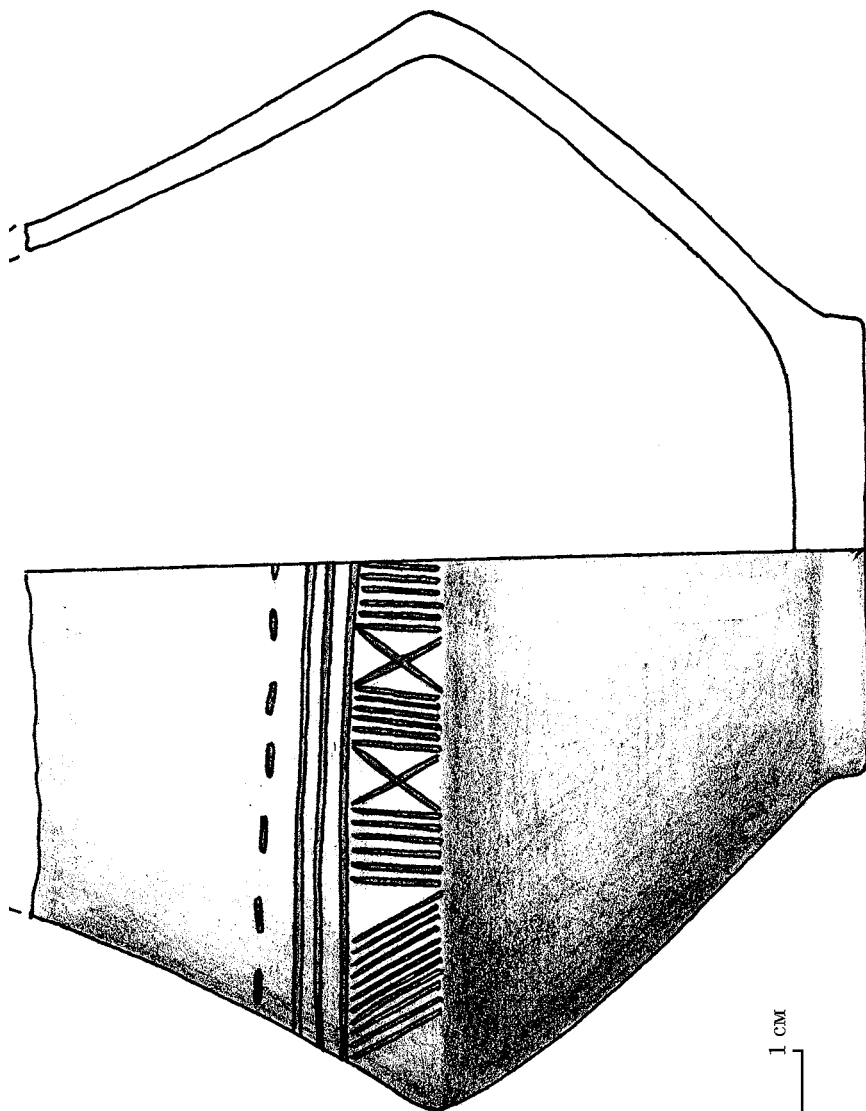
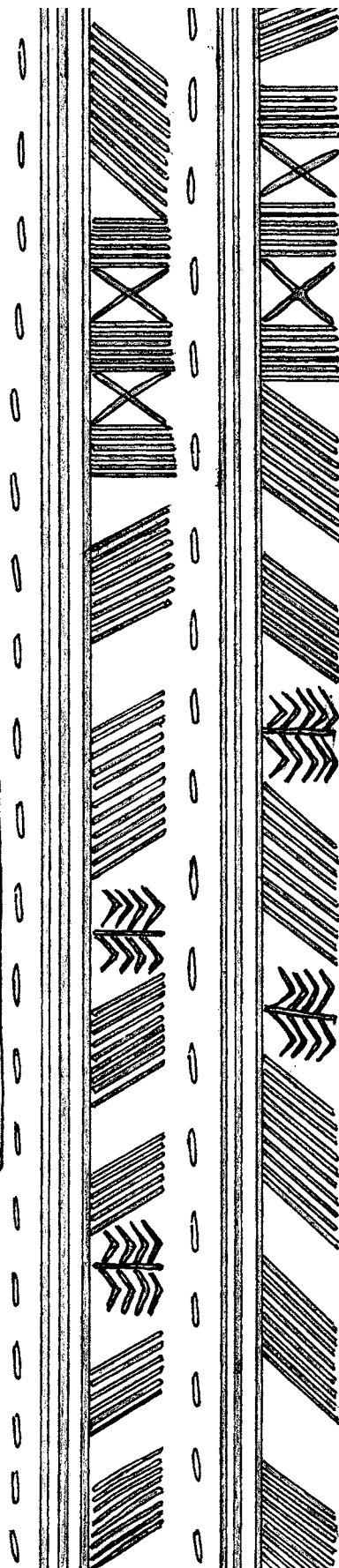

Табл. 16. Фрагмент горщика з культу-
ного шару (2006 р.)

1 cm

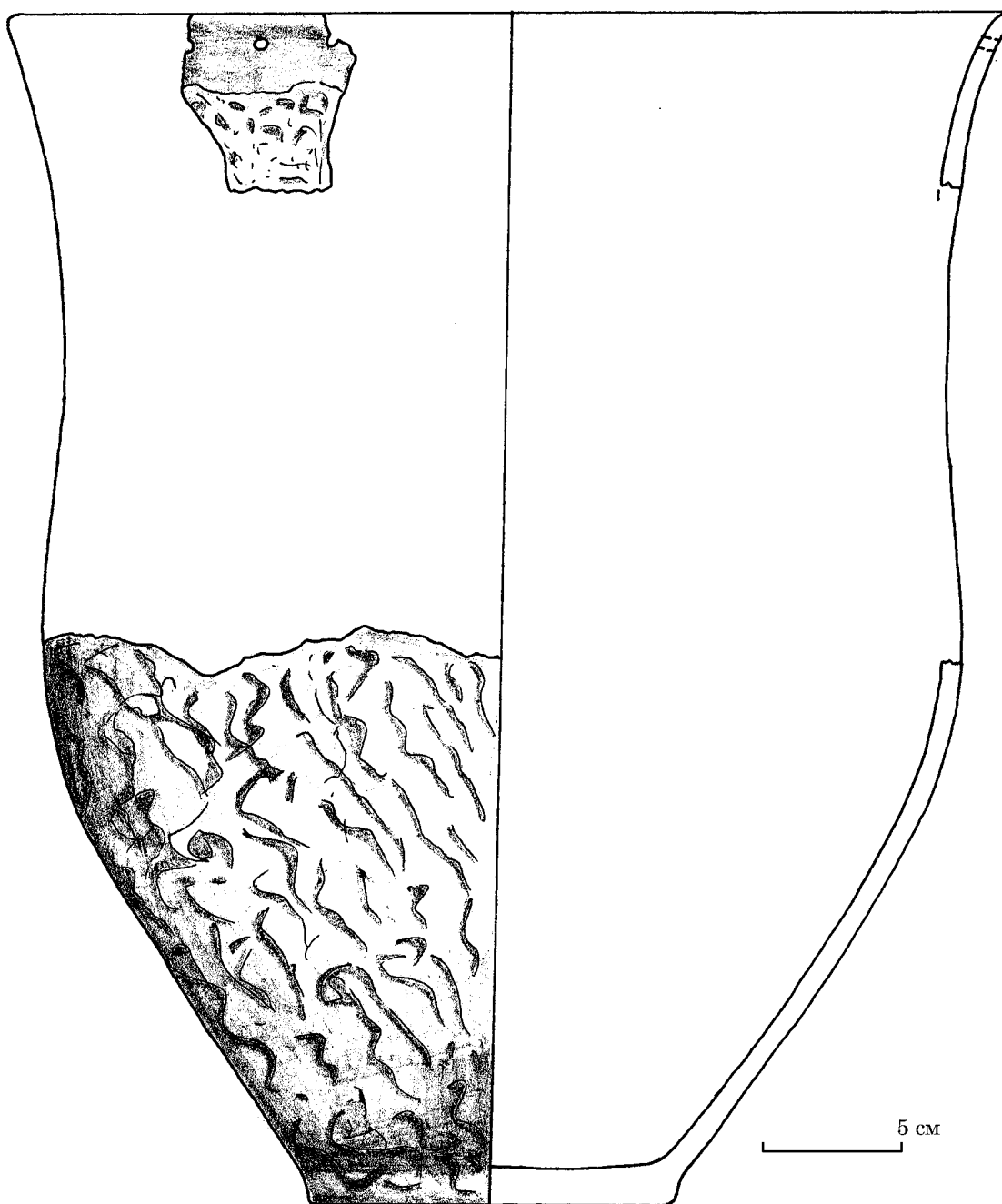

Табл. 17. Реконструкція горщика з культурного шару (2006 р.)

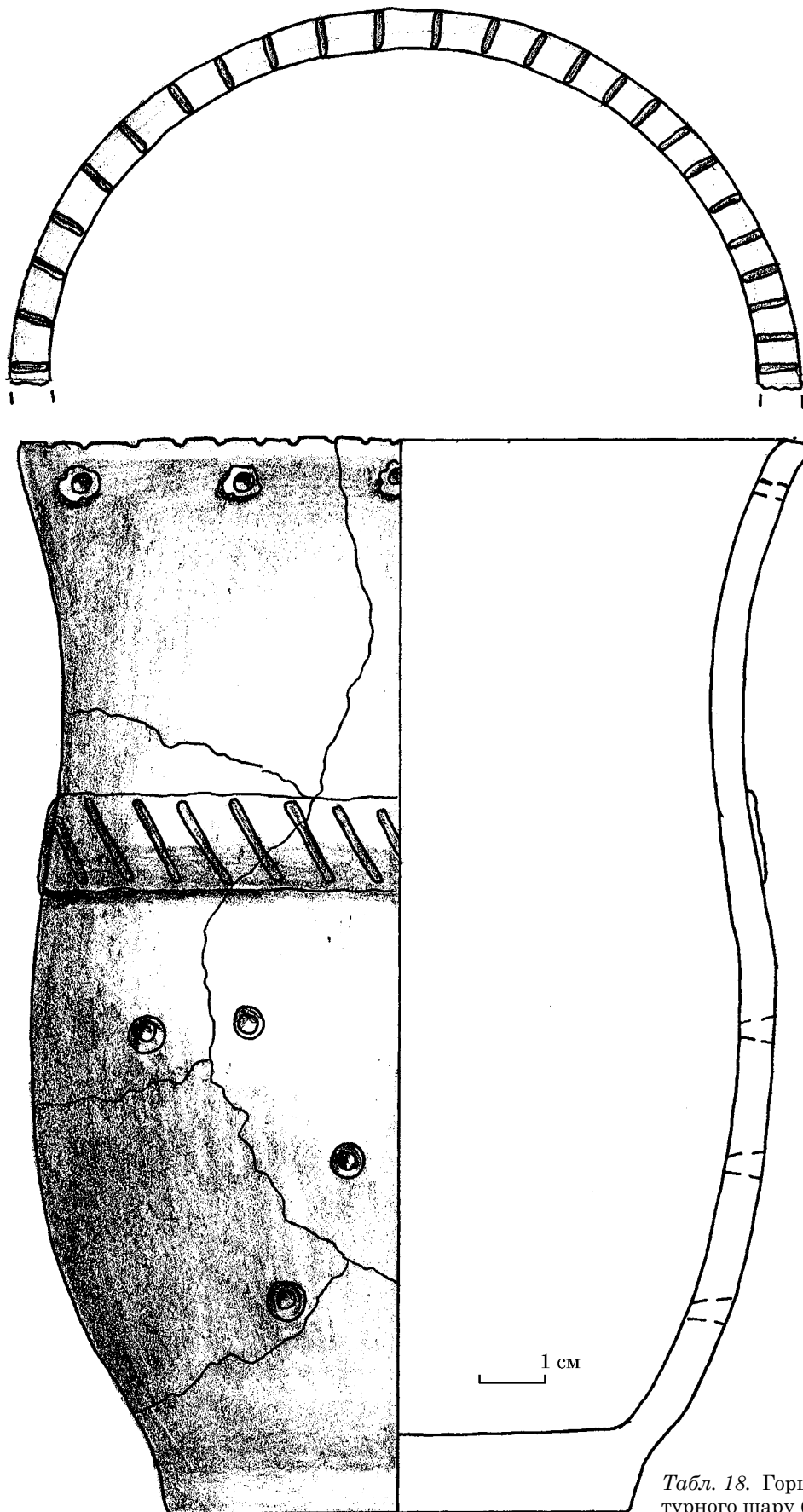

Табл. 18. Горщик з куль-
турного шару (2006 р.)

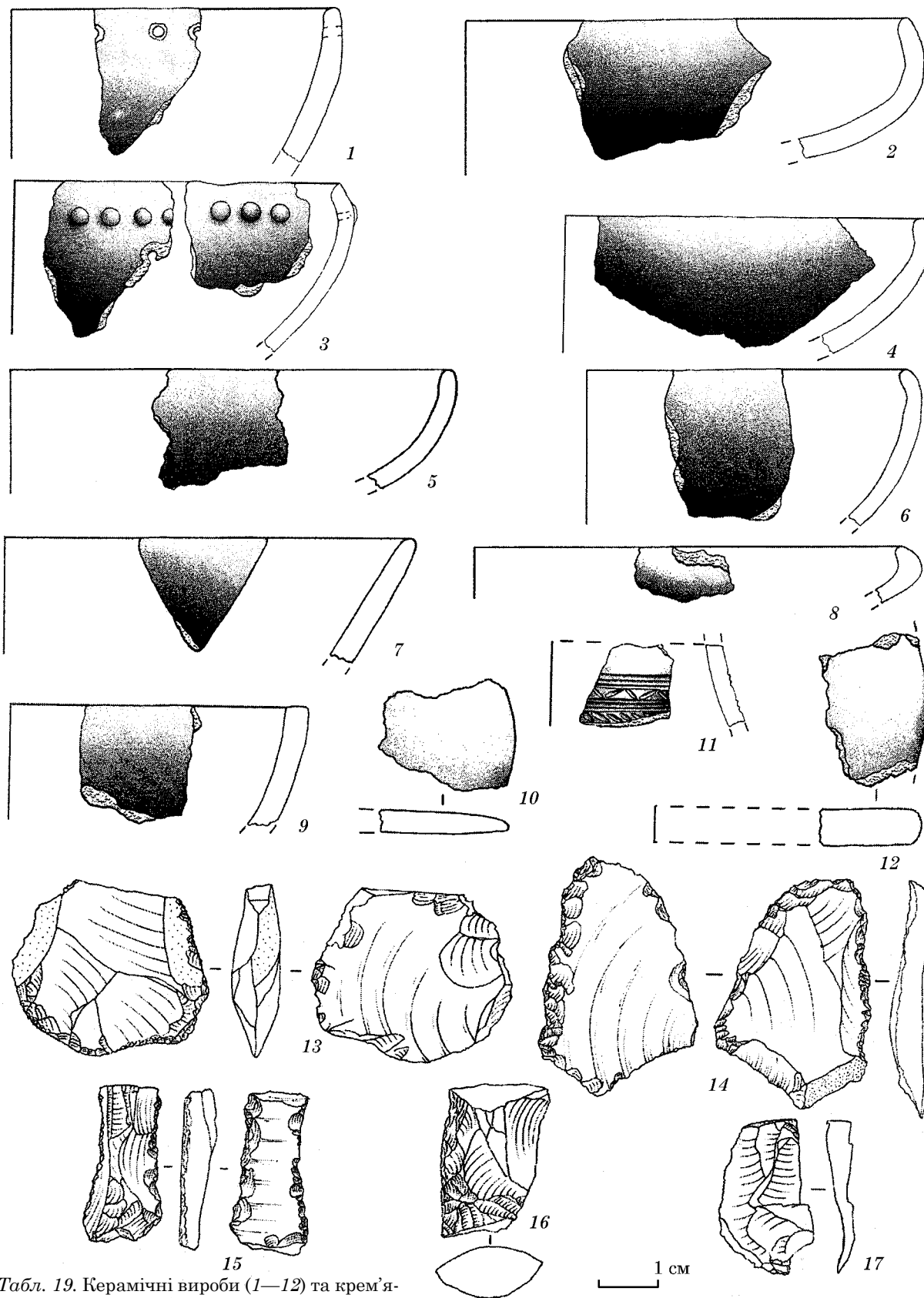

Табл. 19. Керамічні вироби (1—12) та крем'яні знаряддя праці (13—17) з житла 110

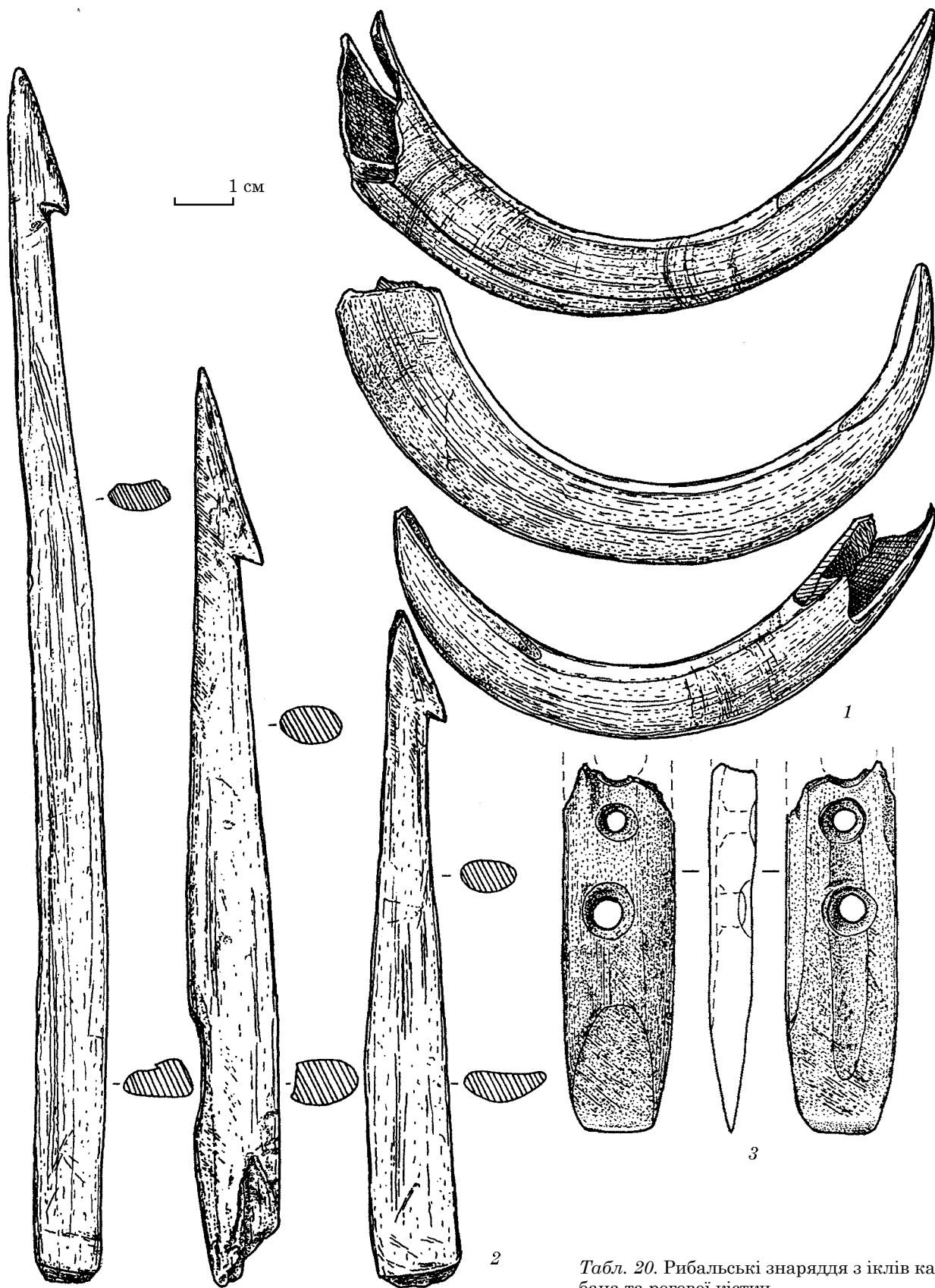

Табл. 20. Рибальські знаряддя з іклів ка-
бана та рогової кістки

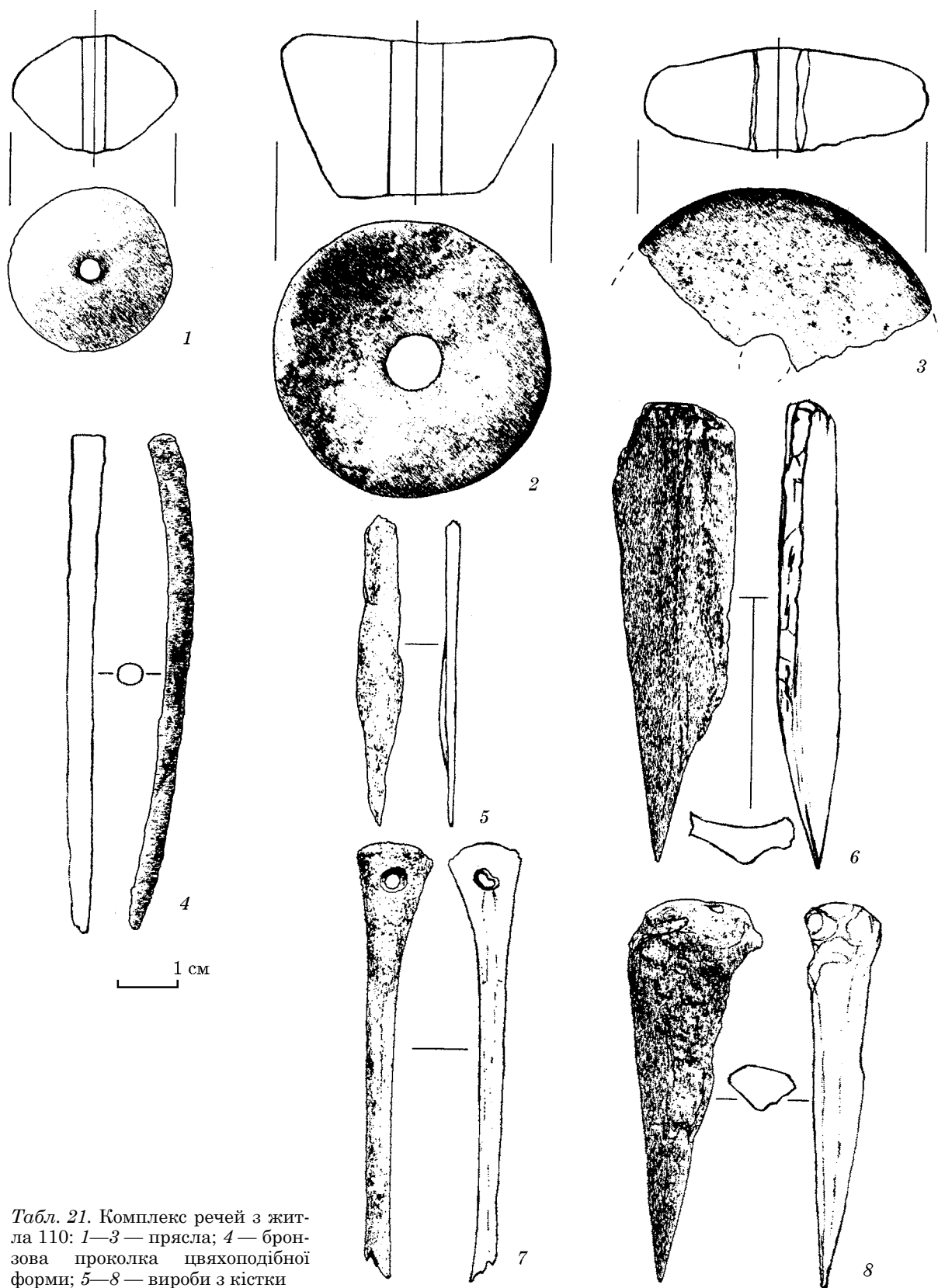

Табл. 21. Комплекс речей з житла 110: 1—3 — прясла; 4 — бронзова проколка цвяхоподібної форми; 5—8 — вироби з кістки

ПОСЕЛЕННЯ ПРАСЛОВ'ЯН ПОМОРСЬКО-КЛЬОШОВОЇ КУЛЬТУРИ

Розкопки унікального поселення праслов'ян, які створили поморсько-кльошову культуру, на березі р. Стир поблизу с. Хрінники (урочище Шанків Яр) розпочато у 1993 році.

Селище зруйноване зсувом берега, але судячи із його залишків, репрезентує мисовий тип поселень, який складає 27,5 % всіх селищ цієї культури на території Волині. Воно займало два миси високого корінного берега р. Стир, який тягнеться

з південного сходу на південний захід. Основна частина селища займала мис у північно-західній частині берега.

За час дослідження виявлено більше 30 об'єктів поморсько-кльошової культури. Основна їх частина, а саме: 3 житла, 6 господарських споруд та 11 ям, опубліковані [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004]. У даній роботі подано нові матеріали поморсько-кльошової культури виявлені у 2002—2007 рр.

ЖИТЛОВІ СПОРУДИ

Житло 78 (фото 28; рис. 14) — землянка близької до овальної форми у плані, орієнтована умовними кутами за сторонами світу. Стіни житла прямовисні, біля долівки заокруглені, долівка ввігнута, лінзоподібна, дуже міцно утрамбована.

Розміри споруди становлять 2,9 × 2,7 м, висота земляних стін — 1 м від рівня долівки. Вдovж північної стіни житла траплялися скупчення попелу та вугілля, очевидно, залишки вогнища. Розміри скупчення 0,6 × 0,4 м.

У північній стіні житла, яка має видовжену форму у вигляді горла лійки, розташована материкова приступка висотою 0,3 м та шириною 0,2 м. Очевидно, приступка позначала вхід у житло.

Заповнення житла складалося із сіро-чорного гумусу, насиченого вугіллям, попелом, шматками глиняної обмазки тощо (табл. 22).

Житло 81 (фото 29) досліджувалося у траншеї № 1 у 2002 р. на місці руйнівних робіт екскаватора, було неповністю досліджене й зафіксоване як споруда 41. Після повного дослідження у 2003 р. у межах розкопу ХХІ, виявилось, що це — житло типового для поморсько-кльошової культури.

Житло виявлене на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні на дні ями виритої екскаватором. Уціліла нижня частина будівлі. Судячи по залишках, вона була напівземлянкою, приблизно підко-

Фото 28. Житло 78

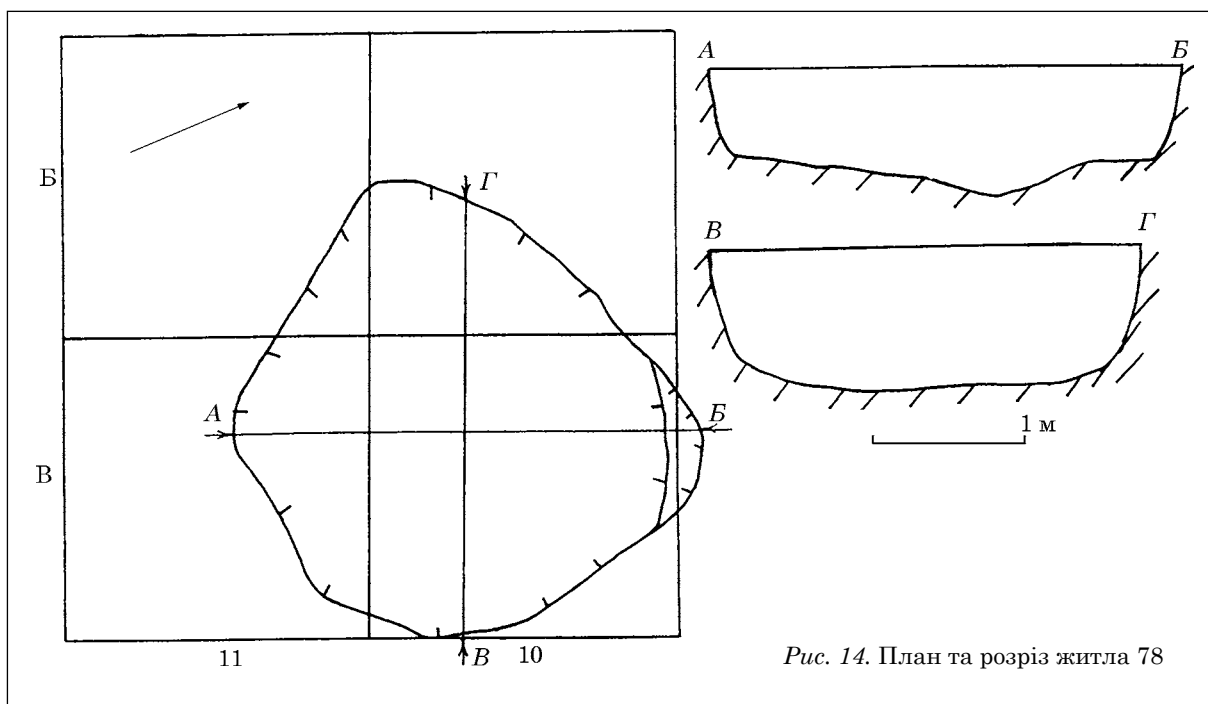

Рис. 14. План та розріз житла 78

воподібної у плані форми, орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни житла вертикальні, долівка рівна, міцно утоптана. Розміри житла $3,7 \times 2,4$ м, висота земляних стін — 0,2 м від рівня виявлення. Очевидно, що житло було набагато глибше, його верхня частина знята екскаватором.

У південній стіні житла розміщене нішоподібне заглиблення шириною 1,2 м

та довжиною 0,42 м. Рівень долівки цього заглиблення співпадає з рівнем долівки житла. У центрі цієї ніші-коридора знаходиться стовпова яма розмірами $0,4 \times 0,2$ м і глибиною 0,25 м від рівня долівки. Ймовірно, цей виступ у долівці був входом у житло, своєрідним тамбуром чи коридорчиком. До стовпа, що стояв тут, очевидно, були прикріплені двері. У північному куті житла знаходився мате-

Фото 29. Житло 81

риковий виступ-прилавок розмірами $2 \times 0,8$ м, що піднімався на $0,2$ м над рівнем підлоги. У кутах житла розміщені ямки від стовпів діаметром $0,2$ — $0,6$ м та глибиною $0,14$ — $0,25$ м від рівня підлоги. Стовпи, які стояли тут, вказують на характер конструкції стін, які мали, очевидно, стовпо-плотову основу.

Заповнення житла складалося з темно-сірого гумусу з домішкою попелу та вугілля, шматків глиняної обмазки. У заповненні виявлено невелику кількість уламків ліпного посуду характерного для поморсько-кльошової культури, у тому числі, бочок великого горщика із заціпами по вінцях, кістки тварин.

Житло 101 (фото 30; рис. 15) виявлене на глибині $0,85$ м від сучасної поверхні, після зачистки стін житла 98. Це була видовжено-овальна за формою напівземлянка, орієнтована довгою віссю за лінією північ—південь. Розміри житла $5,5 \times 3,6$ м; висота земляних стін $0,5$ м від рівня долівки. Стіни житла вертикальні, різної довжини. У північній стіні зроблено нішу шириною $1,4$ м і глибиною $0,4$ м. Ще одна ніша-прилавок овальної форми, розміщена вздовж північної частини житла. Складається враження, що це прибудова до основної частини. Її розміри $3,3 \times 1,4$ м. Долівка однієї і другої ніші розміщалися на рівні долівки житла, дуже міцно

Фото 30. Житло 101

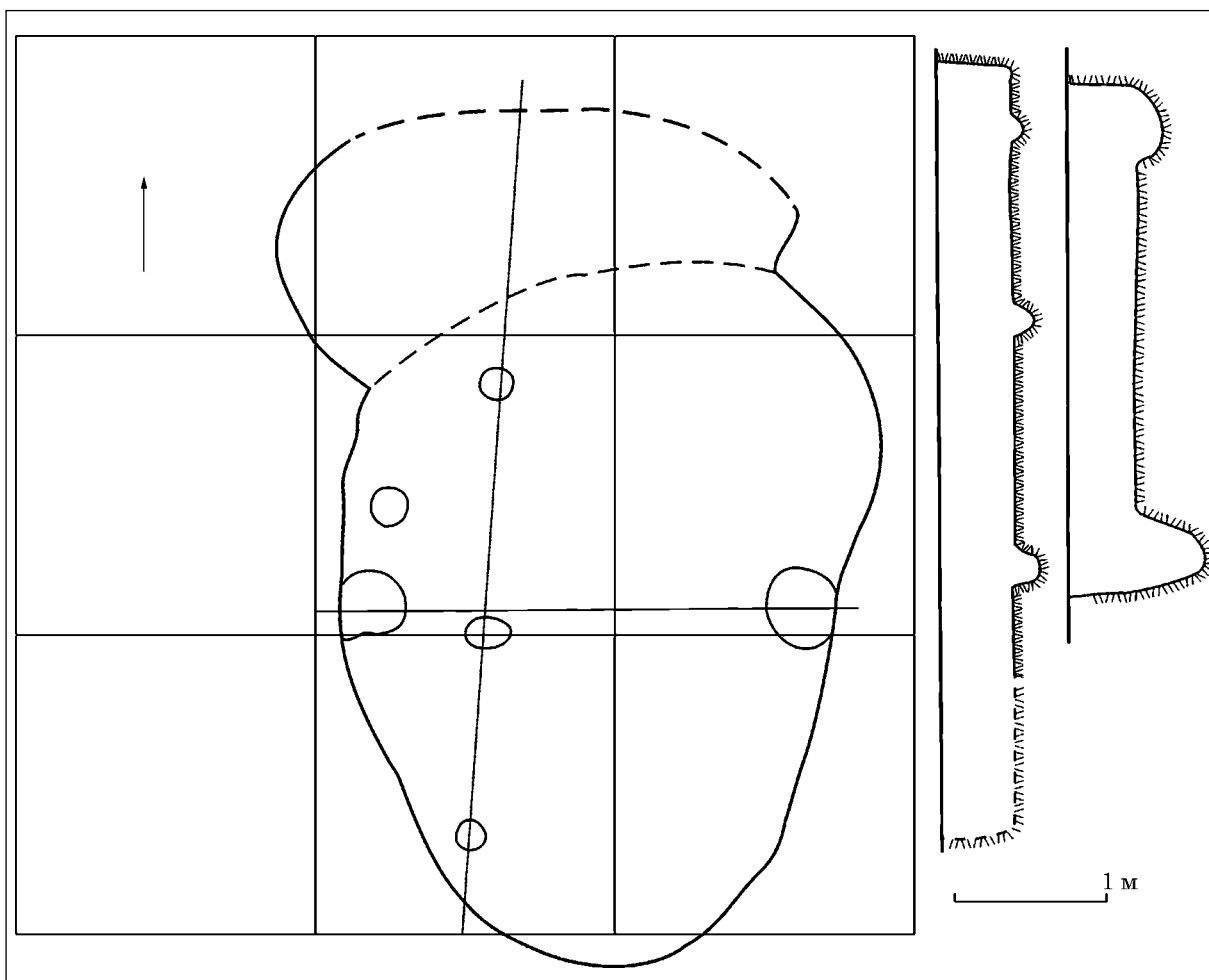

Рис. 15. План та розрізи житла 101

утрамбованої й рівної. У долівці житла виявлено 6 ямок від стовпів. Дві з них, найбільші, розміщені посередині східної і західної стін, навпроти одна одної. Ямки мали округлу форму діаметром 0,42 м та глибину 0,15—0,45 м від рівня долівки.

Ще три стовпові ямки округлої форми діаметром 0,18—0,21 м і глибиною 0,1—0,18 м розміщалися по осі житла у його західній частині.

Заповнення житла складалося з темно-сірого гумусу з невеликою домішкою вугликів, уламків кераміки, глини. У заповненні виявлено велику кількість уламків ліпного посуду, характерного для середньої фази розвитку поморсько-кльошової культури, та кісток тварин (табл. 23).

На території Волині зустрічається два типи жител поморсько-кльошової культури — наземні та заглиблені в землю. Заглиблені в землю житла становлять більшість — 72 %. За глибиною долівки їх поділяють на два підтипи: напівземлянки та землянки.

На сьогодні на Волині досліджено 18 жител-напівземлянок. За своєю формою вони підрозділяються на овальні (Милуші, Хрипаличі), прямокутні (Гірка Полонка, Городок, Линів, Крилів, Острів, Хрінники) та підквадратні (П'ятидні, Гірка Полонка, Городок, Линів, Тяглів).

У Хрінниках (уроч. Шанків Яр) із трьох досліджених жител два були напівземлянками підковоподібною (житло 81) та видовжено-овальною форми (житло 101). Овальні

житла поморсько-кльошової культури на території Волині зустрічаються на трьох селищах, а саме в Милушах, Хрипаличах та П'ятиднях. Розміри цих споруд коливаються від $2,2 \times 2$ м (Хрипаличі) до $3,2 \times 2$ м (Милуші). У нашому випадку розміри житла 101 перевищують зазначені майже у два рази й становлять $5,5 \times 3,6$ м.

Орієнтація жител різна. Одні орієнтовані довгими стінами по лінії схід—захід (Милуші), другі — видовжені по лінії південний схід — північний захід (П'ятидні), а треті, що характерно і для поселення у Хрінниках, орієнтовані по лінії північ—південь.

У спорудах такого типу помітні сліди вогнищ. У житлах, заглиблених на 0,3 м, вони, як правило, знаходяться посередині долівки (П'ятидні), а в житлах глибиною 0,6—0,8 м (Милуші) — вирізані в західній стіні. Вогнища мали овальну форму розмірами $0,6 \times 0,4$ м у П'ятиднях і $1 \times 0,8$ у Милушах.

Проте у Хрінниках у житлі подібного типу (житло 101) слідів вогнища не виявлено.

Конструктивною особливістю житла 101 є те, що у його північній частині добудовано нішу розмірами $3,3 \times 1,4$ м. На території Волині житла такої форми відомі і в більш ранній час на поселеннях лужицької культури (Головно) [Кухаренко, 1961, с. 61]. На основній території поморсько-кльошової культури — Польщі — споруди овальної форми зустрічаються у Мазовії (Шеліги) і Помор'ї (Юшків) [Chomentowska, 1975, s. 298—291, tabl. VIII, 11, 12; Luka, Pietrzak, 1969, s. 86—89].

З жител другого підтипу відомо лише дві землянки — одна з них із селища в Хореві, друга — з поселення біля с. Хрінники (житло 78).

Вони суттєво відрізняються одна від одної. Якщо землянка із селища у Хореві складалася з двох ям розмірами $3,5 \times 2,1$ м і $3 \times 1,6$ м і глибиною камер — 2 м і 0,3 м та мала підпрямокутну форму [Пелицишин, 1980, с. 77—78, рис. 5], то житло 78 було однокамерним, мало овальну у плані форму та значно менші розміри. У заповненні землянки з Хорева знайдено залишки глиняної печі у вигляді дрібних кусків глиняної обмазки, а у землянці з Хрінників зафіксовано лише залишки попелу. Також вони мали різну орієнтацію — житло з Хорева орієнтоване довгими стінами за сторонами світу, а житло із Хрінників орієнтоване кутами за сторонами світу. Можна припустити, що житло 78, скоріш за все, мало господарський характер.

Двокамерні житла, подібні до житла з Хорева, зустрічаються на Волині в середовищі лежницької групи лужицької культури (Линів, Городок), але чи є вони характерними для поморсько-кльошової культури на основній території її поширення, невідомо. Хоча, взагалі, землянки в цій культурі відомі (Одри, Кунікув) [Prahistoria..., 1975].

У минулі роки на поселенні у Хрінниках вже було відкрито 3 житла, які також належали до типу заглиблених у землю, тобто були напівземлянками. За формою вони поділяються на підпрямокутні та підквадратні.

Крім жител, на поселенні виявлено 4 господарські споруди і 3 ями.

СПОРУДИ ГОСПОДАРЬСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Споруда 63 (рис. 16) знаходилася у східній стінці житла 98 — її південна половина врізалася у під житла 98. Вона виявлена на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. Споруда мала форму

пелюсткової квітки. Її основу складала яма округлої форми діаметром 1,6 м та глибиною 1 м від рівня виявлення. Стіни ями похилі, дно рівне, дещо утоптане. По чотирьох сторонах ями розміщено пелю-

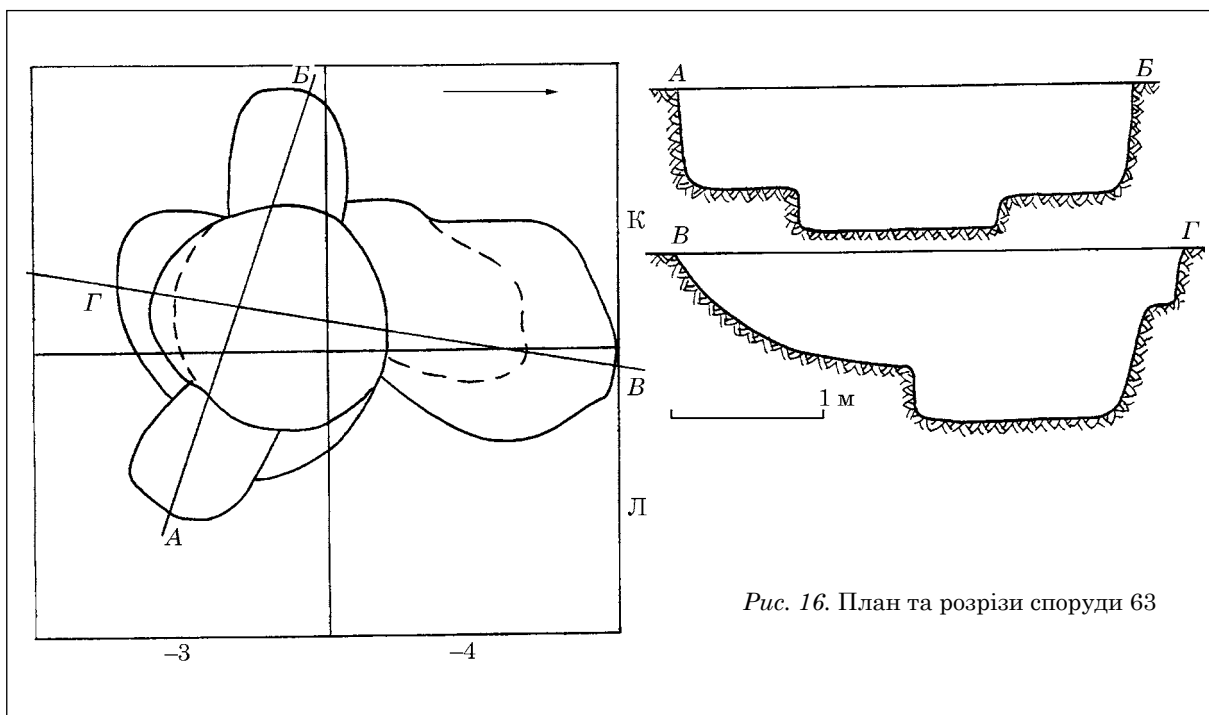

Рис. 16. План та розрізи споруди 63

ткноподібні прибудови-прилавки, дно яких зафіксоване на 0,3—0,42 м вище дна центральної ями. Найбільшою була прибудова з північної сторони. Її розміри складають $1,6 \times 1,6$ м. Стіна з північної сторони похила. Найменшою була прибудова з південної сторони. Її розміри складають $0,25 \times 1$ м. Стінки із зовнішньої сторони вертикальні. Прибудови із західної й східної сторони однакової підковоподібної форми, розмірами $0,8—0,9 \times 0,8$ м.

Заповнення споруди складалося з темно-сірого гумусу з домішкою попелу, глиняної обмазки. У заповненні виявлено невелику кількість ліпної кераміки поморсько-кльошової культури та кістки тварин (табл. 24, 1—7). Очевидно, житло 101 та споруда 63 складала один господарський комплекс.

Споруда 40 (фото 31) була виявлена у материка на глибині 0,9 м від сучасної поверхні. Її стіни зрізані принаймні на 30 см.

Споруда мала неправильну у плані форму й була орієнтована стінами за сторонами світу. Стіни прямовисні, дно плоске, рівне.

Розміри споруди $2,6 \times 2$ м, висота матерікових стін 0,3 м від рівня долівки. Стіни споруди були принаймні на 30 см вищі від виявлених.

Північну частину ями займала підвальна яма овальної у плані форми розмірами

Фото 31. Споруда 40

1,6 × 1,2 м від рівня дна. Стіни прямовисні, дно пласке, рівне. У північній частині споруди знаходилося материкове підвищення висотою 0,2 м від рівня дна. Розміри виступу, який правив за основу сходинки, складають 1,1 × 0,3 м.

На захід від входу розміщено ще одну яму овальної форми, розмірами 1 × 0,8 м та глибиною 0,16 м від рівня дна.

Стіни прямовисні, дно рівне. Північну частину ями займав материковий виступ — прилавок розмірами 0,8 × 0,2 м, що піднімався на 0,12 м над рівнем дна ями.

Заповнення об'єкту складалося з темно-сірого гумусу з домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено невелику кількість ліпного посуду поморсько-кльошової культури та кістки тварин.

Споруда 46 (фото 32) виявлена на глибині 0,75 м від рівня сучасної поверхні. Споруда має складну хрестоподібну форму великих розмірів і заглиблена у материк на 0,35 м. Будівля орієнтована довгими стінами за лінією північ—південь. Її основу складає майданчик у центральній частині розмірами 1,8 × 1,2 м та висотою земляних стін 0,4 м від рівня дна. Дно пласке, рівне, утрамбоване. Від цього майданчика у чотири сторони відходять

відгалуження, які за формою складають хрест.

Південне відгалуження — це ніша у вигляді ями овальної форми розмірами 1,8 × 1,6 м, яка опущена на 0,1 м нижче рівня дна центрального майданчика. Північне відгалуження — яма округлої у плані форми діаметром 1,4 м та глибиною 0,5 м від рівня центрального майданчика. Дно ями пласке, стіни грушоподібної форми. Діаметр дна складає 1,8 м. У південній частині ями, що прилягає до центрального майданчика, розміщений материковий виступ шириною 0,8 м, який був, очевидно, сходинкою до ями-погреба.

Східна й західна ніші були у вигляді підвалів, які вирізані у стіні на 0,4 і 1,6 м. Рівень дна цих ніш співпадав із рівнем дна центрального майданчика. Ширина східної ніші складає 1,4 м, західної — 1 м. До північної стіни західної ніші прилягає материковий останець розмірами 0,6 × 0,4 м та висотою 0,2 м від рівня центрального майданчика. Цей виступ служив, очевидно, основою сходинки, яка визначала вхід у споруду.

Заповнення об'єкту складалося з темно-сірого гумусу з домішкою попелу та вугликів, уламків глиняної обмазки.

Споруда 65 (фото 33; рис. 17) виявлена на глибині 0,6 м від сучасної поверхні.

Фото 32. Споруда 46

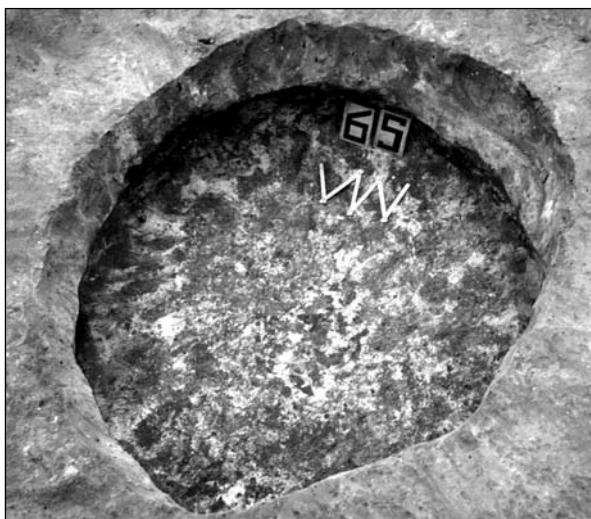

Фото 33. Споруда 65

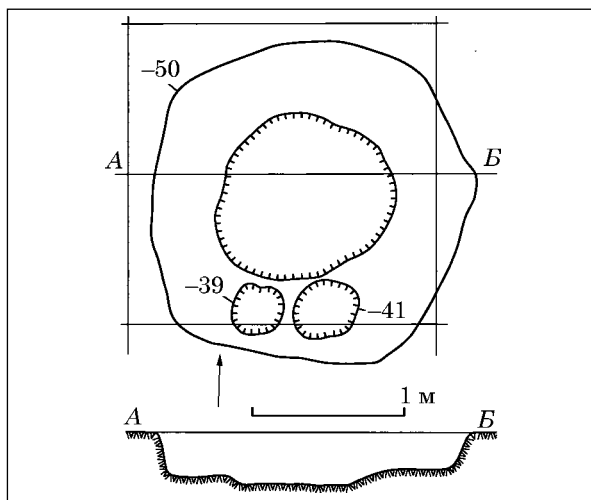

Рис. 17. План та розріз споруди 65

Це близька до прямокутної (квадратна із заокругленими кутами) напівземлянка, орієнтована за сторонами світу. Сті-

ни дещо похилі, долівка утоптана, особливо у центральній частині. Розміри споруди $2,2 \times 2$ м. Висота земляних стін $0,3\text{—}0,35$ м від рівня дна. У центральній частині споруди є незначне заглиблення округлої форми діаметром $1,2$ м. Можливо, це результат утоптаності. Глибина заглиблення $0,1$ м від рівня долівки. Біля південної (прямої) стіни знаходилися дві стовпові ями округлої форми діаметром $0,4\text{—}0,45$ м та глибиною $0,39\text{—}0,45$ м.

Заповнення споруди складалося з темного гумусу з незначним вкрапленням вугликів та глиняної обмазки. У заповненні виявлено велику кількість ліпної кераміки (табл. 25).

Споруди на поселенні мали різноманітні форми й належали до заглиблених у землю, що є характерним для Волині. У Хрінниках споруди були хрестоподібної форми, форми пелюсткової квітки, аморфні та квадратної форми із заокругленими кутами. Овальну, прямокутну, квадратну форму мали споруди у Хрінниках, П'ятиднях та Линеві; трапецієподібну — у П'ятиднях та Хрінниках; круглу — у Городку.

Більшість споруд орієнтована, як і житла, стінами за сторонами світу, хоча дві споруди з П'ятиднів — кутами. Споруда 65 із селища Хрінники орієнтована довгими стінами за лінією північ—південь.

Усього на поселеннях поморсько-кльошової культури Волині відкрито та досліджено 44 господарські споруди.

На основній території поширення поморсько-кльошової культури дані про наявність на поселеннях господарських споруд відсутні.

ГОСПОДАРСЬКІ ЯМИ-ПОГРЕБИ

Яма 65 виявлена на глибині $0,9$ м від рівня сучасної поверхні у південно-західному куті розкопу. Яма має близьку до округлої у плані форму діаметром 2 м та глибину $0,35$ м від рівня виявлення. Стіни у верхній частині вертикальні,

внизу розширюються, створюючи підбій, дно пласке, рівне. У заповненні ями, яке складалося з темно-сірого гумусу, виявлено кілька уламків ліпного посуду.

Яма 71 виявлена на глибині $0,95$ м від рівня сучасної поверхні. Яма має округлу

у плані форму діаметром 1,6 м та глибину 0,5 м від рівня виявлення. Стіни ями вертикальні, дно пласке, рівне.

Заповнення ями складалося з темного гумусу з домішкою попелу та вугликів. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду поморсько-кльошової культури та кістки тварин.

Яма 73 виявлена на глибині 0,9 м від сучасної поверхні у материках. Верхній шар ґрунту вибраний екскаватором. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,8 м та глибину 0,5 м від рівня виявлення. Стіни ями вертикальні, дно рівне.

У заповненні, яке складалося з темно-сірого гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма 79 виявлена на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,6 м та глибину 0,4 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно рівне. В ямі по периметру виявлено три стовпові ямки діаметром 0,2 м, глибиною 0,18—0,22 м від рівня дна ями.

У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою попелу, виявлено кілька уламків ліпного посуду поморсько-кльошової культури. Серед посуду — вінця чорнолощеної посудини з кількома гранями із внутрішньої сторони (табл. 26, 1—3, 7, 8).

Яма 89 мала округлу у плані форму діаметром 1,6 м та глибину 1,1 м від рівня виявлення. Стіни ями вертикальні, дно рівне.

Заповнення ями складалося з темно-сірого гумусу зі значною домішкою попелу, шматків глиняної обмазки. Дно ями було заповнене шаром попелу завтовшки 0,2 м.

У заповненні виявлено незначну кількість уламків ліпного посуду поморсько-

кльошової культури та кістки тварин (табл. 26, 4—6).

Найчисельнішими на поселеннях поморсько-кльошової культури є господарські ями. За формою перерізу їх можна поділити на 5 груп: циліндричні, конічні, усічено конічні, півкруглі, трапецієподібні. У плані ями мають круглу, овальну або чотирикутну форму.

Розміри ям різні: круглих — від 0,8 м до 1,6 м, овальних — від $0,9 \times 0,6$ до $2,5 \times 1,4$ м; чотирикутні ями з Линева й Зимного мали розміри $1,6 \times 1,2$ м — $1 \times 0,8$ м. Глибина ям коливається від 0,4 м до 1,6 м.

За функціональним призначенням ями можна поділити на смітєві та ями-погреби. Смітєві ями, як правило, не глибокі. Саме в ямах глибиною 0,2—0,4 м зустрічається найбільше побутових відходів. Ями-погреби більші за розмірами й глибші — до 1,6 м. За такою класифікацією ями на поселенні у Хрінниках можна віднести до смітєвих, і лише яму 89 — до ями-погреба.

Нерідко в ямах-погребах споруджено вхід зі східцями (ями № 1 з Линева і № 16 з П'ятиднів), вирізані в стінах ніші (яма № 9 з Головно), випалено стіни та дно (яма № 18 з Городка й № 8 з Рованців). В одній із таких ям знайдено в ніші кістяк косулі (яма № 16 з П'ятиднів). Деякі ями мали зовні або в середині (яма № 15 з П'ятиднів) по стовповій ямці, що свідчить про шатрову конструкцію перекриття.

Господарські ями різної форми й розмірів зустрічаються на Волині й у раніший час на поселеннях типу Лежниця. Характерними вони є й для поселень поморсько-кльошової культури Польщі [Крушельницька, 1976, с. 112].

КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС

Основним матеріалом на поселеннях поморсько-кльошової культури є фрагменти керамічного посуду. Керамічний комплекс поморсько-кльошової культури складається з горщиків, мисок, кухлів, чарок та глиняних дисків-сковорідок.

На поселеннях виділяються чотири групи кераміки: рустована, шорстка, лощена й комбінована (лощена й шорстка, лощена й рустована та ін.). Особливістю технології виготовлення кераміки поморсько-кльошової культури на Волині є

обов'язкове включення шамоту та органіки до складу формувальної маси.

На основній території поширення поморсько-кльошової культури додавання шамоту та органіки до формувальної маси, на думку С. Чопека, з'являється в кінцевій фазі культури і притаманне лише групі посуду з гладенькою поверхнею (III-я технологічна група за С. Чопеком).

Використання шамоту при виробництві кераміки на Волині простежується в більш ранній час, а саме в культурах передскіфського і ранньоскіфського часу — висоцькій, типу Лежниця і Могиляни, але в посуді синхронних їм груп лужицької культури Польщі він відсутній [Крушельницька, 1976, с. 48].

Щодо культур латенського кола, то кераміка поморсько-кльошової культури на Волині найбільше спільних рис у технології має з керамікою зарубинецької та пшеворської і ясторфської культур [Шкоропад, 2000, с. 17; Крушельницька, 1976, с. 48, 62, 74].

З впевненістю виділяти конкретні типологічні групи поморсько-кльошової культури на поселенні у Хрінниках важко, у зв'язку із фрагментованістю кераміки і майже відсутністю цілих форм. Тому для опису фрагментів кераміки використано ознаки, що характеризують верхню частину посуду, а саме: ступінь профілювання (відхилення) шийки, ступінь профілювання плічок, зовнішня лінія шийки та плічок, тип вінець (форма, потовщення, відхилення та ін.), а також наявність орнаменту [Пачкова, 2008].

Використовуючи ці ознаки, на поселенні можна виділити групу горщиків округлої форми з прямою або увігнутою слабо відхиленою назовні шийкою, з прямою, дещо випуклою лінією плеча, з відхиленими назовні вінцями та із плавним переходом від лінії шийки до лінії плеча (табл. 23, 3, 4, 7; 26, 3). Виділяється три форми вінець: підгранені із зовнішньої сторони (табл. 23, 4); косо зрізані (табл. 23, 3) та заокруглені (табл. 23, 7). Поширені такі види орнаменту, як пальцеві вдавлення по вінцях (табл. 23, 3) пальцеві защіпи під шийкою (табл. 26, 3). Такий спосіб орнаменту посуду поморсько-кльошової культури широ-

ко використовували протягом всього часу її існування. Цей орнамент бере початок у лужицькій культурі гальштатського часу [Шкоропад, 2000, с. 64].

Виокремлюється група банкоподібних посудин із прямою або увігнутою, відхиленою назовні шийкою, з прямою або ледь вигнутою лінією плічок, вінця відхилені назовні (табл. 23, 6, 8). В одному з випадків вінця потовщені, відтягнуті назовні, підгранені із зовнішньої сторони (табл. 23, 9). В основі даного типу вінець лежить наслідування латенських форм, а саме кельтських валикоподібних вінець. Один із горщиків орнаментований пальцевими вдавленнями по шийці (табл. 23, 6).

Виділяється група фрагментів горщиків з потовщеними профільованими вінцями (табл. 25, 5). Посудини мають лощену поверхню темно-сірого кольору й характерні для ясторфської культури.

Привертає увагу горщик із дуже похилими плічками та роздутими бочками. Вінця короткі, вертикальні, діаметр їх становить 20 см, посередині плічок розміщений наліпний валик розчленований пальцевими вдавленнями, що є типовим для поморсько-кльошової культури (табл. 25, 4). Власне пластичний орнамент має досить широкий етнокультурний діапазон побутування — від культур шнурової кераміки до римського часу.

Один із горщиків майже цілої форми (відсутнє лише денце) має дещо увігнуту лінію шийки, пряму лінію плічок та тулуба, вінця прямо зрізані та підгранені з внутрішньої сторони (табл. 22, 9). Горщик округлобокий, має S-подібний профіль та конічну форму. Діаметр вінець становить 18 см, найбільший діаметр тулуба — 20 см. Така форма горщика може бути характерною як для зарубинецької, так і для пшеворської культур.

Серед мисок виділяється група напівсферичних. Одна з них невелика за розмірами, із заокругленими вінцями, з прямою лінією шийки, яка трохи відхилена назовні й відразу переходить у випуклу лінію тулуба. Плічка відсутні (табл. 23, 1). Посуд цього варіанту належить до широко вживаних форм. Генетично він належить

до мисок лужицької культури гальштатського часу. На пам'ятках поморсько-кльошової культури він зустрічається як на могильниках, так і на поселеннях.

Зустрічаються напівсферичні миски без шийки і плічок із прямими вінцями (табл. 24, 3, 4), які поширені на підкльошових пам'ятках Мазовії. Одна з таких мисок має косо зрізані вінця з нахилом усередину (табл. 24, 1).

Ще одна миска округлобокої слабо профільованої форми має ледве виділену шийку та короткі, дещо потовщені вінця (табл. 27, 4). Край вінець прикрашений пальцевими вдавленнями.

Одна з мисок S-подібного профілю мала форму з чітко позначеним переломом плічок у бочки (табл. 23, 2). Вінця миски валикоподібні, відтягнуті назовні. Така форма вінець є характерною для кельтів.

Серед фрагментів верхніх частин мисок можна виділити миски округлобокої форми з підграненими із зовнішньої сторони вінцями, з прямою, відхиленою назовні, потовщеною, підграненою трьома гранями із внутрішньої сторони шийкою, з випуклою лінією плічок та злегка випуклою лінією тулуба, яка плавно переходить до денця, що відсутнє (табл. 22, 1). Скоріш за все, миска була на кільцевому піддоні. Миска має S-подібний профіль. Діаметр вінець становить 18,2 см, діаметр найбільшого розширення — 17 см. Також на поселенні зустрічаються фрагменти мисок із потовщеними валикоподібними вінцями, які підгранені із зовнішньої сторони (табл. 22, 2, 3). Потовщені вінця становлять 80 %, їх появу пов'язують із пізньолатенським часом. Крім того підгранення вінець кількома гранями з'являється в губінській групі ясторфської культури на рубежі середнього та пізнього латену й стає характерною ознакою пізньолатенської фази пшеворської культури [Козак, 1994, с. 97].

В одному з жител поморсько-кльошової культури виявлено майже цілий кухоль (відсутнє лише денце) (табл. 22, 8). Кухоль конічної форми, з дещо відігнутими назовні округлими вінцями, шийка злегка вигнута, відхилена назовні. Перехід від шийки до плічок плавний, лінії плічок та тулуба прямі. Кухоль має велику, овальну в перетині,

ручку, яка кріпиться до шийки та нижче основи плічка. Діаметр вінець дорівнює 14 см, а діаметр найбільшого розширення тулуба — 15 см. Такі кухлі характерні для зарубинецької культури. Цікавим є також чорнолощений кухлик із розлогими вінцями, високою прямою шийкою, потовщеною із внутрішньої сторони, та добре випуклими боками. Діаметр вінець становить 12 см, горла — 9,5 см. Ширина горла більша за висоту посудини (табл. 25, 1). Кухлик є типовим для поморсько-кльошової культури.

До мініатюрних посудин, виявлених на поселенні, можна віднести чарки та чашки. Чашка мала лощену поверхню, опуклобоку форму з косо зрізаними відхиленими назовні вінцями, пряму, відхилену назовні, дещо потовщену із внутрішньої сторони, випуклу лінію плічок. Посудина має S-подібну форму. Діаметр вінець становить 10,5 см.

На поселенні виявлена чарка конічної форми з округлими вінцями, з прямою відхиленою назовні лінією шийки, яка плавно переходить у пряму лінію плічок, лінія тулуба пряма і плавно переходить у придонну частину. Чарка на кільцевому піддоні (табл. 22, 6). Поверхня її підлощена. Діаметр вінець чарки більший, ніж діаметр тулуба, і становить 9 см, діаметр денця дорівнює 4 см, висота — 6 см. До чарок, на нашу думку, можна віднести фрагменти верхніх частин посудин, виявлені у споруді 63 (табл. 24, 2, 6). Ці фрагменти слабопрофільовані й мають розхилені назовні, не потовщені вінця. Посуд подібного типу на поселеннях поморсько-кльошової культури зустрічається рідко [Шкоропад, 2000, с. 61].

Атрибутом керамічного комплексу поморсько-кльошової культури є пласкі диски-покришки. Поверхня їх сіро-брунатового кольору, підлощена або лощена. Пласкі тарілки (диски-сковорідки) належать до керамічних виробів досить поширених на пам'ятках поморсько-кльошової культури на всій території, своїм вихідним пунктом вони мають лужицьку культуру.

На волинських пам'ятках пласкі тарілки здебільшого прикрашені наскрізними проколками або ямками. Їхня поверхні зазвичай лощена, хоча зустрічаються поодинокі

тарілки із шорсткою поверхнею. Але на селищі в урочищі Шанків Яр вони не декоровані. Тарілки з лощеною поверхнею мають домішку піску й дрібно товченого шамоту у формувальній масі, а із шорсткою — товченого кременю, тоді як на інших волинських поселеннях поморсько-кльошової культури (Линів, П'ятидні, Гірка Полонка) — домішку зерен граніту. Діаметр тарілок коливається від 12 см до 30 см, а товщина — 0,5—1,5 см.

На поселенні знайдено два прясла — видовжено-біконічної форми та конічної (у формі чаші) (табл. 23, 16, 17). Розмір прясел 2,5—3 × 3 см, діаметр отворів — 0,4 см.

У глині, з якої вони виготовлені, є домішка дрібного шамоту й піску. Слід зазначити, що за складом формувальної маси прясла з волинських пам'яток відрізняються від прясел з основної території поморсько-кльошової культури, де до її складу входило дрібно товчене каміння. У цьому сенсі волинські прясла наближені до прясел пшеворської культури пізньолатенського часу, до складу формувальної маси яких входили лише дрібно товчений шамот та пісок [Шкоропад, 2000, с. 67; Козак, 1984, с. 25]. Біконічна форма прясел є характерною також і для зарубинецької культури.

ВИРОБИ З КІСТКИ

З кістяних виробів на поселенні в уроч. Шанків Яр знайдено кістяну мотику-копачку, два кістяних тесла та кістяне лощило.

Мотика-копачка виготовлена з рогу оленя і має довжину 24,5 см, товщину — 2 см (табл. 26, 6). Довжина робочої частини рогу 10 см, край робочої частини відламаний. Місце, де мотику тримали

рукою (черенок) згладжене. На кінці ручки-черенка вирізано три канавки.

Оригінальними для поморсько-кльошової культури є два кістяні тесла (табл. 26, 7, 8). Одне з них добре збереглося. Воно має довжину 7 см, ширину 2 см. Робоча частина тесла сильно витерта від використання. Від другого тесла збереглася нижня частина довжиною 3 см, шириною — 2 см.

ХРОНОЛОГІЯ ТА КУЛЬТУРНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Визначити хронологічні рамки даного поселення однозначно важко, у зв'язку з відсутністю добре датованих речей. Тому для датування поселення використано аналогії в керамічному комплексі.

У попередні роки на поселенні виявлено середньолатенську скріплену фібулу типу В, які досить поширені в ареалі пшеворської культури Польщі. Фібули типу В побутують у межах II ст. до н. е. — першої половини I ст. до н. е. Але В.В. Шкоропад датує її кінцем II — початком I ст. до н. е., пов'язавши її появу з міграцією пшеворських племен із північного заходу на Волинь та Подністров'я [Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 31].

Датувати **житло 78** можна за керамічним комплексом, для якого характерним є підгранення вінець та шийки із внутрішньої сторони, валикоподібні потовщені вінця. Звичай підгранення вінець із внутрішньої сторони є характерним для губінської групи ясторфської культури і побутує в основному в середині III — кінці II ст. до н. е. До фази С1 середнього латену можна віднести горщик зі слабо виділеною шийкою та горизонтально зрізаними вінцями. Такі елементи поморсько-кльошової культури з'явилися в результаті взаємодії з племенами ясторфської культури.

Поява потовщених валикоподібних вінець у поморсько-кльошовій культурі

відбиває процес її латенізації, який розпочався з другої половини III ст. до н. е. Зарубинецькі форми посуду в поморсько-кльошовій культурі зустрічаються й серед керамічного комплексу селищ фази C1 (Гірка Полонка) і C2 — початку D1 (Линів) середнього та пізнього латену [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 36]. Проаналізувавши керамічний комплекс житла 78, ми схильні датувати його кінцем II — початком I ст. до н. е.

Для посуду **житла 101** характерні потовщені валикоподібні вінця, які відображають вплив кельтських племен. Посуд із такими вінцями з'являється на початку III ст. до н. е. [Шкоропад, 2000]. Для більшості горщиків керамічного комплексу житла 101 властиве S-подібне профілювання. Посуд S-подібного профілю поширений на поселеннях ранньозалізного часу Польщі. З кінця HaD цей тип із лужицької культури переходить до поморської [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 26]. Для лужицької культури гальштатського часу характерна й невелика напівсферична мисочка із заокругленими вінцями та відсутньою шийкою. У житлі виявлено також плоскі диски-сковорідки. Сковорідки із заокругленим прямокутним перерізом С. Чопек відносить до I—II фази, а із заокругленим косо зрізаним перерізом — до II—III фази поморської культури.

До датування житла 101 можна залучити два прясла виявлені в ньому, одне з яких було біконічної, а інше — конічної форми. Біконічна форма прясел характерна як для пшеворської, так і для зарубинецької культури. Біконічне прясло мало заокруглений перелом на половині висоти, а у формувальній масі — домішку дрібного шамоту та піску. Для більшості прясел біконічної форми пшеворської культури властивим є перелом на половині висоти, а також додавання до глини домішки дрібного шамоту та піску [Козак, 1984]. Дані прясла можна датувати III ст. до н. е.

За керамічним матеріалом ми схильні датувати житло 101 III ст. до н. е.

Для **споруди 46** датуючим фактором може бути горщик із прямими високими вінцями, миска з «гудзиком» на бочку та

горщик, прикрашений наскрізними проколами під вінцями та пальцевими вдавненнями по шийці. Горщики з високими прямими вінцями та різким переходом до плічок С. Чопек датує II—IV фазою поморської культури (табл. 24, 11). За абсолютними датами період їх існування припадає на рубіж V/IV — III—II ст. до н. е. [Czopek, 2001, s. 41, 219]. В.В. Шкоропад подібні горщики відносить до фази B2 раннього латену — кінець IV — III ст. до н. е. Орнаментування горщиків проколами під вінцями та пальцевими вдавненнями по шийці є характерним для черепинсько-лагодівської групи висоцької культури, яка на території Волині доживає до V ст. до н. е. Для черепинсько-лагодівської групи також типовим є прикрашання мисок гудзикоподібним наліпом. Такі риси є типовими для пізнього етапу висоцької культури. Отже споруду 46, на нашу думку, слід віднести до першої фази існування поморсько-кльошової культури, а саме до кінця IV — початку III ст. до н. е.

Для **споруди 63** характерна наявність напівсферичних мисок без шийки з косо зрізаними та прямими вінцями. Горизонтально зрізані вінця з'явилися в період середнього латену. Форми мисок подібні до форм лужицької культури гальштатського часу. Споруду 63 можна датувати III ст. до н. е. До того ж, вона є синхронною житлу 101 і становила з ним один господарський комплекс.

Для керамічного комплексу **споруди 65** характерними є горщики з горизонтально зрізаними вінцями та прямою короткою шийкою, а також горщик з потовщеними, підграненими із внутрішньої сторони вінцями та короткою потовщеною шийкою. Такі ознаки, характерні для ясторфської культури, є типовими для старожитностей поморсько-кльошової культури Волині. Керамічний комплекс у цілому є характерним для поморсько-кльошової культури, його можна віднести до кінця II — початку I ст. до н. е.

У **ямі 79** виявлено керамічний матеріал із певними ознаками лужицької культури гальштатського часу, а саме

фрагмент напівсферичної миски зі злегка увігнутими округлими вінцями, а також горщик орнаментований пальцевими вдавленнями по бочку. Час існування ями 79 можна визначити початком III ст. до н. е.

Отже, селище в урочищі Шанків Яр можна віднести до кінця IV — початку I ст. до н. е., виділивши дві фази:

I фаза — кінець IV / початок III — середина III ст. до н. е. Вона представлена житлом 101, спорудами 46 і 63, ямою 79;

II фаза — друга половина II — початок I ст. до н. е. Її репрезентують житло 78, господарська споруда 65.

Слід зазначити, що В.В. Шкоропад початок першої фази існування поселення в урочищі Шанків Яр відносить до початку III ст. до н. е. [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004].

У першій фазі свого розвитку на Волині поморсько-кльошова культура, залишаючись частиною загального поморсько-кльошового ареалу, набуває деякого локального забарвлення.

У другій фазі під впливом культур латенського кола поморсько-кльошові старожитності набувають латенізованого вигляду й виділяються в окрему локальну групу основного масиву культури.

Досить цікавим є питання зв'язків поморсько-кльошового населення з населенням попередніх та синхронних культур. Перші пам'ятки змішаного поморсько-кльошового характеру у Мазовії з'являються у першій половині фази А раннього латену. У той же час підкльошові чи поморські пам'ятки фактично перестають існувати. Дані, які б свідчили про процес формування поморсько-кльошової культури на Волині, відсутні. Пам'яток підкльошового та поморського типів кінця HaD/LtA, як і поморсько-кльошової фази LtA, тут не виявлено. Можна говорити про те, що поморсько-кльошова культура на Волині з'явилася вже у сформованому вигляді.

Пам'ятки поморсько-кльошової культури поширені на території, що раніше входила до ареалу лежницької, черепинсько-лагодівської та могилянської

груп ранньозалізного часу. Проблема співвідношення поморсько-кльошової культури з лежницькою та черепинсько-лагодівською групами є досить складною. Стан дослідження лежницьких та черепинсько-лагодівських старожитностей не дозволяє в повному обсязі розглядати цю проблему. Наявні матеріали дають можливість лише опосередковано говорити про існування можливих контактів між названими групами та поморсько-кльошовим населенням.

У фазі C1 середнього латену поморсько-кльошові племена зазнають впливу з боку племен ясторфської культури, які просувалися з Полабсько-Одерського регіону та Ютландії в Причорномор'я. Слід зазначити, що на території Волині, а також Мазовії та Підлясся жодного селища чи могильника ясторфської культури не виявлено. На думку В.В. Шкоропада, ясторфські племена рухалися невеликими сімейними групами й не створювали окремих селищ. Вони зупинялися на вже існуючих поморсько-кльошових селищах, вступаючи в контакт з їхніми мешканцями. Проживаючи спільно, населення починає змішуватися, втрачаючи при цьому особливості власної культури.

Дискусійним є питання по співвідношення поморсько-кльошових та пшеворських племен. Період існування пшеворської культури на Волині визначається початком I ст. до н. е. — серединою I ст. н. е. [Козак, 1984, с. 26]. Посилаючись на дату появи пшеворських пам'яток у регіоні, деякі дослідники стверджують про неможливість постановки проблеми щодо взаємозв'язків між цією культурою та поморсько-кльошовими пам'ятками, оскільки кінцева дата останніх на їх думку визначається початком II ст. до н. е.

Проаналізувавши матеріали пшеворської культури, можна заперечити наявність хронологічної лакуни між пшеворською та поморсько-кльошовою культурами [Козак, 1991 (1992), с. 108—110]. Наявні матеріали свідчать про те, що на території Волині поморсько-кльошове населення продовжувало існувати до появи тут племен пшеворської культури, до того

ж, границі цих культур у цілому співпадають.

Взявши до уваги матеріали з поселення в урочищі Шанків Яр, можна зробити висновки, що на території Волині на початку I ст. до н. е., мали місце інтеграційні процеси між поморсько-кльошовою культурою й пшеворською, які призвели до взаємної асиміляції. На думку В.В. Шкоропада, ці процеси розпочалися дещо раніше, і племена пшеворської культури, з'явившись на Волині, вже мали деякі риси поморсько-кльошової культури [Шкоропад, 2000, с. 115].

Дуже цікавим є питання взаємозв'язків поморсько-кльошової культури та зарубинецької, пам'ятки якої з'явилися на півночі Волині та у Прип'ятському Поліссі в середньолатенський час. Переважна більшість пам'яток зарубинецької культури розташована у нижній течії річок Стир та Стохід, а також у середній течії Горині. На думку деяких дослідників, а саме Ю.В. Кухаренка, Є.В. Максимова, К.В. Каспарової, зарубинецькі пам'ятки Волині та Прип'ятського Полісся генетично пов'язані з пам'ятками поморсько-кльошової культури. Хотілося б звернути увагу на те, що на час формування зарубинецької культури на території Волині поморсько-кльошові старожитності вступили в II фазу свого розвитку й у класичному вигляді вже не існували. В.В. Шкоропад висловив гіпотезу, що поморсько-кльошова культура Волині в II фазі свого розвитку стала однією із субстратних основ зарубинецької культури [Шкоропад, 2000, с. 122].

Контакти зі сформованою зарубинецькою культурою проявилися в кінці II — на початку I ст. до н. е. Показовими в цьому плані є комплекси селищ Линів і Хрінники, датованих кінцем II — початком I ст. до н. е.

Матеріали поселення Хрінники дозволяють говорити, що вони відображають процес латенізації поморсько-кльошової культури, який розпочався з другої половини III ст. до н. е. під впливом ясторфської і пшеворської культур. Поморсько-кльошова культура Волині в результаті цього набула рис но-

вої культурної групи зі своєю територією й характерними особливостями. Наявність у керамічному комплексі поселення зарубинецьких та пшеворських рис дає можливість говорити, що пам'ятки поморсько-кльошової культури на Волині існують до кінця II — початку I ст. до н. е., а її носії відіграли певну роль у процесі формування зарубинецьких старожитностей. Останні більшістю вчених ідентифікуються як носії праслов'янського етнічного субстрату.

Питання етнічної належності творців поморсько-кльошової культури є дискусійним. Більшість дослідників наводять аргументи, які дають підстави пов'язати поморсько-кльошові пам'ятки з початковими етапами формування слов'янського етносу в Європі.

Загальноприйнятою є думка, що утворення того чи іншого етносу є результатом розвитку людських спільнот і детерміноване відповідними законами природи та людського суспільства.

Етнічний процес не має верхньої хронологічної межі. Він розпочався з початком формування людських груп і продовжується до нашого часу, переходячи від одного якісного щабля до іншого.

Серед вчених, які досліджують етногенез слов'ян, домінує думка, що історію цього народу, як і інших європейських народів, треба починати з часу появи писемних даних. Стосовно давніх слов'ян таким джерелом прийнято вважати роботу римського історика Корнелія Тацита «Германія», написану на початку I тис. н. е. [1970]. Тут Тацит дав опис народу венедів, що живе між феннами (балтами) та певкінами (бастарнами), тобто між Прип'яттю та Середнім Подністров'ям, і який за побутом, звичаями, мовою відрізняється від відомих йому германців та сарматів. Цей чисельний і войовничий народ, який просуваючись з великою швидкістю на окреслених землях, озброєний списами, наводить жах на сусідні народи.

У дослідників етногенезу слов'ян не викликає сумніву етнічна належність цього народу. Це були вже достатньо сформовані, зі своєю культурою та мовою давньослов'янські племена [Козак, 2008].

Археологічним відповідником цього народу є зубрицька культура Подністров'я і Волині та пізньозарубинецькі культурні групи Подніпров'я [Козак, 2008; Поздне-зарубинецкие памятники..., 2010].

Дослідженнями Є.В. Максимова, Р.В. Терпиловського, А.М. Обломського, Д.Н. Козака визначено, що як пізньозарубинецька, так і зубрицька культура склалися на основі інтеграції пшеворських та зарубинецьких культурно-етнічних компонентів із включенням балтського та іранського на східних та північних, германського та дакійського на західних і південно-західних околицях.

У свою чергу, спільним компонентом пшеворської та зарубинецької культур була поморсько-кльошова культура, яка виникла на рубежі V — IV ст. до н. е. в результаті міграції прибалтійських племен поморської культури у середовище лужицьких племен та їх внутрішньої взаємодії на землях між Віслою та Одером.

Отже, зафіксувавши певну, стали ланку розвитку давньослов'янського етносу, коли вперше накладаються писемні й археологічні джерела, ми здатні за допомогою ретроспективного методу встановити більш глибокі пласти цього процесу.

Виходячи з аналізу археологічних джерел можна висловити припущення, що виділення поморсько-кльошової та ясторфської культур з ареалу лужицької було, ймовірно, першим поділом єдиного індоєвропейського масиву на потенційно слов'янські та германські групи племен. З того часу й до рубежу ер на території між Віслою та Одером, а дещо пізніше у Вісло-Дніпровському регіоні, проходили, очевидно, досить складні етнокультурні

процеси, результатом яких стало виникнення давньослов'янського етносу, перша історична назва якого була «венеди».

Більшість дослідників, у тому числі один із найавторитетніших вчених-славистів В.В. Седов, дотримуються думки про пряме відношення носіїв поморсько-кльошової культури до слов'янського етногенезу.

Основним, вагомим аргументом на користь цієї гіпотези В.В. Седов вважав еволюційну спадковість розвитку основних культурних елементів аж до ранньосередньовічних слов'янських культур, а також результати лінгвістичних досліджень.

За періодизацією вчених-лінгвістів саме часу існування поморсько-кльошової культури відповідає етап становлення та початкового розвитку праслов'янської мови [Седов, 2002, с. 74—78], а згідно даних порівняльно-історичного мовознавства, найдавніші праслов'янські етнічні групи знаходилися у певному контакті із західнобалтським, іранським та германським етносом.

До цього можна додати й дані лінгвістичної палеонтології, згідно яких слов'янський етнос формувався на території з лісистю рослинністю, серед озер, боліт. В їхній мові відсутні терміни, що визначають специфіку морів, гірської та степової рослинності [Седов, 2002, с. 77].

Вищевикладене дозволяє нам запропонувати гіпотезу, що саме творці поморсько-кльошової культури стали тим етнічним ядром, на основі якого із залученням сусідніх етнічних компонентів до I ст. н. е. остаточно сформувався слов'янський етнос, зайнявши територіальну нішу від північних схилів Карпат до Прип'яті і від Вісли до Дніпра.

ТАБЛИЦІ ДО РОЗДІЛУ II

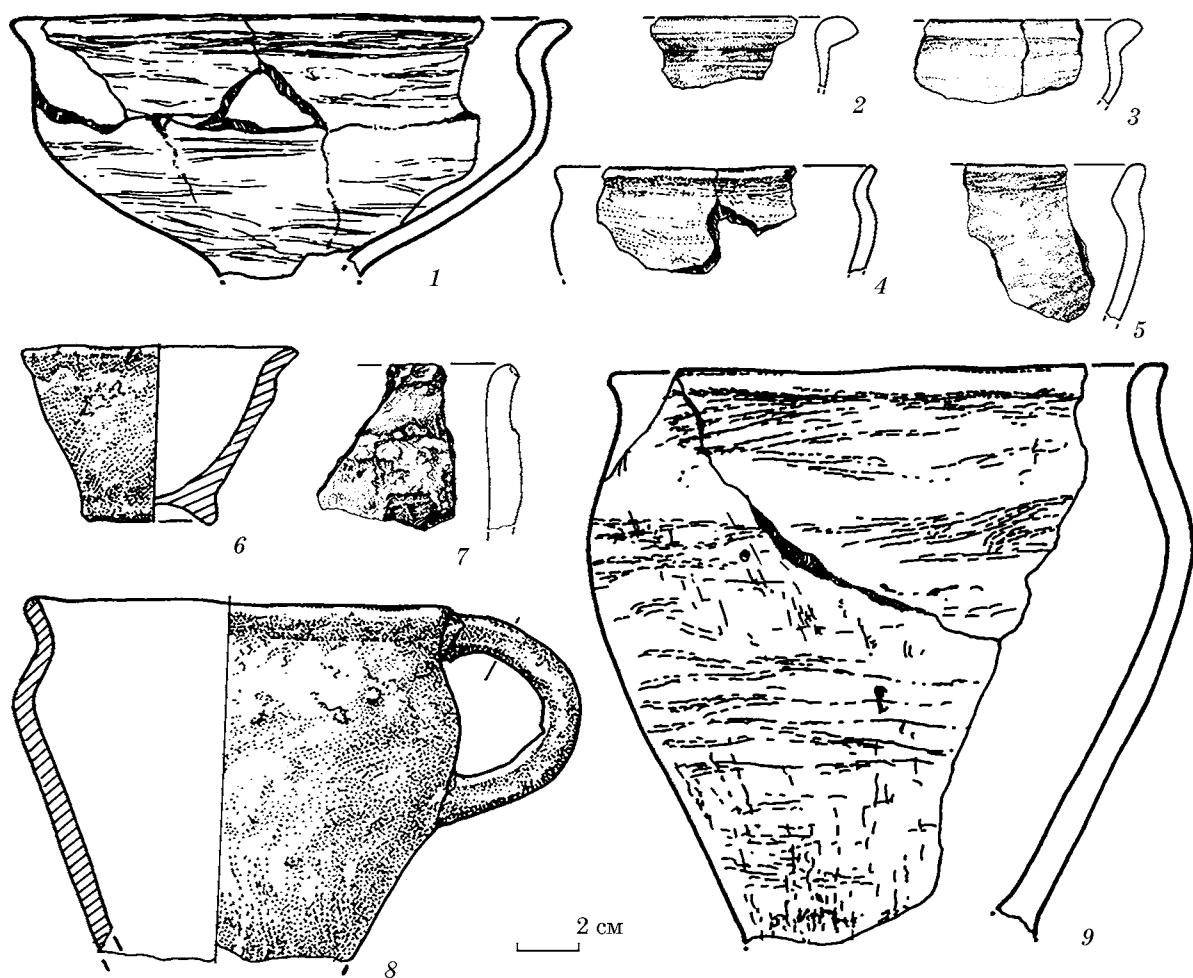

Табл. 22. Керамічний комплекс житла 78

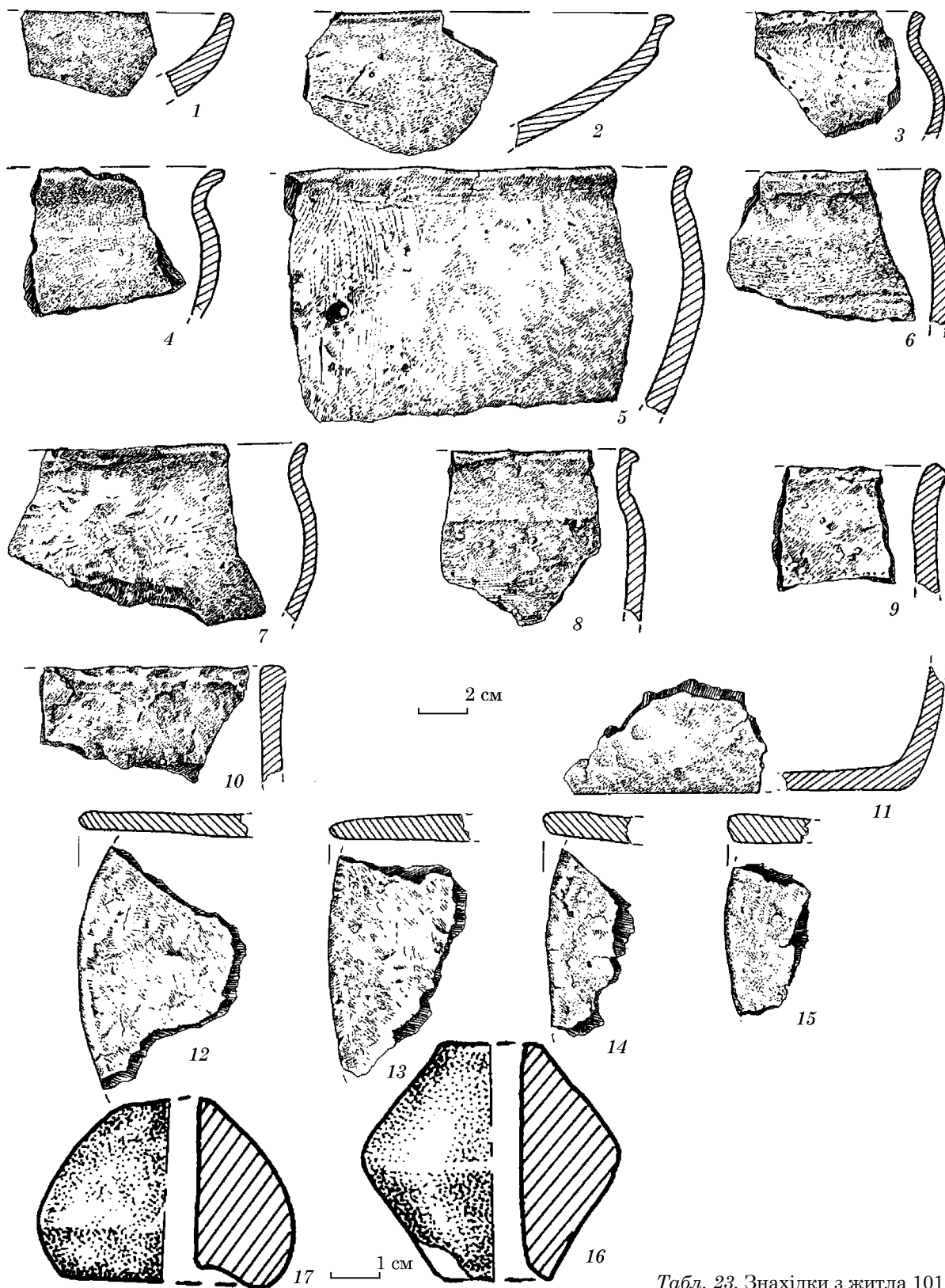

Табл. 23. Знахідки з житла 101

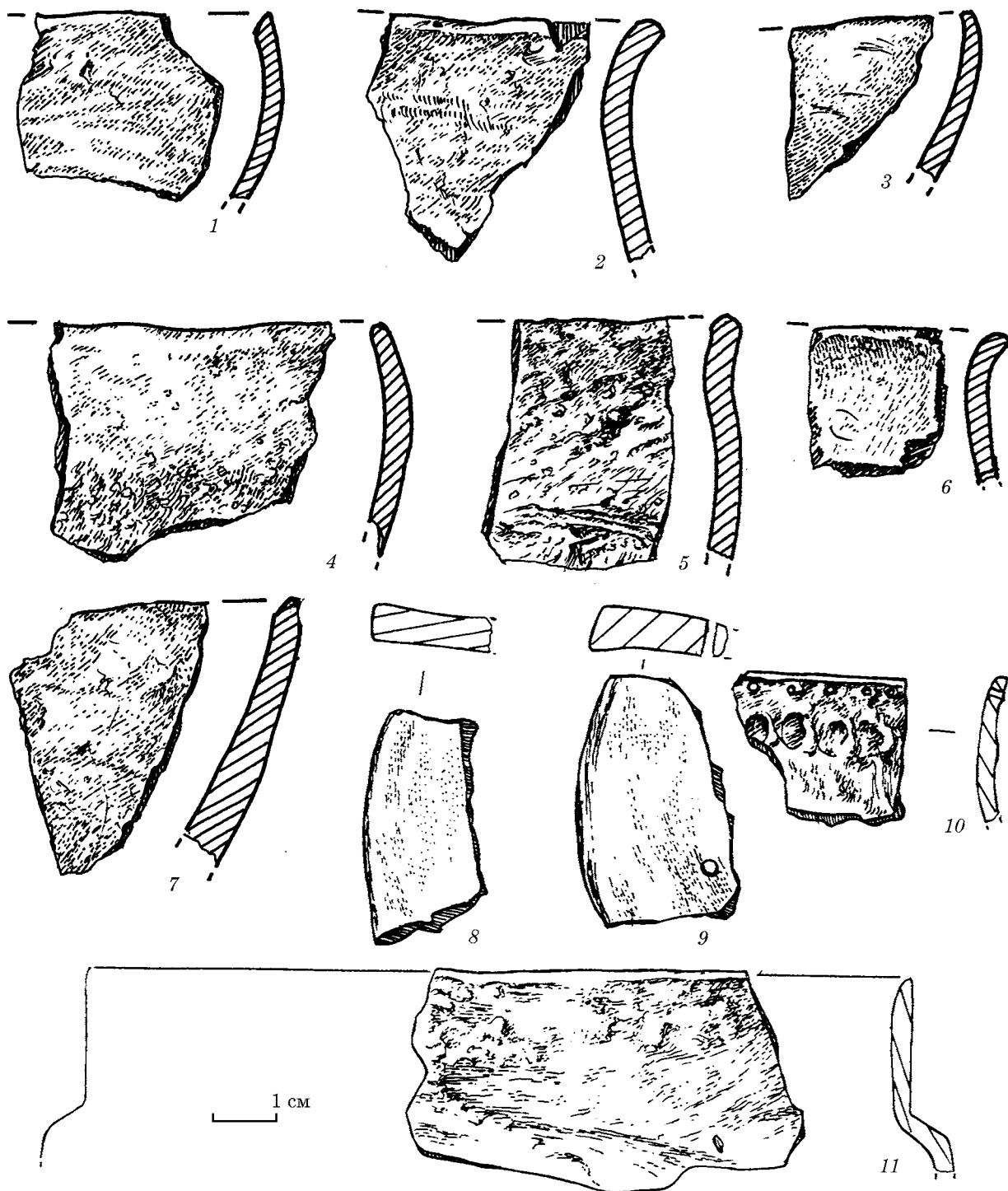

Табл. 24. Знахідки зі споруд 63 (1—7) та 46 (8—11)

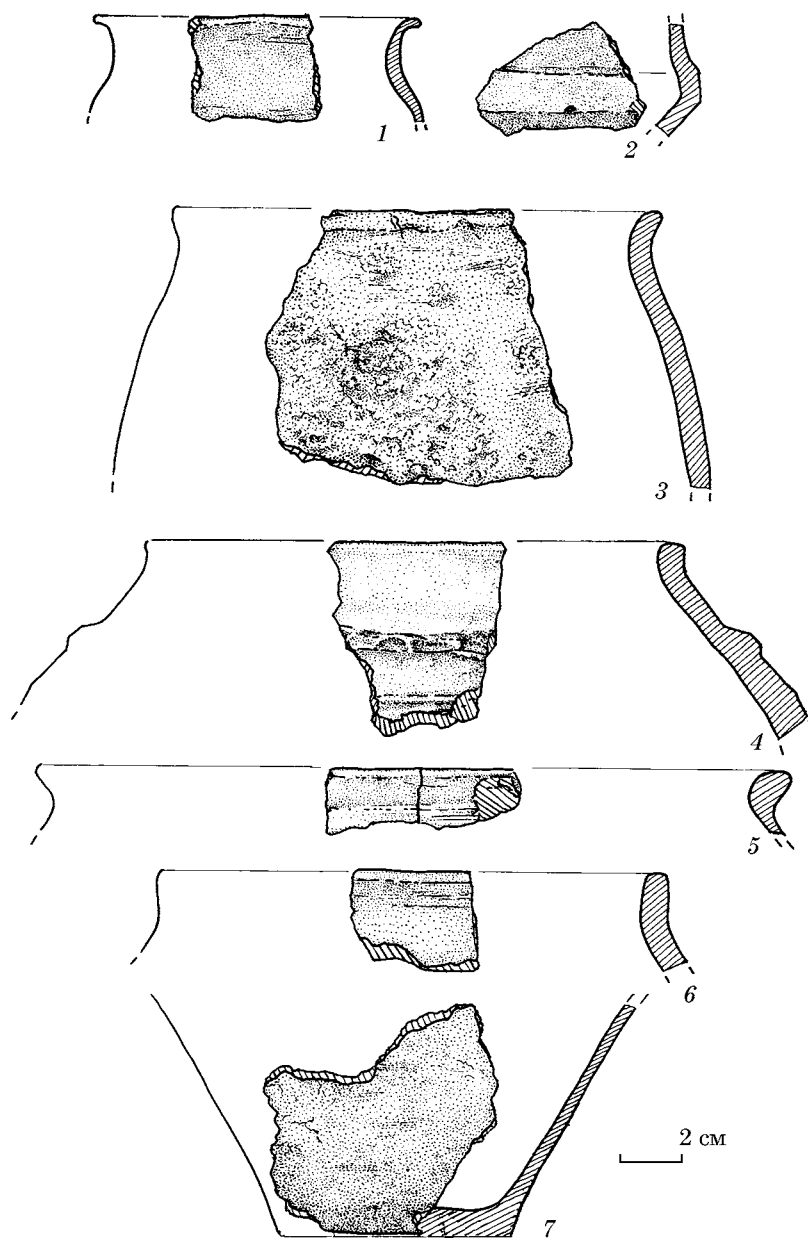

Табл. 25. Керамічний комплекс споруди 65

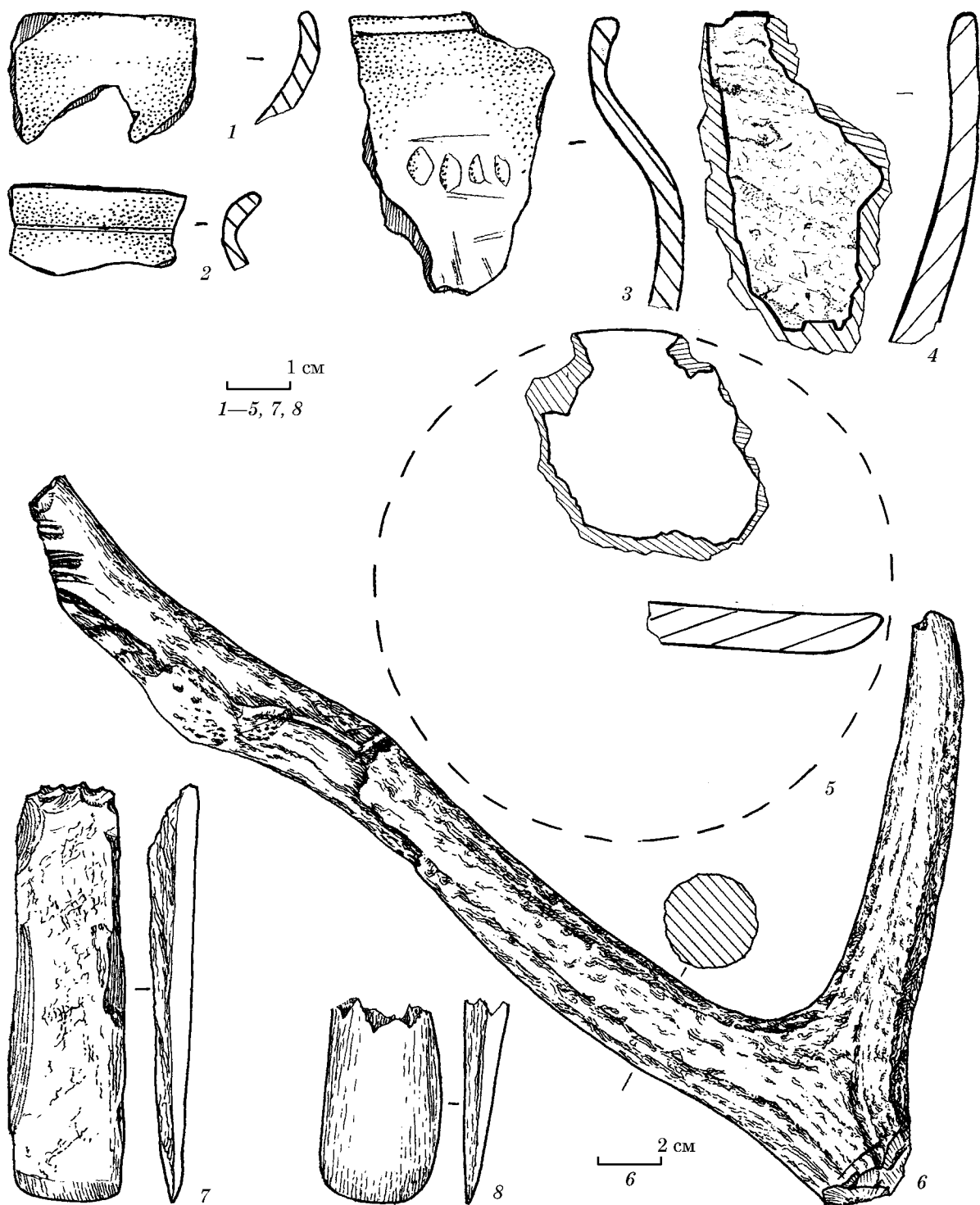

Табл. 26. Знахідки з ям 79 (1—3, 7, 8) та 89 (4—6)

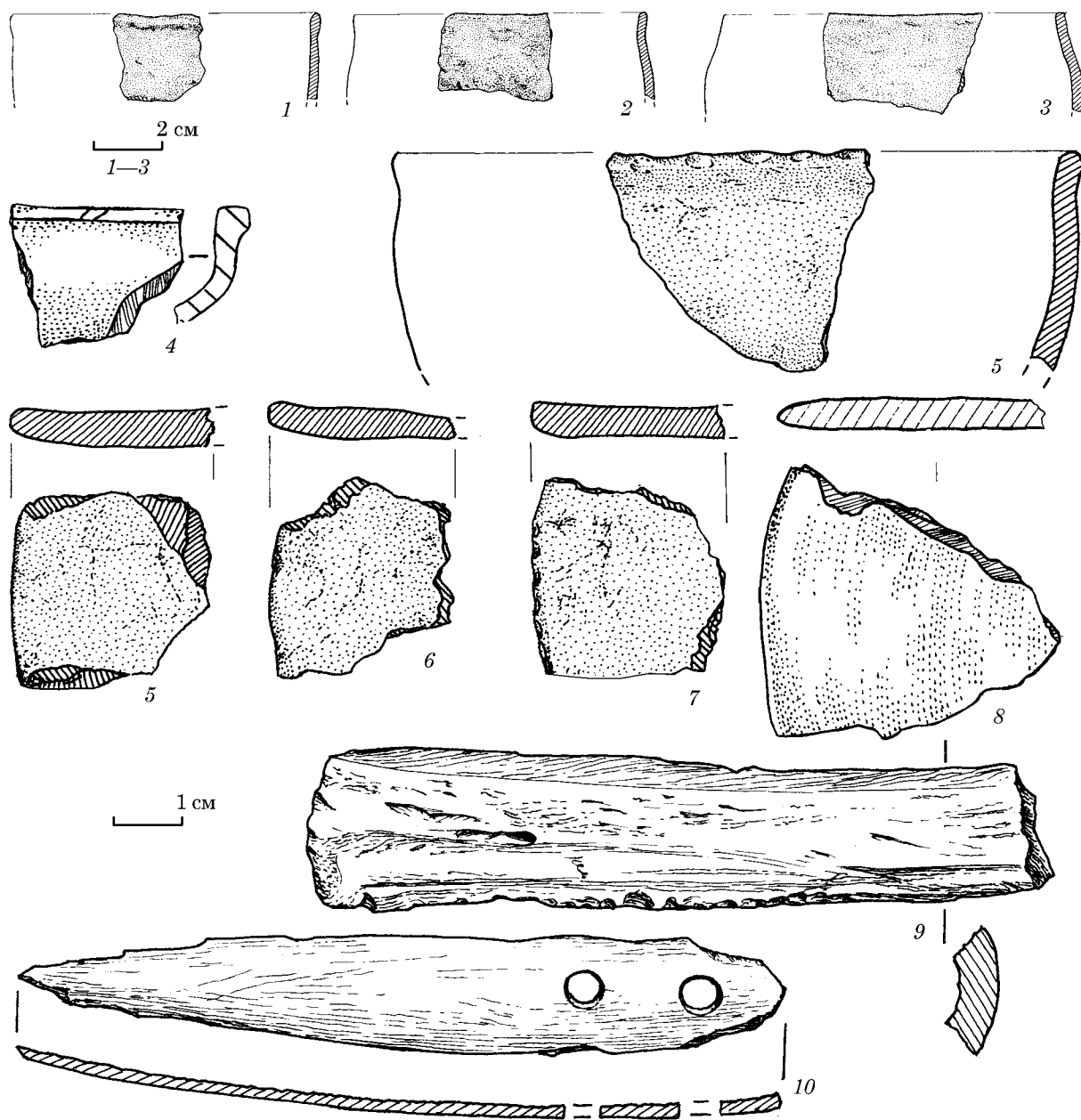

Табл. 27. Знахідки поморсько-кльшової культури з культурного шару

ПОСЕЛЕННЯ ГОТІВ

Дослідження 2002—2009 рр. проведені у центральній частині тераси, у межах розкопів XX—XXIII. Як виявилось, тут знаходилася основна частина поселення вельбарської культури зі своєрідним плануванням та забудовою. Досліджено 13 житлових об'єктів, 5 господарських споруд та 3 господарські ями (рис. 18).

Окреме місце серед виявлених нерухо-

мих археологічних об'єктів займає святилище — капище складної конструкції.

Велика кількість матеріалу з житлових та господарських споруд і культурного шару поселення дає можливість для висновків щодо часу існування пам'ятки, основних фаз її розвитку, видів діяльності, релігійних вірувань мешканців поселення.

ЖИТЛОВІ СПОРУДИ

Житло 79 (фото 34; рис. 19). Виявлене на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Зафіксовано за скупченням своєрідного заповнення у вигляді спресованого попелу, глиняної обмазки, вугілля тощо, яке знаходилось на шарі щільної смуги чорнозему над лесовим материком. Судячи зі стану цієї підсіпки, старанно знівельованої відносно денної поверхні, добре спресованої, можна допустити, що споруда мала на якійсь частині площі дощату

підлогу. Виходячи з розмірів завалу будівельних залишків, які розсіпані на площі приблизно 5 × 6 м, а також розташування

Фото 34. Житло 79

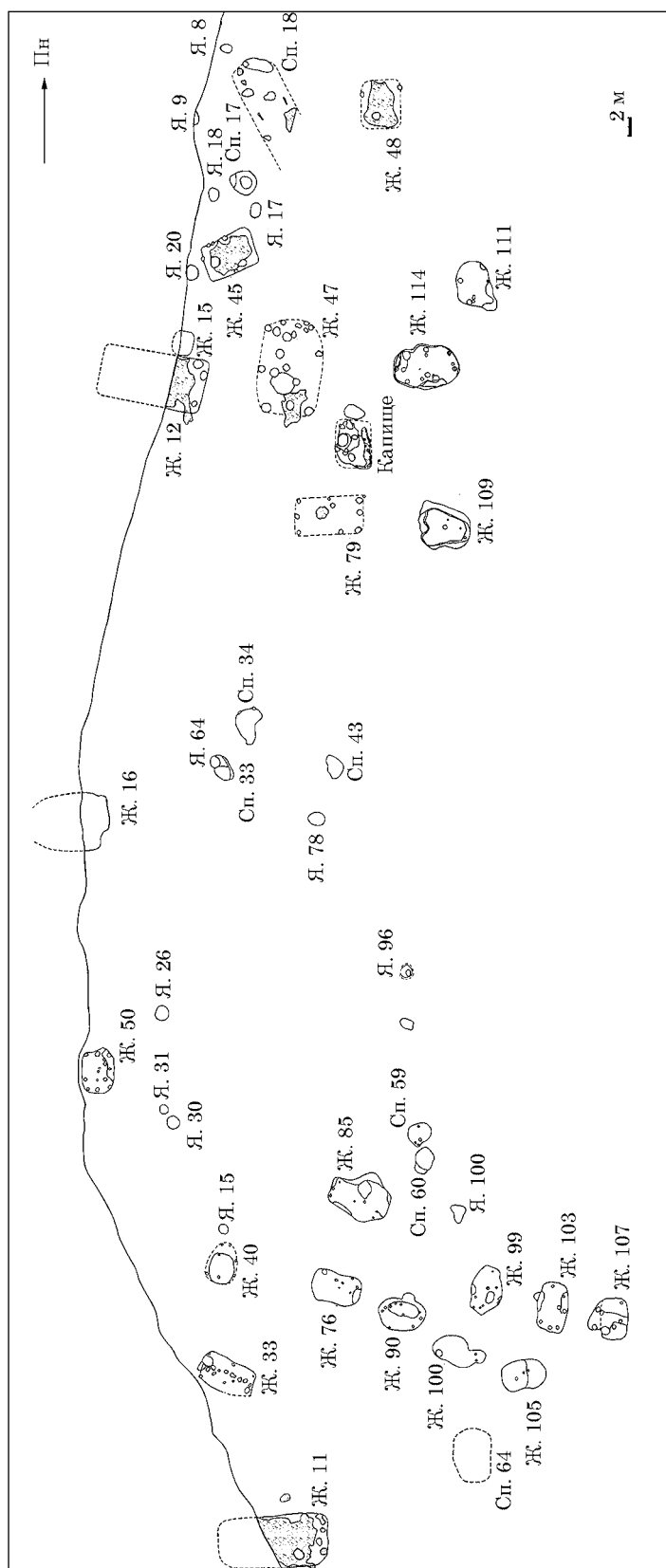

Рис. 18. Загальний план дослідженої частини поселення готів біля с. Хрінники

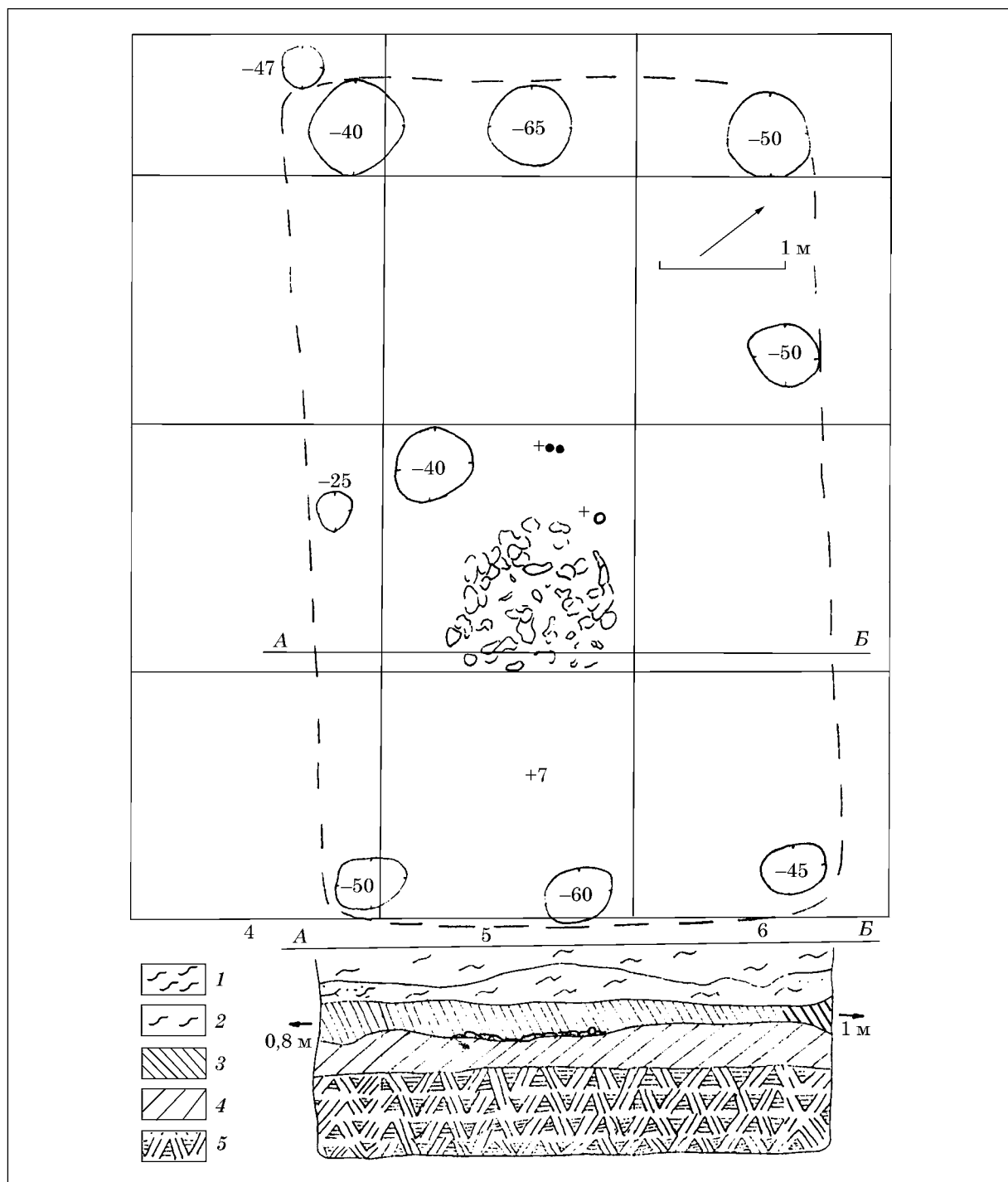

Рис. 19. План та розріз житла 79: 1 — орний шар; 2 — культурний шар; 3 — залишки житла; 4 — перед-материковий гумусований суглинок; 5 — материк (лес)

стовпових ям, можна зробити висновок, що відкритий об'єкт був наземним житлом, основу конструкції стін якого ста-

новили вертикальні стовпи, розташовані по кутах та посередині коротких і довгих стін.

Розміри споруди складали $4,2 \times 6,82$ м. Орієнтоване житло кутами приблизно за сторонами світу. Діаметр стовпових ям складав $0,6 \times 0,8$ м, глибина — від 0,40 до 0,65 м від рівня долівки. Деяко менші стовпові ями розташовані посередині довгих стін (діаметр 0,4—0,55 м, глибина 0,25—0,50 м від рівня долівки). Найпотужнішими були стовпи розміщені посередині коротких стін. Глибина стовпових ям тут складала 0,6—0,65 м, діаметр 0,7—0,8 м.

Приблизно у центрі житла знаходилося потужне відкрите вогнище, викладене твердим каменем. Діаметр його — 1,2 м. Вогнище розміщене на земляній підсищі.

При розчищенні об'єкту виявлено велику кількість ліпного та гончарного посуду, багато предметів домашнього вжитку, прикраси. Переважають уламки гончарних посудин (127 уламків гончарних та 65 уламків ліпних посудин). Серед них 62 уламки гончарних та 23 уламки ліпних вінець. Гончарний посуд має домішку піску, міцний випал. Є велика кількість піфосів. Такий набір гончарного посуду характерний для пізньої фази черняхівської культури.

Крім того, на території житла виявлено підв'язну фібулу із трикутною спинкою, дві голки від фібул, пружину фібули з голкою, кістяну шпильку, кістяну проколку, скляну намистину, дві залізні пряжки, вістря стріли втульчас-

того типу, два уламки залізних ножів, кілька фрагментів кістяного гребеня, 4 уламки глиняних прясел та уламок тягарця від ткацького верстата, язичок від пряжки, уламок бронзової бляшки (окуття чи прикраса), кілька залізних цвяхів. Біля вогнища знайдене також білонове кільце від ланцюжка, срібний денарій імператора Гальби (друга пол. I ст. н. е.) та мідний ас (ім'я імператора витерте) (табл. 28—33).

Судячи з кількості та асортименту знахідок, можна припустити, що житло належало досить багатій особі, можливо купцю.

Житло 85 (фото 35; рис. 20) виявлене на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні. Це житлова будівля великих розмірів зі складною конструкцією. Вона має неправильну форму, близьку до видовжено-овальної, і орієнтована довгою віссю за лінією схід—захід. Розміри житла складають $4,4 \times 6,4$ м, висота земляних стін 1,1—1,3 м від рівня долівки. Стіни житла прямовисні, долівка глиняна, дуже міцно утрамбована. Північно-східна частина житла утрамбована слабше. Тут розміщався ряд господарських прибудов (ям, прилавоків), що може свідчити про те, що дана частина житла була коморою. Зокрема, вздовж північної стіни житла розміщався материковий останець довжиною 3 м та шириною 0,6—0,9 м. Цей останець піднімався на 0,54 м над рівнем долівки й

Фото 35. Житло 85

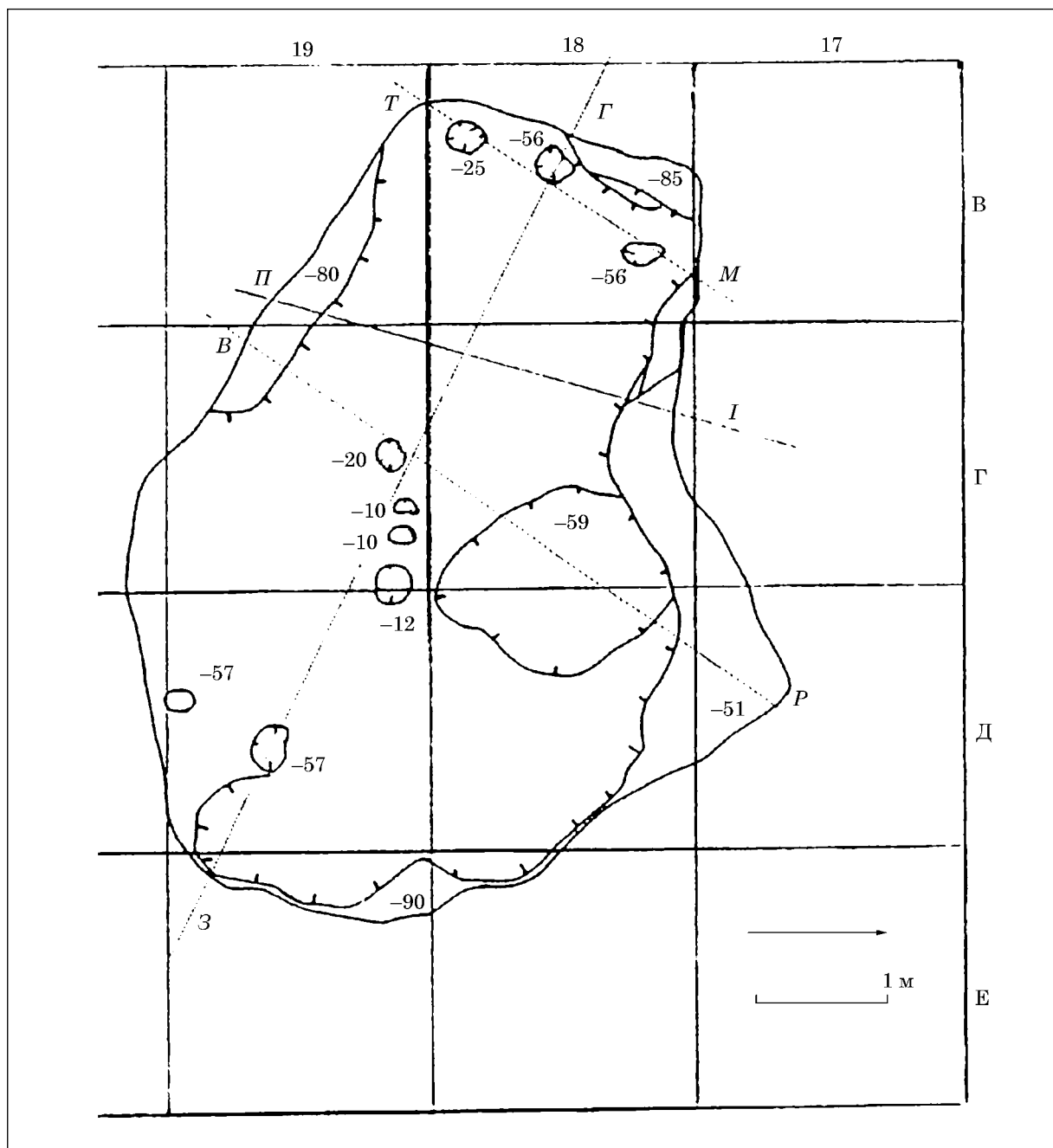

Рис. 20. План житла 85

був, очевидно, господарським прилавком. Приблизно посередині нього розміщала підвальна яма. Вона мала близьку до округлої у плані форму розмірами $1,5 \times 1,8$ м та глибину $0,59$ м від рівня долівки. Стіни ями дещо похилі, сильно зруйновані, дно лінзоподібне. Ще один материковий оста-

нець розміщався у північно-східному куті житла. Він складався із двох рівнів. Перший має розміри $0,8 \times 0,2$ м, він піднімався на $0,32$ м над рівнем підлоги. Другий мав розміри $1 \times (0,31 \div 0,45)$ м і піднімався на $0,85$ м над рівнем підлоги. Судячи з розташування й форми цього останця, він

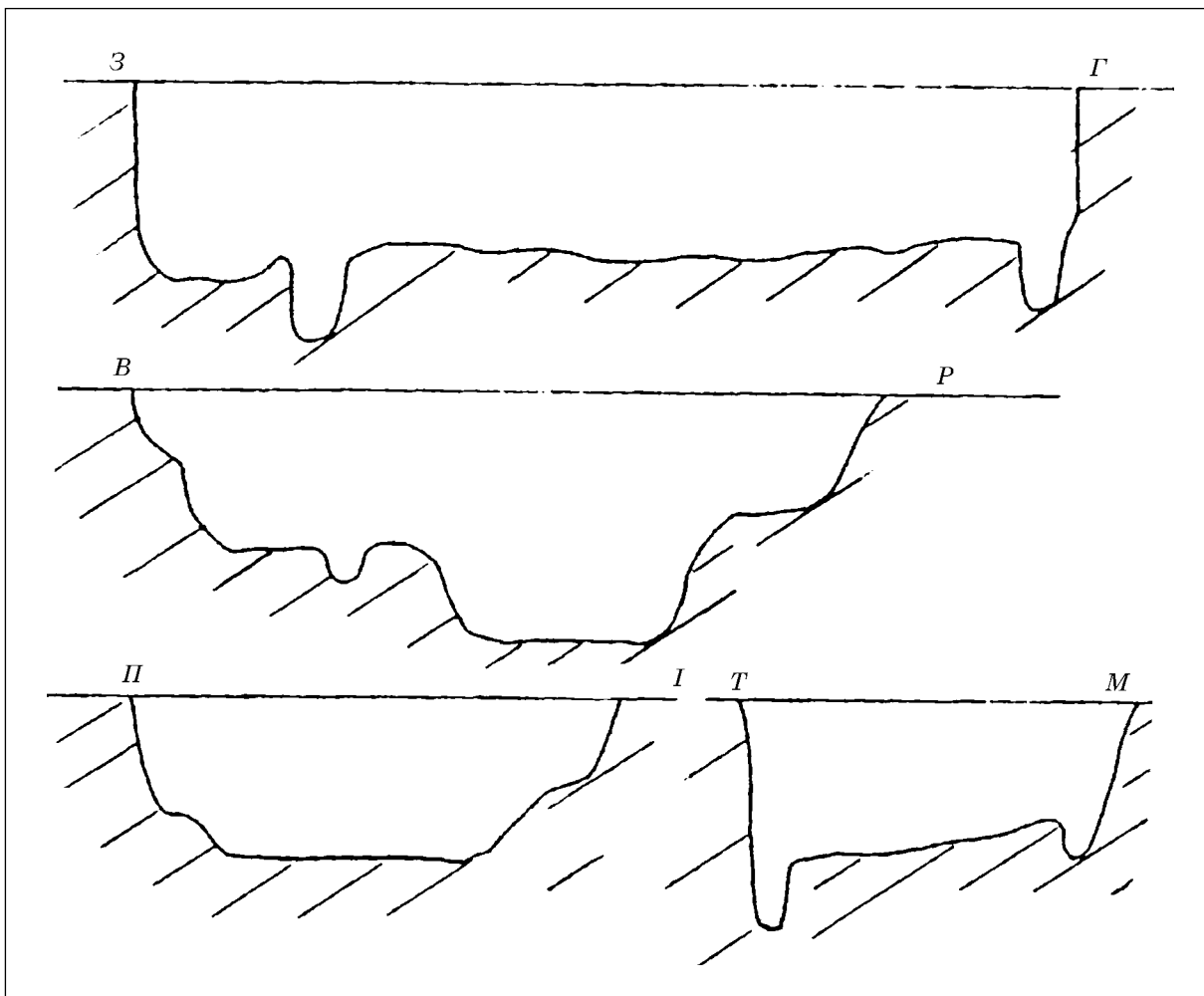

Рис. 20 (закінчення). Розрізи житла 85

міг правити за основну сходинку, що визначала вхід у житло. Останець спирався на два стовпи, сліди від яких у вигляді ямок розміщалися із двох боків останця на відстані 1 м один від одного. Ямки мали округлу у плані форму діаметром 0,2 м і глибину 0,85 м від рівня долівки житла. Ще один материковий прилавок розміщався вздовж західної частини південної стіни житла. Його довжина 2,2 м, ширина 0,45 м. Останець піднімався на 0,2 м над рівнем долівки й був, очевидно, основою господарського прилавка.

У східній частині житла, під стіною було невелике заглиблення-ніша, приблизно овальної у плані форми розмірами $0,6 \times 1$ м і глибиною 0,2 м від рівня долів-

ки. Мабуть це була невелика підвальна яма у господарській частини споруди.

Над північним бортом цієї споруди розміщався материковий прилавок, розмірами $0,45 \times 0,9$ м який піднімався на 0,9 м над рівнем долівки.

У долівці житла виявлено невелику кількість стовпових ям, розташованих одним рядом по поздовжній осі. Ці стовпові ями є чіткою ознакою поділу житла на дві половини. Вони є також основою стовпів, на які опиралися поздовжні балки, які тримали дах. Діаметр стовпових ям — 0,2—0,3 м, глибина — 0,12—0,57 м від рівня долівки. Судячи з глибини житла, нижня частина кроків могла опиратися на землю біля котловану.

У цілому, за об'ємом внутрішньої частини, цей об'єкт не має аналогів серед заглиблених жител вельбарської культури. Не має аналогів також форма й внутрішня конструкція житла, зокрема поділ внутрішнього простору на житлову й господарську частини.

Заповнення житла складалося із сірого гумусу, який утворився від перегнивання дерев'яних конструкцій, та глиняної обмазки.

У заповненні житла знайдено велику кількість уламків ліпного та гончарного посуду. Всього виявлено 347 уламків ліпного посуду та 35 уламків посуду, зробленого на гончарному крузі. Серед ліпної кераміки — 40 уламків вінець від різного виду горщиків та мисок і 6 уламків донець. Поверхня посуду рустована або шорстка, 10 уламків мали чорнолощену поверхню.

Серед гончарної кераміки лише 2 уламки належали посудинам із домішкою піску у формувальній масі, переважна їх кількість належала посудинам, виготовленим із добре відмудленої глини.

На фрагментах ліпних посудин виявлено ряд орнаментальних мотивів:

— у вигляді поперечних ліній на корпусі;

— у вигляді врізних лощених ліній під якими знаходилися трикутники;

— у вигляді штампованого орнаменту, що нагадує дрібний шнур;

— у вигляді поперечних врізних штрихів і сітки по корпусу;

— у вигляді врізних нерегулярних ліній.

Крім того, у заповненні житла виявлено:

— два уламки посуду типу *terra sigillata* червоного кольору (гл. 0,4 м);

— фібулу бронзову із широкою спинкою (гл. 0,35 м);

— залізний ніж (гл. 0,45 м);

— кістяний трьохскладовий гребінь (гл. 0,5 м);

— кістяну проколку (гл. 0,4 м);

— кістяний розтирач (долівка);

— уламки точильних каменів (брусків);

— глиняні тягарці до ткацького верстата;

— залізний шлак;

— велику кількість кісток тварин (табл. 34; 35).

Житло 86 (фото 36; рис. 21) виявлене у 6 м на південь від житла 85. Контури житла у вигляді жовтуватої плями простежені на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні. Це була прямокутна у плані напівземлянка орієнтована довгими стінами за лінією схід—захід. Розміри житла складають 3 × 5 м. Висота земляних стін

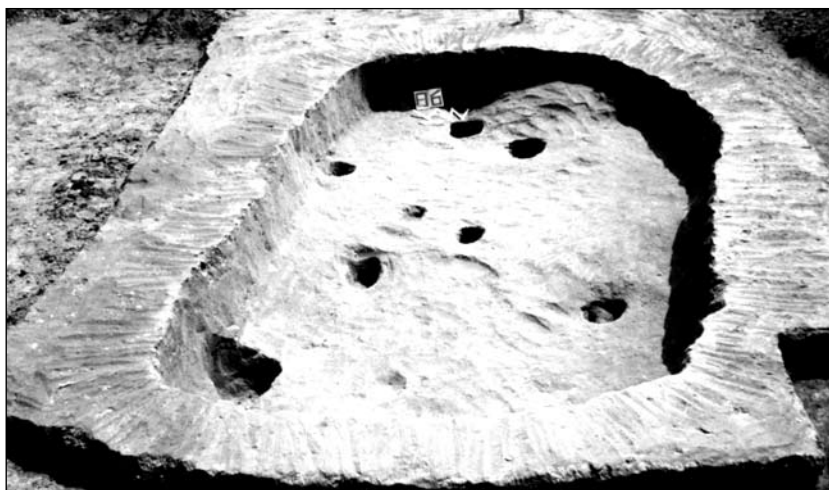

Фото 36. Житло 86

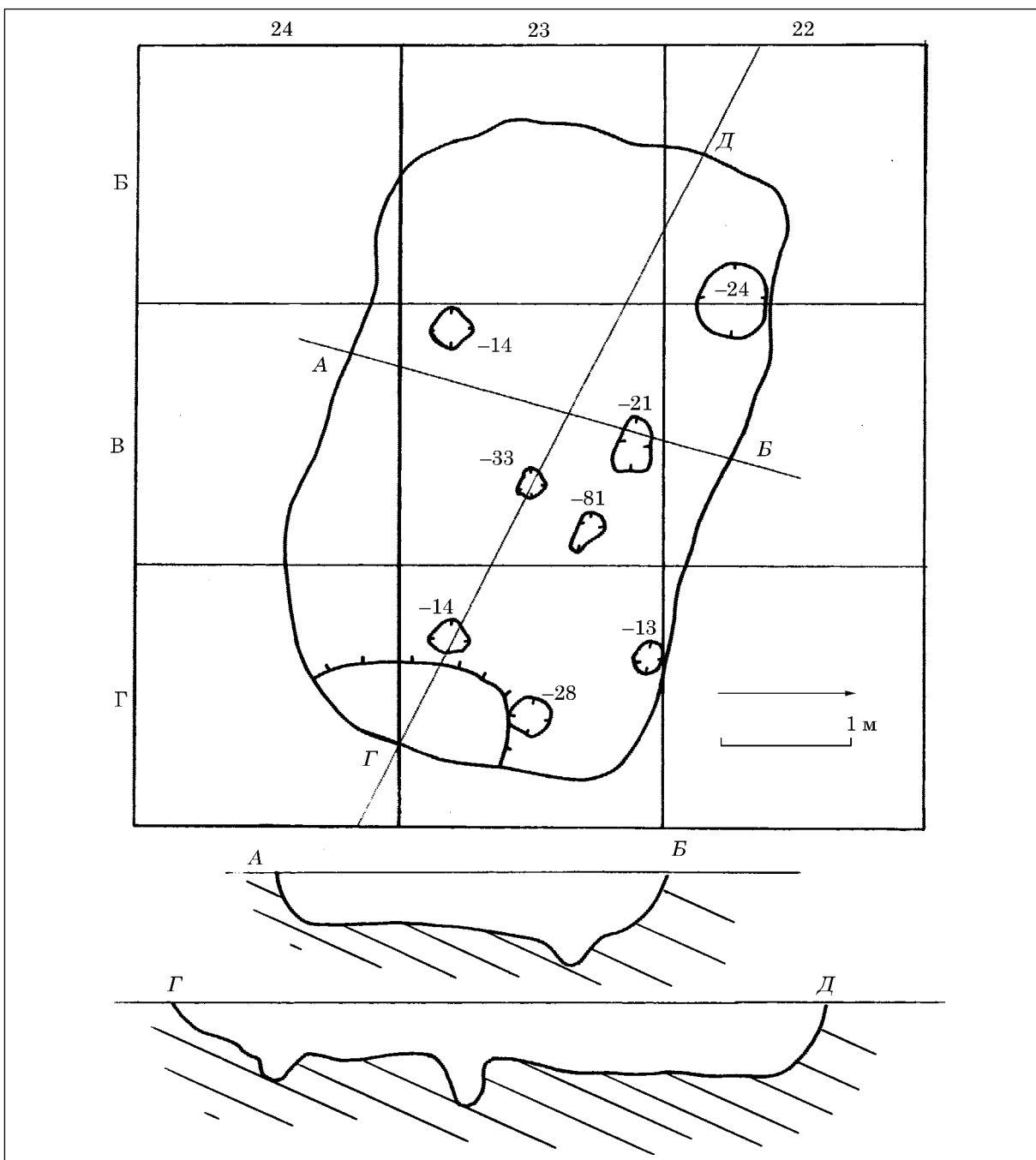

Рис. 21. План та розрізи житла 86

0,5 × 0,6 м від рівня долівки. Стіни житла похилі. Долівка міцно утрамбована.

У східній, короткій стіні, у південній частині розміщався материковий виступ-останець. Його розміри 1,6 × 0,8 м, висота від 0,1 до 0,5 м. Останець зруйнова-

ний, він сповз до долівки. Очевидно, цей виступ був основою приступки, обшитої деревом, який визначав вхід до житла. З двох боків останця розміщалися стовпові ями округлої форми діаметром 0,25—0,3 м та глибиною 0,14—0,3 м. Стовпи, що стоя-

ли тут, могли підтримувати не лише стелю але і якісь дерев'яні конструкції. Ще дві стовпові ямки діаметром 0,2 та 0,6 м, глибиною 0,13 і 0,24 м від рівня долівки, розміщалися у північній стороні, ближче до північно-західного та північно-східного кутів. Вони разом зі стовповою ямкою, розташованою посередині протилежної південної стіни, визначали, очевидно, місця стовпів, які підтримували стелю житла. Діаметр цієї ямки — 0,22 м, глибина — 0,14 м від рівня долівки.

Ще три стовпові ямки виявлено приблизно посередині житла, ближче до північної стіни. Вони розміщені трикутником, на відстані 0,32—0,4 м одна від одної. Ямки мали округлу та овальну у плані форму розмірами 0,18 × 0,22 м та глибиною 0,1—0,2 м від рівня долівки. Можливо, стовпи, які стояли тут, були основою конструкції, пов'язаної з інтер'єром.

Заповнення житла складалося зі світлого та темно-коричневого гумусу, утвореного перегниванням дерев'яних конструкцій, та домішок попелу, вугілля, великої кількості кісток тварин, уламків глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій — дощок та пруття, діаметром 2,5—4,5 см. У житлі виявлено 130 уламків ліпного та 6 уламків гончарного посуду. Гончарна кераміка належала посудинам виготовленим з добре відмудленої глини. Черепки мають сірий, типовий для черняхівської кераміки, колір. За формою —

це миски з кільцевим піддоном та один горщик. Серед кераміки виділяються 2 уламки амфор із жовтої глини.

У комплексі ліпної кераміки було 7 уламків від лощених посудин. Решта фрагментів мала рустовану або шорстку поверхню. За формою — це кумпи, горщики великих розмірів з дещо розхиленими вінцями та миски S-подібної форми. Один невеликий горщик, збережений на 3/4 форми, мав всередині обвуглені залишки просіяної каші.

Кілька посудин орнаментовано по плічках трикутниками, заповненими ямками; візними хаотичними глибокими лініями; псевдо вушками; нігтевими защипами по корпусу. Цікавим є один невеликий кухлик, поверхня якого вкрита пірамідальними наліпами.

Серед ліпної кераміки привертають до себе увагу кілька посудин, які за формою близькі до посуду типу Черепин — Теремці з Верхнього Подністров'я.

Серед інших знахідок у житлі були:

- велике кістяне долото;
- мале кістяне долото;
- футляр для голок;
- залізний дереворіз;
- бронзова фібула з високим приймачем;
- пружина від бронзової фібули (табл. 36; 37).

Знайдено також велику кількість кісток тварин.

Фото 37. Житло 90

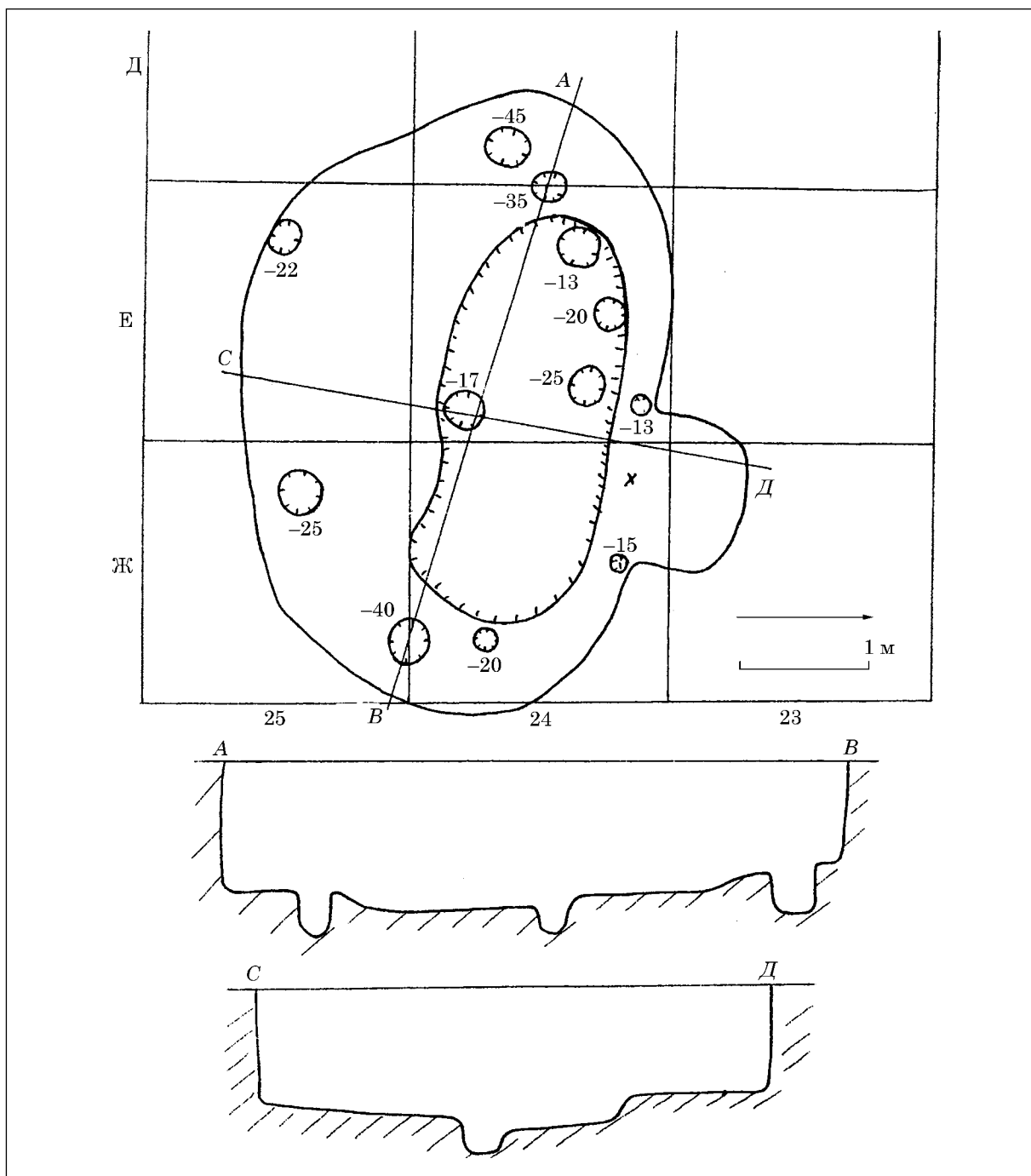

Рис. 22. План та розрізи житла 90

Житло 90 (фото 37; рис. 22), віднесене до вельбарської культури, виявлене на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Це овальна у плані землянка, орієнтована довгими стінами за лінією схід—захід. Стіни житла прямовисні, долівка рівна,

дуже міцно утрамбована. Товщина утрамбованого шару 2—3 см. Розміри житла — $3,2 \times 4,8$ м, висота земляних стін 1,1 м від рівня долівки.

Посередині північної стіни вибрана ніша у вигляді напівкруглої ями розміра-

ми 0,8—1,1 м. Дно ніші знаходилося на 0,2 м вище рівня долівки житла. Долівка перед нішею утоплена до глибини 0,1 м. Розміри заглиблення, що мало овальну форму, складали 1,3 × 3,2 м.

У долівці житла по периметру стін виявлено 9 ямок від стовпів. Найглибшими й найбільшими за діаметром були стовпові ямки, що розміщені посередині коротших стін. Вони були основою стовпів, що підтримували поздовжню вісь, на яку спиралися крокви даху. Нижня частина крокв спиралася на стовпові перекладки, від яких залишилися стовпові ями по кутах і по периметру стін. Діаметр найбільших стовпових ям 0,3—0,95 м, глибина 0,3—0,4 м від рівня долівки. Діаметр інших ям 0,2—0,35 м, глибина 0,2—0,3 м від рівня долівки.

Опалювального пристрою у житлі не виявлено.

Заповнення споруди складалося із шарів пухкого гумусу світло-жовтого, темно-коричневого, а також зовсім темного кольорів, утворених перегниванням деревини, глиняної обмазки та вугілля.

У заповненні виявлено багато ліпної та гончарної кераміки, велику кількість кісток тварин, інші предмети. З них, зокрема, 395 уламків ліпного та 27 уламків гончарного посуду. Уся гончарна кераміка виготовлена з добре відмудленої глини й має сірий колір. Вирізняються 3

уламки амфор світло-жовтого кольору та 1 уламок посудини *terra sigillata*. Биявлено ще 3 уламки тягарців від ткацького верстата, а один цілий тягарець знайдений в одній із стовпових ям. Серед ліпної кераміки 29 уламків спеціально ошершавлених (з них 5 вінець), 77 лощених (з них 16 вінець) та 244 шорстких (з них 22 вінець).

З нижніх шарів заповнення житла походить мідна монета — денарій досить поганої збереженості. Крім того, на долівці житла знайдено бронзову головку статуетки бога Сарапіса та залізну ложечку-лялячку, а на глибині 0,4 м — глиняне прясло біконічної форми (табл. 38; 39; 40, 2; 3; 41, 13).

Житло можна датувати серединою III ст. н. е.

Житло 99 (фото 38; рис. 23) виявлено на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Це була овально-видовжена у плані напівземлянка, орієнтована довгими стінами за лінією північ—південь. Розміри житла 3 × 5 м, висота земляних стін 0,45 м від рівня долівки. Стіни житла дещо похилі, долівка нерівна, з ямками та горбками, але дуже міцно утрамбована.

Посередині східної довгої стіни розташовані залишки материкового останця розмірами 0,8 × 0,45 м і висотою 0,2 м від рівня долівки. У західній частині долівки знаходилося невелике заглиблення,

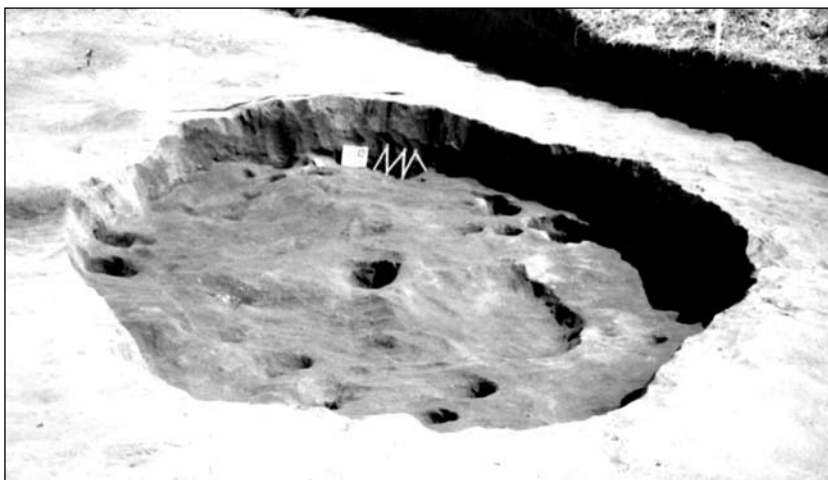

Фото 38. Житло 99

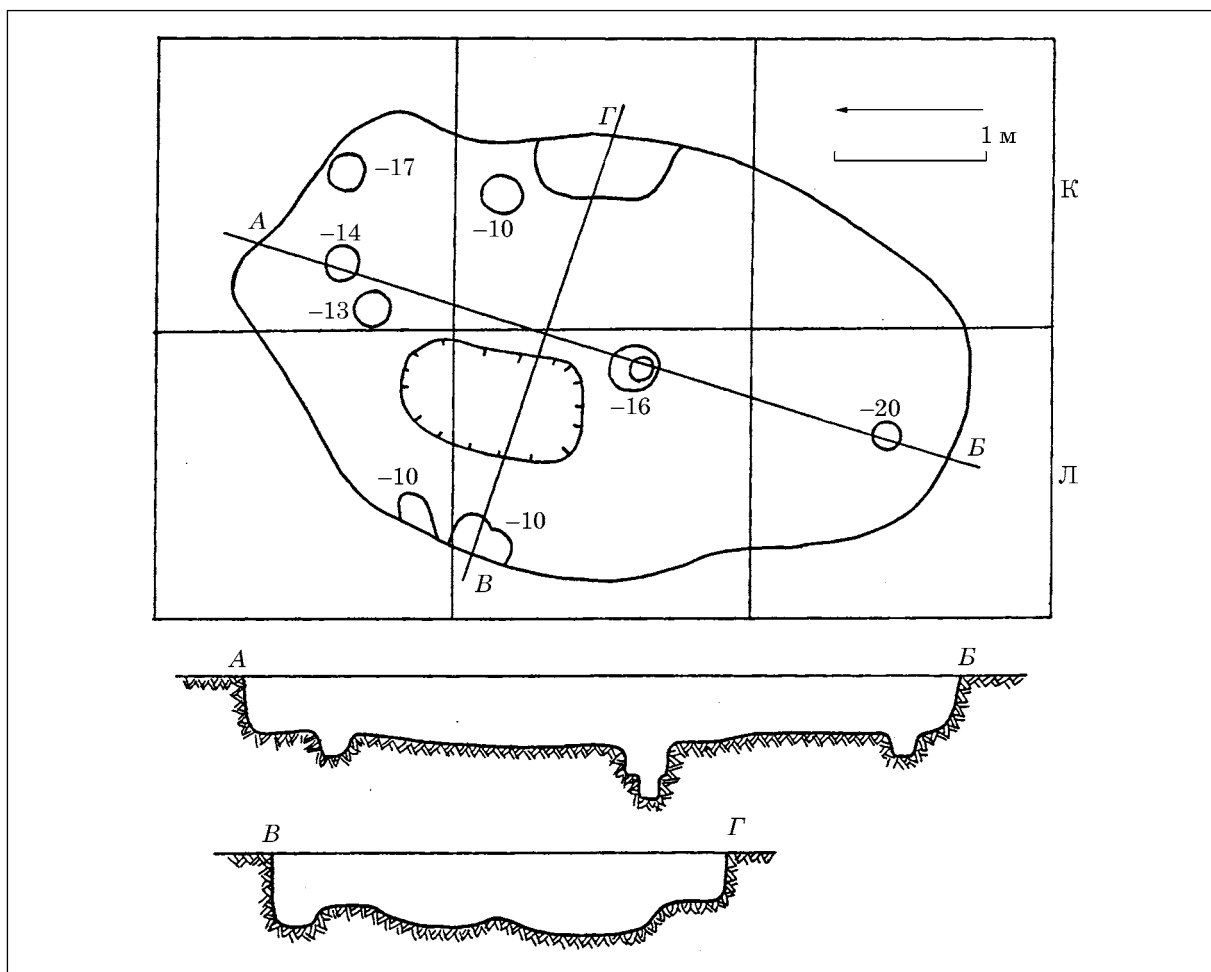

Рис. 23. План та розрізи житла 99

можливо, витоптане місце, розмірами $0,8 \times 1,2$ м та глибиною $0,1$ м від рівня долівки.

У долівці житла було 9 ямок від стовпів. Чотири з них розміщені на одній лінії посередині житла та посередині північної й південної стінок. Вони мали округлу у плані форму діаметром $0,1$ — $0,2$ м та глибину $0,13$ — $0,2$ м. Стовпи, що стояли тут, були основою даху житла й несли на собі поперечну крокву. Дві ями розміщені поряд посередині західної стіни. Вони мали неправильну форму розмірами $0,2$ — $0,3$ м та глибину $0,1$ м від рівня долівки.

Ще дві стовпові ямки діаметром $0,18$ — $0,2$ м та глибиною $0,1$ — $0,17$ м розміщені з північного боку материкового останця на відстані $0,8$ м одна від одної біля стін.

Можна припустити, що стовпи, які тут стояли, були не лише основою стіни, але й основою дверей.

Посередині долівки у нижніх шарах заповнення й у самій долівці зафіксовано залишки вугілля та попелу. Можливо, тут було вогнище.

Заповнення житла складалося з гумусу пухкої консистенції коричневого кольору, насиченого великою кількістю зотлілого дерева, попелу, глиняної обмазки. У заповненні виявлено велику кількість ліпної кераміки. Вона має грубу фактуру з великою кількістю органічних домішок, сильно випалена, сірого й чорного кольорів. Усього виявлено 118 бочків, 6 денець та 38 вінець (16 належить горщикам із загнутими досередини вінцями).

Серед вельбарської ліпної кераміки привертають увагу такі фрагменти: верхньої частини великого горщика з пальцевими вдавленнями на бочку; горщика з нігтевими зачіпами на тулубі; горщика з лощеними лініями на поверхні. Цікавими є кухлик вельбарської форми з дакійським вушком та горщик із дакійським гудзиком-наліпом. Серед гончарної кераміки трапилося 2 уламки кружальних мисок провінційно-римського зразка з

добре відмуденої глини. Крім того, у житлі знайдено 2 скляні намистини, уламок прясли, кістяну заготовку та багато кісток тварин (табл. 42).

Житло належить до найраніших на поселенні й може бути датовано кінцем II ст. н. е.

Житло 100 (фото 39; рис. 24) виявлено поряд із житлом вельбарської культури 99 на глибині 0,58 м від сучасної поверхні. Це овальна в плані напівземлянка,

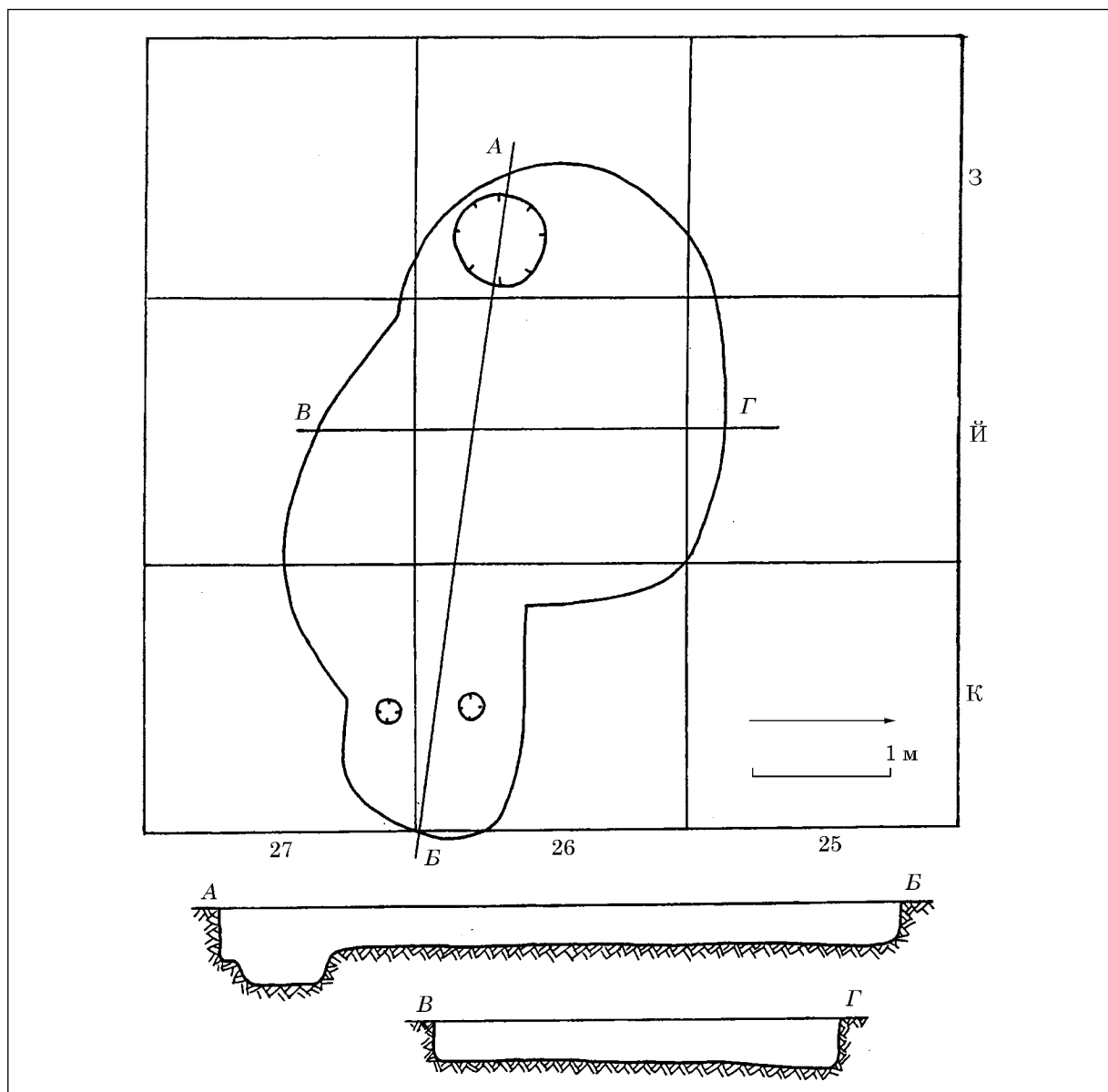

Рис. 24. План та розрізи житла 100

Фото 39. Житло 100

орієнтована довгою віссю за лінією схід—захід. Стіни житла вертикальні, долівка рівна, міцно утрамбована. Розміри житла складають $5 \times 2,9$ м, висота земляних стін $0,4$ м від рівня долівки. У південно-східному куті житла розміщена підвальна яма округлої у плані форми діаметром $0,7$ м та глибиною 23 см від рівня долівки. Стіни ями похилі, дно заокруглене. У східній стіні житла знаходиться ніша, яка, очевидно, була залишками входу до житла. Довжина ніші $1,6$ м, ширина $1,3$ м. Дно ніші зафіксовано на рівні долівки житла. Посередині ніші, на відстані $0,75$ м одна від одної, розміщені дві стовпові ямки округлої форми діаметром $0,12$ — $0,15$ см. Стовпи, які стояли тут, були, очевидно, опорою дверям.

У центральній частині долівки зафіксовано скупчення попелу та вугілля. Ймовірно, тут розміщалося відкрите вогнище.

Заповнення житла складалося з коричневого гумусу з великою домішкою перетлілого дерева, вугілля, залишків дерев'яних конструкцій. У заповненні виявлено 48 ліпних і 7 гончарних фрагментів кераміки. З них 24 із шорсткою і 14 з лощеною поверхнею. Кістки тварин склали значну кількість заповнення. Крім того, у житлі виявлено кістяний наконечник стріли та залізний гарпун (табл. 43).

Житло належить до другої половини III ст. н. е.

Житло 103 (фото 40; рис. 25) виявлене на глибині $0,5$ м від сучасної поверхні. Це прямокутна у плані напівземлянка орієнтована довгими стінами за лінією північ—південь. Стіни житла дещо похилі, долівка рівна, міцно утрамбована. Розміри житла $3,2 \times 5$ м, висота земляних стін $0,3$ м від рівня долівки.

Посередині західної стіни розташована ніша напівкруглої форми розмірами $0,6 \times 0,8$ м, дно якої знаходиться на $0,2$ м вище долівки житла. Нішу використовували, очевидно, для господарських потреб. Навпроти ніші, вздовж середини західної стіни розташований материковий прилавок-останець довжиною 2 м і шириною $0,69$ м. Останець зруйнований, він на $0,12$ м вище долівки. Спершу останець мабуть був розташований вздовж всієї західної стіни, мав висоту $0,2$ — $0,3$ м і був облицьований деревом. Останець, вірогідно, слугував основою лежанки-прилавка.

Ще один материковий останець розміщений на протилежній стороні, вздовж середньої частини східної стіни. Він зберігся на довжину 2 м та ширину $0,7$ м і піднімався над долівкою на $0,22$ м. Очевидно, призначення цього останця було те ж саме, що й на протилежному боці.

Фото 40. Житло 103

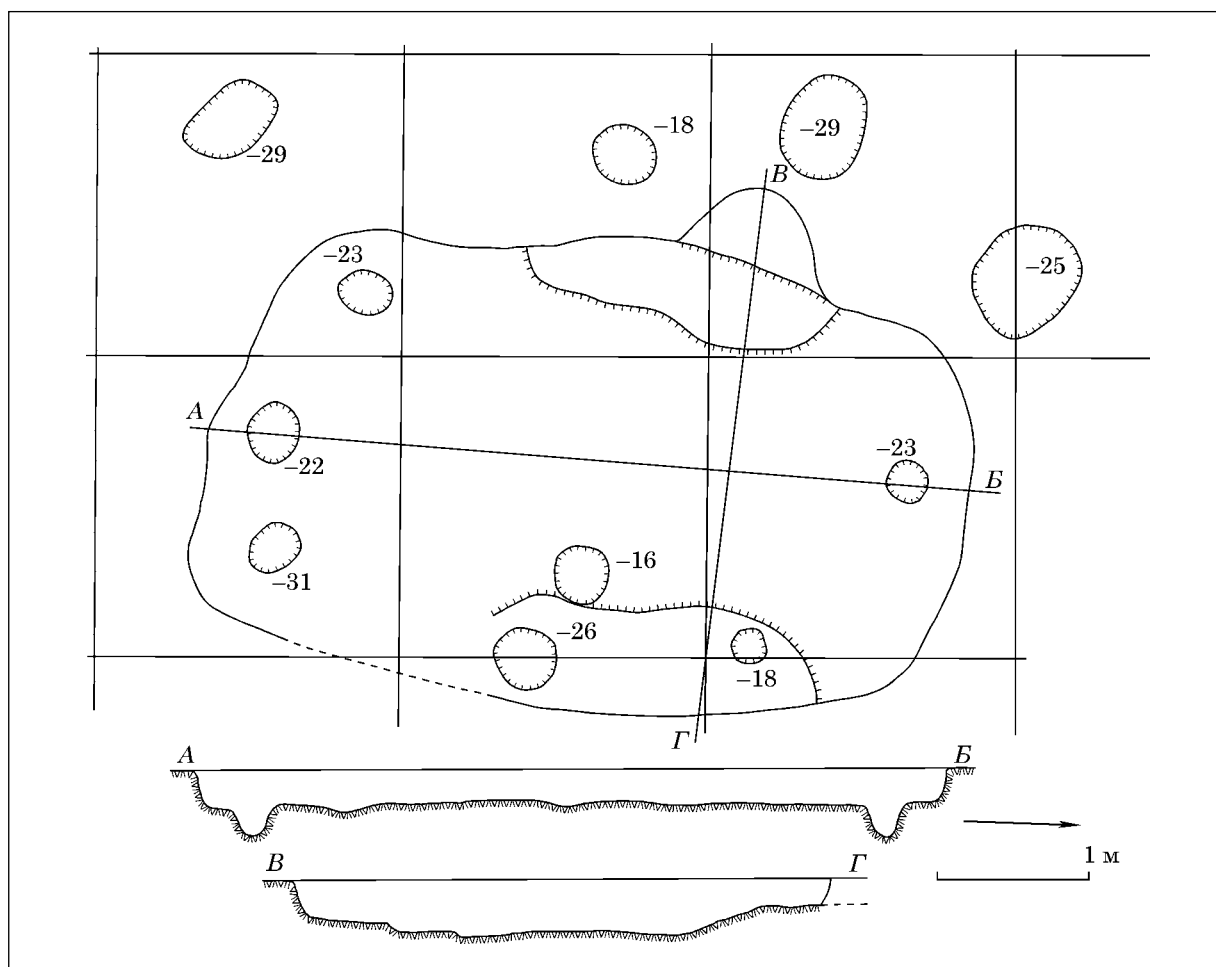

Рис. 25. План та розрізи житла 103

У долівці житла виявлено 7 стовпових ям. Три з них, діаметром 0,7 м та глибиною 0,22—0,31 м, розміщені по кутах та посередині короткої південної стіни. Ще одна стовпова яма знаходилася посередині протилежної північної стіни, і одна — посередині східної довгої стіни. Діаметр першої — 0,26 м, діаметр другої — 0,42 м. Глибина, відповідно, 0,23 м і 0,26 м від рівня долівки. Ще дві стовпові ями розташовані вздовж материкового останця зі східної сторони. Їх діаметр 0,2—0,4 м, глибина 0,16—0,18 м від рівня долівки.

Вздовж західної стіни в 0,45—0,8 м від неї розміщені чотири великі стовпові ями. Відстань між ними складає 0,8—2 м. Діаметр ям від 0,4 до 0,65 м. Глибина 0,16—0,25 м від рівня виявлення. Потужні стовпи, які стояли тут були, можливо опорою для якоїсь стіни, що входила у конструкцію житла.

Заповнення житла складалося зі світло-чорного гумусу, перегнилої деревини,

глиняної обмазки, попелу, вугликів. У заповненні виявлено велику кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин. Всього — 31 уламок кераміки. Серед них два фрагменти від гончарних мисок, виготовлених із добре відмудленої глини та 2 уламки амфор світло-жовтого кольору з рифленою поверхнею, у тому числі уламків горловини.

Серед ліпної кераміки 19 уламків бочків і 8 фрагментів верхніх частин (4 з них належать посудинам із загнутими всередину вінцями). Один уламок бочка прикрашений поздовжніми врізаними лініями.

У верхньому шарі заповнення знайдено срібний римський денарій. Срібло поганої якості, поверхня сильно патинувана. Обличчя імператора на аверсі та надпис на реверсі не простежуються.

Крім того, у заповненні виявлені кам'яний розтирач, кістяне лоцило, чорнолощене біконічне прясло, уламок леза ножа (табл. 44; 45).

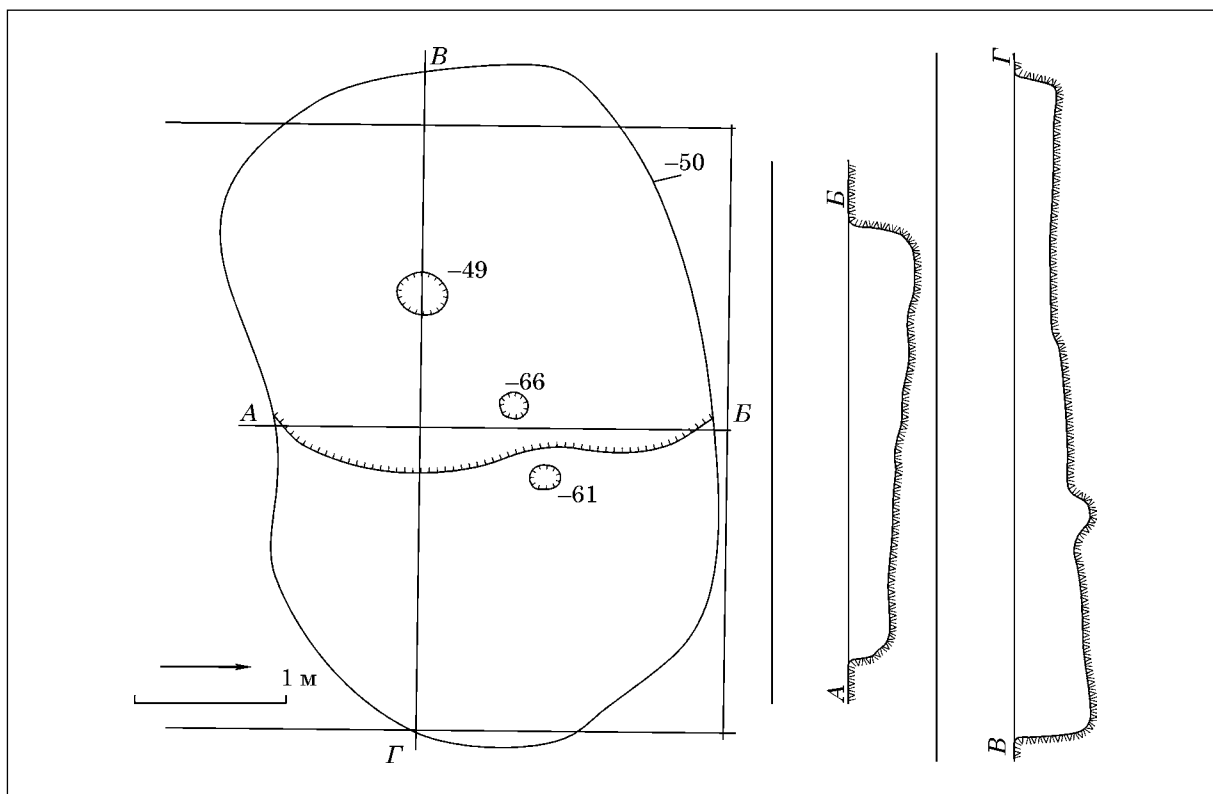

Рис. 26. План та розрізи житла 105

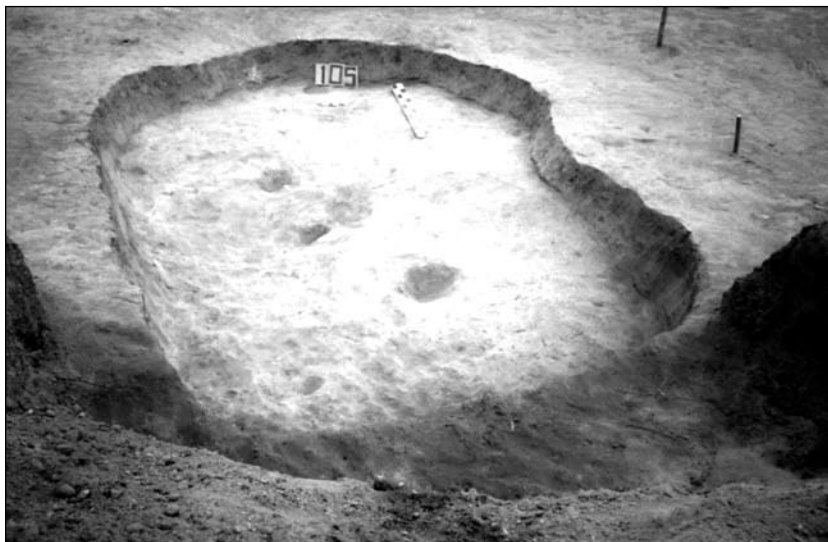

Фото 41. Житло 105

Враховуючи незначну кількість гончарної кераміки у керамічному комплексі споруди, її тип (сіролощена миска), житло можна віднести до першої половини III ст. н. е.

Житло 105 (фото 41; рис. 26) виявлено на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Це велика напівземлянка будівля підпрямокутної форми, орієнтована довгими стінами за лінією північ—південь. Розміри $3 \times 4,4$ м, стіни житла прямовисні, висота їх 0,3—0,5 м від рівня долівки. Долівка у західній частині (розмірами $2,6 \times 3$ м) дуже міцно утрамбована. Східна частина житла має не утрамбовану долівку (площею $2 \times 2,8$ м). Очевидно, тут була лежанка чи якийсь дерев'яний поміст для сну.

У долівці знаходилися три ямки від стовпів. Одна з них, округлої форми діаметром 0,35 м та глибиною 0,49 м, розташована у центрі західної частини долівки. Дві інші ямки діаметром 0,18 м та глибиною 0,61—0,66 м були по обидва боки від лінії, що розмежовувала дві частини житла. Стовпи, які стояли тут, очевидно, не були, пов'язані з конструкцією стін, а входили до якихось елементів інтер'єру.

Заповнення житла складалося із сіро-жовтого гумусу з перегнилою деревиною

та розпорошеною глиняною обмазкою, домішкою вугликів та попелу.

У заповненні виявлено 23 уламки кераміки. Серед них 3 уламки гончарних посудин черняхівського типу та 20 уламків ліпного посуду (в тому числі, 3 вінця горщиків, 5 денець, 12 бочків).

У верхньому шарі заповнення знайдено бронзову фібулу підв'язного типу без пружини та голки. У нижньому шарі виявлено добре збережений залізний ніж, уламок пружини та голки від залізної фібули, фрагмент кістяного гребеня із солярним знаком, залізне шило та кістяну проколку (табл. 46, 1—6). Зібрано велику кількість кісток тварин.

Житло можна датувати другою половиною III — першою половиною IV ст. н. е.

Житло № 107 (фото 42; рис. 27) виявлене на глибині 0,4 м від денної поверхні. Це напівземлянка прямокутна у плані, із заокругленими кутами, орієнтована довгими стінами за сторонами світу. Стіни вертикальні. Долівка міцно утрамбована, рівна. Розміри споруди $3 \times 4,2$ м. Висота земляних стін 0,4 м від рівня долівки.

Посередині долівки розташоване нішоподібне заглиблення, яке розширюється в напрямі західної частини.

У західній стіні знаходиться прибудова неправильної форми шириною 1,2 м і

Фото 42. Житло 107

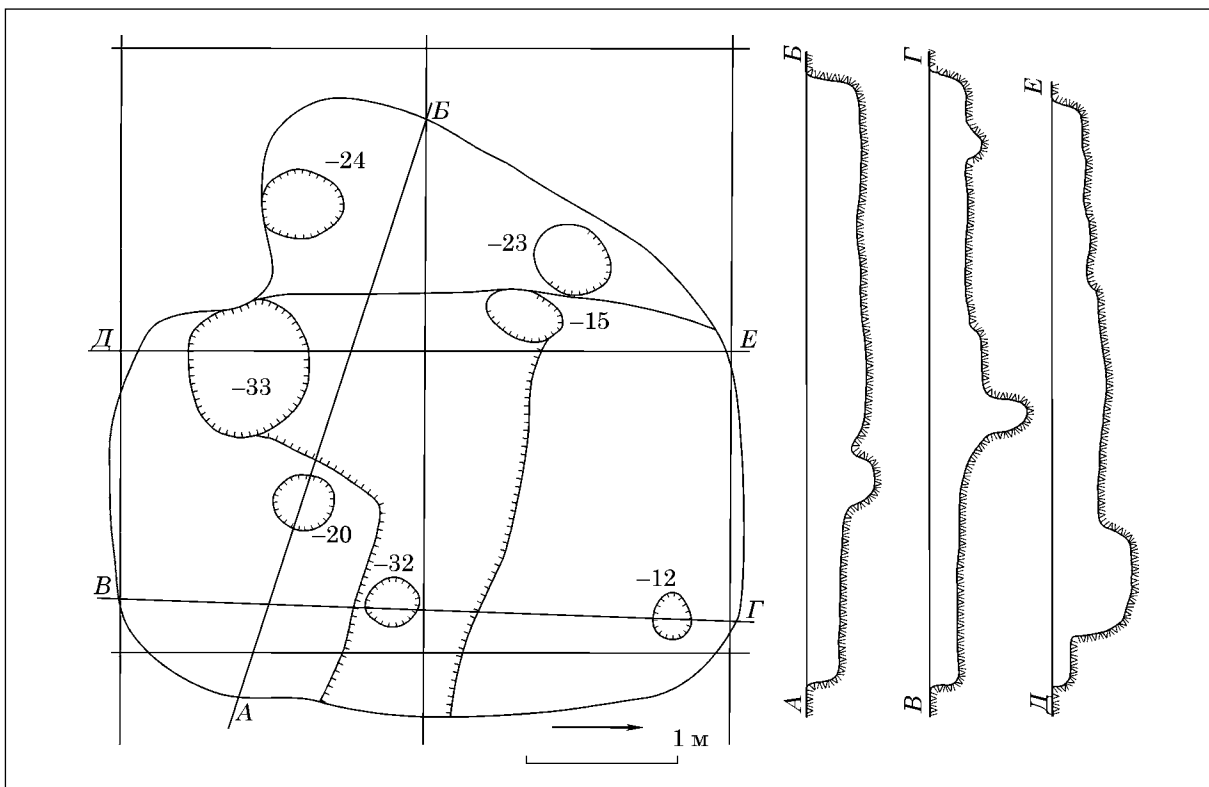

Рис. 27. План та розрізи житла 107

довжиною 2,8 м. Долівка прибудови дуже міцно утрамбована. По краях прибудови розміщені потужні стовпи ями діамет-

ром 0,5 м і глибиною 0,23—0,24 м. Очевидно, ця прибудова була сіними-входом у житло, а стовпи підтримували якусь

дерев'яну конструкцію при вході, можливо, двері. У такому разі ширину входу можна виміряти відстанню між двома стовповими ямами — 1,2 м.

Ще одна стовпова яма діаметром 0,32 м і глибиною 0,12 м розміщлася у північно-західному куті. Дві стовпові ями діаметром 0,4—0,45 м розташовані посередині долівки. Їхня глибина 0,2—0,3 м від рівня долівки. Очевидно, що опорними були стовпи у кутах та посередині стін. Інші ями визначали наявність стовпів, які слугували для облаштування інтер'єру споруди.

У південно-західному куті знаходилася підвальна яма. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,3 м та глибину 0,33 м від рівня долівки. Стіни ями звужені до низу, дно лінзоподібне.

Заповнення житла складалося зі світло-жовтого гумусу з перегнилою деревиною, глиняною обмазкою та вугликами й попелом.

У заповненні виявлено 40 уламків ліпного посуду вельбарської культури та кістки тварин (табл. 47).

Гончарна черняхівська кераміка у житлі відсутня. На цій підставі житло 107 можна датувати першим періодом вельбарської культури на Волині (кінець II — перша половина III ст. н. е.).

Житло 109 (фото 43; рис. 28) виявлене на глибині 0,6 м від сучасної поверх-

ні. Житло мало близьку до квадратної у плані форму з сильно заокругленими кутами й дещо розширеною західною частиною. Житло орієнтоване короткими стінами за сторонами північ—південь. Стіни дуже похилі, долівка глиняна, міцно утрамбована. Над глиняною долівкою лежав шар чорної, сильно утоптаной землі товщиною 10—15 см. Розміри житла на рівні виявлення 5,2 × 4,2 м, розміри долівки 4 × 3,2 м.

По всьому периметру стін житла розміщені прилавки господарського призначення. Найдовшим є прилавок розташований вздовж північної стіни. Він знаходився на глибині 0,12 м від рівня виявлення житла і мав ширину 0,5 м. Довжина прилавка — 5,2 м. Нижчим був прилавок вздовж західної короткої стіни. Його довжина 2,2 м, ширина 0,6—0,8 м. Цей прилавок дещо зсунутий. Можливо він використовувався як сходинок до житла. Ця думка може бути підкріплена тією обставиною, що посередині останця у підлогу житла був вбитий стовп, від якого лишилася стовпова яма діаметром 0,22 м і глибиною 1,5 м від рівня виявлення житла і 0,21 м від рівня долівки. Найнижчим був материковий останець розміщений вздовж південної довгої стіни. Він знаходився на глибині 0,48 м від рівня виявлення об'єкту. Довжина прилавка

Фото 43. Житло 109

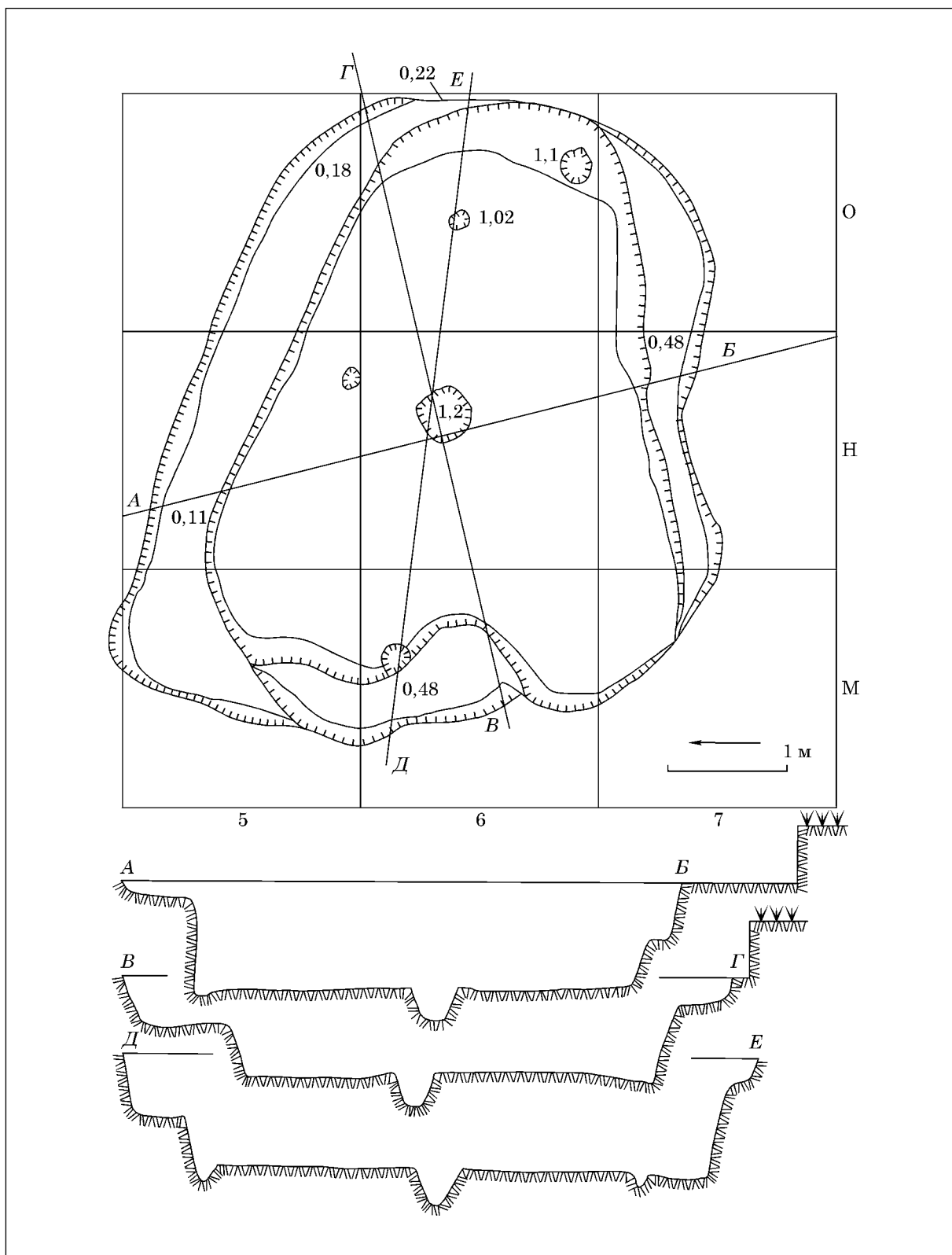

Рис. 28. План та розрізи житла 109

4 м, ширина — 0,4—0,6 м. Відсутній материковий останець лише біля східної стіни.

У долівці об'єкту, висота земляних стін якого складає 0,85 м, виявлено 5 ямок від стовпів. Три з них розміщені посередині осової лінії житла, дві — посередині східної та західної стін. Найпотужнішою є стовпова яма розміщена посередині житла. Вона має округлу в плані форму діаметром 0,4 м та глибину 0,32 м від рівня долівки. Очевидно, що стовп розміщений тут був основою, на якій тримався дах житла. Стовпова яма розміщена посередині західної короткої стіни була, можливо, основою не лише даху але і якоїсь конструкції входу. Стовпова яма посередині східної стіни мала діаметр 0,15 м і глибину 0,18 м від рівня долівки. Ще одна стовпова яма діаметром 0,2 м та глибиною 0,2 м від рівня долівки розміщалися у південно-східному куті житла.

Біля центральної ями житла, у 0,2 м від неї на схід і захід виявлено скупчення попелу та великої кількості вугілля. Долівка випалена у вигляді невеликих плям. Очевидно, тут розміщалося відкрите вогнище. Слідів стаціонарного вогнища не виявлено.

У заповненні житла було 90 уламків ліпної кераміки та 7 уламків гончарних посудин черняхівського типу. Серед ліпної кераміки лощених — 17 уламків, спеціально опершавлених — 2, із шорсткою поверхнею — 71. З них денець — 7, вінець — 16, бочків — 61, бочків орнаментованих — 5.

Серед гончарних було 4 уламки мисок сірого кольору, виготовлених із добре відмуденої глини.

Форми ліпного посуду стандартні для вельбарської культури: кумпфи, великі посудини з розігнутими вінцями та найбільшою випуклістю ближче до середини висоти, миски, горщики.

Крім кераміки, у споруді виявлено велику кількість інших речей, зокрема: 5 лошил із ребер тварин; 2 кістяні заколки з рогу тварин; кістяний футляр для голок, виготовлений із рогу кози; амулет із лощеною поверхнею; гральний жетон із дво-

ма дірочками; уламок бронзового окуття ручки ножа; гачок залізний рибальський; округла залізна поясна пряжка з потовщеною основою; два залізних ножі (табл. 48; 49).

За набором кераміки, фібулами та пряжками житло можна датувати III ст. н. е.

Житло 111 (фото 44; рис. 29) виявлене на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Це напівземлянка, близька до квадратної за формою, з видовженим південно-східним кутом, де розміщалися материковий останець і вхід. Житло має прямовисні стіни, орієнтоване довгими стінами за лінією північ—південь. Долівка рівна, міцно утрамбована. Розміри житла 4,6 × 3,6 м, висота земляних стін — 0,7 м від рівня долівки. Стіни житла похилі. У долівці житла було 7 ямок від стовпів, розташованих по периметру стін. У західному куті їх було три. Ямки мають округлу в плані форму діаметром від 0,4 до 0,6 м та глибину 0,15—0,27 м від рівня долівки. Ці ямки свідчать про стовпову конструкцію стін, а відсутність чітких кутів свідчить, що його стіни могли бути близькими до шатрових, а дах плоским.

У південно-східному куті розміщався материковий прилавок розмірами 1,2 × 0,6 м, який піднімався на 0,48 м над рівнем долівки. Прилавок розташований у видовженому виступі й був, очевидно, сходинкою, яка визначала вхід до житла.

Верхній шар заповнення житла до глибини 0,4 м не мав знахідок. Він являв собою сірувато-буру масу, до складу якої входили вуглики, прошарки обвугленого дерева, глиняна обмазка. На глибині 0,4 м у центрі житла знаходилося скупчення дещо спеченої глини білуватого кольору, яке за формою нагадувало піч. Проте ці залишки розташовані у заповненні житла й не могли входити до його інтер'єру. Можна допустити, що у западині, яка залишилася від житла, у слов'янський час була здійснена спроба побудувати житло й проведено роботи зі спорудження печі.

Нижній шар заповнення насичений знахідками. У ньому траплялися великі

Фото 44. Житло 111

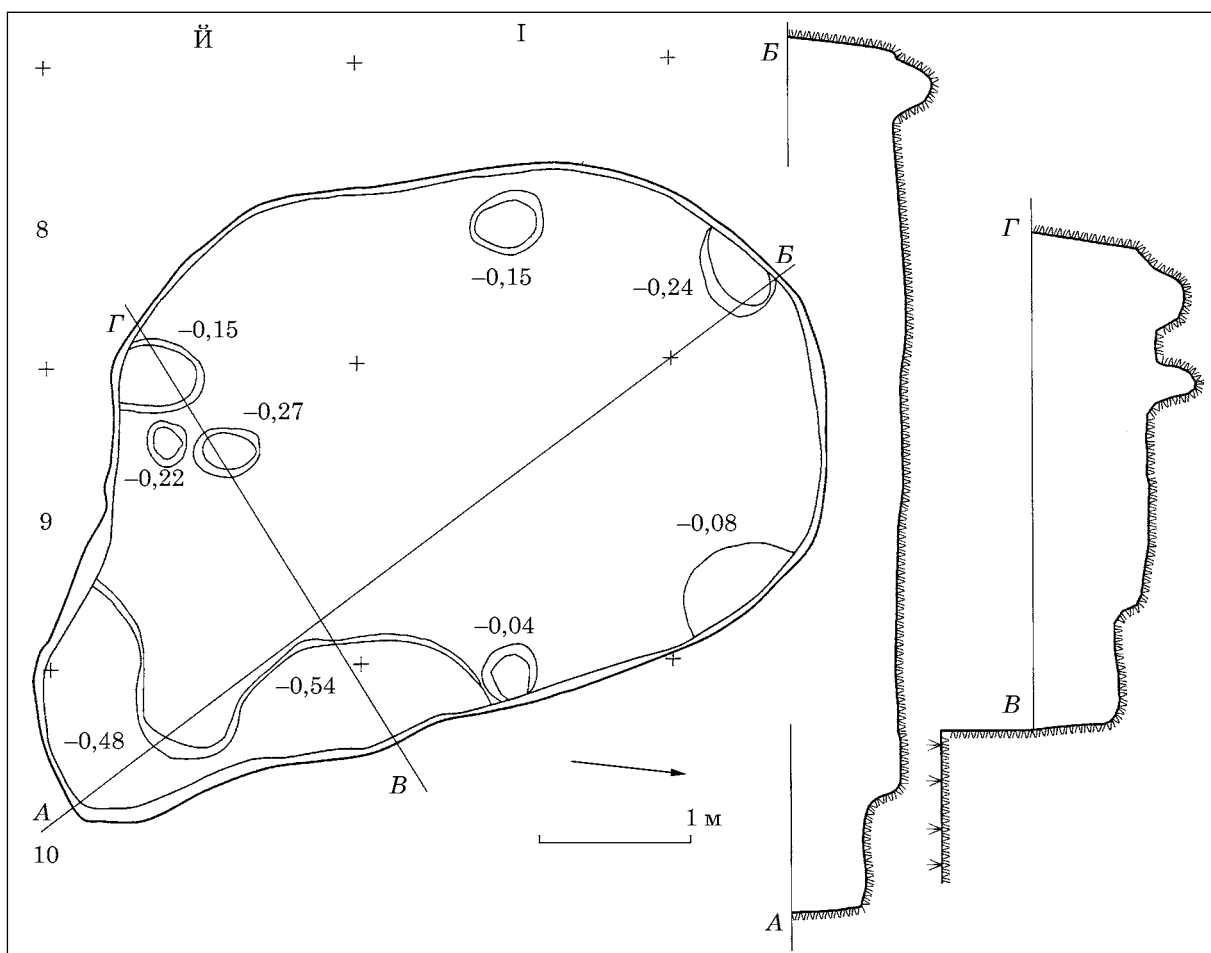

Рис. 29. План та розрізи житла 111

шматки глиняної обмазки, прошарки попелу, обвугленого дерева. Тут виявлено велику кількість керамічного матеріалу, кісток тварин, знарядь праці тощо.

Зафіксовано 59 уламків ліпного посуду типового для вельбарської культури та 7 уламків гончарних посудин, у тому числі, 4 фрагменти мисок сірого кольору, виготовлених із відмудленої глини, стінка амфори (табл. 50; 51). Крім того, у житлі знайдено 3 залізні ножі, уламок серпа, кістяну проколку, добре збережений рибальський гачок, два глиняні прясла, намистину із патинованого скла та римський денарій з низькопробного срібла.

Житло за керамічним комплексом можна датувати IV ст. н. е.

Житло 114 (фото 45; рис. 30) виявлене на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Це була досить потужна за розмірами житлова будівля — землянка орієнтована довгими стінами за сторонами схід—захід. Розміри житла 4,8 × 7 м, висота земляних стін 1 м від рівня долівки і 1,6 м від рівня сучасної поверхні. Стіни житла прямовисні. Дно рівне, дуже міцно утрамбоване, особливо у центральній частині.

У північній короткій стіні розміщений материковий останець розмірами 1,2 × 0,6 м, який піднімався на 0,88—1,05 м над рівнем долівки. Останець зсунутий і має дуже утрамбовану поверхню. Оче-

видно, це була приступка-сходінка, яка визначала вхід у приміщення. Ймовірно, останець був по боках обшитий деревом.

Посередині східної довгої стіни розміщався великий материковий останець, досить сильно зруйнований. Його розміри 0,6 × 2,4 м, висота — 0,89 м від рівня долівки. Вздовж останця розташовано дві стовпові ямки округлої форми діаметром 0,15 м та глибиною 0,24—0,27 м, які очевидно, утримували дерев'яну обшивку останця. Прилавок використовувався для господарських потреб.

У долівці житла, по кутах та посередині довгих і коротких стін виявлено 11 великих стовпових ям. Особливо глибокими й широкими є стовпові ями посередині коротких та довгих стін. Їхній діаметр — 0,5—0,52 м, глибина 0,52—0,62 м від рівня долівки. Посередині коротких стін розміщалося по дві стовпові ямки, що свідчить про перебудову даху й стін. Діаметр цих ям 0,3—0,4 м, глибина 0,27—0,35 м від рівня долівки.

Розташування стовпових ям свідчить про стовпову конструкцію стін цієї будівлі, а товщина стовпів, що були опорою стін та даху, про досить великий розмір будівлі.

Заповнення будівлі складалося із сіро-брунатного гумусу з великими домішками попелу, вугілля, перепаленої й перегнилої деревини, уламками глиняної обмаз-

Фото 45. Житло 114

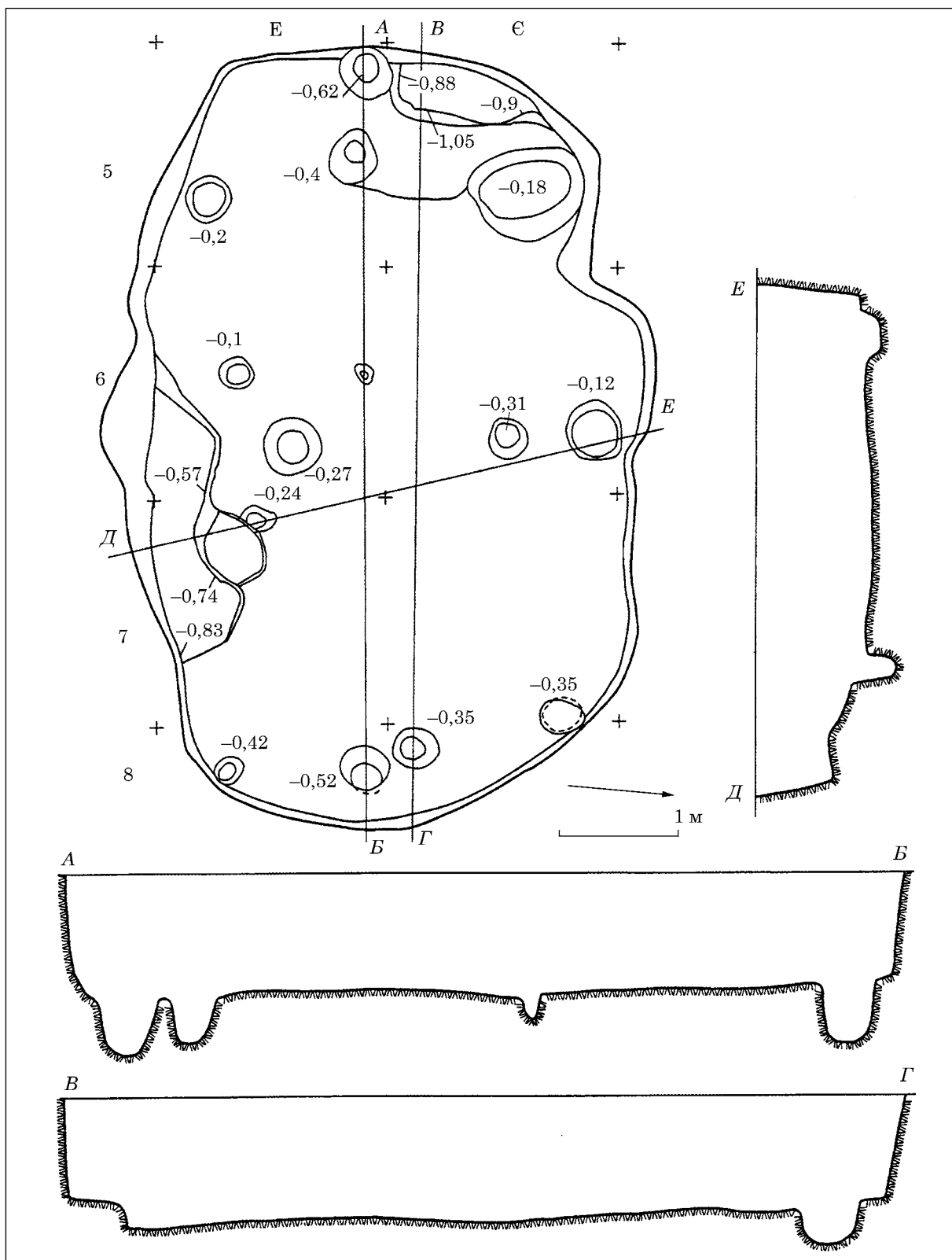

Рис. 30. План та розрізи житла 114

ки, кераміки, кісток тварин. У заповненні виявлено 89 уламків гончарних посудин, у тому числі, уламок глека, піфоса, миски, 3-х горщиків та кількох кухликів. Весь посуд виготовлений із добре очищеної глини і є типовим для черняхівської гончарної кераміки.

У заповненні трапилося багато уламків ліпних посудин. Серед них 44 бочки від горщиків із шорсткою поверхнею та 4 денця з тієї ж формувальної маси; 4 уламки вінець із шорсткою поверхнею та 4 — з лощеною, 15 вінець із шорсткою поверхнею і 17 — з лощеною. Трапилися також уламки друшляка та кухлика, а також 2 лощені фрагменти з геометричним орнаментом. На долівці житла було біля десятка тягарців до ткацького верстата, з яких лише три вдалося відновити, решта розсипалася.

Крім того, у житлі знайдено:

- бойову сокиру-кельт;
- ніж-кинджал;
- вістря дротика;
- залізний ніж;
- залізне кресало;
- біконічне глиняне прясло;
- дві жіночі кістяні шпильки для закріплення волосся (табл. 52—57; 58, 1, 3, 4).

У заповненні було також багато кісток тварин.

Житло 116 (фото 46, 47; рис. 31) виявлене під потужним культурним шаром,

пов'язаним із культовою спорудою вельбарської культури, на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні. Це дещо заглиблена в материк будівля овальної форми зі звуженою східною та розширеною західною частиною, розмірами відповідно 2,4—3,4 × 5,1 м. Стіни дещо звужені до дна, нерівні, долівка пласка, дуже міцно утрамбована. Житло орієнтоване довгою віссю по лінії схід—захід. Висоту земляних стін вдалося зафіксувати на позначці 0,15—0,2 м. Очевидно, вони були вищими, але зруйновані напластуваннями вельбарської культури пізнішого часу.

По поздовжній осі житла посередині долівки розміщено 7 ямок від стовпів. По краях стін і у кутах житла стовпових ям не виявлено. Це може свідчити про особливу конструкцію верхньої частини споруди. Основою даху, мабуть, були стовпи, вкопані по центральній осі житла, на які опиралася балка-перекладаина. Поперечні стовпи-крокви верхньою частиною кріпилися на поздовжній балці, а їхню нижню частину опускали в землю. Таким чином, верхня частина відкритої споруди мала вигляд сучасного куреня.

Всі стовпові ями мають округлу форму діаметром від 0,2 до 0,4 м та глибину від 9 до 17 см.

Заповнення житла складалося із сіро-брунатного гумусу зі значною домішкою вугілля, попелу, глиною, дерева.

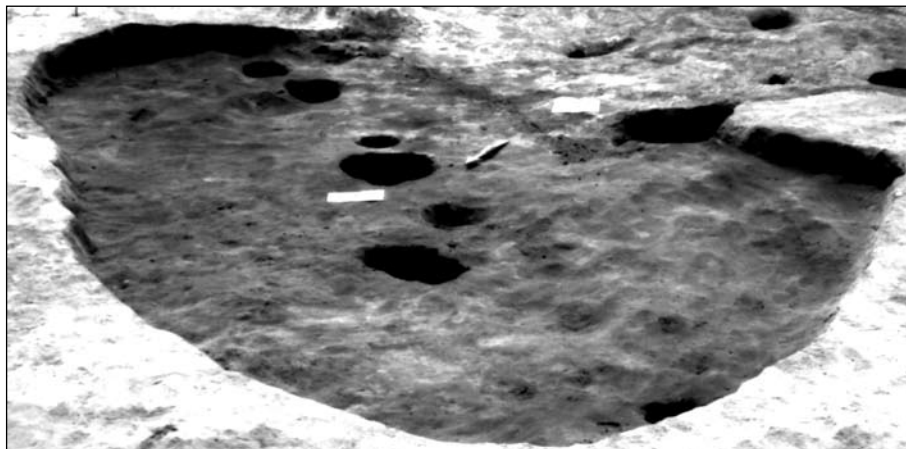
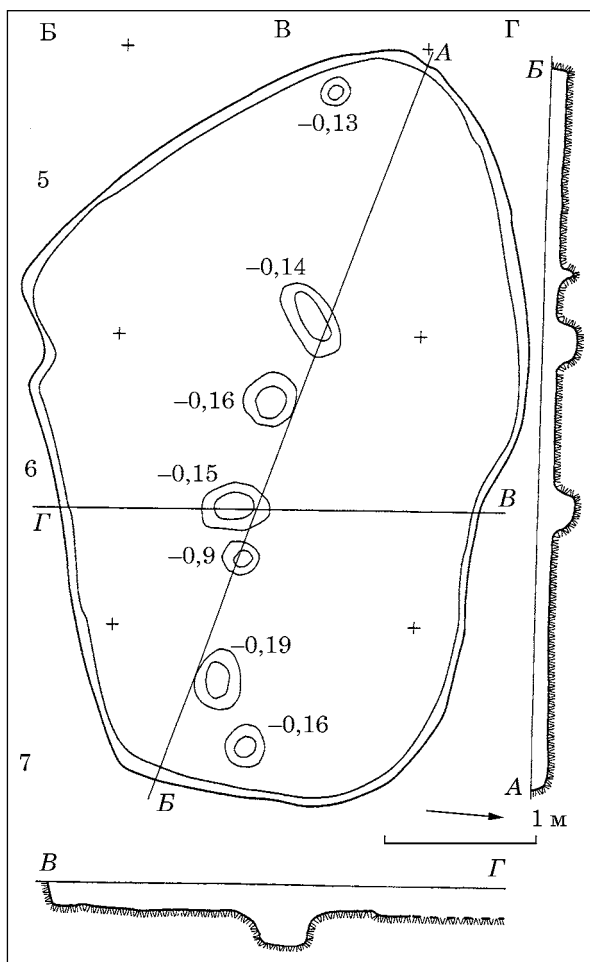

Фото 46. Житло 116. Вид з півночі

Фото 47. Житло 116. Вид з півдня

У заповненні виявлено велику кількість кісток тварин та ліпної кераміки вельбарської культури. Серед ліпної кераміки 9 стінок (1 уламок орнаментований), деще з бочком, 5 вінець та дві миски. Більшість ліпного посуду має лощену поверхню зеленуватого кольору (табл. 59).

Трапився також один уламок гончарної посудини, проте викликає сумнів його належності до керамічного комплексу цього житла. Очевидно, він пов'язаний із функціонуванням вельбарського жертівника (табл. 59, 4).

Крім того, у житлі знайдено уламок залізного ножа та прясло виготовлене з бочка ліпної посудини.

За своєрідним складом керамічного комплексу житло 116 можна зарахувати до найраніших на поселенні й датувати кінцем II ст. н. е.

Рис. 31. План та розрізи житла 116

ГОСПОДАРСЬКІ СПОРУДИ

Господарська споруда 33 (рис. 32) мала видовжено-овальну форму і була орієнтована осями за сторонами світу. Стіни прямовисні. Вддовж стін розмірами $2,2 \times 2,6$ м розміщені заплечики шириною $0,2-0,25$ м, на які, очевидно, вкладалися дошки, що закривали підвальне приміщення у вигляді господарської ями у південній частині долівки та прилеглої до неї частини заглиблення. Яма мала близьку до округлої у плані форму діаметром $1,2$ м та глибину $0,5$ м від рівня підлоги. Стіни з однієї сторони вертикальні, з другої — похилі, дно — лінзоподібне.

У заповненні виявлено уламки горщика з добре відхиленими вінцями й комбінованою поверхнею (верх лощений, тулуб рустований), уламок бочка з орнаментом у вигляді хвилястої лінії, що розміщала-ся між двома врізними горизонтальними лініями, а також грудку гончарної глини та шматок залізної руди (табл. 60, 7).

Зважаючи на відсутність гончарної кераміки, споруду можна датувати кінцем II — першою половиною III ст. н. е.

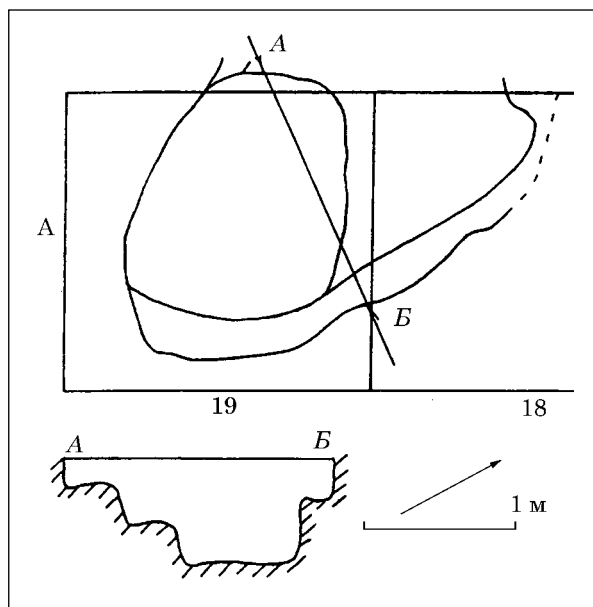

Рис. 32. План та розріз господарської споруди 33

Господарська споруда 34 (фото 48; рис. 33) — будівля напівземлянкового типу, неправильної форми, орієнтована довгими стінами за лінією північ—південь. Стіни заглиблені у землю на $0,7$ м від рівня виявлення, дно глиняне, рівне. Розміри споруди $2 \times 3,8$ м.

У західній частині будівлі знаходилося материкове підвищення, яке піднімалося на $0,3$ м над дном і мало розміри $0,3 \times 1$ м. Це підвищення було, мабуть, основою приступки, можливо сходинки, яка визначала вхід до споруди. У куті, під північною стіною знаходилося ще одне материкове підвищення розмірами $0,4 \times 0,2$ м і висотою $0,42$ м від рівня дна.

У заповненні знайдено чорнолощений кухлик із ручками, кілька уламків бочків від ліпних посуду, кілька уламків гончарної кераміки черняхівського типу.

Над східною стіною заглибленої частини споруди, на висоті $0,2$ м над нею лежали ротаційні жорна, які складалися із двох округлих каменів ракушняку, що лежали один на одному. Камінь-лежак мав округлу форму, сильно спрацьований (фото 49). Нижня частина каменя-лежака опукла, рихла. Його діаметр 41 см. У центрі знаходився квадратний отвір, через який лежак наглухо прикріплювався до дерев'яної основи млина. Розміри отвору $3 \times 3,5$ см.

Фото 48. Господарська споруда 34

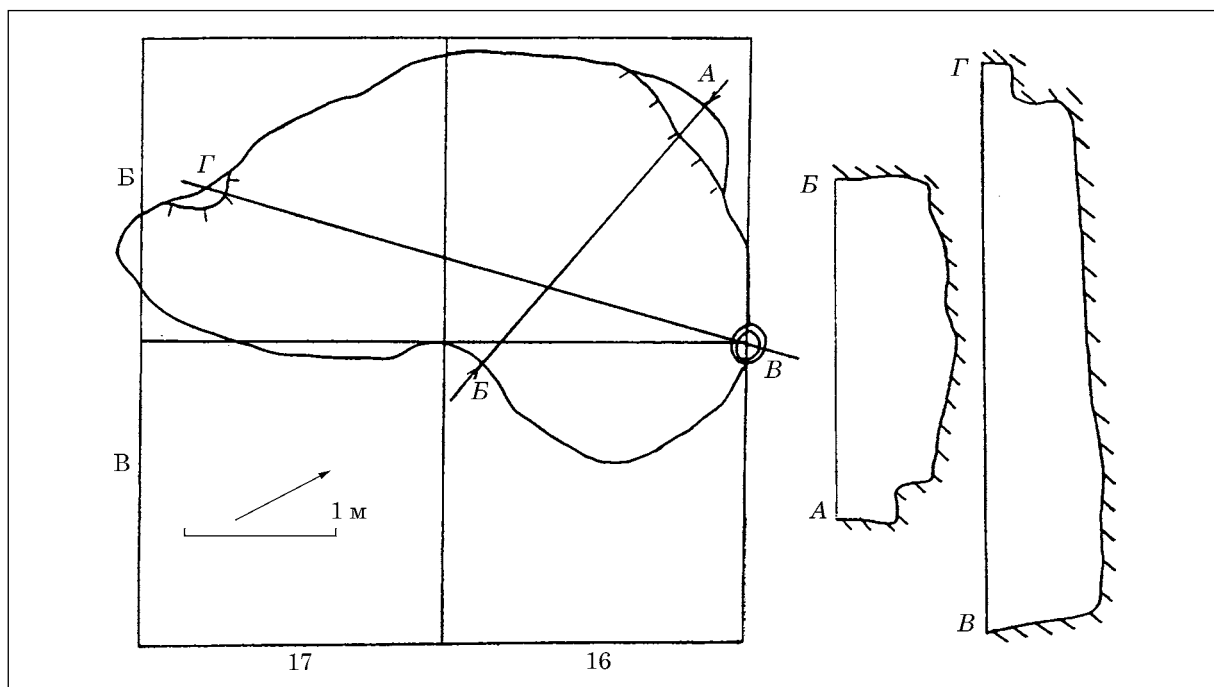

Рис. 33. План та розрізи господарської споруди 34

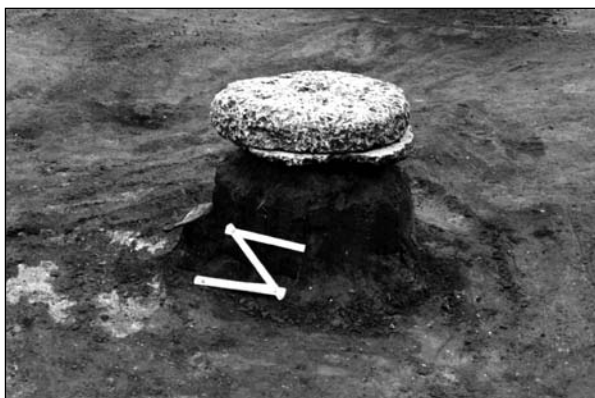

Фото 49. Жорна з господарської споруди 34

Камінь-бігунець мав діаметр 0,43 м і товщину 9 см. Низ сильно витерттий, верх опуклий, пошкоджений ямками. У середині каменя знаходиться отвір конічної у профілі форми. Зверху діаметр отвору складав 9 см, знизу — 7 см. Боки каменя-бігунця сильно витерті від торкання долонями. Цілком очевидно, що жорнові камені стояли на якійсь дерев'яній конструкції, ймовірно, столі-ящику з ніжками. До цієї конструкції кріпився наглухо камінь-лежак, зверху лежав камінь-бі-

гунець, який обертала руками людина, яка молола зерно. Зерно засипали у центральний отвір, борошно висипалося у стіл-ящик, а звідтіля через отвір-лійку у посудину (рис. 34). Судячи з того, що жорна лежали над заповненням не перевернутими, можна висловити припущення, що млинова споруда ще якийсь час стояла неушкодженою після того, як припинила функціонування. Біля жорнових каменів виявлено багато уламків ліпного посуду й кілька фрагментів гончарного. Крім того,

Рис. 34. Млинова господарська споруда 34. Реконструкція Д.Н. Козака, художник І. Ковтун

навколо споруди виявлено кілька речей, які найвірогідніше належали жінкам:

- рогову жіночу шпильку для закріплення волосся;
- жіночу шпильку-заколку із зуба тварини;
- дві кістяні проколки;
- залізний ніж;
- маленьке біконічне прясло (табл. 60, 1—6; 61);
- уламок бронзової фібули типу «bügelknopffibeln».

Судячи зі знахідок, млинову споруду можна віднести до останнього етапу існування поселення — кінця IV ст. н. е.

Господарська споруда 43 (фото 50) має неправильну форму, обрізана зі східної сторони й заглиблена у материк на 0,25 м. Стіни прямовисні, дно рівне, не утрамбоване. Розміри споруди 1,6 × 2,2 м, висота земляних стін 0,22 м від рівня дна.

У заповненні знайдені уламки ліпних посудин та дещо посудини, виготовленої на гончарному крузі.

Господарська споруда 59 (фото 51) має близьку до овальної у плані форму з дещо виступаючою південною стінкою.

Фото 50. Господарська споруда 43

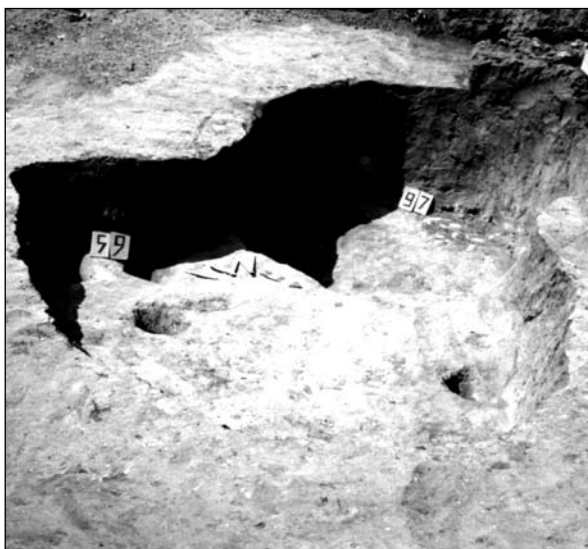

Фото 51. Господарська споруда 59

Вона орієнтована довгими стінами за сторонами світу. Стіни похилі, дно рівне. Розміри споруди 2,4 × 2,4 м. Висота земляних стін 0,45 м від рівня дна. У дні споруди було чотири стовбові ями. Три з них розташовано трикутником біля материкового виступу в південній стінці, четверта — посередині північної стіни. Ями мали округлу у плані форму діаметром 0,16 × 0,2 м та глибину 0,16—0,18 м від рівня підлоги.

У заповненні знайдено кілька уламків ліпного посуду.

Господарська споруда 60 (фото 52) розміщена поруч зі спорудою 59.

Вона мала близьку до овальної у плані форму й була орієнтована стінами по лінії

Фото 52. Господарська споруда 60

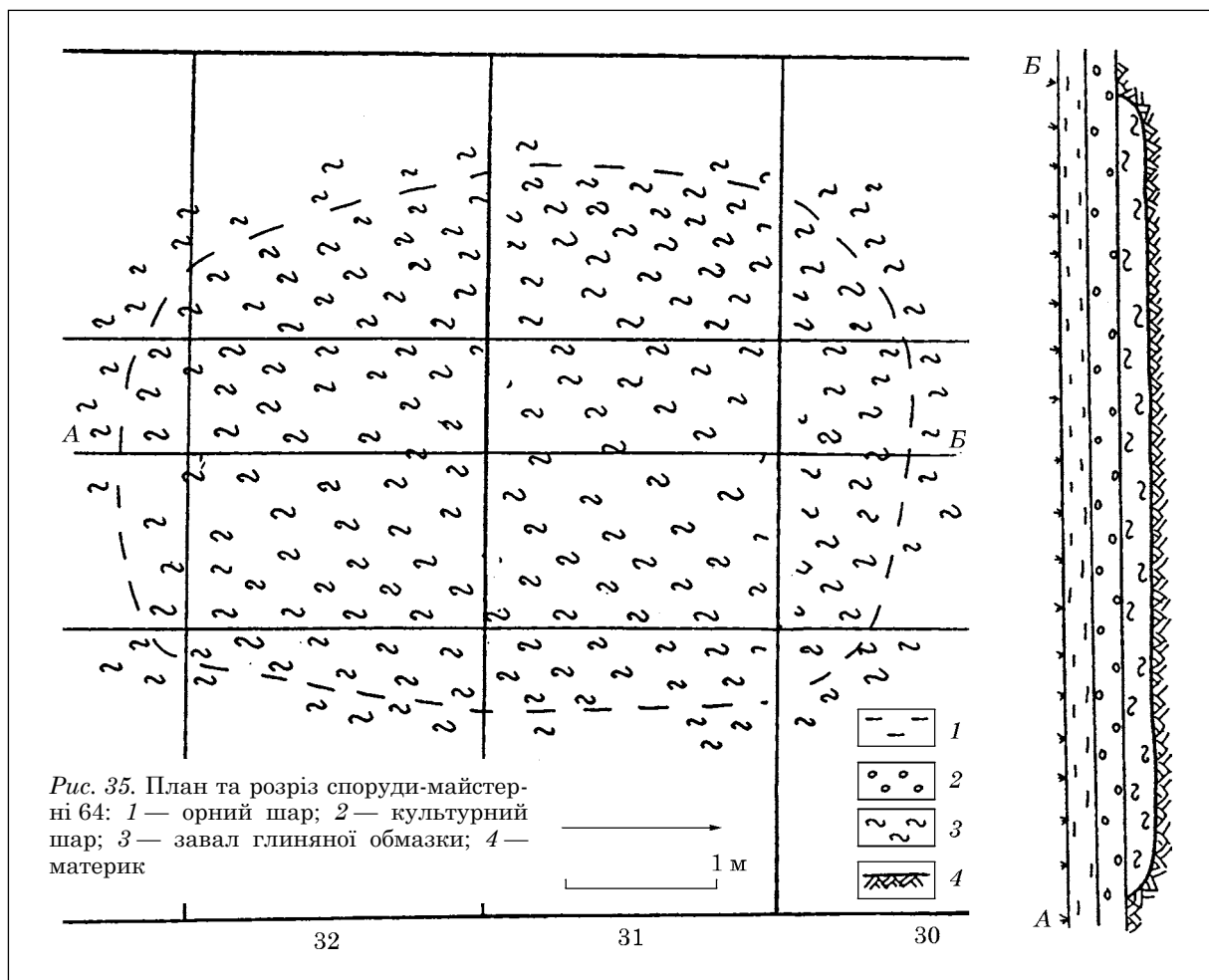
північний схід — південний захід. Стіни споруди похилі. Розміри будівлі $2,8 \times 2$ м, висота земляних стін 0,8 м від рівня дна. У північно-західній стіні знаходився ма-

теріковий прилавок висотою 0,5 м від рівня підлоги.

Ширина прилавка 1,4 м, довжина — 0,8 м. Прилавок використовувався для господарських потреб. У заповненні знайдено незначну кількість ліпного посуду та залізну шпору (рис. 47, 1).

Споруда-майстерня 64 (рис. 35; табл. 62; 63) виявлена на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Споруда зафіксована за наявністю товстого шару (до 0,2 м) перепаленої й розпорошеної глиняної обмазки на площі біля 3 м ширини і 9—10 м довжини. Під шаром перепаленої глини розміщалася темна земля, в окремих місцях простежено наявність утоптанної долівки.

На площі споруди та на відстані 5—8 м довкола неї виявлено велику кількість

уламків посуду, три наконечники стріл, кілька залізних ножів та шил, різець до токарного верстата. На особливу увагу заслуговують численні обрізки з рогів оленя та кози (біля 100 фрагментів).

Таке скупчення специфічних знахідок може свідчити про наявність майстерні по виготовленню заготовок для кістяних виробів, можливо, гребенів, проколок, заколок.

ГОСПОДАРСЬКІ ЯМИ

Господарська яма 78 (фото 53) має овальну у плані форму розмірами 1,2—2 м та глибину 0,6 м від рівня виявлення. Стіни прямовисні, дно пласке.

У заповненні виявлено невелику кількість ліпної кераміки та уламок гончарної посудини черняхівського типу.

Господарська яма 96 (фото 54) має округлу у плані форму діаметром 1,2 м від рівня виявлення. Стіни ями розширені донизу, тому діаметр дна більше, ніж верхньої частини, і складає 1,3 м. На дні

ями знаходилося заглиблення округлої форми діаметром 0,5 м і глибиною 0,15 м від рівня дна.

У заповненні виявлено багато уламків ліпних посудин вельбарської культури.

Господарська яма 100 знаходилася на глибині 0,55 м від сучасної поверхні. Яма має неправильну у плані форму розмірами 1,4 × 1,6 м та глибину 0,5 м від рівня виявлення. Стіни ями вертикальні, дно рівне.

У заповненні виявлено кістки тварин та фрагмент стінки ліпної посудини.

Фото 53. Господарська яма 78

Фото 54. Господарська яма 96

КУЛЬТОВІ СПОРУДИ ТА КУЛЬТОВІ ПРЕДМЕТИ

У процесі археологічних досліджень на поселенні виявлено споруду, вибудовану з глини, яка своєю формою, конструктивними особливостями та інтер'єром помітно вирізнялася серед

сотень будівель, досліджених у попередні роки. Вона визначена нами як **капище-жертвник** (фото 55; рис. 36). Об'єкт локалізований у центрі скупчення помешкань, які належать до другої фази

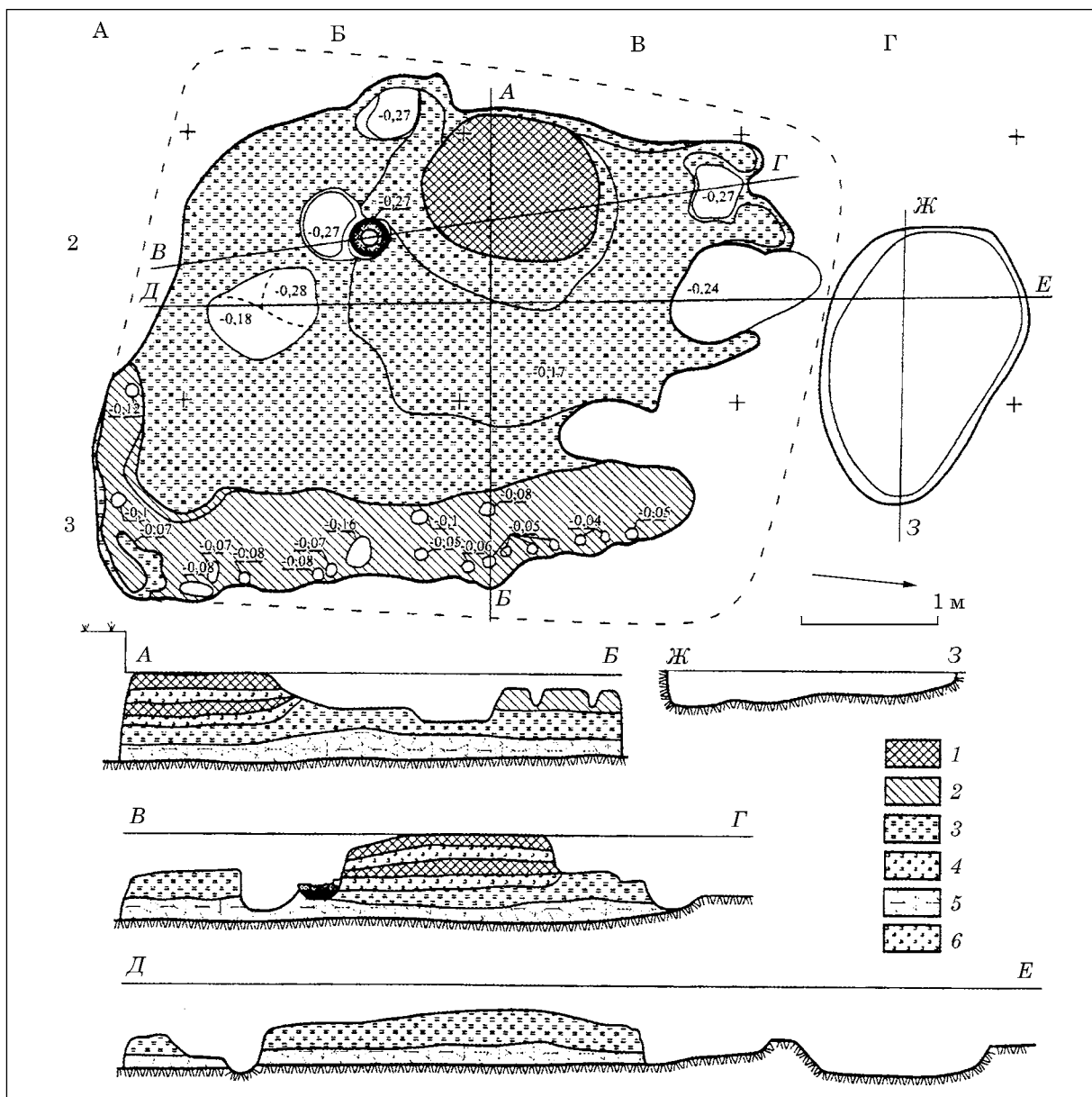

Рис. 36. План та розрізи капища-жертovníка: 1 — чернінь; 2 — глиняна обмазка; 3 — глина, глиняна підсипка; 4 — обпалена глина; 5 — земляна підсипка; 6 — материк

функціонування поселення (друга половина III — перша половина IV ст.), на відстані 8—10 м від нього (рис. 18).

Основою капища був майданчик розмірами 5 × 4 м, зроблений із земляної підсипки завтовшки 10—15 см зверху перекритої шаром насипної глини завтовшки 18—22 см із домішкою органічних речовин. Споруда орієнтована довгими стінами по лінії північ—південь.

У центральній частині капища був вівтар із вогнищем, розташований посередині західної стіни, з боку річки. Він піднімався над вимостою на висоту 0,6 м, мав чітку округлу у плані форму діаметром 1,22 м і складався з чотирьох нашарувань. Унизу була глиняна підмостка, на ній — потужний шар пропаленої глини завтовшки 12 см, на якій знаходився чернінь завтовшки також 12 см. На черені

Фото 55. Капище-жертвник. Вид з південного сходу

Рис. 37. Вигляд капища-жертвника. Реконструкція Д.Н. Козака, художник І. Ковтун

знову шар дуже пропаленої глини завтовшки 13 см (рис. 37; 38). Чи було це чотиришарове напластування конструкцією віктаря, чи результатом його добудови або ремонту в різний час, важко сказати.

Навколо вогнища вимощено глиняний майданчик розмірами $3,0 \times 2,2$ м та висотою 0,2 м над рівнем основної вимостки. Майданчик дуже випалений, у чотирьох його кутах розташовані отвори, обгорілі всередині, діаметром 0,4—0,6 м. В одно-

му з таких отворів-ям зберігся горщик, вмонтований у глину, в іншому — кілька уламків горщика. Горщики дуже пропалені. Очевидно, і в інших ямах під час функціонування капища були такі посудини.

Нижче, у глиняній вимостці, на її західному й східному краях розташовані ще два отвори неправильної форми діаметром 0,6—0,65 м і глибиною 0,18—0,24 м. Призначення цих ям не визначено. Оче-

Рис. 38. Капище-жертвник. Реконструкція Д.Н. Козака, художник І. Ковтун

видно, тут знаходилася ємкість (кошик, горщик) для зберігання якоїсь субстанції (м'яса).

У східній частині капища збереглася частина стіни заввишки 0,5 м над рівнем глиняної вимостки та завдовжки 4,2 м і шириною 0,55—0,60 м. Стіна складалася із трьох шарів — земляної підсіпки завтовшки 20 см і глиняної підсіпки такої ж товщини, зверху покритої шаром добре пропаленої глини завтовшки 20 см із домішкою глиняної обмазки. Посередині верхньої площини у стіні розташовані ями від стовпів із пропаленими стінками. Всього зафіксовано 19 таких ямок, розміщених на відстані 10—15 см одна від одної. Діаметр їх від 0,3 до 0,7 см. Очевидно, стіна з дерев'яними конструкціями зверху була частиною загорожі, обмазаної глиною. Паралельно до паличок від тину розміщувалися чотири ями досить великого діаметра. Стовпи, що стояли тут, використовували для якоїсь іншої мети. У 0,1 м від північної стіни споруди була яма овальної форми розмірами 1,4 × 2,0 м та глибиною 0,3 м від рівня виявлення.

На схід від капища розташований майданчик розмірами приблизно 7 × 14 м,

заглиблений (витоптаний) на 0,32 м від рівня материка. У ньому була сіро-брунатна гумусна маса, вщерть заповнена кістками. Серед них є фрагменти черепів хижих (вовк, ведмець, лис) та свійських тварин. Трапився також фрагмент людського черепа, який належав особі віком 23—25 років (визначення О.Д. Козак), та кілька дрібних людських кісток. Біля капища також знайдено бурштинову намистину й жіночі кістяні закладки. Під стіною ззовні виявлено цілі черепи коня, ведмеця, свині та два черепи собаки (фото 56).

Біля капища серед кісток тварин трапилася значна кількість ліпної та гончарної кераміки. На самому капищі таких знахідок не було. Ліпна кераміка представлена горщиками, мисками та кухликами, які нічим не відрізняються від посуду, виявленого на поселенні (табл. 64; 65). Переважає ліпний посуд, що становить 62 %. За формами гончарної кераміки та її складом капище можна датувати другою фазою існування поселення — другою половиною III — першою половиною IV ст.

Аналогії культовій споруді, виявленій на поселенні вельбарської культури у Хрінниках, на території України немає. До

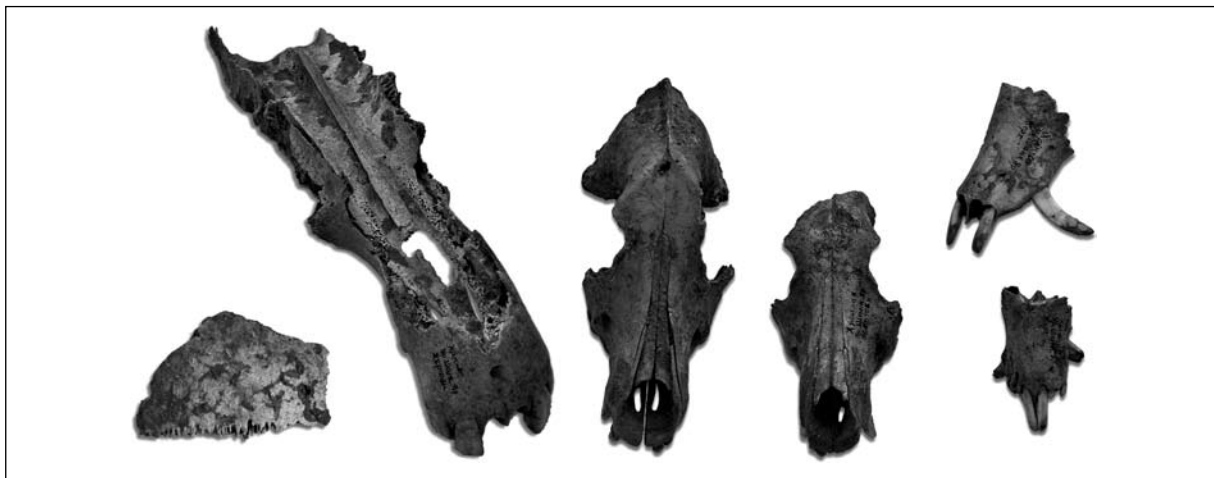

Фото 56. Фрагмент людського черепа та черепа тварин виявлені біля капища-жертвника

культових пам'яток готів можна віднести лише святилище, розкопане М. О. Тихановою на поселенні в Лепесівці. Це було сімейне святилище з вівтарем, присвяченим землеробським культам.

Не має наш об'єкт аналогій і на пам'ятках континентальних германців та в Скандинавії, хоча жертвників розкопано там чимало. За даними І. П. Русанової, на території Німеччини, Голландії, Данії та Швеції сьогодні відомо близько 500 жертвних місць. Їхньому опису присвячена величезна кількість літератури. Це переважно були жертвники, розташовані поблизу води, на болоті й торфовищах. Вони різняться розмірами, способом зведення огорожі, внутрішнім облаштуванням, кількістю й складом жертвних дарів. Зведені дані про культові споруди давніх германців вміщені у працях Г. Янкуна, Г. Бем-Бланке, К. Беккер [Jankuhn, 1967, s. 117—147; Bahm-Blancke, 1978, s. 129—135; Becker, 1970, s. 240—258]. Дослідження також провела І. П. Русанова [Русанова, 2002, с. 46—69].

Аналіз свідчить [Козак, 2010, с. 34—45], що усі відомі нині давньгерманські культові об'єкти відрізняються від капища, виявленого у Хрінниках. Воно споруджене на поселенні, у його центрі, а не на болоті чи поряд нього або біля води. На ньому не виявлено ніяких жертвних дарів, які є на відомих культових майданчиках. Це

капище має добре продуману конструкцію та опорядження, а також міцну огорожу. Тому є підстави припустити, що Хрінницьке капище було спеціалізованою спорудою призначеною виключно для здійснення жертвоприношень, а не для складання речових дарів. Виходячи зі складу кісток, виявлених біля капища, у жертву приносили свійських тварин — бика, свиню, коня, собаку (вовка) вівцю (козу), а також вепра, ведмеда та птахів. Зважаючи на уламок людського черепа, тут здійснювали також людські жертвоприношення.

Ще одну *споруду*, пов'язану з античним *божеством Сапаніс*, виявлено у 2005 р. (фото 37; рис. 22). Це житло 90.

Житло являло собою типову для вельбарської культури за формою й розмірами споруду, але з дещо незвичайним елементом внутрішнього інтер'єру — нішею посередині однієї зі стін (рис. 39). Перед нішею долівка утоптана на глибину 18 см. Утоптана частина мала овальну форму розмірами 1,3 × 3,2 м.

По обидві сторони ніші у долівці знаходилися стовпові ями діаметром 20 см і глибиною 13—15 см. Ймовірно, стовпи, що стояли тут, були основою якоїсь перегородки, що закривала простір ніші від приміщення.

Заповнення житла містить перегорілу органіку, що може свідчити про те, що споруда була спалена.

Рис. 39. Споруда з вітварем. Реконструкція Д.Н. Козака, художник І. Ковтун

При розчистці житла знайдено велику кількість уламків посуду, виготовленого ручним способом і на гончарному крузі, фрагментів античних амфор, уламок римської посудини *terra sigillata*, мідну римську монету.

Вся гончарна кераміка виготовлена з добре відмуденої глини і має сірий колір, поверхня підлощена. Серед форм, судячи з уламків, були миски, глєки та горщики. Всі посудини мали потовщені, заокруглені вінця.

Ліпна кераміка за способами обробки зовнішньої поверхні поділяється на три групи: посуд зі спеціально ошершавленою поверхнею (29 уламків, з них 5 вінець); посудини з лощеною поверхнею (77 уламків, з них 16 вінець) та посуд із шорсткою поверхнею (244 уламки, з них 22 вінця).

50 % всіх керамічних форм складають посудини яйцеподібної форми. Серед цієї форми є горщики, миски та кухлики. Інша форма — шароподібні горщики з ко-

роткими вінцями та крутими округлими плічками.

Ще одну, домінуючу у житлі форму, складають горщики з короткими, відхиленими вінцями та похилими плічками. Найбільша опуклість дещо вище середини посудини.

Кілька горщиків, що трапилися у житлі, є нехарактерними для вельбарської культури. Це уламок від горщикоподібної посудини з короткими, відхиленими вінцями й високими плічками та слабопрофільований горщик із вертикальною, відносно високою шийкою та слабопрофільованими плічками. Обидві посудини є близькими до зубрицької культури Верхнього Подністров'я.

Досить різноманітні у житлі миски. Найпоширенішими є миски із загнутими всередину плічками, які гострим заломом на половині висоти переходять у конічну придонну частину. Одна з мисок має під вінцями псевдовушко. Ще один тип презентує широка миска S-подібного профілю. Перелом плічок у бочки припадає на верхню частину посудини.

Всі кухлики (10 екземплярів) мають біконічну форму з нахиленими всередину плічками. Не виключено, що деякі з них, правили за світильники.

Уламки амфор (ручка, частина стінки) мають світло-брунатний колір. Посудина *terra sigillata* червоного кольору, з невиразним рельєфним зображенням.

Мідна римська монета належить до типу «*limes falsa*».

Хронологія цього об'єкта визначається на підставі аналізу всієї сукупності знайденого в ньому археологічного матеріалу, у першу чергу, керамічного комплексу. Серед виявленої у житлі кераміки переважали уламки ліпних посудин, які склали 94 % від всієї її кількості. Гончарний посуд виготовлений із добре відмуденої глини, має світло-сірий колір, лощену поверхню й складається з мисок і глєків, тобто столової кераміки.

Керамічний комплекс такого складу, за численними аналогіями у вельбарській культурі Волині та Південного Побужжя, датується другою половиною III ст. н. е.

[Козак, 1991 (1992), с. 98—100]. На поселенні у Хрінниках житлові комплекси з таким набором кераміки ми відносимо до другої фази його існування, яка датується другою половиною III ст. — початком IV ст. н. е. Цьому не суперечить час побутування посуду *terra sigillata* у пшеворській культурі.

Таким чином, час функціонування житла-святини можна визначити другою половиною III ст. н. е. Перед нішею, на підлозі житла виявлено голівку від бронзової фігури античного божества Сарапіса (фото 57; рис. 40). Виходячи з місцезнаходження цієї унікальної знахідки, форми й конструкції ніші, яка була мало-ефективною як господарська прибудова, можна дійти висновку, що ніша виготовлена спеціально для встановлення фігурки цього божества, тобто була своєрідним вівтарем зі спеціальною перегородкою, можливо полотняною.

Сарапіс був одним із найпопулярніших божеств елліністичного світу. Культ Сарапіса виник у Єгипті. Його ввів засновник династії єгипетських царів Птолемеїв — Птолемеї I Сотер (правив у 305—283 рр. до н. е.) як бога покровителя столиці Єгипту — Александрії. Нове божество було створене для ідеологічного зближення єгипетського та грецького народів Єгипту. В образі й імені Сарапіса об'єднані популярні єгипетські боги Осіріс та Апіс, тому ім'я бога спочатку вимовлялося як Осарапіс. Так само, як Апіс і Осіріс, він був богом родючості, мав зв'язок із культом загробного життя, вважався богом мертвих (деколи ототожнювався давніми греками з Аїдом). Сарапіс був об'явлений повелителем стихій і явищ природи, йому надавалися функції водночас божеств Нептуна й Посейдона, він був владикою повені, тому часто зображення Сарапіса вміщували на носах кораблів. Сарапіс ототожнювали із Зевсом, дещо пізніше з Юпітером. Йому поклонялися як рятівнику від нещастя, пророку, цілителю хворих [Рубинштейн, 1988].

Іконографія Сарапіса є чужою єгипетській традиції. Можливо тому культ цього бога поширився переважно у гре-

Фото 57. Голівка від бронзової фігури Сарапіса

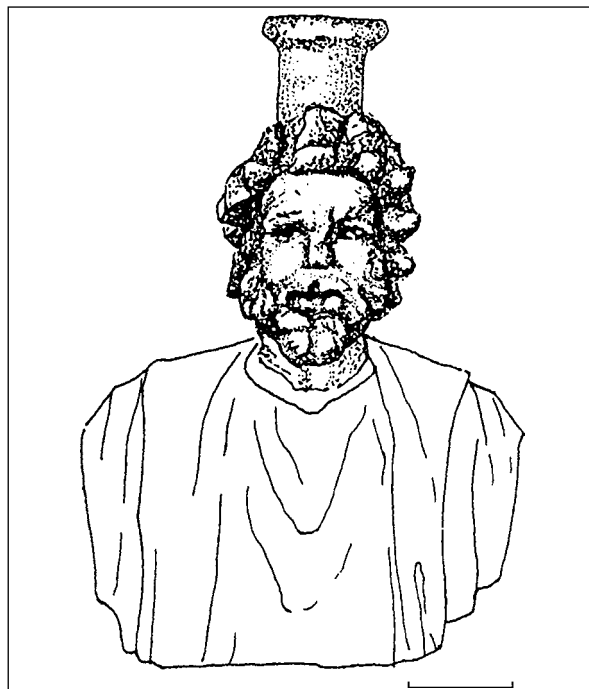

Рис. 40. Графічна реконструкція погруддя Сарапіса за бронзовою голівкою

ко-римському, особливо римському, а не єгипетському середовищі. Автором образу Сарапіса вважається грецький скульптор

другої половини IV ст. до н. е. Бріаксій. Він подібний до образів із пишною зачіскою у вигляді локонів і не менш пишною бородою. Характерною особливістю скульптурного зображення є калаф на голові — округла корзина, призначена для плодів, квітів, зберігання сиру. Такий самий головний убір був у Гекати та Артеміди.

Зображення Сарапіса створене Бріаксієм багаторазово відтворювалось пізніше у монументальній скульптурі та у малих формах, у тому числі мармурових, бронзових бюстах різних розмірів, включаючи мініатюрні. Дуже поширеними були теракоти із зображенням Сарапіса. У римський час зображення Сарапіса з'явилось на монетах. Особливого розмаху набрав культ Сарапіса за імператорів Марка Аврелія й Антоніна Пія, які були глибокими прихильниками цього бога як носія успіху у військовій справі [Тачева-Хитова, 1982, с. 85].

Головний храм присвячений Сарапісу — Сарапеум був побудований в Александрії. Він проіснував до 391 р. н. е., коли його зруйнували християни.

Дуже поширеним був культ божества Сарапіса й у Північному Причорномор'ї. Причому епіграфічні документи свідчать, що цей культ укорінювався тут ще до появи римлян, починаючи з III ст. до н. е., у тому числі, в Ольвії й Тірі. Цей культ мав тут, на думку дослідників, універсальний смисл зі значним відтінком хтонічного культу, а також містериальний характер [Шургая, 1977, с. 207—208]. Каналами проникнення культу Сарапіса були, в першу чергу, тривалі торгові зв'язки Тіри й Ольвії з Александрією. Носіями поклоніння Сарапісу й Ісіді, були, очевидно, місцеві причорноморські купці, що відвідували Александрію, або єгиптяни, що привозили свої товари у Причорноморські міста [Шургая, 1977, с. 207—209].

Більшість епіграфічних документів, зображень Сарапіса відносяться до перших століть нашої ери, у тому числі, Ольвії, Тірі, Херсонесі. Це свідчить про зростання поклоніння Сарапісу в цей період [Кобылина, 1978, с. 111—114].

Це божество, як захисник життя, засвідчене в домах античних міст, його зображували на світильниках, вкладали в могили воїнів. Відомо кілька світильників з Херсонеса із зображенням Сарапіса, який стоїть на вівтарі, між двома зміями [Кобылина, 1978, с. 113].

В Ольвії відомі епіграфічні матеріали II ст. н. е. присвячені Сарапісу, а також кубок із його зображенням, що відноситься до II ст. н. е. Виявлено також невелику мармурову голову Сарапіса в горизонті першої половини II ст. н. е. У II ст. н. е. в Ольвії з'явилися геми з напівдорогоцінних каменів з образом Сарапіса. Відомий також червонолаковий світильник із зображенням сидячого Сарапіса на троні [Русяева, 1992, с. 149].

Згідно епіграфічних матеріалів в Ольвії існував храм, присвячений трьом парам божеств, серед яких були Сарапіс, Зевс, Плутон. Цей храм був присвячений богам, пов'язаним із природними стихіями й військовими перемогами, мореплавцями й морською торгівлею, родючістю й загробним світом, лікуванням й долею людини [Русяева, 1992, с. 149]. А.С. Русяева вважає, що ці божества мали в ольвіополітів всеохоплююче, космогонічне значення. Сарапіс ототожнювався ними з багатоаспектними Зевсом, Геліосом, Плутоном.

Найменш відомі бронзові скульптури Сарапіса. Нам вдалося зібрати інформацію про 5 таких скульптур, випадково знайдених на території південної Європи, зокрема у Франції, Мезії, Італії.

Найближчою аналогією нашій знахідці за іконографією, рисами обличчя, характером зачіски, калафу на голові є фігура виготовлена з базальту, що виявлена у Римі, на віллі Альбані [Рубинштейн, 1988, с. 457]. Але точної аналогії Сарапісу, виявленому на Волині, знайти не вдалося. Можна допустити ймовірність походження фігури з римських наддунайських провінцій або територій Імперії, з якими у готів Волині були, очевидно, торгові й воєнні контакти. Лише в такому разі можна дати відповідь на питання, як потрапила на віддалену від центрів цивілізації землю Волині така унікальна річ.

РЕЧОВИЙ МАТЕРІАЛ

Кераміка

Основну кількість речового матеріалу зібраного в об'єктах та культурному шарі поселення вельбарської культури складає кераміка. Вона поділяється на дві великі групи — посуд, виготовлений від руки, та посуд, зроблений на гончарному крузі. Як показано на таблиці I, мешканці поселення використовували, здебільшого, ліпний посуд. Він є єдиним видом посуду в об'єктах, які існували у фазі I функціонування селища. В об'єктах фази II його використовували практично порівно з гончарною керамікою. Така ж картина спостерігається і в об'єктах фази III функціонування поселення.

Детальний опис керамічного комплексу, отриманого в процесі досліджень 1993—2004 рр., подано у нашій монографії [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 97—102] та у публікації, вміщеній у збірнику, присвяченому 30-річчю відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України [Козак, 2004, с. 49—90].

Керамічний матеріал, знайдений у 2004—2009 рр., не відрізняється від вже відомого набору та форм. Тому в даній роботі ми подаємо інформацію лише про основні групи такого посуду, не вдаючись до їх детальної класифікації та аналогій.

Ліпна кераміка в переважній більшості мала шорстку, підлощену або лощену поверхню. Поверхня невеликої її частини спеціально оброблена рустом, причому придонна та верхня частини, як правило, були лощеними. Столовий посуд мав добре оброблену лощену поверхню. Поверхня частини кухонних посудин не оброблялася й була шорсткою. У формувальній масі присутня домішка товченого кременю, а також органічні речовини.

Як і у попередні роки, орнамент на посуді траплявся рідко. Це мотив сітки, виконаної врізними лініями; комбінація прямих ліній, трикутників, ломаних

ліній тощо. Деколи поверхню горщиків покривали відбитками пруття або соломи (табл. 28, 2).

На вазі з житла 114 було псевдовушко (табл. 52, 1), а в житлі 111 один горщик мав Х-подібне вушко, а інший — два «гудзики» (табл. 51, 3, 8).

За функціональним призначенням посуд поділяється на дві категорії — кухонний та столовий. До першого належали горщики, які використовували для зберігання їстівних припасів (зерна, ягід, фруктів, грибів, овочів) та горщики для приготування їжі. Для цієї функції використовували, ймовірно, посудини яйцеподібної форми малих і середніх розмірів. У них найчастіше простежуються залишки їжі.

Для споживання їжі використовували миски та кухлики. Воду, очевидно, зберігали у великих вазах. У них могли зберігати також їжу, яку готували для всієї родини.

Серед посуду найчисельнішими є округлобокі, яйцеподібні посудини із загнутими всередину плічками й невиділеними вінцями. На всіх без виключення поселеннях вельбарської культури Волині вони займають провідне місце, отже були найбільш уживаними. По суті, ця форма горщиків може бути ознакою вельбарської культури (табл. 50; 51; 54; 69; 70).

Іншу велику групу складають горщики великих і середніх розмірів, близькі до округлобоких із виділеними більше чи менше вінцями й не виділеним дном. Найбільша опуклість, як правило, на середині посудини (табл. 29, 7; 31, 7; 33, 1).

Як і у попередні роки, серед ліпного посуду чітко виділяється група невеликих горщиків із ледь розхиленою шийкою, слабо вираженими плічками та придонною частиною. Найбільша опуклість на 1/3 висоти посудини. Цю форму посуду ми схильні розглядати, як традиції місце-

Таблиця I. Знахідки в об'єктах поселення вельбарської культури

Жит- ло, №	Кераміка		Амфори	Інші знахідки	Дата, ст.
	ліпна	гончарна			
79	88	189	2 **	Фібула, 2 голівки фібул, пружина фібули з голкою, кістяні шпилька і проколка, скляна намистина, 2 залізні пряжки, вістря стріли, 2 ножі, уламки кістяного гребеня, 4 прясла, тягарець, залізні цвяхи, бронзове окуття, білонове кільце від ланцюга, срібний денарій, мідний ас	IV
85	347	35		Посуд типу <i>terra sigillata</i> , бронзова фібула, ніж, кістяний гребінь, проколка, уламки точильних каменів (брусків), тягарці	III—IV
86	130	6		2 кістяні долота, кістяний футляр для голок, залізний дереворіз, бронзова фібула, пружина від бронзової фібули	III—IV
90	395	27		Бронзова голівка статуетки Сарапіса, залізна ложка-лячка, денарій середини III ст.	III—IV
99	164	2 *		2 скляні намистини (B2—C1), прясло	Кінець II
100	48	7		Кістяний наконечник стріли, залізний гарпун	Друга половина III
103	29	2		Срібний денарій, кам'яний розтирач, лоцило, прясло, ніж	Перша половина III
105	20	3		Бронзова фібула, ніж, фрагменти фібул, кістяний гребінь, шило, проколка	Друга половина III — перша половина IV
107	40	—			Кінець II — перша половина III
109	90	7		5 лоцил, 2 футляри для голок, 2 заковки з рогу, амулет, 2 глиняних прясла, рибальський гачок, пряжка, 2 ножі, цвях	Перша половина III
111	59	7		3 залізні ножі, уламок серпа, кістяна проколка, рибальський гачок, 2 прясла, намистина, римський денарій	Кінець III — початок IV
114	92	89		Бойова сокира, ніж-кинджал, наконечник дротики, ніж, кресало, прясло, 2 кістяні шпильки	IV
116	16	—		Ніж, прясло	Кінець II

П р и м і т к и. У таблиці дано об'єкти, досліджені з 2002 по 2009 рр. Дані раніше відкритих жител: Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 98. * Миски; ** світлоглиняні уламки

вої культури, у першу чергу, зубрицької, коріння якої сягають липицьких та зарубинецьких культурних традицій (табл. 33, 7; 44, 1; 53, 7; 55, 5).

Цікаві форми горщиків знайдені у житлі 85, 86 та 111. У першому випадку це велика біконічна посудина із заокругленим переломом. Вінця невиділені, плічка ледь розігнуті, нижня частина конічна. На заломі стінок є відбитки трави (табл. 34; 51).

Від горщика з житла 111 збереглася верхня частина. Судячи з неї, горщик мав видовжений корпус із різко розхиленими,

високими вінцями. Якщо перша форма трапляється на вельбарських пам'ятках, то форма з житла 111 є для них незвичною (табл. 50, 1). Як віддалені аналогії можна назвати кілька посудин з поселення черняхівського часу в Дем'янові [Баран, 1981, табл. LI, 16].

Непритаманні вельбарській культурі також високі горщики, близької до конічної форми, з невиділеною шийкою та загнутими всередину вінцями (табл. 50, 4, 6; 51, 3, 8).

Вони є типовими для пшеворської культури, пізньолатенського та римсь-

кого часу Східного регіону Польщі. Їхня присутність на вельбарських поселеннях є, очевидно, свідченням наявності серед готів груп носіїв пшеворської культури з Мазовії.

Досить поширеною формою посуду є вази, які за формою верхньої частини нагадують глибокі миски. Це специфічні форми кераміки вельбарської культури. Їх відмінність від мисок полягає у наявності високої виділеної шийки. Часто такі посудини мають два—три вушка, або псевдовушка (табл. 44, 5; 45, 1; 48, 1; 52, 1).

Поширеними на поселенні були миски. Незважаючи на можливість використання мешканцями села більш досконалого за виготовленням та красивішого посуду ремісничого гончарного виробництва, ліпні миски не були витіснені. Вони виготовлялися за усталеними традиціями і мали різноманітні форми. Найбільш вживаними були миски S-подібного профілю та глибокі конічні (табл. 32, 2; 38, 14; 39, 2).

Рідкісними є миски циліндроконічної форми (житло 111), а також близькі до тюльпаноподібної форми (житло 114) (табл. 50, 2; 53, 10, 13).

Уживаними у мешканців поселення були кухлики ліпної роботи. Здебільшого вони мали конічну форму або форму зрізаного конуса. Вони, як правило, не мали ручок. Зрідка траплялися кухлики S-подібного профілю з однією ручкою або кухлики яйцеподібної форми (табл. 30, 3; 42, 1).

Серед керамічного набору увагу привертають невеликі кухликоподібні посудини з наскрізними дірками у тулубі — так звані друшляки. Кілька штук таких посудин виявлено у житлах 85 (табл. 35, 7, 9) та 114 (табл. 53, 15). На думку дослідників, ці посудини призначалися для виготовлення сиру.

Наявність таких посудин вказує на приселищне тваринництво, і зокрема, не лише на його м'ясну спрямованість, але й на приготування молочної продукції.

Гончарна кераміка. У попередніх публікаціях, присвячених вельбарському поселенню у Хрінниках, зазначалася така його своєрідність як наявність значної кількості сіроглиняної кераміки, виготовленої на гончарному крузі. На відміну від ліпного посуду, який у ряді випадків розсипався від вологості або від слабого випалу, кружальна кераміка збереглася навіть у маленьких уламках.

Така кераміка присутня практично на всіх об'єктах, які датуються від III ст. н. е., але найбільше її в будівлях IV ст. Зокрема, у житлі 79, що датується цим часом, вона більше ніж вдвічі переважає ліпний посуд. Співвідношення ліпної та гончарної кераміки у фрагментах подано на таблиці I.

Оскільки детальна характеристика кружального посуду, знайденого на поселенні у 1993—2004 рр., наведена раніше [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 97—102; Козак, 2004, с. 49—90], а матеріали, отримані у 2003—2010 рр., по суті, повторюють уже відому колекцію, це позбавляє нас від необхідності ще раз зупинятися на цій темі. Зазначимо лише, що різноманітність форм кухлів, мисок, глеків, великих піфосоподібних посудин свідчить про тісні контакти мешканців поселення з різними регіонами черняхівського культурного масиву, використання ними практично всього асортименту кухонного, столового, у тому числі, парадного посуду.

Асортимент керамічного комплексу поселення доповнюється кількома уламками стінок амфор світло-жовтого кольору, виявленими у житлі 103 та у культурному шарі поселення (табл. 74; 76—78).

Предмети убору та туалету

Фібули. У культурному шарі поселення, у житлах, навколо господарських споруд (особливо біля млинової споруди та споруди по обробці рогової кістки) виявлено значну (біля 30 екземплярів) кількість фібул — застібок до верхнього одягу, різної конструкції. Ми вже зазначали, що у підніжжі берега рибалками-лю-

бителями знайдено приблизно 100 фібул, які, здебільшого, повторюють виявлені нами типи цих виробів. Найбільшу кількість складають застібки (залізні, бронзові та одна срібна) підв'язної конструкції за класифікацією О. Альмгрена (рис. 41, 2—9, 11, 13, 15—17, 21, 23). Їхня довжина від 3 до 6 см, дужки арбалетоподібної форми

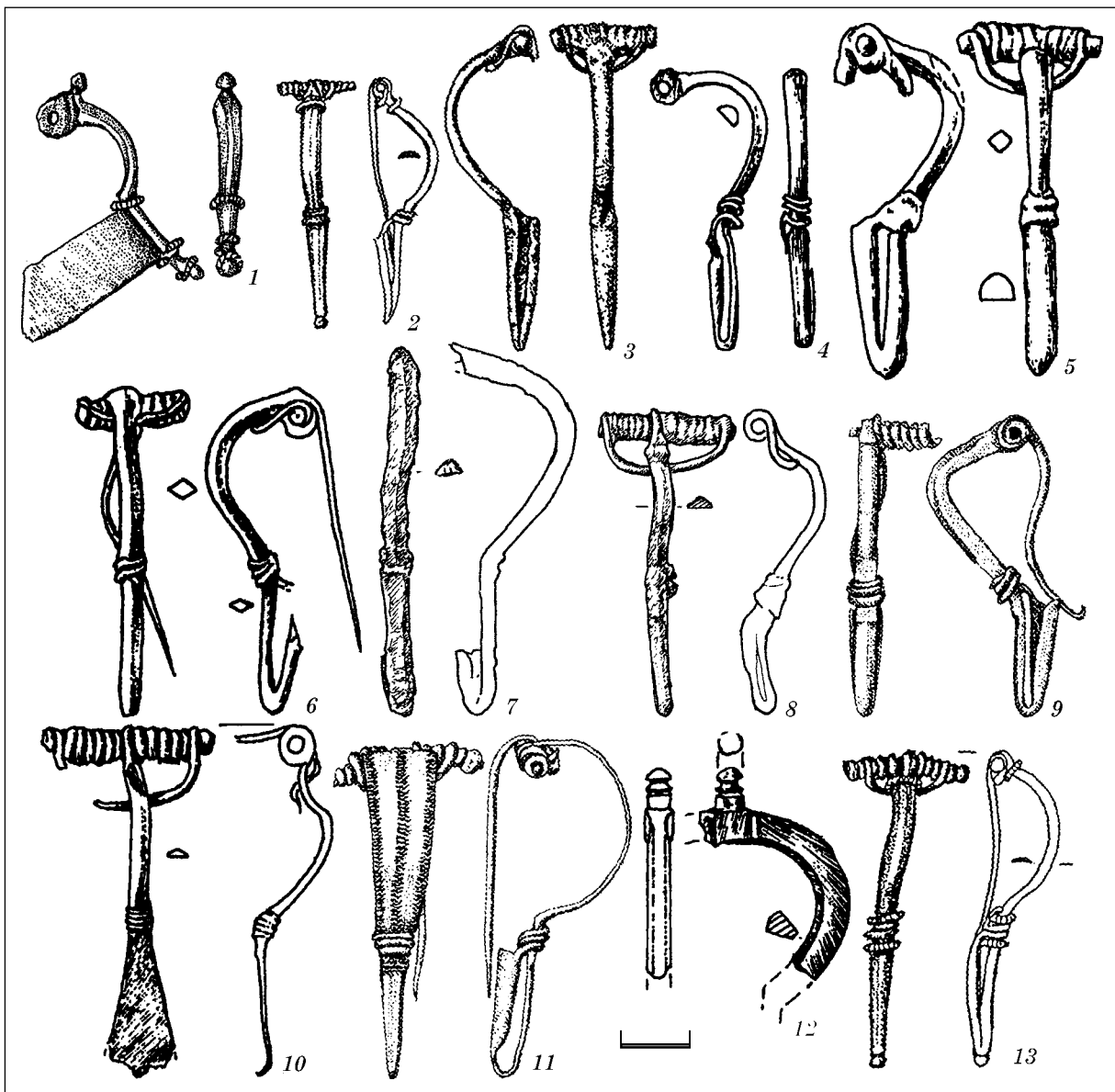

Рис. 41. Фібули: 1, 9 — житло 86; 2—6, 10, 12, 13, 14—18, 22—24 — культурний шар; 7, 8 — житло 109;

або колінчасті. У перерізі стержні, з якого виготовлені дужки, мають округлу, напівкруглу або ромбоподібну форму.

Приймач утворений із розчленованої й загнутої вверх ніжки, а його кінець у вигляді дроту намотаний навколо основи дужки. Основою пружини фібули є стержень, вкладений у отвір на розклепаному кінці голівки, на стержень намотаний дріт, кінець якого у вигляді голки запинається у приймач. У класифікації А.К. Амброза всі ці фібули віднесено до середньоевропейської серії прогнугних двочлених варіантів групи 6, підгрупи 2, типів 161—162 [Амброз, 1966, с. 60, табл. 11].

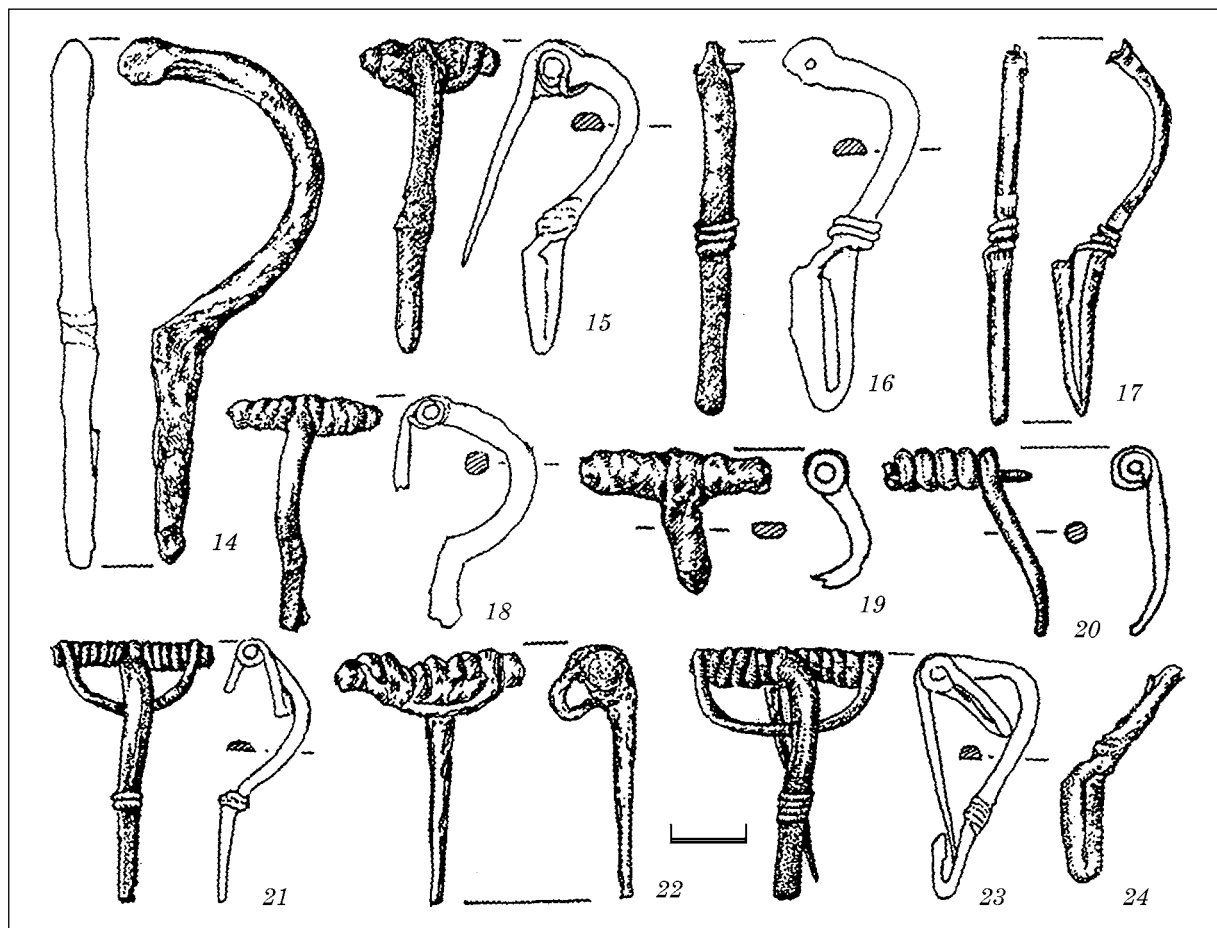
Більш детальну класифікацію цих фібул запропонував Є.Л. Гороховський [Гороховський, 1988, с. 43—45]. Він поділив фібули цього типу на дві серії за формою перерізу та шириною дужки (спинки). За

цією типологією наші фібули відносяться до варіанту А (ширина спинки 3—4 мм, її переріз округлий) і варіанту Б.

У свою чергу фібули варіанту Б поділяються на три варіанти за шириною спинки та формою її перерізу. Фібули варіанту Б 1 мають ширину спинки 3—4 мм, спинка напівкругла, трикутна, ромбоподібна у перерізі. Ці фібули датуються, на думку Є.Л. Гороховського, кінцем III ст. — третьою чвертю IV ст.

Що стосується фібул варіанту А, то Є.Л. Гороховський пропонує датувати їх «Ружичанською фазою» черняхівської культури, тобто другою — третьою чвертю III ст. (230—270 pp.).

Особливістю фібул варіанту Б 2 є середні й широкі спинки (4—5 мм), чітко виділені площадки й грані на спинці. За спостереженнями дослідників, фібули

11 — житло 85; 19—21 — споруда 64

цього типу найдовше використовувалися носіями черняхівської культури — від останньої чверті III ст. до першої чверті V ст. н. е. [Бажан, Гей, 1992, с. 149—154; Гороховский, 1988, с. 43—45].

Інший тип складає залізна фібула двочленної конструкції з культурного шару (рис. 41, 3). Дужка арбалетоподібна, у перерізі, напівкругла. Приймач утворений із розклепаної і загнутої вбік ніжки. Корпус з'єднаний із пружинкою за допомогою пласкої вертикальної пластини з отвором для пронизування дроту. Належить до типу двочленних воїнських із вузькою ніжкою групи 17 за класифікацією А.К. Амброза [Амброз, 1966, табл. 10, 15] і співставляється з групою IV, типом 170 за класифікацією О. Альмгрена.

Такі фібули, поширені від Сіверського Донця до Ельби, були останньою стадією розвитку прогнутих підв'язних фібул. На нашій території фібули цього типу використовували паралельно з підв'язними фібулами. Осередком виготовлення є Північна й Середня Європа. На території України з'явилися в результаті контактів із західними регіонами Європи. На думку дослідників, ці фібули, разом із підв'язними, виготовляли одні й ті ж майстри, тому вони мають відбиток одного художнього стилю. Найчастіше зустрічаються на пам'ятках черняхівського часу у західних областях України (Ріпнів II, Псари, Неслухів, Черепин, Іванівці, Романове Село тощо). Датуються ці фібули IV ст. н. е.

Ще одним різновидом застібок, виявлених на поселенні, є фібула з житла 85 (рис. 41, 11). Вона виготовлена з бронзової бляхи та бронзового дроту, має двочленну конструкцію підв'язного типу. Спинка розширена до пружини, ніжка звужена. Спинка арбалетоподібна у профілі. На місці переходу спинки у ніжку розташована площадка з двома поперечними жолобками. Спинка прикрашена трьома повздовжніми рядами з дрібною насічкою. Пружина тримається на штативі, закріпленому в отворі в кінці голівки. Довжина фібули 5,5 см, ширина спинки біля пружини 1 см, біля ніжки — 0,7 см, ширина ніжки 0,4 см. За формою спинки, звуженої до ніжки, вузь-

кою ніжкою, а також способом підв'язки, цю фібулу можна співставити із одночленними прогнутими підв'язними фібулами, зокрема з середньоевропейською серією за класифікацією А.К. Амброза. Разом із тим, наша фібула має не одночленну, а двочленну конструкцію. Дата фібули досить широка — від кінця II ст. н. е. до IV ст. н. е. [Амброз, 1966, с. 58]. Зважаючи на поєднання в ній ознак різних типів фібул, можна стверджувати про її місцеве виготовлення.

У житлі 86 виявлено бронзову фібулу з високим приймачем — зразок досить поширеної прикраси провінційно-римського типу, яку широко використовували носії черняхівської та вельбарської культур на території України (рис. 41, 1). Спинка слабо вигнута, дещо розширена до пружини. На переході ніжки у спинку, а також в основі приймача й на кінці ніжки розташовані накладні рубчасті кільця. Голівка декорована грибоподібною кнопкою. Довжина фібули — 4 см, довжина приймача — 1 см, ширина — 3 см. Фібула відноситься до двочленних арбалетних із високим приймачем і належить до групи VII за класифікацією О. Альмгрена.

Нещодавно їх нову класифікацію запропонували Є.Л. Гороховський і О.В. Гопкало [Гороховский, Гопкало, 2004].

Наша фібула найближча до серії А за класифікацією цих дослідників. За спостереженнями авторів, фібули цього типу локалізуються у північно-західному секторі черняхівської культури — Лісостеповому Подністров'ї, Західному й Південному Побужжю, на Правобережжі Дністра. Центром їх виготовлення автори вважають басейн Дністра, можливо, Середнє Подністров'я [Гороховский, Гопкало, 2004, с. 123].

Дата фібул цього типу не виходить за межі III ст. н. е., а починається з кінця II ст. н. е., діагностуючи фазу С римського часу. У схемі А.К. Амброза її вміщено в рамки першої половини III ст. [Амброз, 1966, с. 72—73]. М.Ю. Смішко вважав фібули цього типу дещо ранішими й датував їх часом від кінця II до початку III ст. н. е.

Ще одна фібула цього типу, але без декоративних накладок виявлена у підніжжі берега.

Найпізнішим видом застібок, виявлених на нашому поселенні, є фібула типу «*bügelknopffibeln*», що знаходилася поблизу млинової споруди (рис. 41, 12). Фібула виготовлена із бронзи. Збереглася лише верхня частина дужки з гудзиком на голівці грибоподібної форми. Вона належить до групи 17 підгрупи I у схемі А.К. Амброза [Амброз, 1966, с. 78]. Традиційно такі фібули вважають показником європейських інновацій у черняхівській культурі й відносять до типу «воїнських» Т-подібної форми з гудзиком на голівці. Їх знахідки епізодично трапляються по всьому ареалу черняхівської культури. Датують такі застібки серединою IV — початком V ст. н. е. [Амброз, 1966, с. 78].

В межах цього часу вживалися також фібули підв'язного типу з розширеною ніжкою (рис. 41, 10). Фібула із Хрінників виготовлена із заліза, має довжину 5,5 см. Вона відноситься до підгрупи 4 прогнутих підв'язних фібул із розширеною ніжкою за класифікацією А.К. Амброза [Амброз, 1966, табл. 2, 11]. Ці фібули відрізняються від фібул із вузькою ніжкою лише формою ніжки. Вони досить рідко зустрічаються на пам'ятках римського часу України. За А.К. Амброзом такі фібули датуються IV ст. н. е. [Амброз, 1966, с. 69]. На вельбарських пам'ятках фібули такого типу трапилися вперше.

Пряжки. При розкопках поселення знайдено більше десятка пряжок та їх деталей (язички, фрагменти рамок, за-

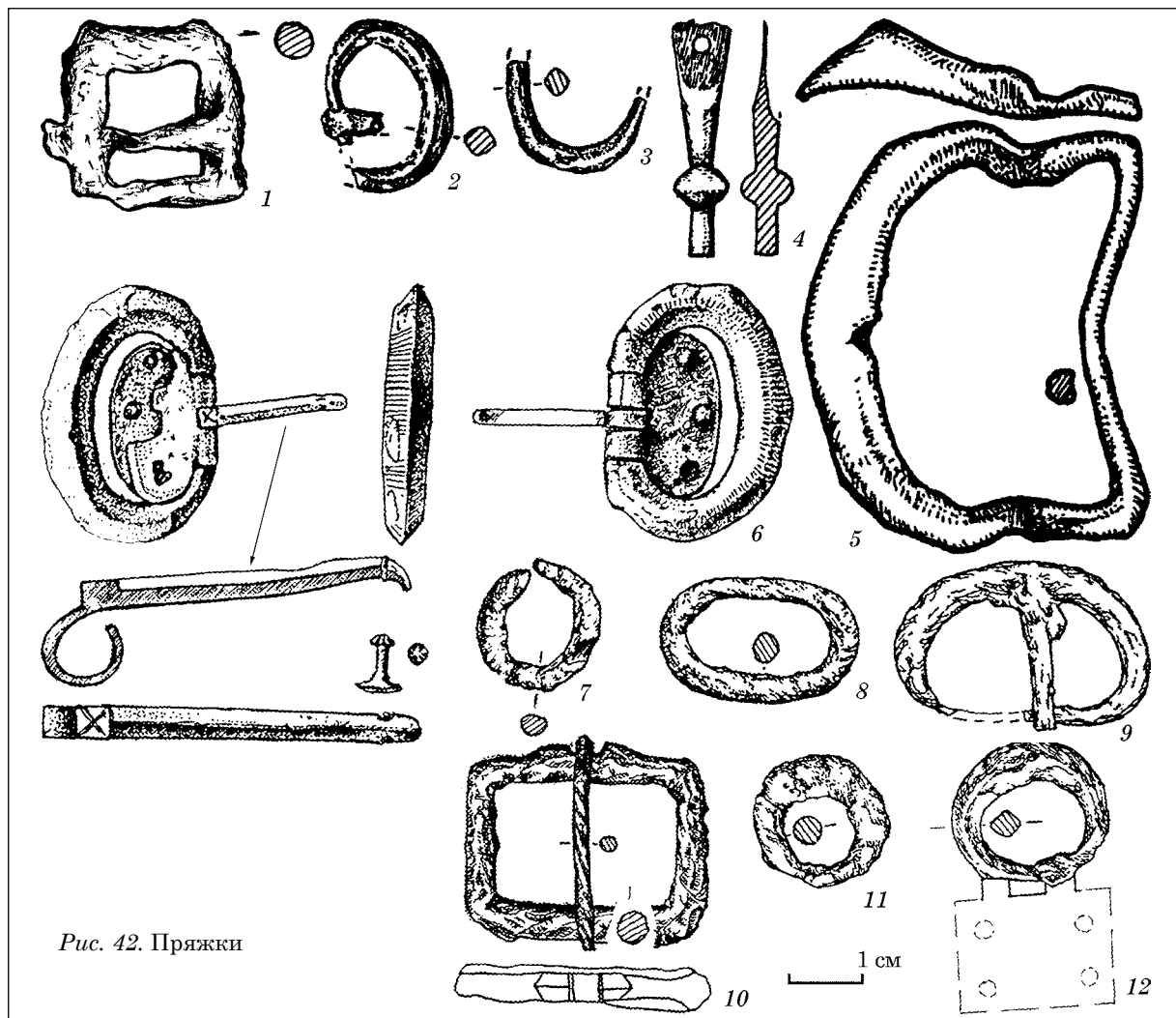

Рис. 42. Пряжки

клепки), та одне бронзове окуття пояса (рис. 42).

За формою рамки пряжки можна поділити на кілька типів. Очевидно, найбільш примітивними є пряжки з овальною рамкою однакової товщини (діаметр 3—4 мм) (рис. 42, 8). За спостереженнями спеціалістів, ці пряжки можна віднести до III ст. н. е. [Магомедов, 2001, с. 69].

Інший тип репрезентують пряжки з овально-сегментованими рамками, округлими, квадратними чи ромбоподібними в перерізі (рис. 42, 5), які з'являються на рубежі III — IV ст. н. е.

Найбільшу кількість нараховують округлі або овальні пряжки з потовщенням передньої частини рамки, завтовшки 6—8 мм (рис. 42, 6, 9, 11, 12). Такі пряжки використовували переважно у IV ст. н. е. [Магомедов, 2001, с. 69].

Кілька пряжок мали рамки прямокутної форми округлі в перерізі (рис. 42, 1, 10).

Окреме місце серед цього типу займає бронзова пряжка з культурного шару поселення (рис. 42, 6). Рамка масивна, у перерізі — біконічна, лита, потовщена з

однієї сторони. Посередині рамки виділене ребро. Язичок закріплений за вісь тоншої сторони рамки, кінець його зігнутий. У пряжці збереглася кріпильна основа у вигляді тонкої бронзової бляхи з трьома заклепками, за допомогою яких пряжка кріпилась до шкіряного ремня. В основі язичка з лицевої сторони навхрест розміщені повздовжні насічки. Розміри пряжки 3 × 4,5 см, товщина рамки з одного боку 6 мм, з іншого — 3 мм. Довжина язичка — 2,2 см.

Окуття пояса бронзове і має вигляд видовженого трикутника довжиною 4 см. Один край розклепаний і має отвір для підвішування до краю пояса. Інший край закінчується шишкою з циліндричним відростком (рис. 42, 4). За формою це окуття відповідає третьому варіанту другого типу за класифікацією К. Раддатца [Raddatz, 1957, Abb. 2, 9. 8a].

Згідно карти, виготовленої Ю.В. Кухаренком, ці вироби мають північне походження і поширені, переважно, у пониззі Вісли та у Мазурському Поозер'ї [Кухаренко, 1980, с. 49, рис. 9]. Відомі також у Південній Скандинавії. На території Ук-

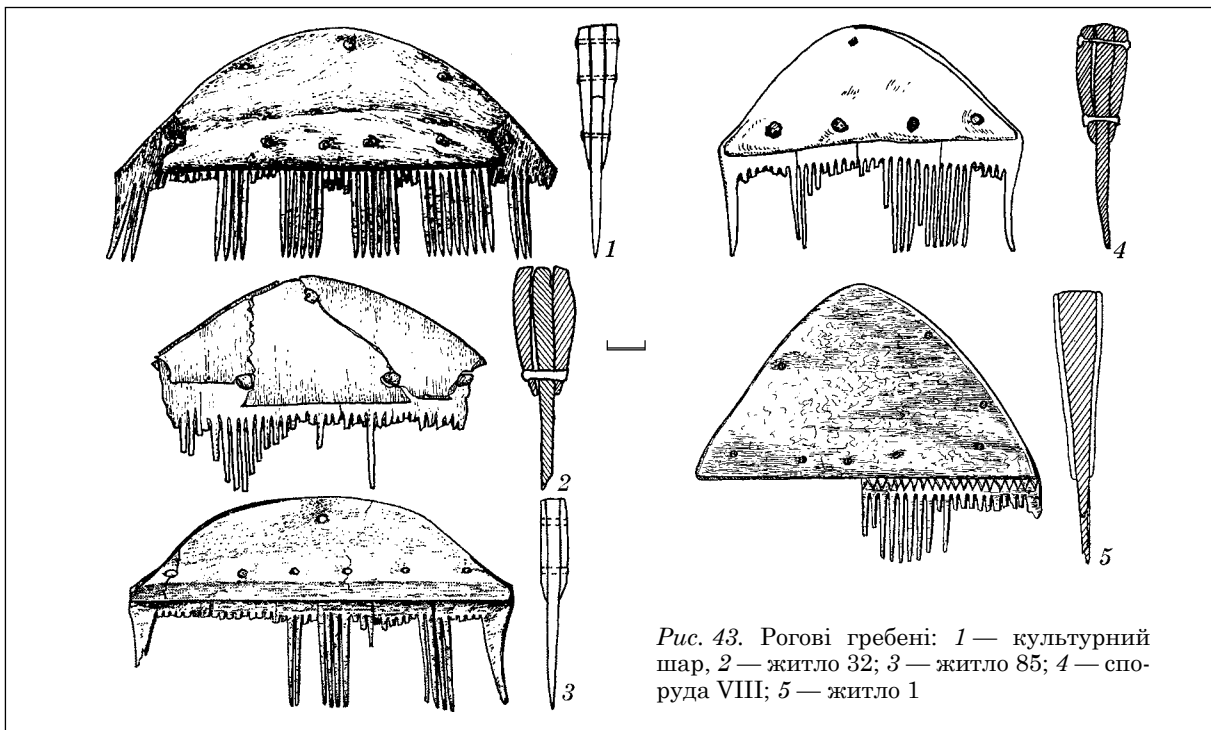

Рис. 43. Рогові гребені: 1 — культурний шар, 2 — житло 32; 3 — житло 85; 4 — споруда VIII; 5 — житло 1

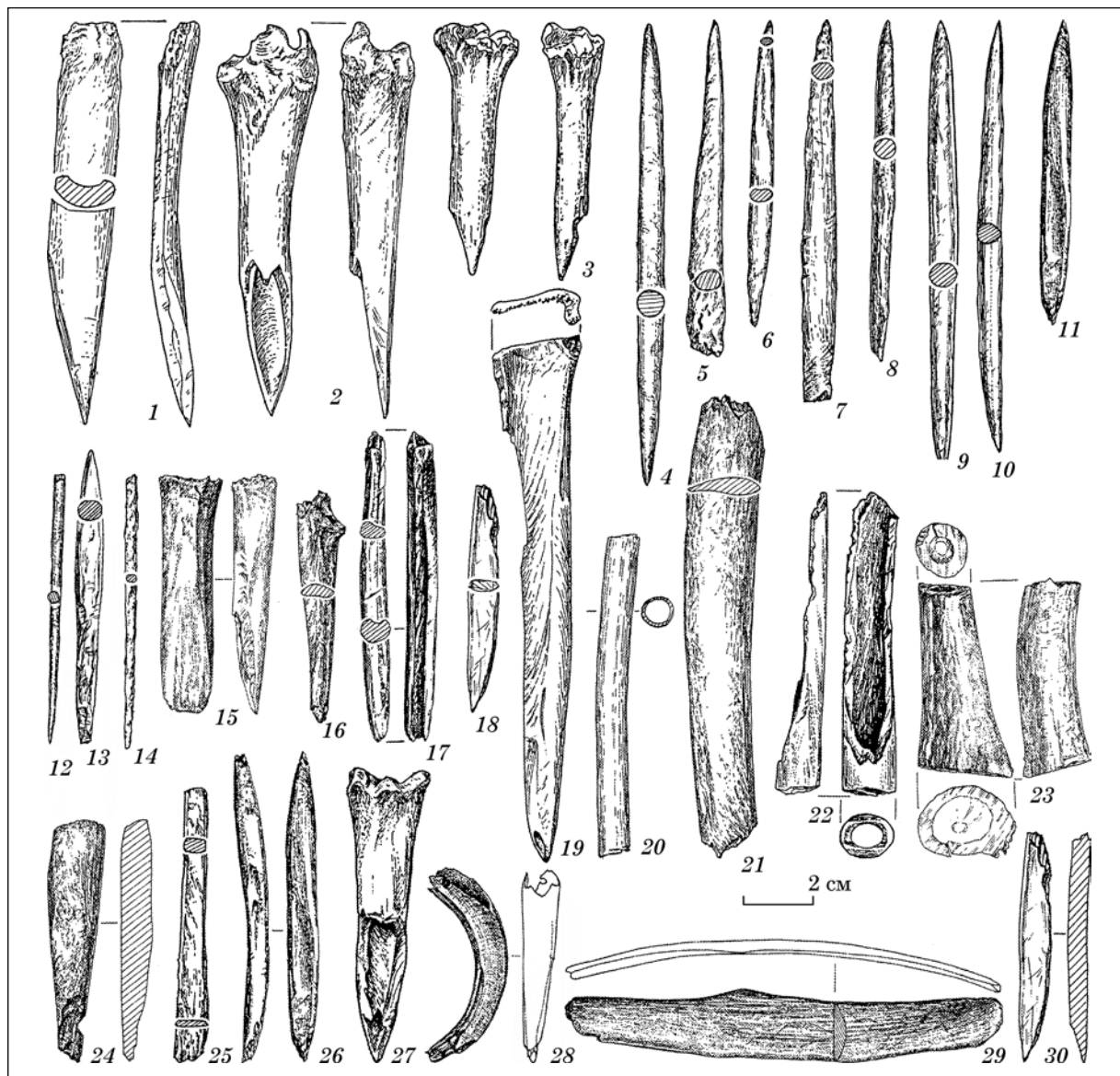

Рис. 44. Вироби з кістки

раїни така знахідка трапилася вперше, а найближча аналогія походить із могильника Брест-Тришин [Кухаренко, 1980, с. 49]. Згідно періодизації К. Раддатца, ці вироби датуються другою половиною II — першою половиною III ст. н. е. [Raddatz, 1957, s. 89]. За схемою К. Годловського окуття ременів із розклепанним кінцем і кулькою на звуженому кінці відносяться до стадії B2 / C1 римського часу, тобто до кінця II — початку III ст. н. е. [Godiowski, 1970, pl. 1].

Кістяні гребені та заколки. Обидві категорії речей належать до предметів туалету.

Гребені виготовлені, як правило, з рогу оленя (рис. 43). На поселенні навіть знайдено місце, де проводилась обробка рогу з метою виготовлення кістяних заготовок для виробництва гребенів. Це споруда 64, наземного типу, яку вдалось зафіксувати за потужним шаром глиняної обмазки та великої кількості (більше 150 штук) обрізків рогу оленя.

Цілі гребені виявлені у житлах 86 та 105. Ще біля десятка фрагментів знайдено у культурному шарі поселення. Всі ці гребені мають трискладову конструкцію, що включає внутрішню пластину із зубцями з однієї сторони та дві пластини-накладки дугоподібної форми. Всі деталі скріплені одним або двома рядами залізних або мідних цвяшків чи заклепок.

Розміри гребенів складають 11—13 см, висота головки — 3,2—4 см. Один гребінь орнаментований солярними знаками.

Трискладові кістяні гребені мали широко використання серед племен Центральної та Східної Європи у римський час, замінивши односкладові невеликі гребені ранньоримського часу.

Типологія трискладових односторонніх гребенів добре розроблена З. Томас [Thomas, 1960], Г.Ф. Нікітіною [Никитина, 1969] а в останній час Р.Г. Шишкіним [Шишкін, 1999].

За цією типологією наші гребені відносяться до найранішого варіанту типу I з напівкруглою спинкою й характерні для другої половини III — середини IV ст. н. е.

До аксесуарів жіночого туалету належить віднести так звані заколки для волосся, виготовлені з рогу кози та оленя. Довжина заколок становить 10—16 см, товщина 0,3—0,7 см (рис. 44, 4—11). Велика кількість цих виробів, виявлена на поселенні, свідчить про їх популярність та широке використання.

На інших вельбарських поселеннях таких предметів поки що не знайдено. Виготовлялися вони, очевидно, на поселенні, можливо, зважаючи на простоту технології, самими жінками.

Намисто. Важливою категорією знахідок на поселенні є намисто, яке, з огляду на кількість, було популярним серед жінок і свідчило про їхню заможність порівняно з мешканцями інших готських поселень Волині. Важливо також, що аналіз намиста з поселення, дає інформацію не лише для аргументації хронології поселення, але й жвавих контактів його мешканців із черняхівським світом.

Серед знахідок із підйомного матеріалу селища за наявними класифікаціями

[Алексеева, 1975; 1978; 1982; Tempelmann-Maczynska, 1985, Гопкало, 2008] ідентифіковано 46 прикрас: 31 з монохромного, 13 з поліхромного скла та одну — зі скла з металевую вкладкою, які представлено наступними типами ¹.

Монохромне скло. *Тип XIII/12* (4 екз.) (фото 58, 4, 28; 59, 3, 6; рис. 45, 4, 28; 46, 3, 6). Намисто гвинтоподібне біконічне зрізане двічі, канал циліндричний поперечний, велике та гігантських розмірів із сіро-блакитного прозорого скла. Техніка виготовлення — навивка. Час побутування такого намиста обґрунтований комплексами черняхівської культури з речами останньої третини III ст. Окрім черняхівського ареалу, подібне намисто походить із пам'яток кола Заозер'є — Узьмень [Бобровская, 1999, с. 154; Лопатин, Фурсев, 2007, с. 60, рис. 25, 13; Гопкало, 2008, с. 33, 34]. Висунуто припущення про виробництво таких прикрас безпосередньо в межах склоробної майстерні в Комарові [Бобровская, 1999, с. 154]. У колекції є екземпляри великих розмірів (рис. 46, 3) та гігантських (рис. 45, 4, 28; 46, 6).

Тип XVIII/15 (1 екз.) (фото 59, 1; рис. 46, 1). Підвіска гвинтоподібної конічної форми із сіро-блакитного скла. Аналогія походить із черняхівського поховання Журавка 21 [Гопкало, 2008, с. 44], яке датується не раніше останньої третини III ст.

Тип IX/2 (1 екз.) (фото 58, 53; рис. 45, 53). Бісер із чорного непрозорого скла. Датування широке [Гопкало, 2008, с. 26].

Тип II/1 (6 екз.) (фото 58, 47—52; рис. 45, 47—52). Округле еліпсоїдне зрізане двічі, маленьке, з чорного непрозорого скла. Дата: I—IV ст. [Гопкало, 2008, с. 17].

Тип II/14 (5 екз.) (фото 58, 42—46; 59, 11, 15, 35; рис. 45, 42—46; 46, 11, 15, 35). Округле еліпсоїдне зрізане двічі, середнє, з чорного непрозорого скла. Дата: I—IV ст. [Гопкало, 2008, с. 19].

Тип II/23 (1 екз.) (фото 59, 4; рис. 46, 4). Округле еліпсоїдне зрізане двічі, вели-

¹ Типи за К.М. Алексеевою дано з літерою А, за М. Темпельманн-Моньчинською ТМ відповідно.

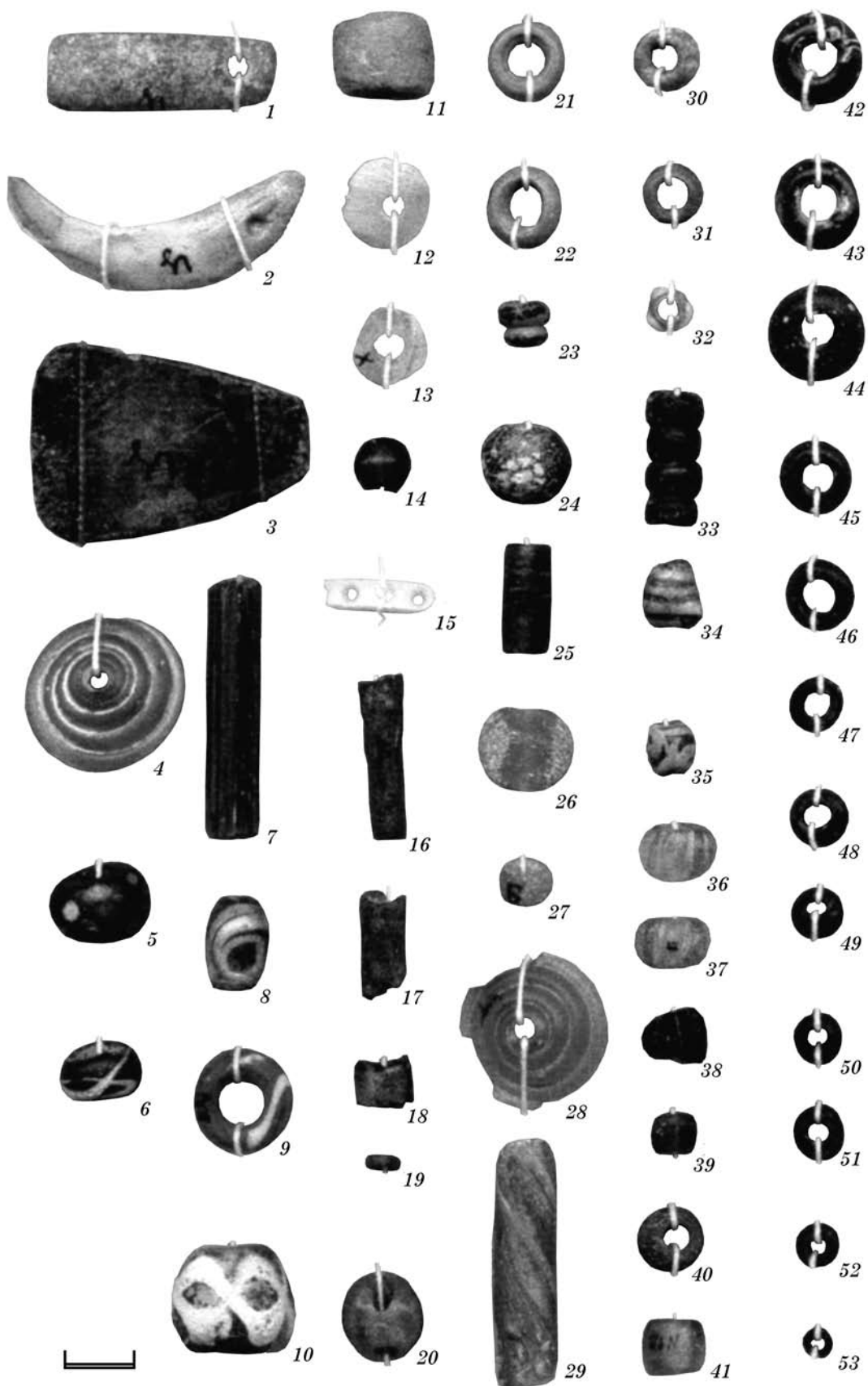

Фото 58. Намисто з культурного шару поселення (див. рис. 45)

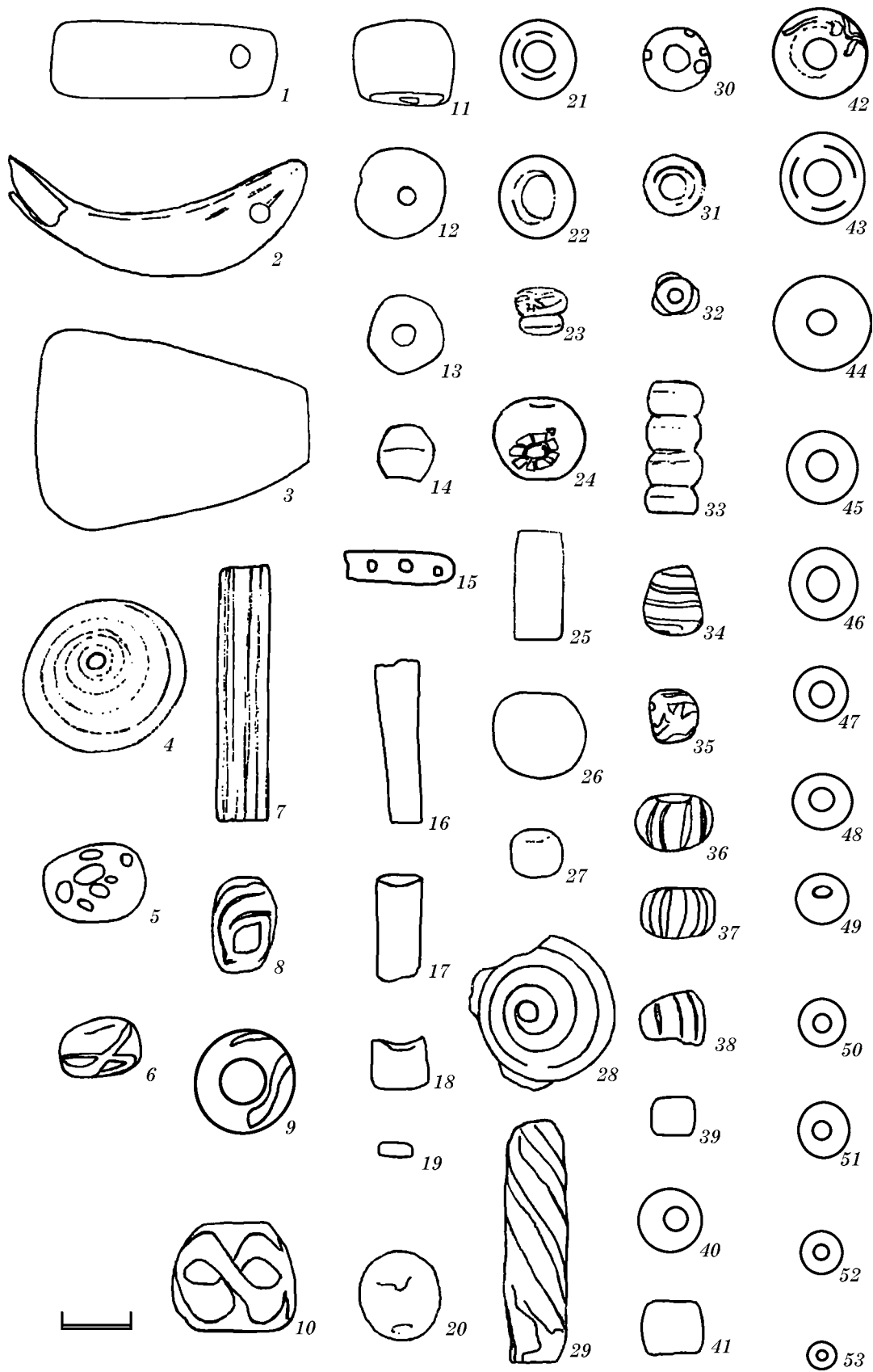

Рис. 45. Намисто і підвіски з культурного шару поселення: 1 — підвіска (камінь?); 2 — підвіска з ікла тварини; 3 — предмет невизначеного призначення (камінь?); 4, 7, 14, 16, 17, 19, 21, 22, 25—28, 31, 33, 36—41, 45—53 — намисто з монохромного скла; 5, 6, 8—10, 23, 24, 29, 30, 32, 34, 35 — намисто з поліхромного скла; 11 — намистина (камінь, глина?); 12, 13 — намисто з перламутру; 15 — фрагмент сучасної іграшки; 18 — намистина або бронзова пронизка; 20 — гудзик; 42—44 — намисто з моно- або поліхромного скла

ке, з чорного непрозорого скла. Дата: друга третина IV ст. [Гопкало, 2008, с. 21].

Туп XIV/15 (2 екз.) (фото 58, 36, 37; рис. 45, 36, 37). Реберчасте еліпсоїдне зрізане двічі, середнє, з некольорового прозорого скла. Датування — остання третина III — перша половина IV ст. за датуючими речами в черняхівських похованнях. У Північному Причорномор'ї їхня дата визначається в межах перших століть н. е. так само, як і у Центральній Європі [Гопкало, 2008, с. 36].

Туп XIV/14 (1 екз.) (фото 58, 38; рис. 45, 38). Реберчасте еліпсоїдне зрізане двічі, середнє, з чорного непрозорого скла. Дата: I—IV ст. [Гопкало, 2008, с. 36].

Туп ТМ 183 (2 екз.) (фото 58, 7; 59, 10; рис. 45, 7; 46, 10). Реберчасте видовжене, із зеленого скла, датоване пізньою частиною періоду B2—C2 [Tempelmann-Mączynska, 1985, S. 45, Taf. 3, 183, Karte, Taf. 41].

Туп II/27 (1 екз.) (фото 59, 5; рис. 46, 5). Округле кулясте або еліпсоїдне зрізане двічі або циліндричне, велике, з жовто-зеленого та зеленого прозорого скла. У Північному Причорномор'ї датується II—IV ст. [Гопкало, 2008, с. 22].

Варіант ТМ 97b (1 екз.) (фото 58, 33; рис. 45, 33). Еліпсоїдне зрізане двічі багаточастинне з чорного непрозорого скла. Має широке датування в межах періодів C1b—D [Tempelmann-Mączynska, 1985, S. 97, Taf. 2, 97, Karte, Taf. 31].

Варіант ТМ 91a (1 екз.) (фото 59, 20; рис. 46, 20). Еліпсоїдне зрізане двічі багаточастинне, із синього прозорого або напівпрозорого скла. Датування в межах періодів B2—C1a [Tempelmann-Mączynska, 1985, S. 33, Taf. 2, 91, Karte, Taf. 31].

Туп А 17 (1 екз.) (фото 59, 7; рис. 46, 7). Еліпсоїдне зрізане двічі, з безкольорового прозорого скла. Датування в межах римського часу [Алексеева, 1978, с. 65].

Скло з металевю вставкою. *Варіант ТМ 387b* (1 екз.) (фото 59, 23; рис. 46, 23). Еліпсоїдне зрізане двічі багаточастинне. Датування в межах періодів B2—C1a [Tempelmann-Mączynska, 1985, S. 65, Taf. 14, 387, Karte, Taf. 57].

Поліхромне скло. *Варіант VI/2a* (1 екз.) (фото 58, 8; рис. 45, 8). Діжкоподібне, середнє, з чорного непрозорого скла, з фестонподібним декором із світлого непрозорого скла. Аналогічна намистина знайдена в похованні 38 могильника Чернелів-Руський із речами, що маркують ранній етап черняхівської культури [Гопкало, 2008, с. 52; Гопкало, Тилищак, 2010, с. 86].

Туп XIII/5 (1 екз.) (фото 58, 24; рис. 45, 24). Округле еліпсоїдне зрізане двічі, середнє, з декором у вигляді квітки. Характерне для раннього етапу черняхівської культури, тобто приблизно від другої третини III ст. [Бобровская, 1999, с. 154; Гопкало, 2008, с. 58—59], відоме в Північному Причорномор'ї від I ст. [Алексеева, 1982, с. 43], а у Центральній Європі — у межах періодів C1b—C2, тобто протягом III ст. [Tempelmann-Mączynska, 1985, S. 59].

Туп I/10 (4 екз.) (фото 58, 5, 42—44; рис. 45, 5, 42—44). Округле еліпсоїдне зрізане двічі, мале та середнє, з чорного непрозорого скла, декор плямистий. Широке датування в межах I—IV ст. [Гопкало, 2008, с. 48].

Туп ТМ 304 (1 екз.) (фото 58, 29; рис. 45, 29). Циліндричне видовжене, з оливкового прозорого скла, зі спіралеподібним декором з оливкового непрозорого та рожево-коричневого непрозорого скла. Датування: B2—C1 [Tempelmann-Mączynska, 1985, S. 56, Taf. 8, 304, Karte, Taf. 51].

Варіант ТМ 313a (1 екз.) (фото 58, 34; рис. 45, 34). Діжкоподібне, зелене, зі спіралеподібним декором, з'являється в період B2—C1b [Tempelmann-Mączynska, 1985, Taf. 9, 313a, Karte, Taf. 51].

Варіант ТМ 267b (1 екз.) (фото 58, 10; рис. 45, 10). Еліпсоїдне, зрізане двічі,

Фото 59. Намисто з культурного шару поселення
(див. рис. 46)

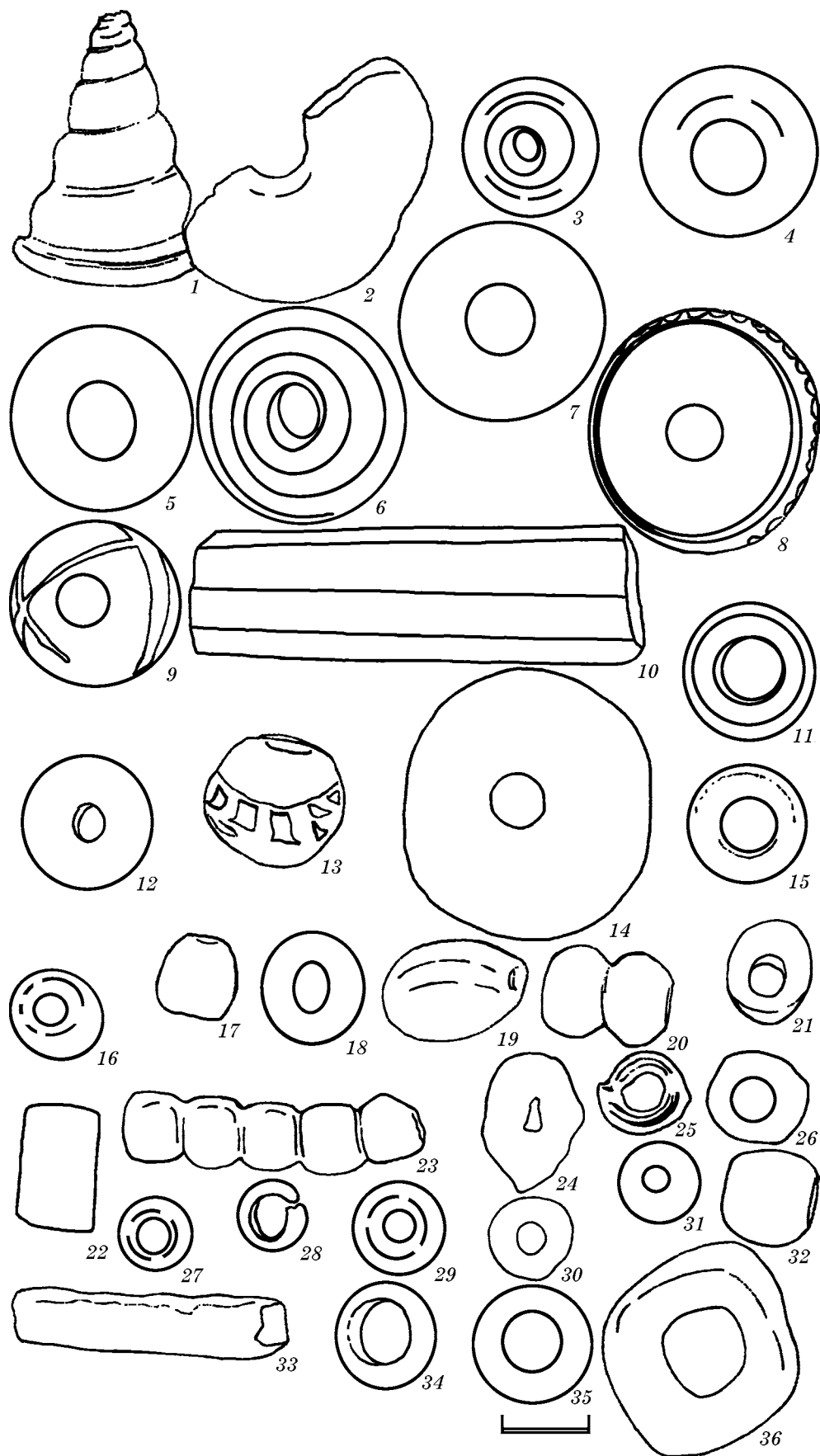

Рис. 46. Намисто і підвіски з культурного шару поселення: 1 — підвіска з монохромного скла; 2 — фрагмент намистини з монохромного скла; 3, 4—7, 10—12, 15—20, 22, 24, 25, 27—36 — намисто з монохромного скла; 8, 9, 13 — намисто з поліхромного скла; 14 — глиняне прясло; 21, 26 — намисто з перламутру; 23 — намистина зі скла з металевою вкладкою

із зеленого скла з поперечним вісімкоподібним декором зі світлого непрозорого скла. Аналогії в похованні 6 Мальборку-Вельбарку, періоду C1 [Tempelmann-Mączynska, 1985, S. 53, Taf. 6, 267, Karte, Taf. 48].

Варіант VIII/1a (1 екз.) (фото 58, 6; рис. 45, 6). Еліпсоїдне зрізане двічі, середнє, з чорного непрозорого скла з вісімкоподібним декором із білого непрозорого скла. У Північному Причорномор'ї таке датується від I ст. до н. е. до IV ст. н. е. [Гопкало, 2008, с. 52—53].

Варіант VIII/1b (1 екз.) (фото 59, 9; рис. 46, 9). Еліпсоїдне зрізане двічі, середнє, з чорного непрозорого скла з вісімкоподібним декором із жовтого непрозорого скла. У Північному Причорномор'ї

датується від I ст. до н. е. до IV ст. н. е. [Гопкало, 2008, с. 52—53].

Варіант TM 294c (1 екз.) (фото 59, 8; рис. 46, 8). Еліпсоїдне зрізане двічі, велике, з чорного непрозорого скла, з декором у вигляді двох поперечних смужок рожевого скла та хвилюподібної жовтої смуги посередині. Датування широке в межах періодів C1b—D [Tempelmann-Mączynska, 1985, S. 183, Taf. 7, 294, Karte, Taf. 50].

Тип TM 360 (1 екз.) (фото 59, 13; рис. 46, 13). Діжкоподібне, з червоно-коричневого скла, із зеленою серединкою, на якій розташований рослинний орнамент жовтого кольору. Належить до періодів C1b та C2 [Tempelmann-Mączynska, 1985, S. 59, 186, Taf. 11, 360, Karte, Taf. 54].

Шпори та предмети зброї

Шпори. При розкопках та в обриві берега виявлено 5 шпор. Чотири з них пластинчасті, одна із зацепом (гачком для шипа) (рис. 47). Одна з пластинчастих шпор має асиметричну дужку, посередині якої прикріплений довгий циліндричний шип, підрізаний в основі. Дужка виготовлена з двох залізних пластинок, з'єднаних двома заклепками та шипом. Між пластинами є простір, для шкіри від взуття. Отже, ця шпора не була самостійним виробом, а виготовлялась разом із взуттям, очевидно, на окреме замовлення. Діаметр дужок 6 см, висота шипа — 2 см (рис. 47, 2).

Подібні до цієї шпори, але без зацепів, виготовлені з цільної залізної пластини з напаяним шипом, виявлені випадково в обриві берега водосховища в 90-х рр. XX ст. (рис. 47, 4, 6)

Ще одна шпора, виготовлена із залізного прута, знайдена у господарській ямі 90 (рис. 47, 1). Вона має асиметрично сформовані дужки та гострий напаяний шип посередині. Особливістю цієї шпори є великі широкі гудзики на кінцях дужок. Ширина шпори 6 см, висота шипа — 1 см. Близь-

ка до цієї шпори виявлена на могильнику пшеворської культури у Хорупі (Польща). Датування таких шпор досить раннє, зважаючи на пережиток від шпор ранньоримського часу — широкі гудзики та тонкий невеликий шип. Вони побутують, на думку К. Годловського, у періоді B2 / C1 — тобто у кінці II ст. н. е. (від 150 р. н. е.).

В цілому, розробка класифікації та встановлення хронології шпор ускладнене внаслідок розмаїття їх форм. Вони практично не повторюються. Різниця між типами невиразна.

Класифікація форм, здійснена на початку XX ст., сьогодні не виглядає досконалою. Вона не охоплює всієї території, де поширені ці вироби, і не враховує всі їх різновиди. Конкретнішою є класифікація запропонована К. Годловським, в якій всі відомі шпори Середньої Європи поділені на 9 груп і охоплюють період від фази B2 до кінця римського часу.

Відомі в черняхівській культурі шпори Б.В. Магомедов зараховує до типу «Лейна». На його думку, всіх їх об'єднує наявність масивної дужки, дещо розширеної у центрі, пірамідального шипа, деколи

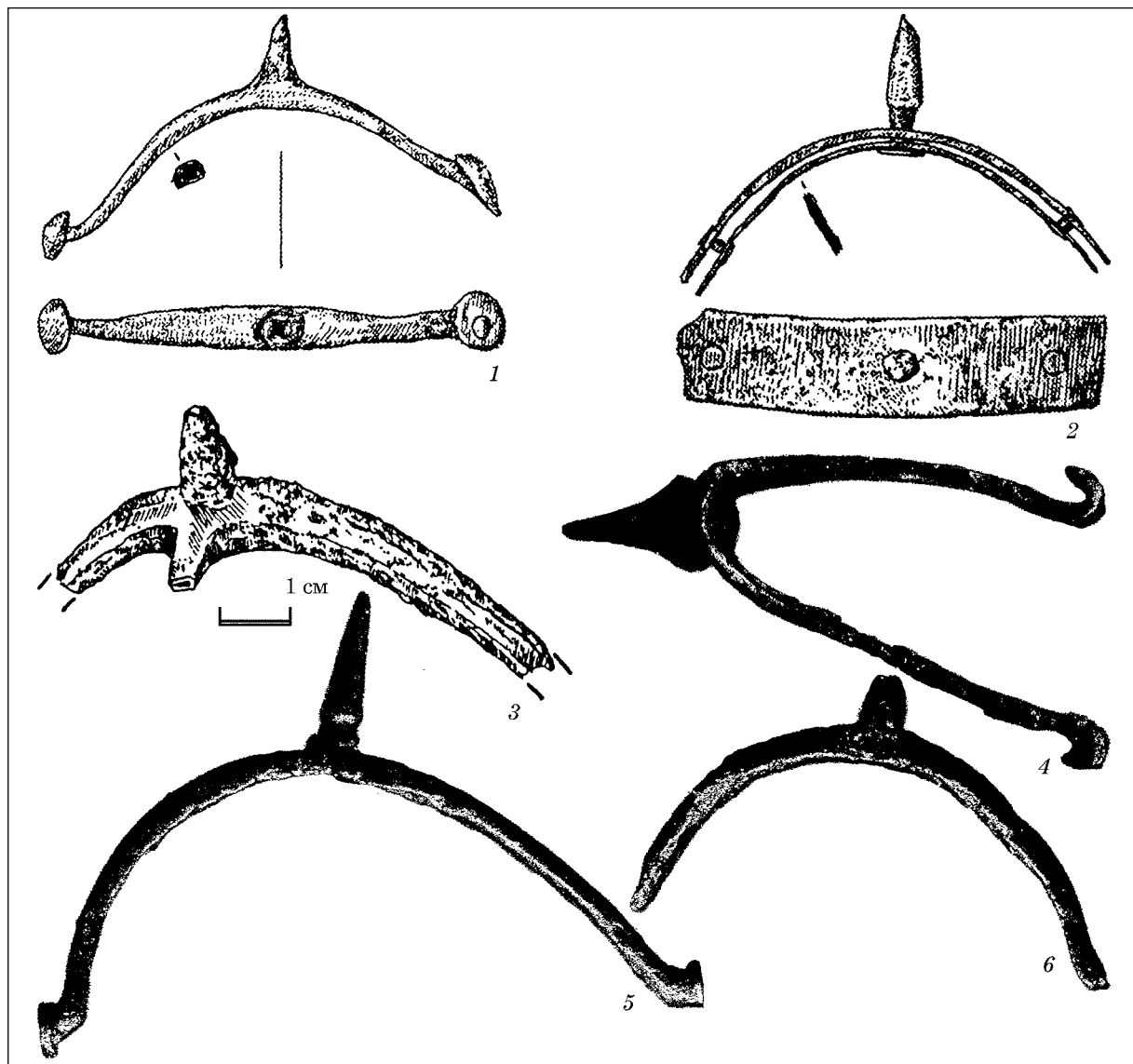

Рис. 47. Шпори зі споруди 90 (1) і культурного шару (2—6)

з кулькою в основі. Ці шпори кріпили до взуття не лише на кінцях, але й посередині дужки за допомогою гачка біля шипа. Шпори типу Лейна не знімали із взуття й кріпили до нього двома—трьома заклепками [Магомедов, 2001, с. 81].

Вістря стріл та дротиків. У кількох житлах та культурному шарі поселення знайдено відносно багато вістрів стріл. Одне з них втульчате, інші — черенково-го типу.

Лезо втульчастого наконечника має листоподібну форму. Довжина втулки

дорівнює довжині леза і разом вони складають 7,2 см (рис. 48, 6).

Наконечник стріли втульчастого типу, але з видовженими крильцями на лезі, походить з поселення зубрицької культури на Львівщині [Козак, 1984, рис. 42, 2]. Листоподібне вістря знайдене на могильнику пшеворської культури у Незвиську [Козак, 1984, рис. 18, 7].

Черенкові вироби за формою леза поділяються на два типи — в одному з них лезо трьохреберчасте (рис. 48, 1), в іншому — лезо коване, чотирикутне (рис. 48, 2, 3).

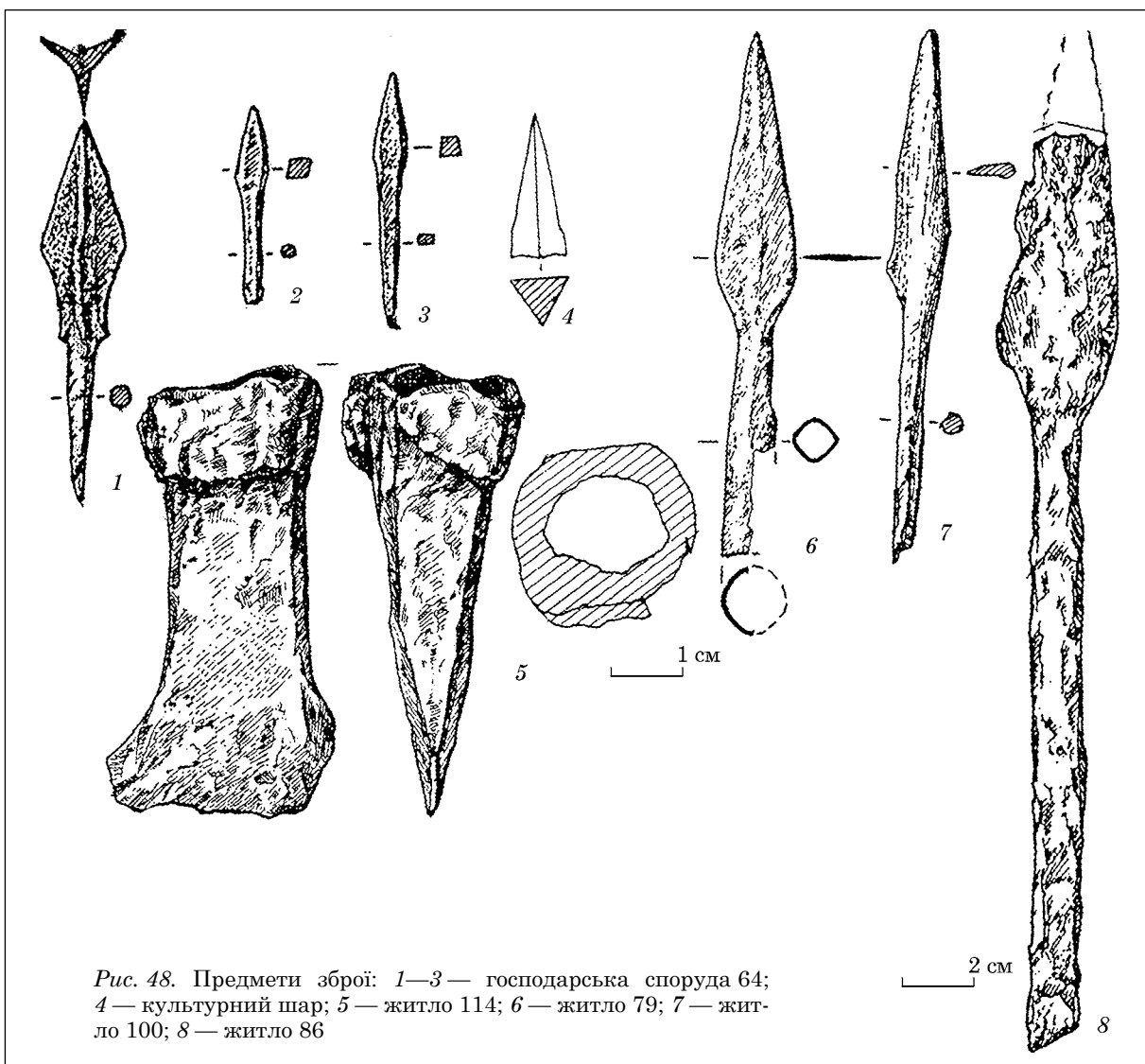

Рис. 48. Предмети зброї: 1—3 — господарська споруда 64; 4 — культурний шар; 5 — житло 114; 6 — житло 79; 7 — житло 100; 8 — житло 86

Довжина першого 5,5 см, у тому числі довжина леза 3 см. Довжина інших від 3 до 7 см. Наконечники стріл із чотирикутними лезами вирізняються також значно більшою від леза довжиною черенка, в пропорції 1 : 2. Черенки у всіх наконечників округлі, на кінці загострені.

Відносно велика кількість наконечників стріл на поселенні свідчить про широке використання його мешканцями лука. Він використовувався, очевидно, здебільшого у мисливстві. Маленькі наконечники стріл, особливо поширені на поселенні, призначалися, ймовірно, для полювання на дрібних звірів та птахів. Для порів-

няння зазначимо, що у всій черняхівській культурі відомо біля півсотні знахідок наконечників стріл [Магомедов, 2001, с. 80].

Зауважимо також, що більшість маленьких наконечників стріл із чотирикутними лезами знайдено біля споруди 64, ймовірно, саме тут виготовляли стріли для полювання на птахів.

Можливо для мисливських потреб використовували також невеликий наконечник дротика з житла 86. Він мав довгий черенок заокругленої форми довжиною 14 см та коротке листоподібне лезо, довжиною приблизно 8 см (рис. 48, 8), лінзоподібне у профілі.

Подібні вироби відомі на пам'ятках черняхівської культури. Вважається, що дрітки більші за 22 см призначалися для бойових дій [Магомедов, 2001, с. 80].

До предметів зброї слід віднести також

сокиру-кельт із житла 114 (рис. 48, 5). Його довжина 7 см, ширина леза 3 см. Частина леза відламана. Основа обуха укріплена накладкою товщиною 0,6 см, шириною 1,5 см.

Господарські знаряддя

Ножі. У колекції матеріалів із поселення нараховується більше 30 залізних ножів. Це було індивідуальне знаряддя, яке використовували у господарстві, на полюванні та як зброю (рис. 49).

Більшість ножів сильно сточено. Це свідчить про те, що їх виготовляли з м'якої сталі. Дані, отримані Г.О. Вознесенською,

підтверджують, що ножі черняхівської культури лише в окремих випадках виготовляли з високоякісної цементованої сталі і лише 20 % — з пакетного металу [Вознесенская, 1972, с. 16—17].

Ножі мають різну ступінь збереження й спрацьованості. Більшість — з обламаним лезом, кінцем леза чи фрагментова-

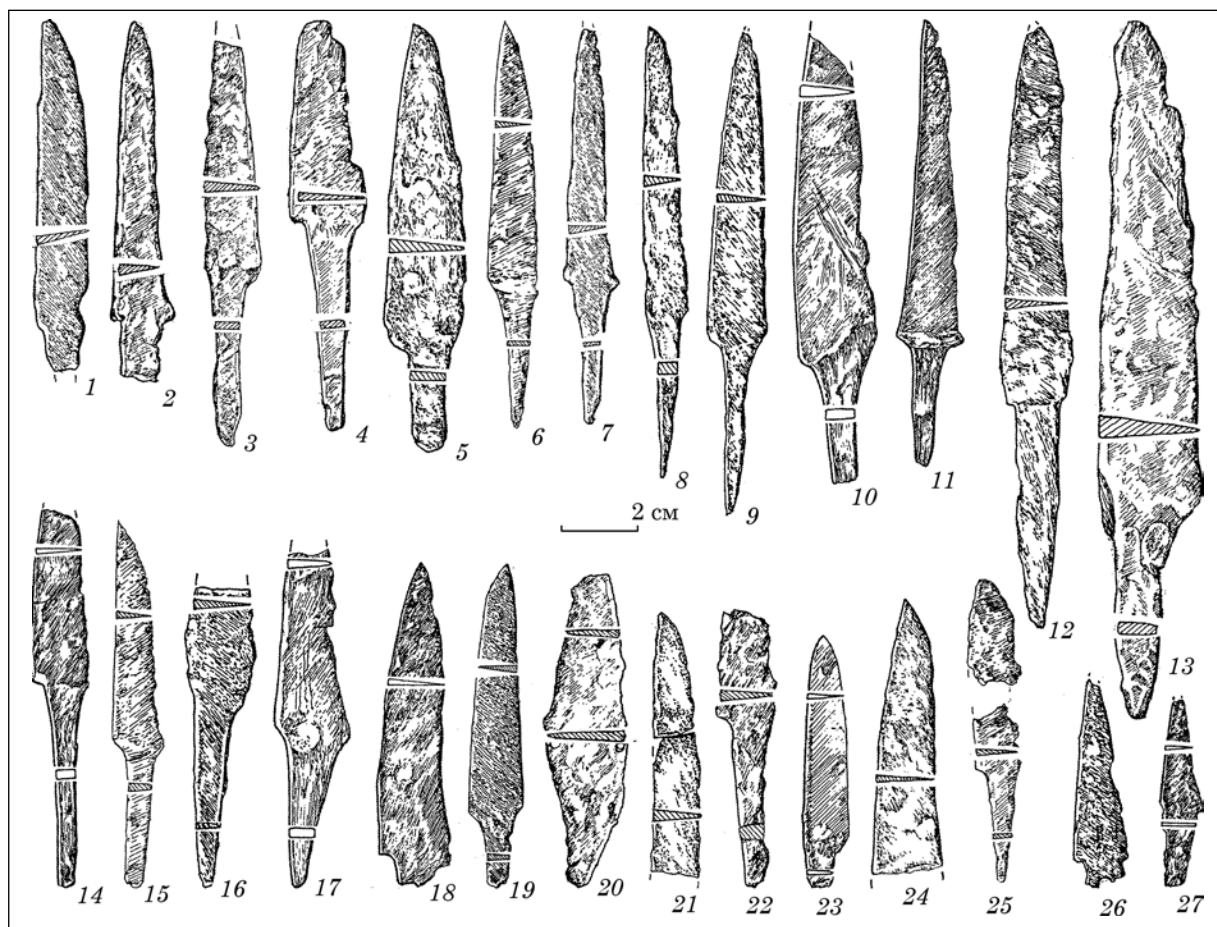

Рис. 49. Залізні ножі: 1—4, 7, 13 — житло 114; 5, 24 — житло 90; 6, 8, 11, 12, 15—19, 23, 25—27 — культурний шар; 9 — житло 85; 10, 14 — споруда 34; 20, 22 — житло 109; 21 — житло 86

ним черенком. Довжина ножів від 4 до 12 см. Один ніж із житла 114 мав довжину 16 см. Всі ножі мають клиноподібне у розрізі звужене на кінці лезо. У частини ножів лезо від черенка відділено уступом зі сторони леза, у іншій частині — уступом зі сторони спинки. У більшості ножів лезо відділене від черенка двома чіткими уступами — зі сторони леза й зі сторони спинки. На думку фахівців, ножі такої форми почали переважати з другої половини I тис. н. е. [Магомедов, 2001, с. 83].

У колекції виділяється ніж-кинджал із потовщеною спинкою, виділеною плоским ребром, з культурного шару (рис. 49,

11). Лезо від черенка відділене уступами з двох сторін. Ніж виготовлено з міцної сталі. Він добре збережений. Можливо, цей ніж був імпортом.

Ще один ніж із житла 119 мав горбату спинку, що властиво для виробів пізньолатенського часу.

Ллячки. Ці знаряддя дуже рідко трапляються на поселеннях. Вони свідчать, як правило, про наявність в общині ювелірів.

В даному випадку ллячки виявлені біля житлової споруди 109 у вигляді скарбу, який знаходився в невеликій ямі. До скарбу входило 9 ллячок. З них 2 збере-

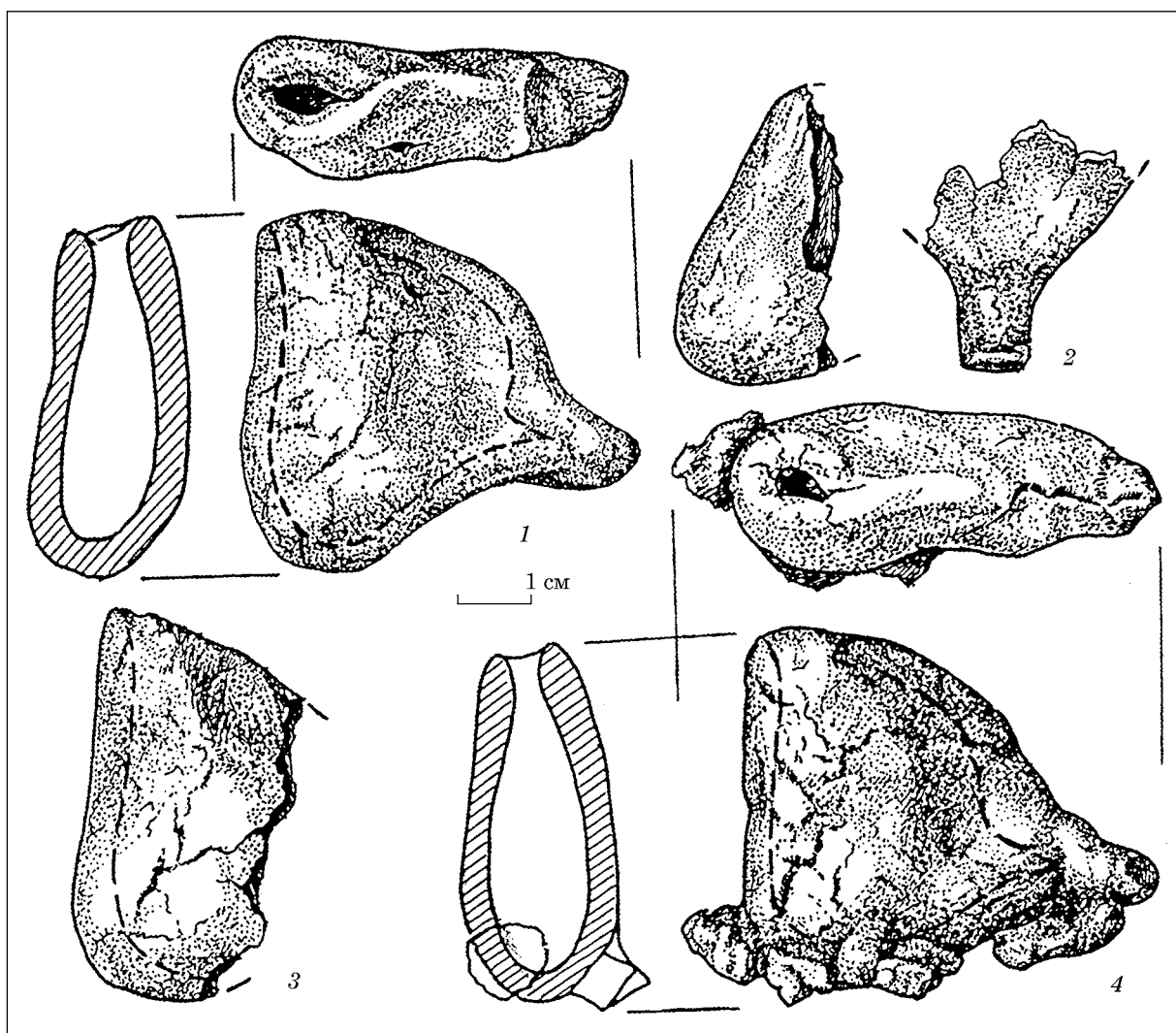

Рис. 50. Глиняні ллячки. Скарб виявлений біля житлової споруди 109

Фото 60. Світильник, випадкова знахідка. Вигляд з чотирьох сторін

жені повністю, ще 3 у розколеному вигляді й 4 в окремих фрагментах (рис. 50).

Ллячки виготовлені з вогнетривкої глини, дуже сильно випалені, з потрісканою поверхнею. Мають форму черпака з відтягнутим вушком. Ручка для утримування ллячки на вогні щипцями видовжена у вигляді відростка довжиною 1 см. Розміри збережених ллячок: висота — 5,5 см, ширина — 4,5 см, товщина стінок — 0,5 см. Внутрішні розміри: висота $\bar{I}$ 4,5 см, ширина $\bar{I}$ 1,5 см, ширина отвору $\bar{I}$ 0,5 см.

Світильник. Дуже цікавою знахідкою на поселенні є глиняний світильник, виявлений у відслоненні берега (фото 60).

Світильник виліплено вручну, сильно випалено. У глині значна домішка органічних речовин. Колір темно-бурий, поверхня шерхата.

Форма світильника — яйцеподібна, дно пласке. Світильник має петлеподібну ручку, округлу в розрізі. З протилежного боку розміщений ріжок округлої форми діаметром 2 см. Отвір для олії розбитий, тому визначити його діаметр не можна. Довжина світильника 9 см, довжина ручки 2,5 см (фото 60).

Аналогічний виріб знайдено на поселенні вельбарської культури біля с. Боратин [Козак, 1991 (1992), с. 96, рис. 37, 30].

Очевидно, такі пристрої для освітлення побутовали у вельбарській культурі. За зразок слугували реберчасті світильники провінційно-римського типу, розповсюджені у пізньоантичний час [Сорочан, 1982, с. 38].

Жорнові камені. Два жорнові камені, що лежали один на одному, виявлені над спорудою 34. Камені складали, очевидно, основу ротаційних жорен, виготовлених з черепашника (фото 49; рис. 34).

Камінь-лежак мав округлу у плані форму, був сильно спрацьований. Його нижня частина опукла, рихла, верхня частина стерта. Діаметр каменя-лежака 41 см. Посередині знаходився квадратний отвір, через який лежак наглухо кріпився до дерев'яної основи млина. Розміри отвору $3 \times 3,5$ см.

Камінь-бігунець мав діаметр 0,43 м і товщину 9 см. Низ сильно стертий, верх опуклий, пошкоджений, з виїмками. Посередині каменя знаходився отвір конічної у профілі форми, обернений донизу.

Зверху діаметр отвору складав 9 см, внизу 7 см. Боки каменя-бігунця сильно витерті, очевидно, від торкання долонями.

Жорнові камені належать до групи I за класифікацією В.С. Мінасяна [Мінасян, 1978]. Характерними рисами цього типу є наявність округлих отворів у нижньому й верхньому каменях. Маховий шток (руків'я) кріпився нижнім кінцем до бігунця з боку за допомогою джгута. Верхній кінець мав бути напіврухомо прикріплений до стелі або бруса на стелі. У нашому випадку руків'я було ще, мабуть, коротким, а необхідні зусилля для обертання додавали рукою. Цим можна пояснити наявність стертості боків бігунця.

Наше жорно, судячи зі стертості каменів, ще не мало «цапфи» — рухомого веретена, яке регулювало простір між ле-

жаком і бігунцем. Тому камені терлися між собою і швидко виходили з ужитку. Зрозуміло, що продукт помелу на таких жорнах був невисокої якості і мав значну домішку перетертого каменя. Очевидно, цим можна пояснити сильну стертість зубів у вельбарського населення, що підтверджується антропологічними даними [Козак Д., Козак А., 2004].

Знаряддя для виготовлення та пошиття одягу. До цієї групи речей належать лощила, кістяні проколки, глиняні прясла й тягарці від ткацьких верстатів.

Глиняні прясла мали різноманітну форму, але найбільш вживаною була біконічна, яка, очевидно, забезпечувала найменший опір при обертанні. Широко вживаними були також прясла приплюснutoї, округлої форми. Всі прясла

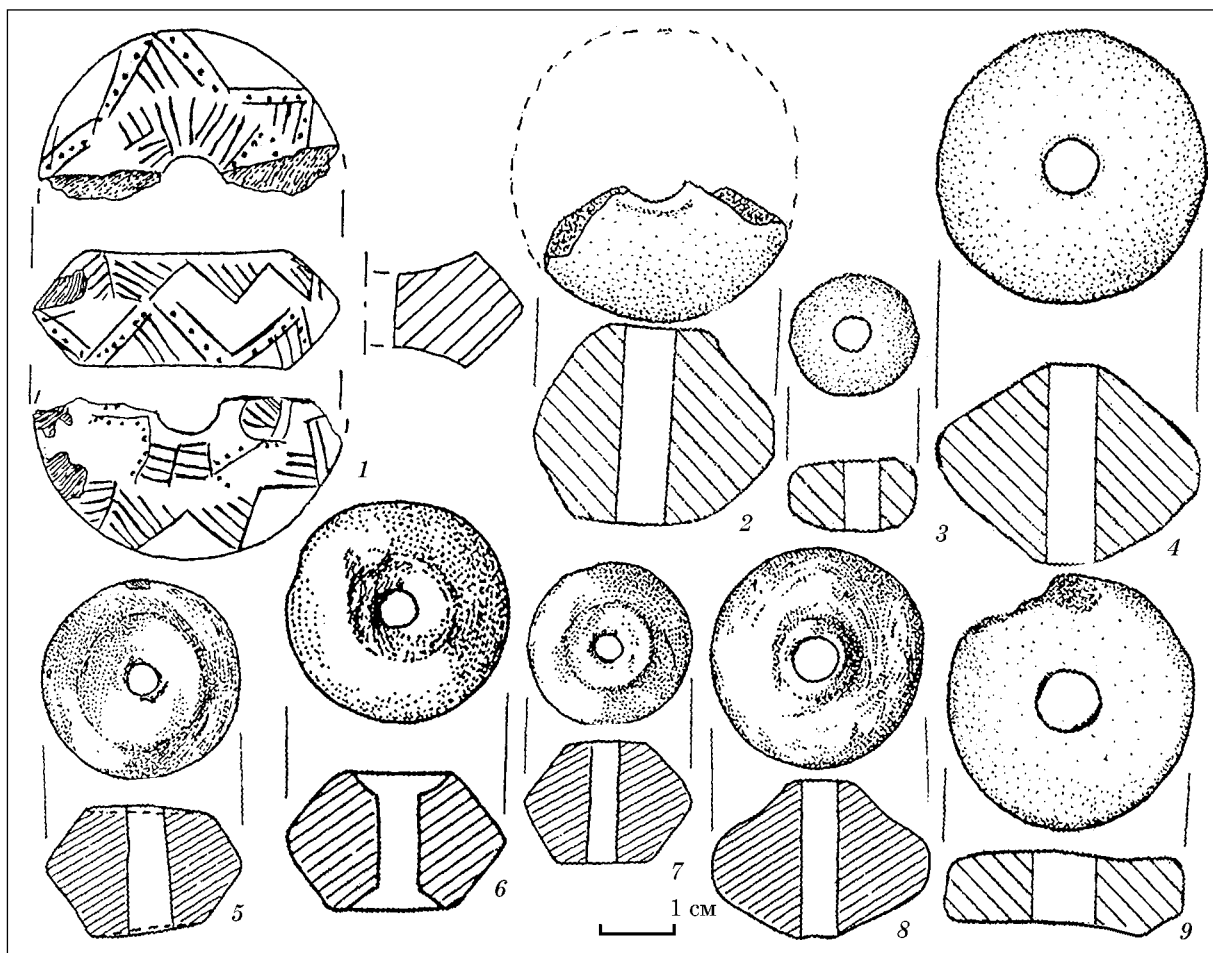

Рис. 51. Прясла з поселення

добре випалені, часто лощені, розмірами $3\text{--}3,5 \times 4,5$ см, діаметр отвору 0,6 см (рис. 51).

Прясла нерідко орнаментовані різними значками, геометричними мотивами, які не піддаються систематизації (рис. 51, 1, 26, 28, 29), котрі, напевно, мали якийсь міфологічний, обереговий зміст.

Тягарці для ткацького верстату знайдені у великій кількості у житлах 99, 100, 110 та в ямах поблизу жител. Вони виготовлені з погано відмуденої глини і, як правило, розсипаються при розчистці. Вони мають округлу, овальну, бубликоподібну форму. Посередині, як і у прясел, розташований отвір для підв'язування нитки. Існує думка, що ці вироби також використовували як грузила до рибальських снастей.

Такими ж поширеними були лощила та кістяні проколки, які використовували для обробки шкіри, пошиття взуття та одягу (рис. 44, 21).

Лощила виготовлені, як правило, з ребер тварин. Їхня довжина від 10 до 20 см. Одна випукла сторона сильно залощена.

Проколки виготовлені, здебільшого, з уламків трубчастих кісток з епіфізами невеликих тварин, зрідка — з ребра чи рогу. Один кінець — робочий — завжди заповірований від використання. Довжина виробів 6—12 см.

Такі інструменти були простими й легкими для виготовлення, з доступного матеріалу, і тому цінувались мало. Мабуть, тому вони, як і глиняні прясла, належать до категорії масових знахідок (рис. 44, 1—3, 14—19, 24—27).

Одиничні металеві предмети. Серед інших предметів виготовлених із металу треба зазначити ножиці, гарпун, рибальський гачок, шила тощо.

Ножиці належать до типу пружинних. Збереглися практично повністю. Довжина ножиць 22 см, ширина робочих пластин (леза) 1,52 см (рис. 52, 7). Це знаряд-

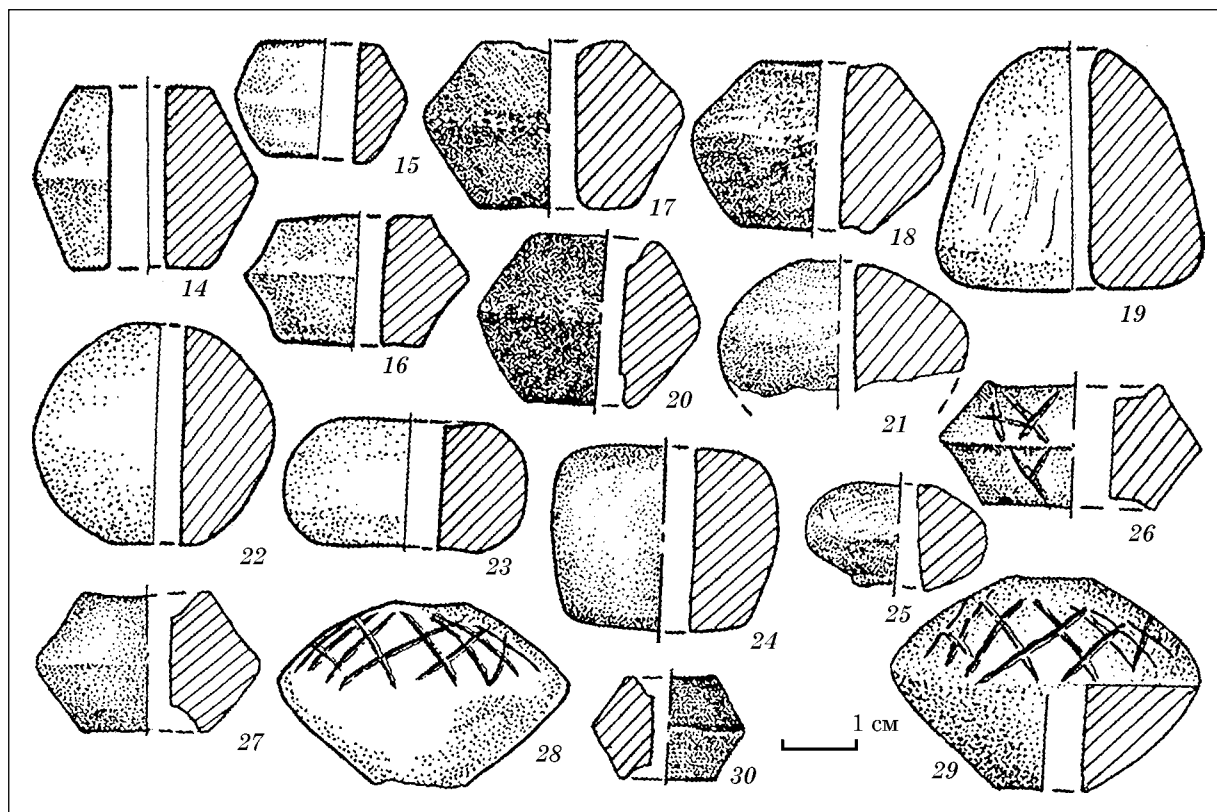

Рис. 51 (закінчення). Прясла з поселення

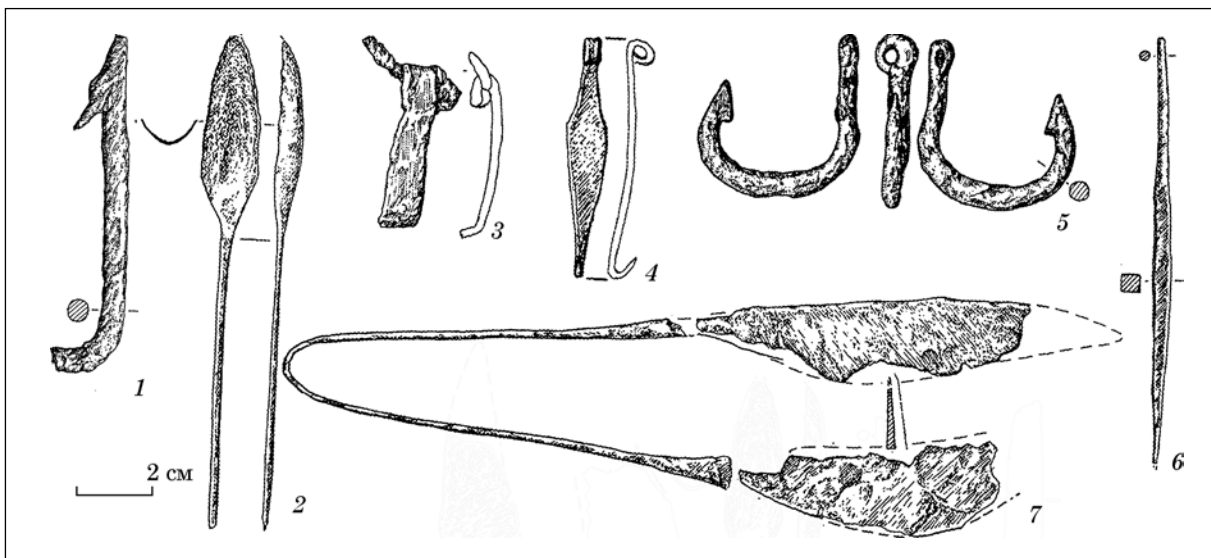

Рис. 52. Металеві предмети: 1 — житло 100; 2, 4, 7, 8, 10, 12—16 — культурний шар; 3, 5 — житло 90; 9, 11 — житло 109; 17 — житло 114

дя використовували для господарських та побутових потреб (стрижка людей, овець), для обрядових і магічних дій пов'язаних з ініціацією, як предмети туалету.

У пшеворській культурі на території Польщі відомо більше 60 екземплярів таких виробів, але різних розмірів. Усі ножиці виявлені виключно у похованнях. У більшості випадків вони були у так званих «княжих» похованнях (чоловічих і жіночих). Траплялися ножиці виготовлені з бронзи й навіть срібла [Godiowski, 1981, s. 57—135].

Відомі ножиці також у похованнях черняхівської культури, у тому числі й бронзові [Магомедов, 2001, с. 83].

Гарпун із житла 100 виготовлений із залізного стержня товщиною 1 см. Вусик відкований лише з однієї сторони. Протилежний край загострений і загнутий під прямим кутом. Довжина гарпуна 11 см (рис. 52, 1).

До рибальських знарядь належить також гачок із житла 114. Це досить масивний виріб, виготовлений із залізного стержня діаметром 0,5 см. Висота гачка 3 см, ширина дуги 3,5 см, діаметр отвору для шнурка 0,3 см (рис. 52, 5).

Рибальські знаряддя у вельбарській культурі трапилися поки що лише на поселенні у Хрінниках, що пояснюється його розташуванням на березі р. Стир. Форма гачка, як і гарпуна, є сталою з ранньозалізного часу. Змінювався лише матеріал, з якого їх виготовляли (кістка, залізо).

Поширеним побутовим інструментом на поселенні було шило. Їх знайдено в уламках, або в цілому вигляді біля десятка. Деякі шила мають виділений черенок для дерев'яної ручки, деякі загострені з обох сторін (рис. 52, 6).

У житлі 90 натрапили на мініатюрну бронзову ложку з довгим тонким стержнем (рис. 52, 2). Цей виріб був, очевидно, імпортований і використовувався для косметичних потреб.

Кількома уламками представлені леза від серпів, теслярські свердла, бронзові й залізні окуття. У житлі 107 знайдено цікаву бронзову скобу. Виріб має листоподібну форму довжиною 8 см (рис. 52, 4). Один кінець звужений і загнутий у кільце, другий — гострий загнутий. Призначення предмету не з'ясоване. Можливо це була скоба від скриньки.

Римські денарії

Срібні та мідні римські денарії знайдені в культурному шарі поселення та в деяких житлових об'єктах. Зокрема, у багатому наземному житлі 79 разом з білоновим кільцем (можливо частиною ланцюжка, до якого підвішували знак купця) виявлено дві римські монети (фото 61).

Одна з них — срібний денарій імператора Гальби (68—69 рр.). На аверсі монети зображено бюст імператора з написом «імператор Гальба» (на лат.). На реверсі: по краях розміщений лавровий вінок, усередині якого напис «stor ob c-s» («Senat populosus Romanus ob citis servatus»).

Інша монета мідна, так званий «антоніан» або подвійний денарій. Випущена вона в час правління імператора Галлієнуса (253—263 рр.). На аверсі зображено бюст імператора із променевою короною на голові та відповідним (досить витертим) написом. На реверсі вибито фігуру жінки з лавровим вінком у руках і написом «PAX Augusta» («Світ Августа»).

Ще один срібний денарій виявлено над заповненням житла 91. Він належить до періоду Марка Аврелія (171 р. н. е.). Монета досить сильно витерта.

Фрагмент іншої монети, виявлений у культурному шарі біля житла 91, належить до так званого типу *limes falsa*. Це монети з міді, які виготовляли на кордонах Римської імперії для торгівлі із солдатами варварів під виглядом денаріїв. Це явище було характерним для II ст. н. е.

Срібний денарій також виявлено у житлі 105. Срібло дуже поганої якості. Напис та контури зображення імператора не простежуються.

Ще біля двох десятків денаріїв виявлено у підніжжі берегового обриву рибалками. Ті, що вдалось ідентифікувати, належать імператорам Антоніну Пію, Марку Аврелію, Фаустині та Антоніану.

Зазначимо, що часто денарії, котрі випущені у II ст. н. е., знаходяться у житлах, які відносяться до пізнішого часу й навіть до IV ст. н. е. Цей факт ще раз підтверджує ненадійність використання монет у датуванні пам'яток римського часу.

З писемних джерел відомо, що ще у III ст. н. е. римські купці та купці з інших земель розшукували та скуповували у населення Імперії та провінцій денарії, котрі вийшли з обігу, для їх використання під час торгівлі з варварськими племенами.

Фото 61. Зразки римських денаріїв з поселення

ТОПОГРАФІЯ, ХРОНОЛОГІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПОСЕЛЕННЯ

Довжина поселення складає приблизно 700 м, збережена ширина — біля 30 м. Найбільш інтенсивно заселена середня частина урочища [Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 5]. З 36 вельбарських жител, досліджених на сьогодні, 22 виявлені у центрі урочища. Інші 14 жител знаходяться на різній відстані одне від одного вздовж всієї берегової тераси.

Враховуючи, що тепер, за нашими спостереженнями, знищено ерозією ґрунту приблизно 20—30 м берегової лінії, яка була, очевидно, не менш густо заселена, кількість жител на поселенні складала біля 100 одиниць.

Кидається у вічі відносно невеликий відсоток господарських об'єктів порівняно з житловими спорудами. Підрахунки показали, що на одне житло припадає менш, ніж 0,5 ями-погребів та 0,5 господарської споруди (табл. II). На інших вельбарських поселеннях це співвідношення дещо більше. Зокрема, на поселенні у Городку на одне житло припадало 4 ями та 3 споруди, на поселенні у Загаях — 3 ями-погреби.

Незначна в цілому кількість заглиблених господарських споруд у готів пояснюється, очевидно, своєрідним способом збереження запасів. Очевидно, на відміну від носіїв зарубинецької культури чи венедів (зубрицька культура), які зберігали продовольчі запаси у землі, готи використовували для цієї мети, здебільшого, на-

земні будівлі з легкими стінами та дахом або ж мали комори у межах житла. Судячи з плану розташування об'єктів, господарські споруди є виключно біля невеликих жител, як наземної, так і заглибленої конструкції. Проте ні в одному з випадків їх не простежено біля великих наземних будівель, а також біля напівземлянок, площа яких перевищує 20 м².

Велика кількість датуючих речей (фібули, деталі поясу, скляне намисто, шпори) дозволяє доволі обґрунтовано визначити хронологію дослідженого поселення.

Основою датування є описані вище *фібули*. Серед них фібула з високим приймачем, яка має невелику кнопку на голівці, трапецієподібний переріз спинки та три рубчасті кільця на ніжці: над і під приймачем та на ніжці знизу (рис. 43, 1). Найближчі аналогії знайдено в похованні 108 могильника Очков [Kolnik, 1965, obr. 7, 4], серед черняхівських прикрас — у зразках «городницької» серії фібул із високим приймачем [Гороховский, Гопкало, 2004, с. 118—119, 122—123, рис. 5].

Важливими є також фібули — індикатори періоду C2 (250/260—310/320) для вельбарської культури, за К. Годловським: A VI.2, орнаментована рубчастими кільцями (рис. 41, 2), аналогічна знайденою на могильнику Цецеле [Godłowski, 1970, р. 38, pl. VII, 5; Jaskanis, 1996, taf. XI, 7], та A 170 — арбалетна із суцільним приймачем та вузькою або загостреною ніжкою (рис. 43, 3), аналогічна знайденою на мо-

Таблиця II. Співвідношення жител та господарських споруд на поселеннях вельбарської культури Волині

Поселення	Житла	Господарські споруди	Ями-погреби
Хрінники	36	16	16
Городок	3	8	14
Линів	6	3	4
Боратин	11	—	14
Загаї-2	5	2	14

гильнику Цецеле [Godłowski, 1970, р. 38, pl. VII, 8; Jaskanis, 1996, taf. III, 1; XI, 4; XXII, 7].

Від другої третини — третьої чверті III ст. до, принаймні, першої чверті IV ст. на Хрінницькому поселенні використовували фібули, типові для черняхівської культури. Серед них, за класифікацією та датуваннями Є.Л. Гороховського [Гороховский, 1988], прогнуті підв'язні варіантів А 2 (рис. 41, 4, 5): А 3, А 4 (рис. 41, 6—8), Б 1 (рис. 41, 9) та двочленні підв'язні з розширеними ніжками, серії Б із ромбічними ніжками, у нашому випадку — з жалоподібною (рис. 41, 10). Аналогія останній походить з поховання 67 могильника Думанів на Середньому Дністрі, що синхронізується з центральноєвропейськими похованнями періоду С2, за К. Годловським.

Пластинчаста підв'язна фібула з корпусом майже трикутної форми та загостреною ніжкою, з утримувачем пружини, утвореним згинанням верхньої частини спинки (рис. 41, 11), подібна до застібок римської Дакії: шарнірних фібул типу 37b1a [Cociș, 2004, pl. CXIII, 1966] та підв'язних — типів 37a1b, 37a5a2, 37a5b, 37a5cd1 [Cociș, 2004, pl. CXXIX, 1788; CXXIV, 1851; CXXV, 1859; CXXXVI, 1886; CXXXVII, 1899; CXXXVIII, 1909], які датуються III ст. [Cociș, 2004, р. 163]; а також до фібул Ельбського кола — індикаторів періоду С2, за К. Годловським [Godłowski, 1970, pl. XV, 3].

Датування *bügelknopffibeln* — фібул із суцільним приймачем та кнопкою на голівці (як різновид воїнських застібок) (рис. 41, 12) визначається в межах IV — початку V ст. [Гороховский, 1988, с. 240].

Пряжки розрізняються за формою рамок: з прямокутною рамкою (рис. 42, 1) групи G типу 7, за Р. Мадидою-Легутко [Madyda-Legutko, 1987, Taf. 13], з напівкруглою рамкою (рис. 42, 5), з овальними рамками з ромбічним перерізом (рис. 42, 2, 3, 6), одна з яких супроводжувалася овальним щитком (рис. 42, 6) і є аналогічною пряжці з поховання 3 Раковецького могильника черняхівської культури. Значені пряжки мають центральноєвро-

пейське походження й датуються, починаючи від періоду В2, тобто від середини I ст. Кінцівка ремня (рис. 42, 4), аналогічна знайденій у Торсберзі, датується, за К. Раддатцем, другою половиною II — першою половиною III ст.

Знайдені на пам'ятці залізнi шпори належать до двох модифікацій: пластинчастих шпор без зацепів з пірамідальним шипом (рис. 47, 3) та пластинчастих шпор із гачком біля шипа (рис. 47, 2). Знахідки перших концентруються на Західній Україні, де, вірогідно, їх і виготовляли. Датуються вони другою — третьою чвертю IV ст. [Радюш, в печати]. Другі, пластинчасті, датуються досить широко — від рубежу ер до рубежу V — VI ст., але знайдений зразок у Хрінниках аналогічний черняхівським із поховання 148 Великої Бугаївки [Петраускас, 1999], поховання 23 з Одаї, поховання 543 з Бирлад-Валя Сяке, а також із Білорусі та Мазурії IV—V ст.

Рогові *гребені* представлені варіантами (за класифікацією Р.Г. Шишкіна [Шишкин, 1999]): I/8/С (рис. 43, 5), I/7/А (рис. 43, 1, 2, 4), II/3/А (рис. 43, 3). Аналогії цим гребеням знайдено серед інвентаря черняхівських поховань, що датуються в межах III — середини IV ст. н. е.: першому — у похованні 8 могильника Каборга, другому — у похованнях 4 і 19 могильника Ружичанка, третьому та четвертому — у похованні 33 могильника Боромля та багатьох інших. Втім, датування таких гребенів у черняхівському ареалі обмежується серединою IV ст.

Серед *намистин*, типи яких визначаються більш чи менш впевнено, можна виділити екземпляри, які характерні для ранньоримського часу, пізньоримського періоду, а також ті, що побутували у межах усього римського часу. Але серед наявних матеріалів відсутні прикраси, характерні для другої половини IV — початку V ст. [напр.: Гопкало, 2008, рис. 3.4, 65, 68, 69, 72, 74, 76, 79, 81, 86, 88, 94].

Таким чином, датуючі матеріали дозволяють визначити час функціонування поселення в межах кінця II — рубежу IV—V ст. н. е.

* * *

Порівняльний аналіз керамічних комплексів із відповідними датуючими предметами дозволив розділити цей період на три хронологічні фази, які відповідають трьом періодам у розвитку поселення.

До I фази належить 17 % від всіх виявлених житлових споруд (табл. III). Їхня хронологія визначається бронзовою кінцівкою ременя, що відноситься до третього варіанту другого типу за класифікацією Ф. Раддатца [Raddatz, 1957, s. 89]. За Раддатцом ці прикраси, як визначено вище, датуються у пониззі Вісли та у Мазурсько-

му Поозер'ї другою половиною II — першою половиною III ст. н. е. [Raddatz, 1957, s. 89]. Так само вони датуються у Сілезії, Чехії, Скандинавії [Кухаренко, 1980, с. 49; Godłowski, 1970, с. 47—48]. Цим же часом датуються дві трубчасті намистини з житла 99 (табл. 42, 10, 11). Одна з них має реберчасту циліндричну форму й виготовлена із сіро-блакитного скла технікою витягування з додатковим формуванням. Друга намистина циліндрична, з безбарвного прозорого скла зі слабким сіро-блакитним відтінком із трьома поздовжніми стрічками (табл. 42, 11).

Таблиця III. Хронологічне співвідношення жител селища

Фаза	Житло, №	II ст. н. е.			III ст. н. е.			IV ст. н. е.			Тип житла (н/з, п/з)
I фаза B ₂ /C ₁	29a										п/з
	32										п/з
	33										п/з
	99										п/з
	107										п/з
	116										п/з
II фаза C ₂ /C ₃	4										п/з
	9										п/з
	11										н/з
	13										п/з
	16										п/з
	25										п/з
	18										п/з
	29										п/з
	40										н/з
	41										п/з
	43										н/з
	45										н/з
	48										н/з
	50										н/з
	47										н/з
	67										п/з
	79										п/з
	85										п/з
	86										п/з
	90										п/з
	100										п/з
	103										п/з
	105										п/з
	109										п/з
	111										п/з
	114										п/з
III фаза D ₁	30										п/з
	54										п/з

Такі прикраси широко відомі на території Європейського Барбарікуму й датуються від стадії B2—C1 [Tempelmann-Mączynska, 1985, s. 42, 45, 90].

До стадії B2—C1 можна віднести також трьохскладовий кістяний гребінь з дугоподібною спинкою з житла 32 (рис. 43, 2). За класифікацією Р.Г. Шишкіна дата гребенів цього типу визначається співвідношенням висоти спинки до її ширини. Чим менше це співвідношення, тим більш рання дата гребеня. За цим показником, а також за шириною (12 см) гребінь із житла 32 можна віднести до першої половини III ст. н. е. [Шишкін, 2002, с. 244].

У житлах 32 та 99, де знайдені ці датуючі предмети, знаходилась виключно ліпна кераміка. На цій підставі, до першої фази існування поселення ми відносимо всі інші об'єкти, в яких відсутня гончарна кераміка черняхівського типу (табл. III).

Крім типово вельбарських форм, у житлах фази I є посудини, що мають аналогії у пшеворській культурі. Це близькі до банкоподібних за формою, слабопрофільовані та опуклобкові горщики, S-подібні миски та невеликі, добре профільовані кухлики з масивними ручками.

Житлами цього періоду були виключно напівземлянки прямокутної форми із заокругленими кутами (човникоподібні) та великою кількістю стовпових ям по периметру стін або посередині долівки, що, можливо, свідчить про стовпово-плотову конструкцію стін.

До фази II існування поселення належать 73 % від всіх виявлених житлових споруд. У цих житлах містився ліпний вельбарський і гончарний посуд черняхівського типу. У більшості об'єктів ліпний посуд переважав, в деяких — кількість ліпної та кружальної кераміки була однаковою.

Ця фаза розвитку поселення характеризується великою кількістю індивідуальних знахідок. Це, у першу чергу, срібні, бронзові, залізні двочленні фібули підв'язної конструкції групи VI за О. Альмгреном: бронзові фібули з накладними рубчастими кільцями на перегині ніжки в дужку й при пружині на верхньому кін-

ці дужки, фібули з високим приймачем (житло 86) (табл. 37, 18).

До цього ж часу можна зарахувати кілька кістяних гребенів двоскладової конструкції з дугоподібними спинками, всі срібні та мідні денарії (імператорів Антоніна Пія, Марка Аврелія, Антоніана, Фаустини, Гальби) (фото 61) залізні та бронзові пряжки, вістря стріл, тощо.

Житлами цього часу на поселенні були напівземлянки або споруди зі злегка заглибленою у материк долівкою, стовпово-каркасною та зрубною конструкцією стін. Усередині кількох жител знаходились вогнища відкритого типу з кам'яною вимосткою або без неї, деколи на материковому останці або ж у заглибленні. У кількох житлах біля стін були материкові останці-лежанки.

Новою рисою поселення цього часу є наявність жител наземного типу зі стовповою конструкцією стін, які облицьовували дошками, дерев'яними брусами та обмазували глиною. Причому це були довгі житла типу «*Stallhaus*» — великі, прямокутні споруди, або ж звичайних розмірів однокамерні будівлі квадратної чи прямокутної форми. Усередині жител розміщено потужне вогнище, черінь якого вимощений шаром черепків чи каміння, або підсипаний глиною. Присутність цих жител, невідомих раніше на поселенні, свідчить про появу тут нових людей з новими культурними традиціями (більш досконалі способи житлобудівництва, велика кількість імпорту з черняхівського середовища, у тому числі широке використання у господарстві гончарного посуду). У ряді великих будівель наземного типу не зафіксовано характерних для житла ознак. Вони мали, очевидно, господарське або общинне призначення.

До фази III функціонування поселення належить лише кілька житлових об'єктів, що свідчить про його занепад. Характерною рисою об'єктів третьої фази є наявність у керамічному комплексі переважно гончарної кераміки (від 72 до 86 %), властивої для пізнього етапу черняхівської культури. Посуд добре випалений, переважно з домішкою крупнозернистого

піску й шорсткою поверхнею. Серед горщиків переважають посудини з потовщеними вінцями. Багато глеків та піфосів. У кожному з об'єктів присутні також великі гончарні посудини з масивними, широкими горизонтальними вінцями (табл. 29, 1; 62, 3; 68, 11; 84, 8).

За спостереженнями В.Д. Барана, такі посудини з'являються на черняхівських пам'ятках не раніше IV ст. н. е. [Баран, 1981, с. 92].

Добрими хронологічними показниками цього часу є шпора пластинчатого типу IV—V ст. н. е., що датується за аналогіями у черняхівській культурі, та бронзова фібула, знайдена біля млинової споруди, з грибоподібним гудзиком на головці. Остання належить до типу *bügelknopffibeln* і датується, як зазначалося вище, у цілому IV — початком V ст. н. е. [Амброз, 1966, с. 78].

Час IV ст. н. е. на поселенні діагностує також підв'язна фібула із загостреною ніжкою (табл. 35, 5).

Обидва житла, що відносяться до заключної фази функціонування поселення, були напівземлянками.

Виходячи з наявних матеріалів, цілком очевидно, що поселення як торговий, культовий та, можливо, політичний центр готів приблизно в середині IV ст. перестало існувати. Більша частина його мешканців, очевидно, покинула свої домівки. Кілька сімей, що залишилися на поселенні, утворили невеликий хутір, втративши зв'язки з торговими центрами. Вони могли не мати можливостей отримувати імпорتنі речі, окрім кераміки, яка була, вірогідно, доступнішим товаром.

Розглянемо планіграфію виявлених житлових об'єктів за фазами.

Житла фази I не побудовані за якоюсь системою. Вони розкидані по всій площі поселення без видимого порядку. Ні одне з цих жител не має господарських будівель.

Так само розкидані три житла фази III поселення.

Зате, дуже чітким і організованим є простір поселення фази II, тобто в період із другої половини III ст. до середини

IV ст. н. е. Переважна більшість жител цього періоду сконцентрована у середній частині берегової тераси, яка заокругленим виступом врізається в річкову долину. Її розміри складають у ширину 205 м, а у глибину 40 м (рис. 18).

Ця ділянка чітко поділяється на три частини з різною системою забудови — північну й південну, між якими є незабудований простір, та прибережну. Основою забудови південної частини була вулиця шириною до 8 м, яка складалася з двох рядів жител. Відстань між житлами у рядах складала до 4 м. Вулиця тягнулася від берега річки вглиб поля на 40 м (рис. 18).

Умовно цю частину поселення можна назвати «ремісничою». Саме на цій ділянці знайдено більшість фібул, поясних пряжок, прясел, ножів. Тут виявлено скарб із 9 глиняних лячок, сильно пропалених, які використовували в ювелірному виробництві, а також більшість залізних ножів, срібні денарії, залізні ножиці, кістяні гребені, рибальські гачки, проколки. У 6 м на південь від вулиці розташована майстерня по розпилюванню та обробці рогу.

Основою забудови північної частини поселення був культовий майдан із глиняним капищем у центрі. Форма майдану майже прямокутна, розміри 15 × 20 м. З чотирьох сторін капища, у 6—10 м від його країв розташовані житла. Зі сторони берега це були великі наземні будівлі каркасно-стовпової конструкції з високими стінами та потужним стаціонарним вогнищем всередині, а зі сторони поля — великі та глибокі землянки зі складним внутрішнім інтер'єром (приступки, прилавки). Вхід у всіх житлах був зі сторони капища. У наземних житлах він позначений стовповими ямами, а у землянках — материковим виступом-порогом.

Означені вище дві частини поселення розділені між собою значним незабудованим простором.

На прибережній частині поселення, що тягнеться вздовж берегової лінії, розташовані окремі двори, утворені житлом та кількома господарськими спорудами

біля нього, або житла типу *Stallhaus*, які тяжіють до ремісничої або культової частини поселення. Такими є житло 48 наземного типу із трьома господарськими ямами поряд; житло 45 такого ж типу з трьома господарськими ямами поряд та двома господарськими спорудами. Тут виділяється також житло 16 заглибленого типу із двома спорудами та двома ямами; напівземлянкове житло 50 із трьома ямами поруч; житло 40 із господарською ямою і житло 85 із двома господарськими ямами та двома спорудами.

Таким чином, можна констатувати, що протягом фази І пам'ятка була рядовим поселенням готів, аналогічним десяткам інших, виявлених на Волині.

З середини III ст. н. е. поселення трансформується у великий міжплемінний торгово-ремісничий та культовий осередок готського народу, що проживав у басейні р. Стир, а можливо й на більш широких територіях.

У той час на поселенні існувало, враховуючи знищену ерозією ділянку, не менше 40 жител, а отже, більше 200 мешканців. Основною господарською одиницею поселення був двір, який належав, очевидно, одній сім'ї. Це дає підстави припустити, що поселення було створене десятками таких сімей і складало територіальну общину. В якийсь час на поселенні з'являється група людей, які будують свої будівлі двома рядами, що тягнуться від річки вглиб поля. На підставі отриманих археологічних даних, можна стверджувати, що це були ювеліри та майстри по обробці рогу та шкіри, воїни та вершники.

Вище ми зазначали таку особливість поселення, як наявність великих наземних споруд стовпової конструкції, що не мали ознак житлового приміщення. Це були, можливо, торгові склади для зберігання великої кількості товарів (зерна, продуктів тваринництва, промислів тощо).

Ще однією властивістю, яка підкреслює особливий статус поселення у Хрінниках серед пам'яток готів на Волині є наявність у керамічному комплексі великої кількості гончарного посуду. Якщо на

рядових поселеннях (Боратин, Городок, Линів, Загаї-2) кількість такої кераміки в об'єктах не перевищує 6 %, то у Хрінниках складає від 30 % до 85 %. Причому серед гончарної кераміки переважають вишукані форми, зокрема, миски, глеки. Помітну кількість складають піфоси — посуд, що набув широкого вжитку у IV ст. переважно у Подністров'ї. До цього переліку треба додати також значну кількість уламків амфор, що свідчить про наявність у жителів поселення товарів, привезених із римських провінцій або античних центрів Північного Причорномор'я. Споживання цього товару, у свою чергу, дає підстави висловити думку про високий рівень культури та побуту готських общин у Хрінниках, у порівнянні з мешканцями інших поселень Волині.

Додамо до цього переліку також фібули, шпори, намисто, червонолаковий посуд знайдені у культурному шарі, в об'єктах поселення та обриві берега. Нами нараховано більше 100 екземплярів фібул, виготовлених із заліза, бронзи, а також високоякісного срібла, 5 екземплярів шпор, більше 50 намистин, понад 10 срібних та мідних римських монет.

Ці знахідки можуть свідчити не лише про велику кількість людей, що проживали на поселенні протягом III—IV ст., але й про їх елітний статус та тісні відносини з римським культурним середовищем.

Про зв'язки волинських готів із римськими провінціями свідчать численні готські скарби з римськими прикрасами та деталями кінської зброї. Прямим доказом впливу античної культури на окремих мешканців поселення у Хрінниках є наявність житлового приміщення з вівтарем, присвяченим античному богу Сарапісу, і фігурка самого божества [Козак, 2006, с. 60—65]

Отже, можна допустити, що на територію Волині та власне Хрінницьке поселення, зручним шляхом по Стиру через Подністров'я й Подніпров'я з Подунав'я, через Прип'ять і Повіслення з Прибалтики проникали купецькі експедиції з відповідним товаром (срібло, залізо, монети, вино, прикраси тощо). Натомість, з нав-

колишніх земель у цей центр завозились місцеві товари сільськогосподарського виробництва, мисливства, рибальства (зерно, мед, віск, дьоготь, вироби з дерева). Ці товари могли зберігати у спеціальних приміщеннях-складах, виявлених при археологічних дослідженнях. Їх власниками, ймовірно, були відносно заможні люди, купці і воїни-професіонали, які вільно користувалися досягненнями античної культури або були ознайомлені з нею під час перебування на землях імперії. Це припущення підтверджується виявленням кількох просторих дерев'яних заглиблених і наземних жител із дощатою підлогою, спеціально облаштованими опалювальними спорудами та характерними знахідками — срібними та мідними денаріями, фрагментами купецького ланцюга, античної кераміки та скла.

Цілком очевидно, що саме на базі функціонування торгово-ремісничого центру, на поселенні виник також унікальний, культово-релігійний центр, який обслуговував велику кількість готської людності.

Очевидно, що жертovníк доглядали спеціально обізнані люди, які мешкали у чотирьох житлових приміщеннях, що оточували жертovníк з усіх боків.

Цікаво зазначити, що досліджуване нами поселення оточене з усіх боків невеликими готськими селищами, розташованими приблизно в 5—8 км від нього. Можливо, вони створювали своєрідне оборонне кільце навколо важливого для готів торгово-ремісничого та культового центру.

Археологічні дослідження свідчать про занепад поселення як торгово-ремісничого й культового центру в другій половині — кінці IV ст. н. е.

У той період на поселенні залишилось кілька сімей, побут і культура яких не відрізнялись від інших вельбарських общин на Волині.

Причиною занепаду поселення у Хрінниках, як і вельбарської культури в цілому, є військово-політичне становище, яке склалося на землях України після 375 р. Його показниками є експансія гунів, розгром ними готських військово-політичних об'єднань, з яких складалася, так звана, «державна Германаріха», розрив торгових шляхів та контактів з античним світом, і, як наслідок, відхід основної маси готського населення в Подунав'я й далі в Південно-Західну й Західну Європу та, частково, у Крим.

Свідченням тривожного становища в готських об'єднаннях на Волині в цей час є наявність порівняно великої кількості скарбів (Бранівський, Борочицький, Ласківський, Качинський тощо). До їх складу входила велика кількість дорогоцінних речей, награвованих під час походів готів на територію Римської імперії [Козак, 1995, с. 50—66; 1999].

Безумовно, частина готів, очевидно, найбільш активна, покинула Волинь. Інша ж частина залишилась на місці, частково відійшла у північніші регіони Полісся та була асимільована слов'янами. Цілком вірогідно, що з цією частиною асимільованих готів можна пов'язувати наявність у ранньосередньовічному слов'янському керамічному комплексі близьких до вельбарських і пшеворських горщиків із загнутими всередину плічками та невиділеними вінцями, появу на Поліссі «довгих будинків» типу *Stallhaus*, поширених у вельбарській культурі. Такі житла ще сьогодні можна зустріти на Волині. Саме ці готи могли передати у мову слов'ян такі поняття як «князь», «меч», «хліб», «плуг», «котел», «щит», «стайня» і багато інших [Фасмер, 1986—1987; Топоров, 1982, с. 117—263].

При цьому зазначимо, що в готській мові відсутні слов'янські мовні елементи, що вказує на прям асимілятивних процесів.

ТАБЛИЦІ ДО РОЗДІЛУ III

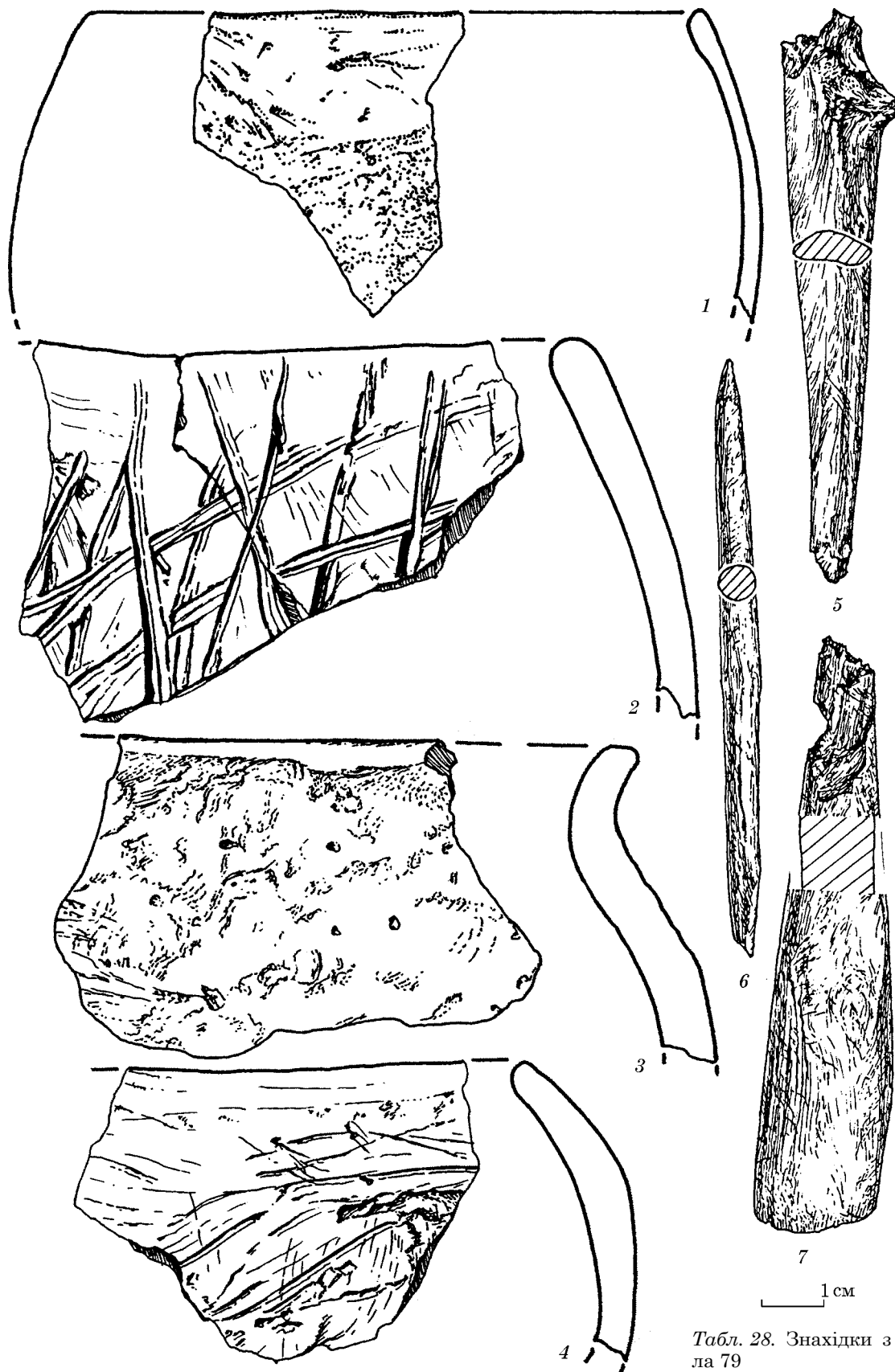

Табл. 28. Знахідки з жит-
ла 79

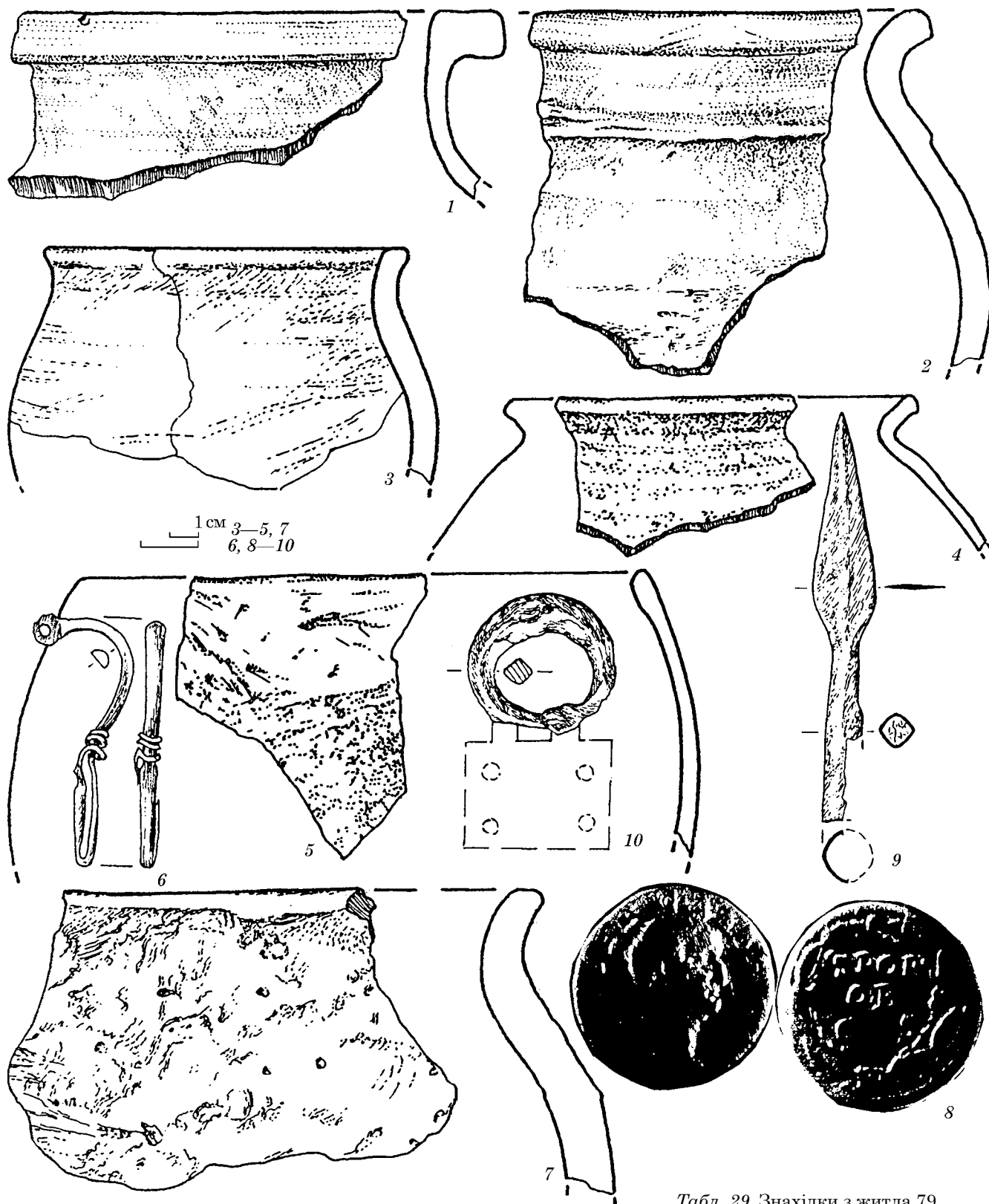

Табл. 29. Знахідки з житла 79

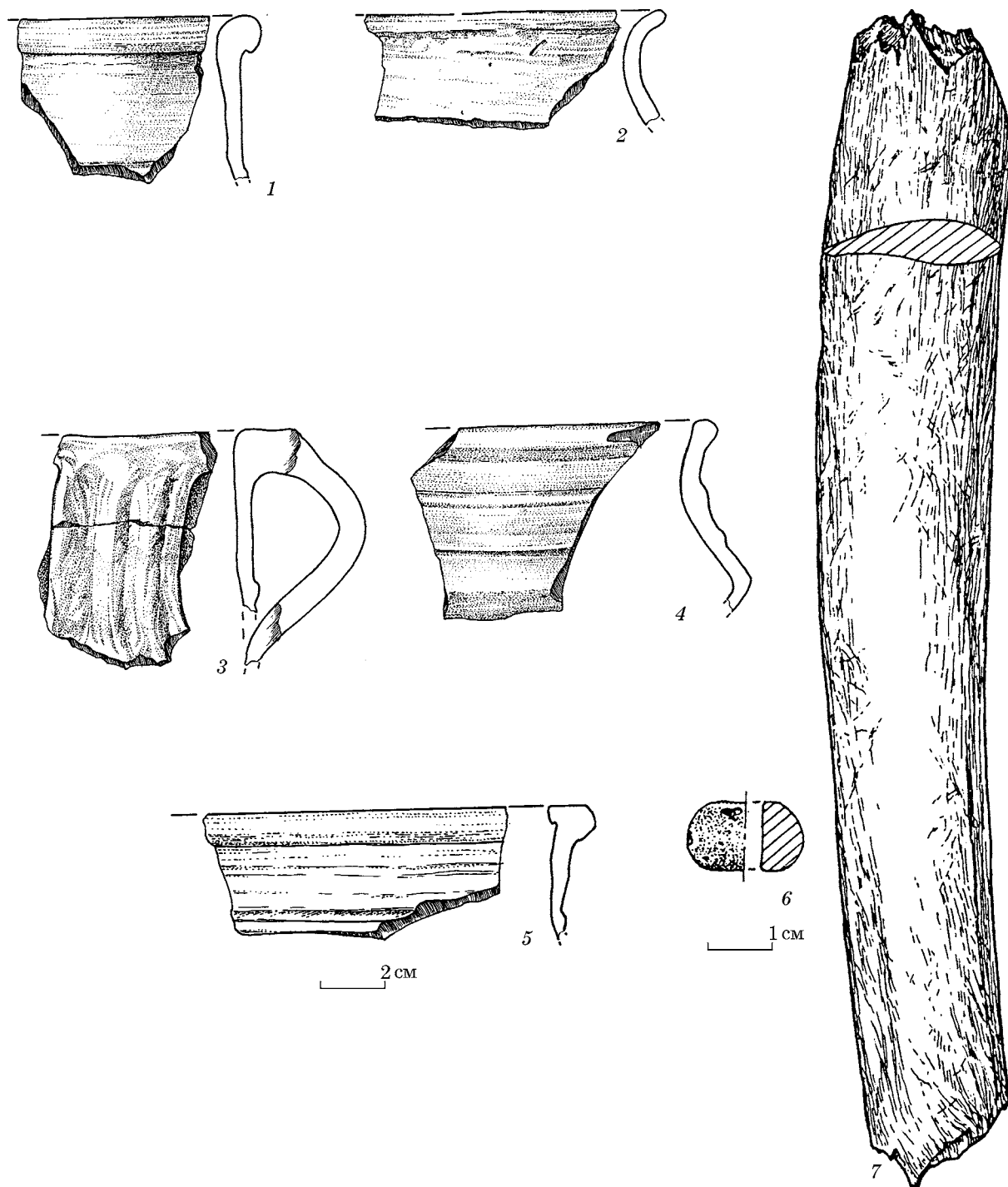

Табл. 30. Знахідки з житла 79

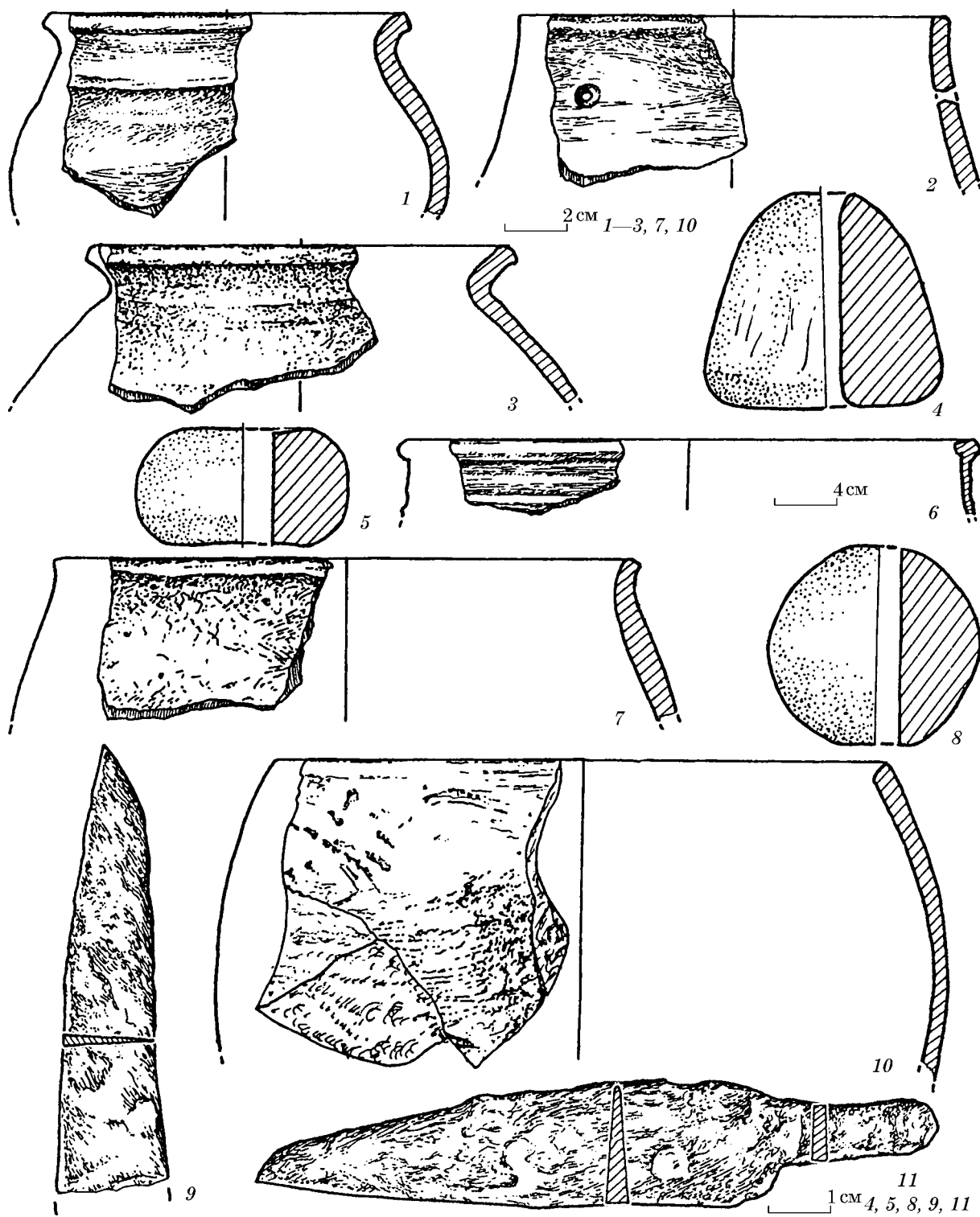

Табл. 31. Знахідки з житла 79

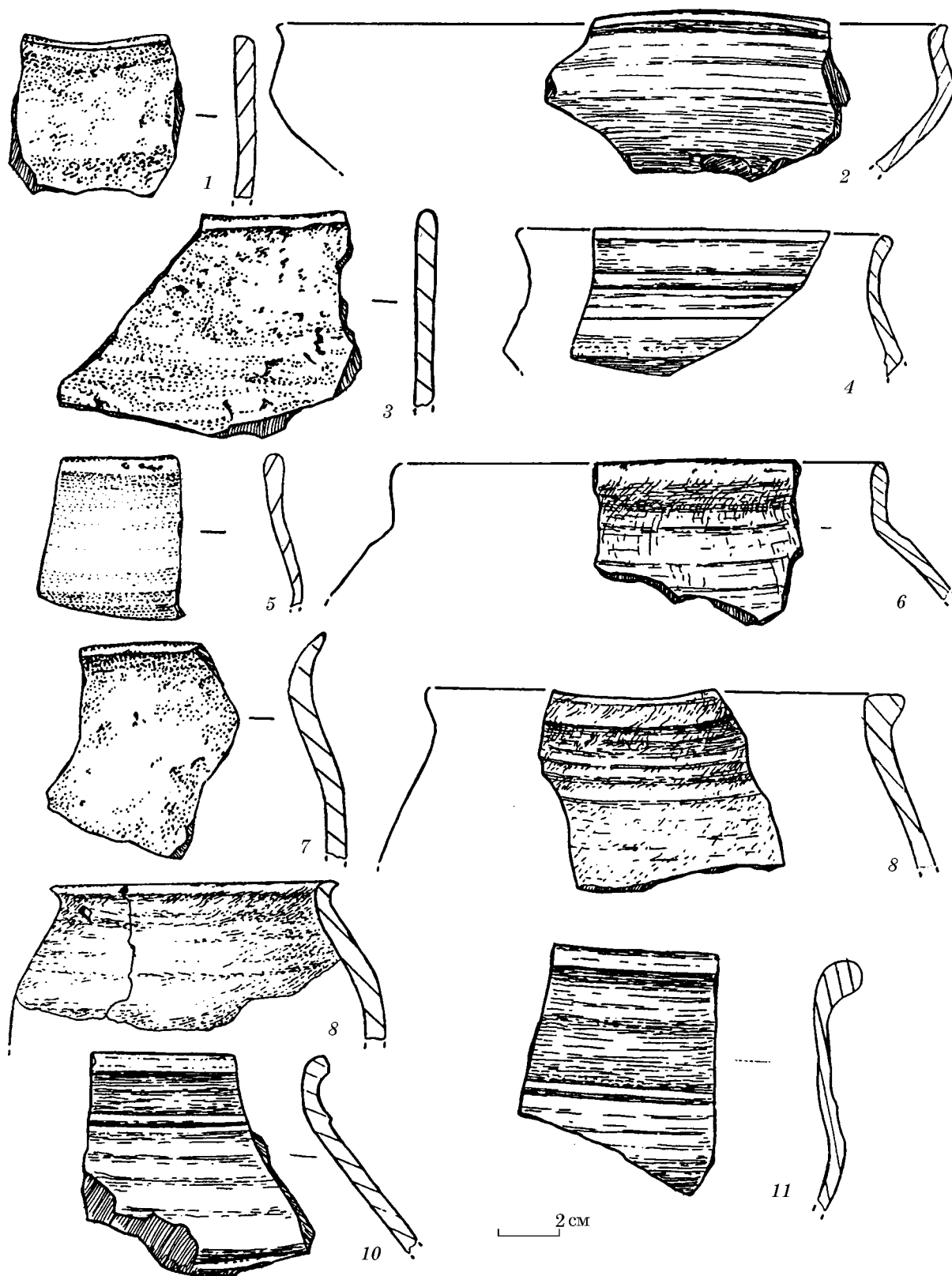

Табл. 32. Знахідки з житла 79

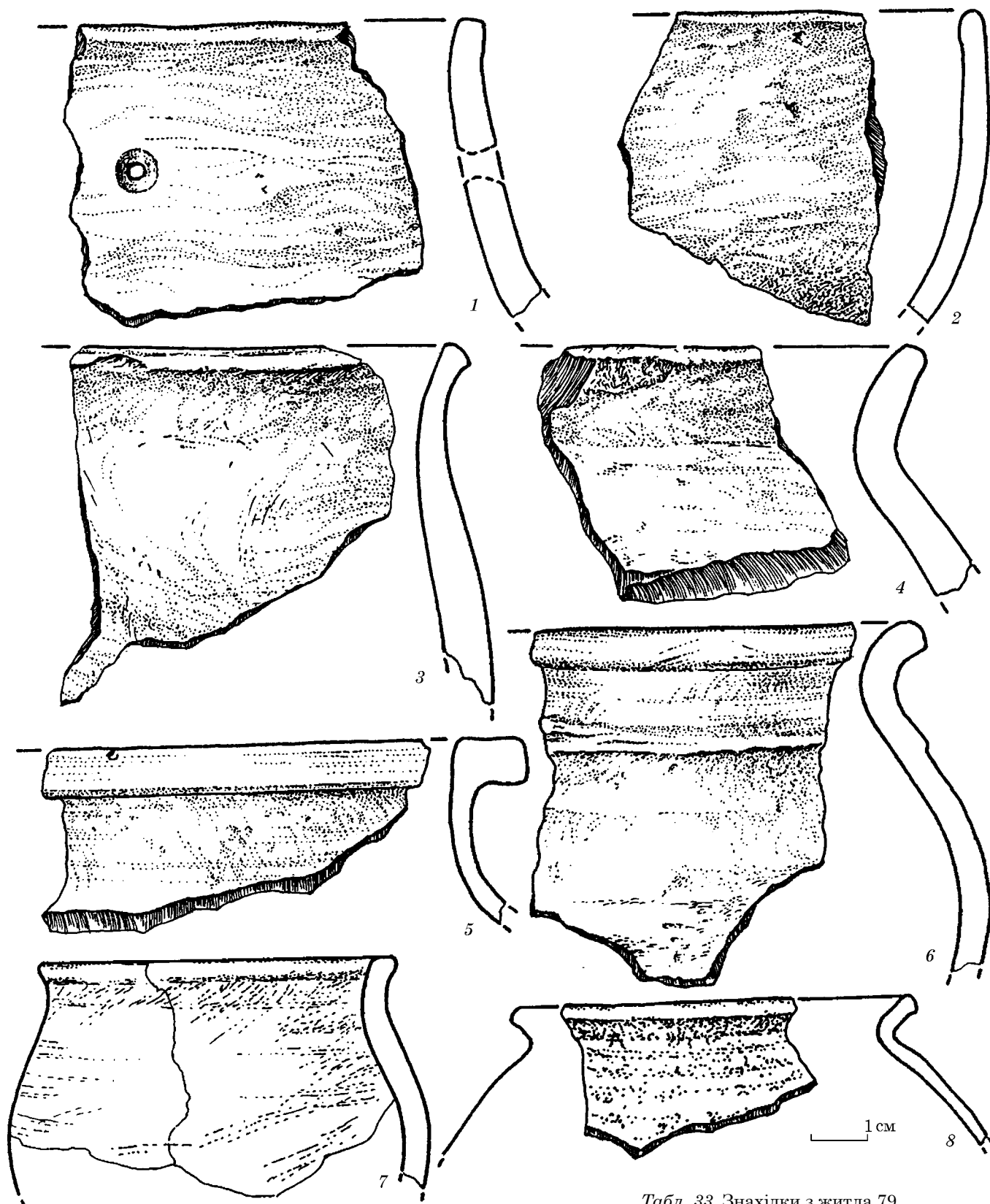

Табл. 33. Знахідки з житла 79

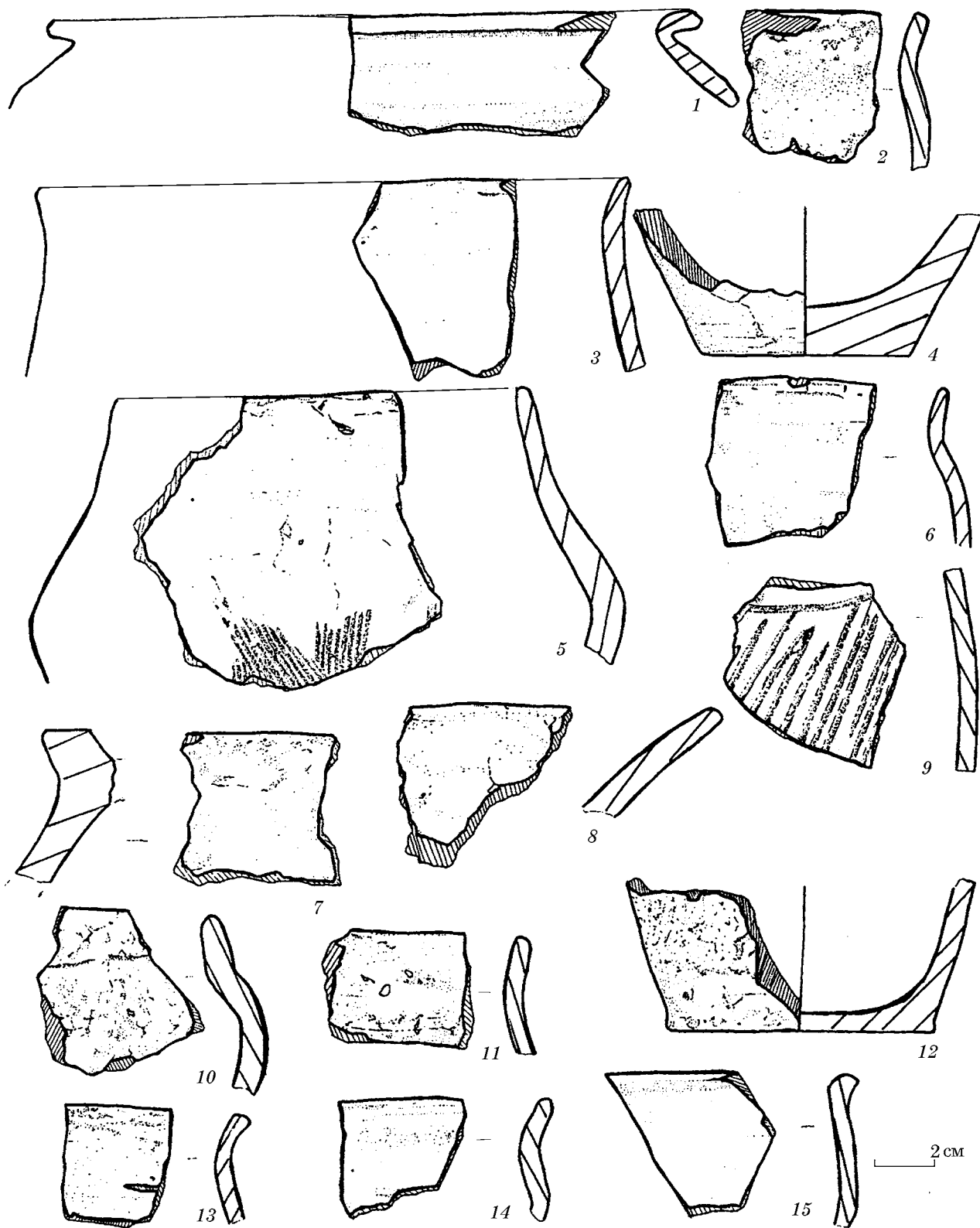

Табл. 34. Знахідки з житла 85

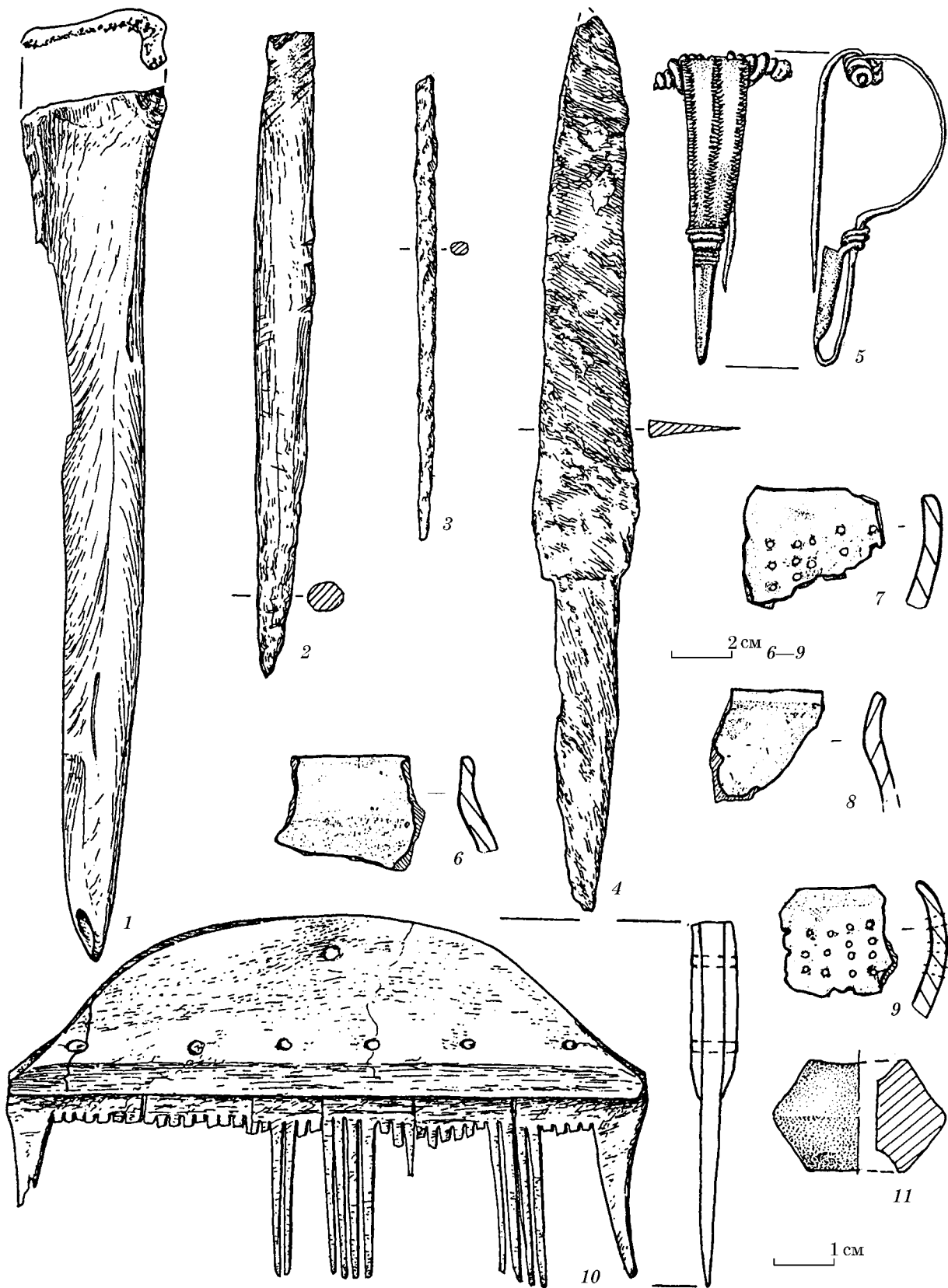

Табл. 35. Знахідки з житла 85

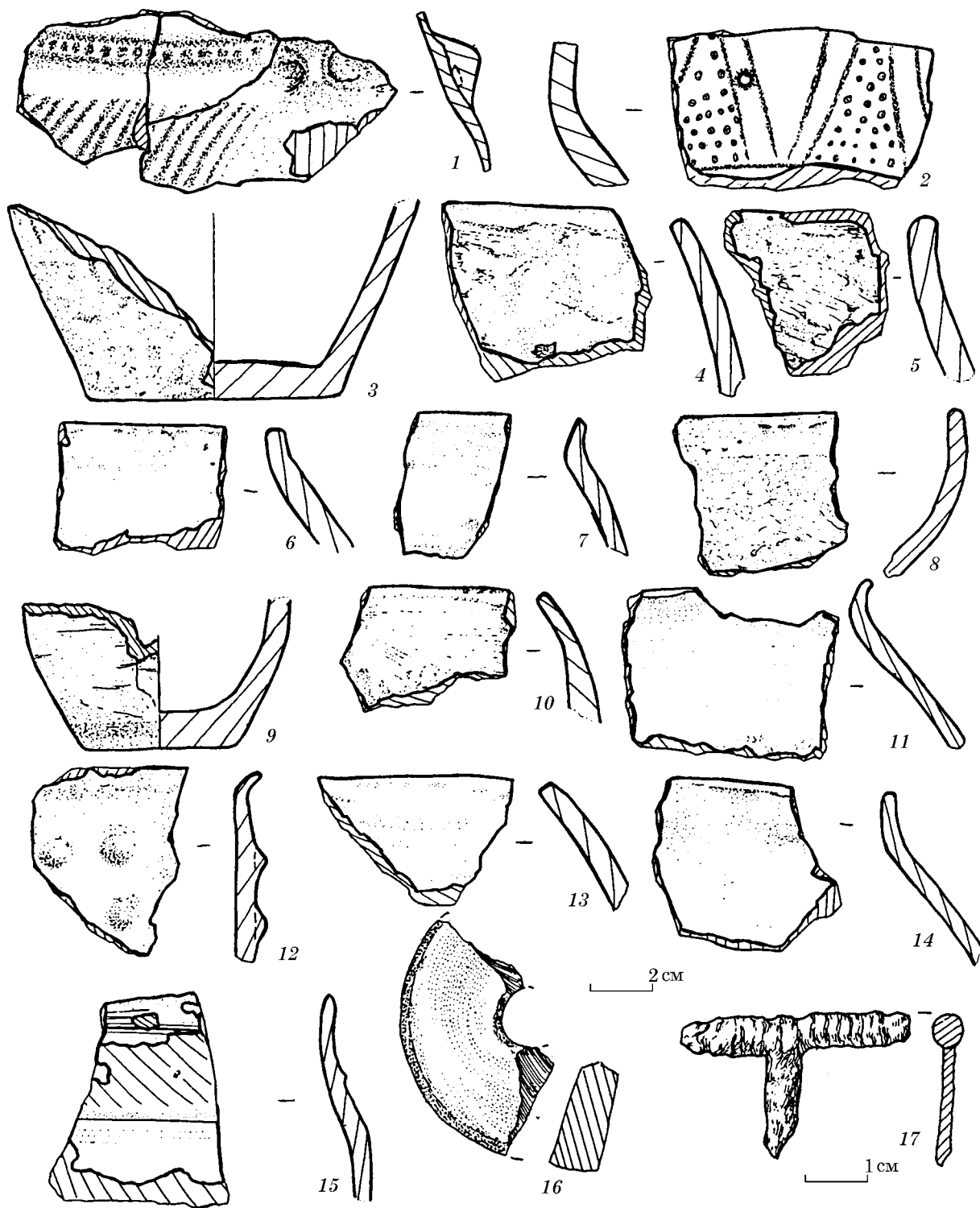

Табл. 36. Знахідки з житла 86

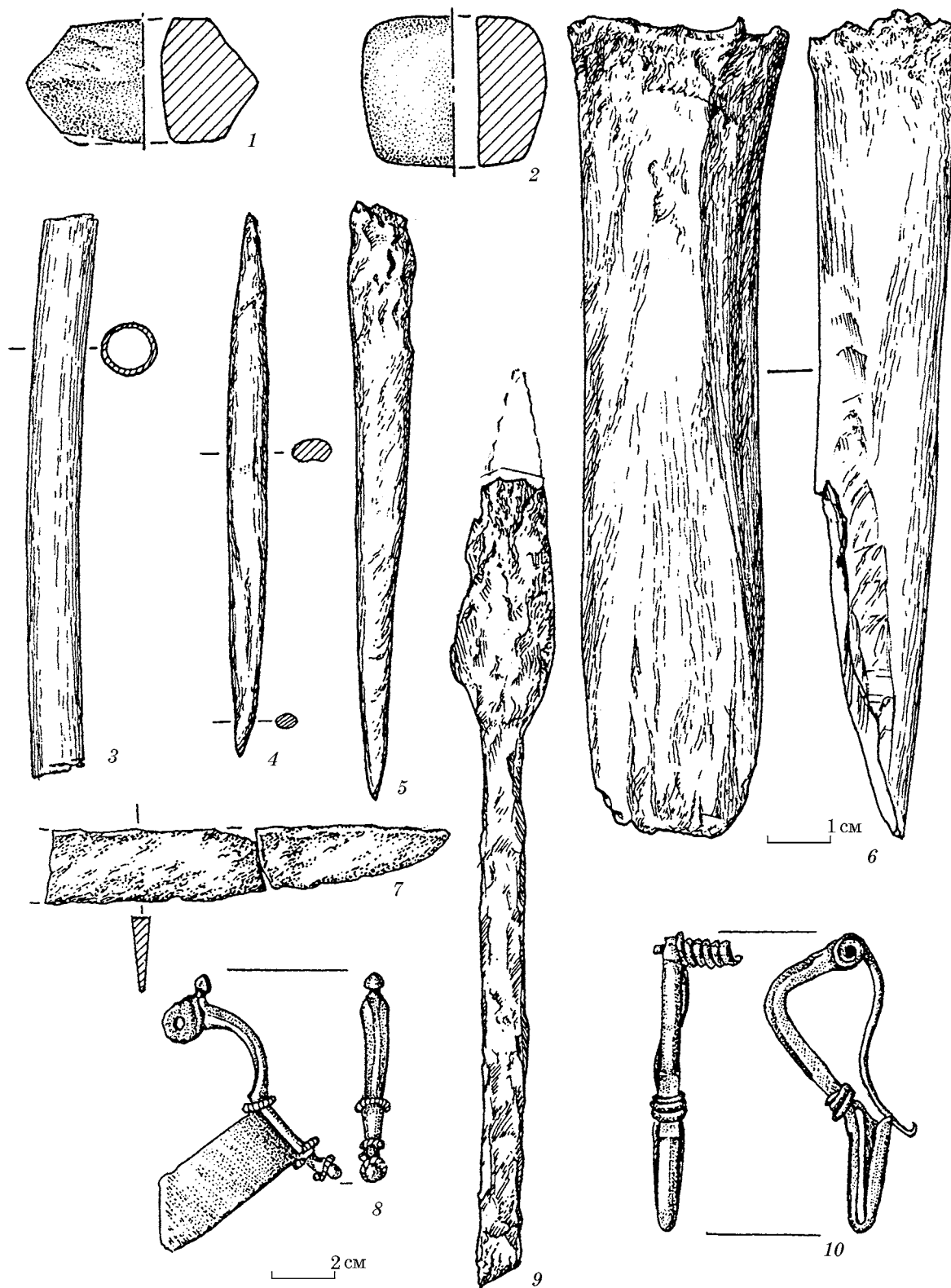

Табл. 37. Знахідки з житла 86

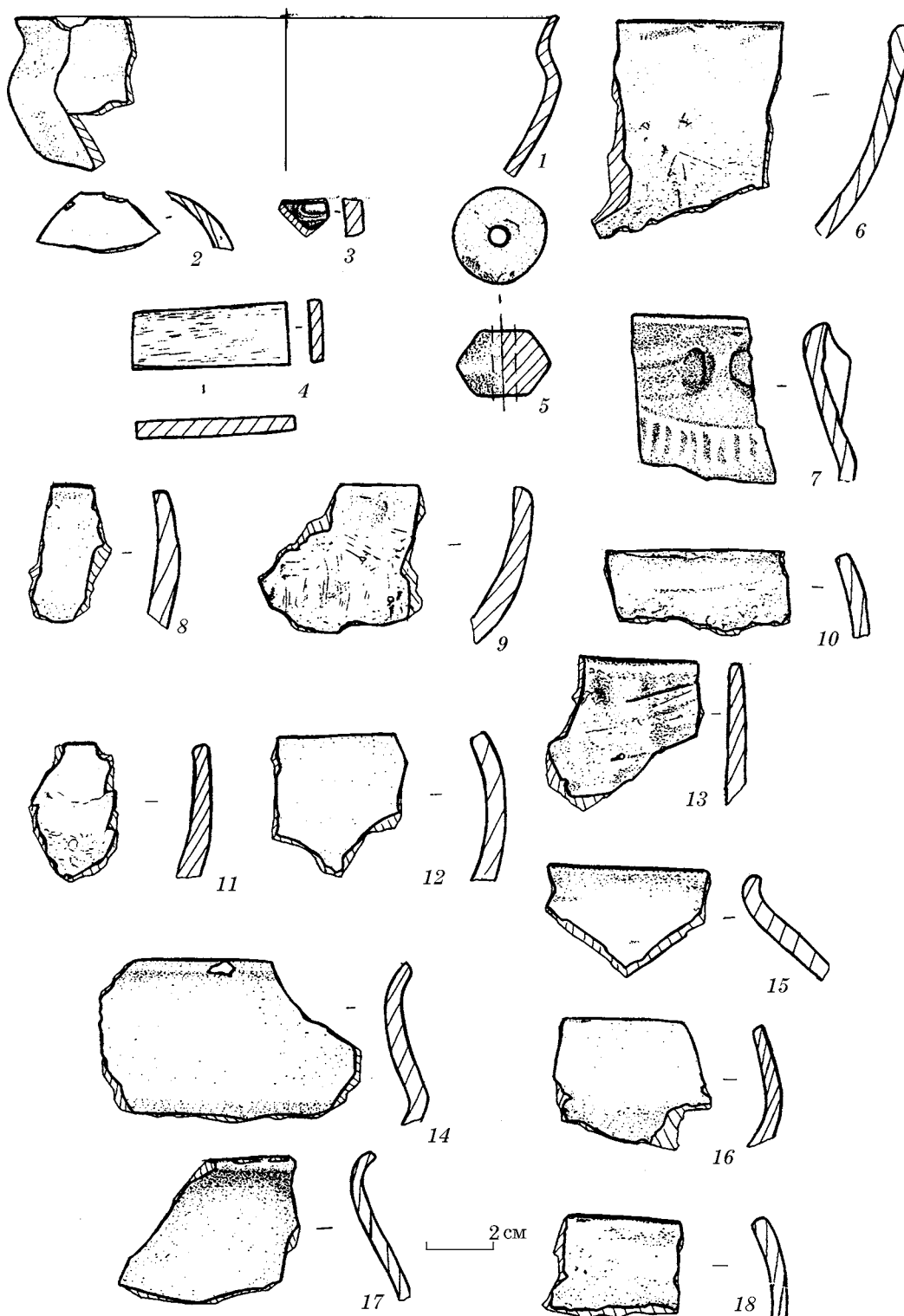

Табл. 38. Знахідки з житла 90

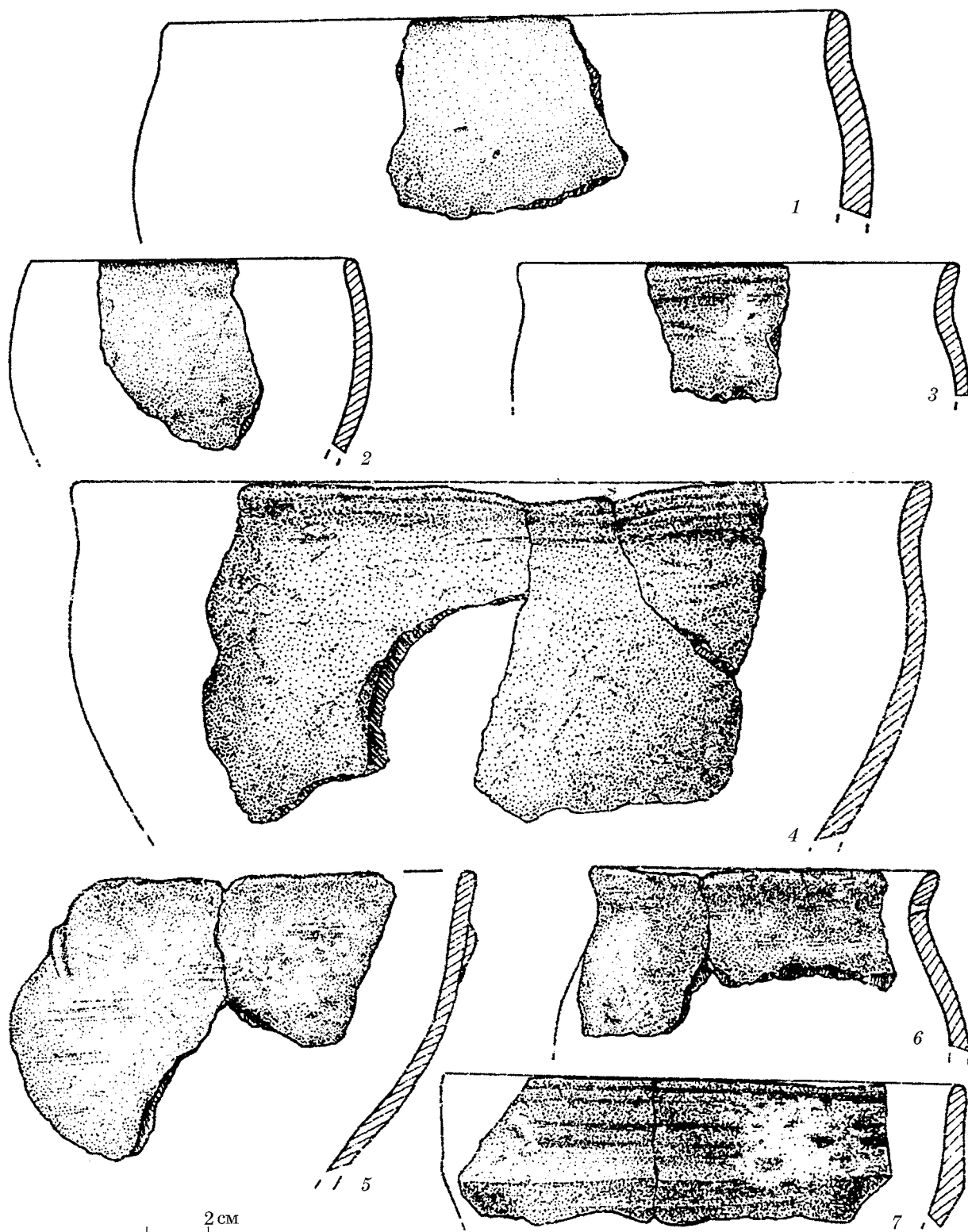

Табл. 39. Ліпний посуд з житла 90

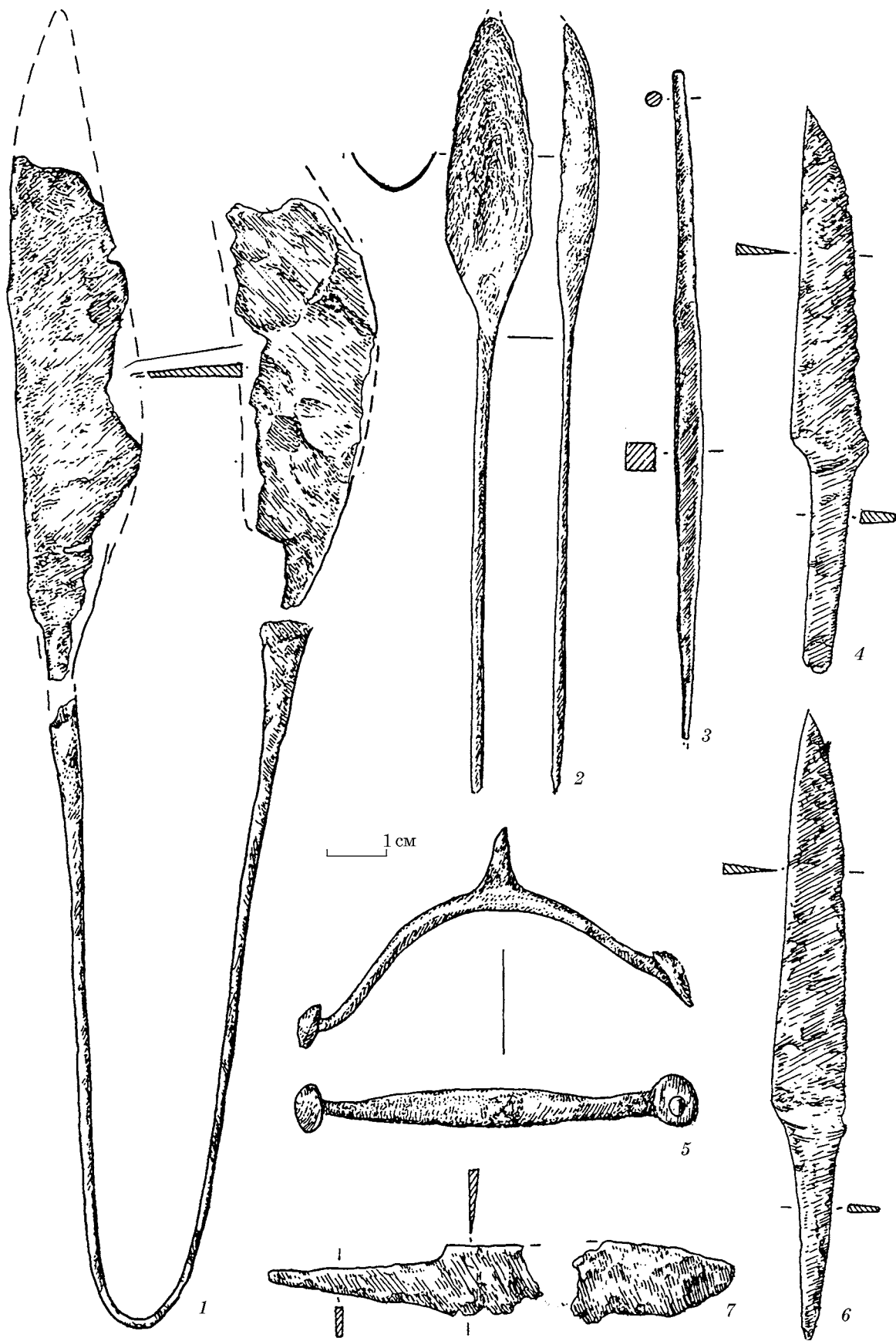

Табл. 40. Знахідки з житла 90 (2, 3); культурного шару (1, 4, 6, 7); господарської ями 100 (5)

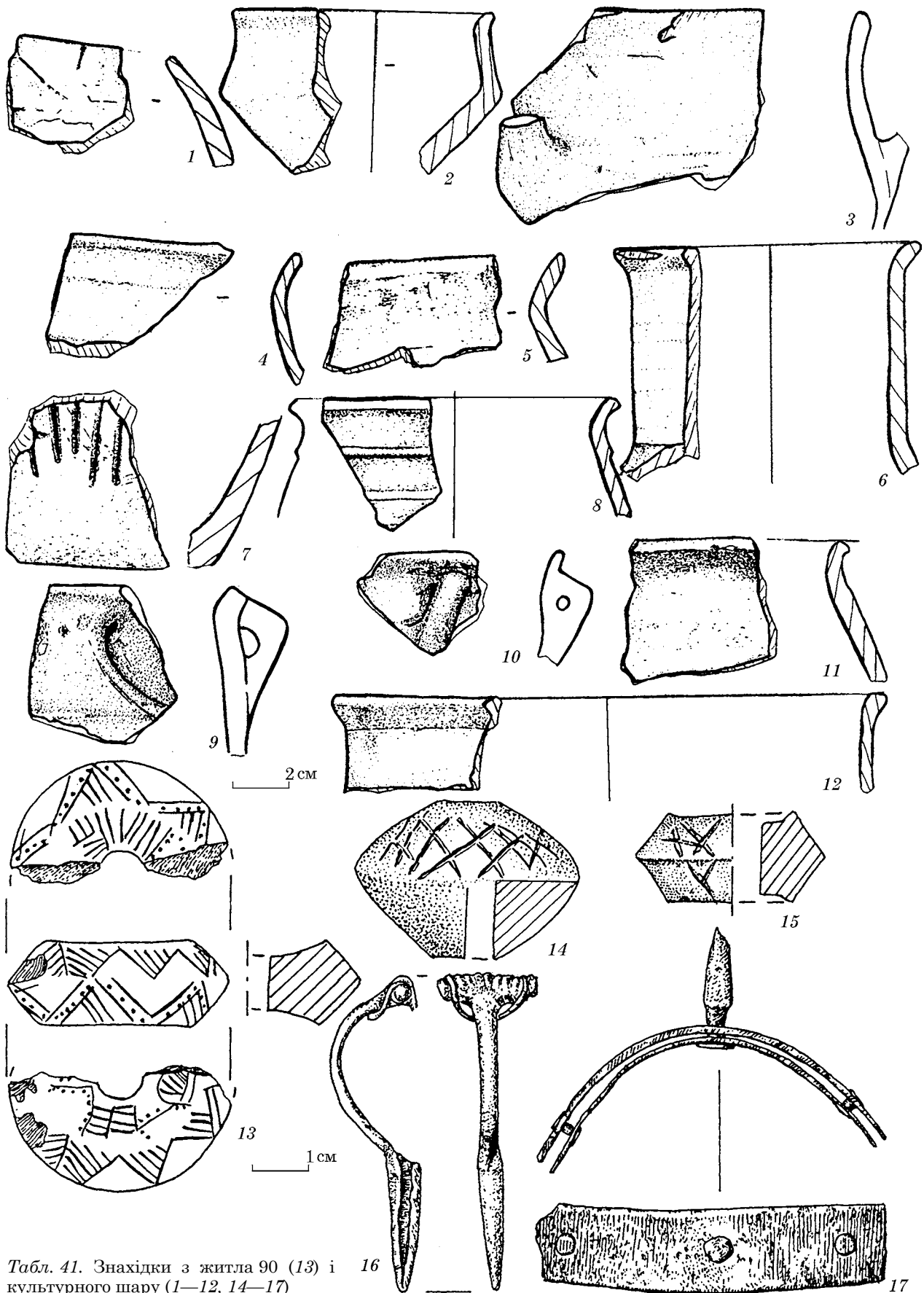

Табл. 41. Знахідки з житла 90 (13) і 16 культурного шару (1—12, 14—17)

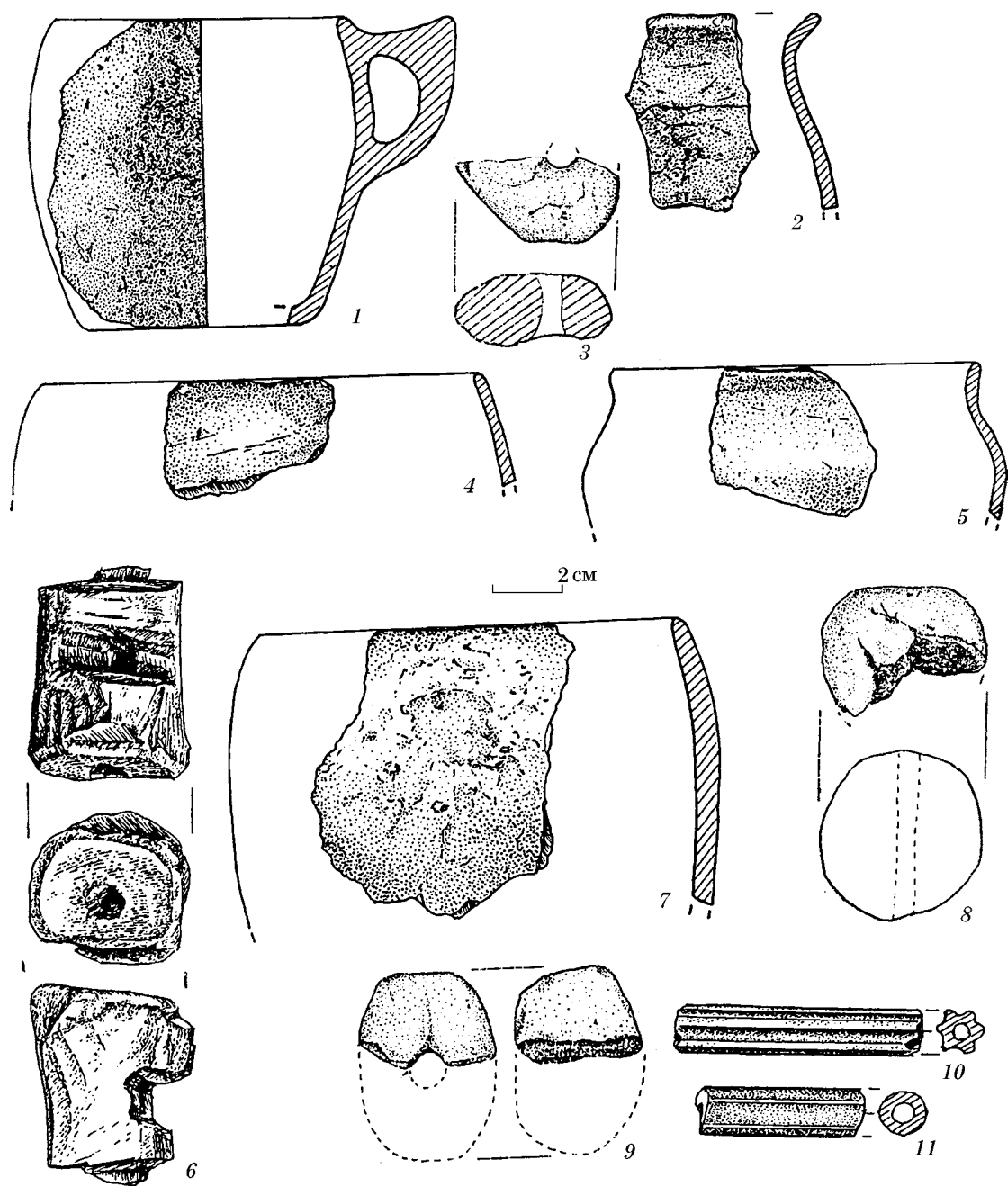

Табл. 42. Знахідки з житла 99 (1—11)

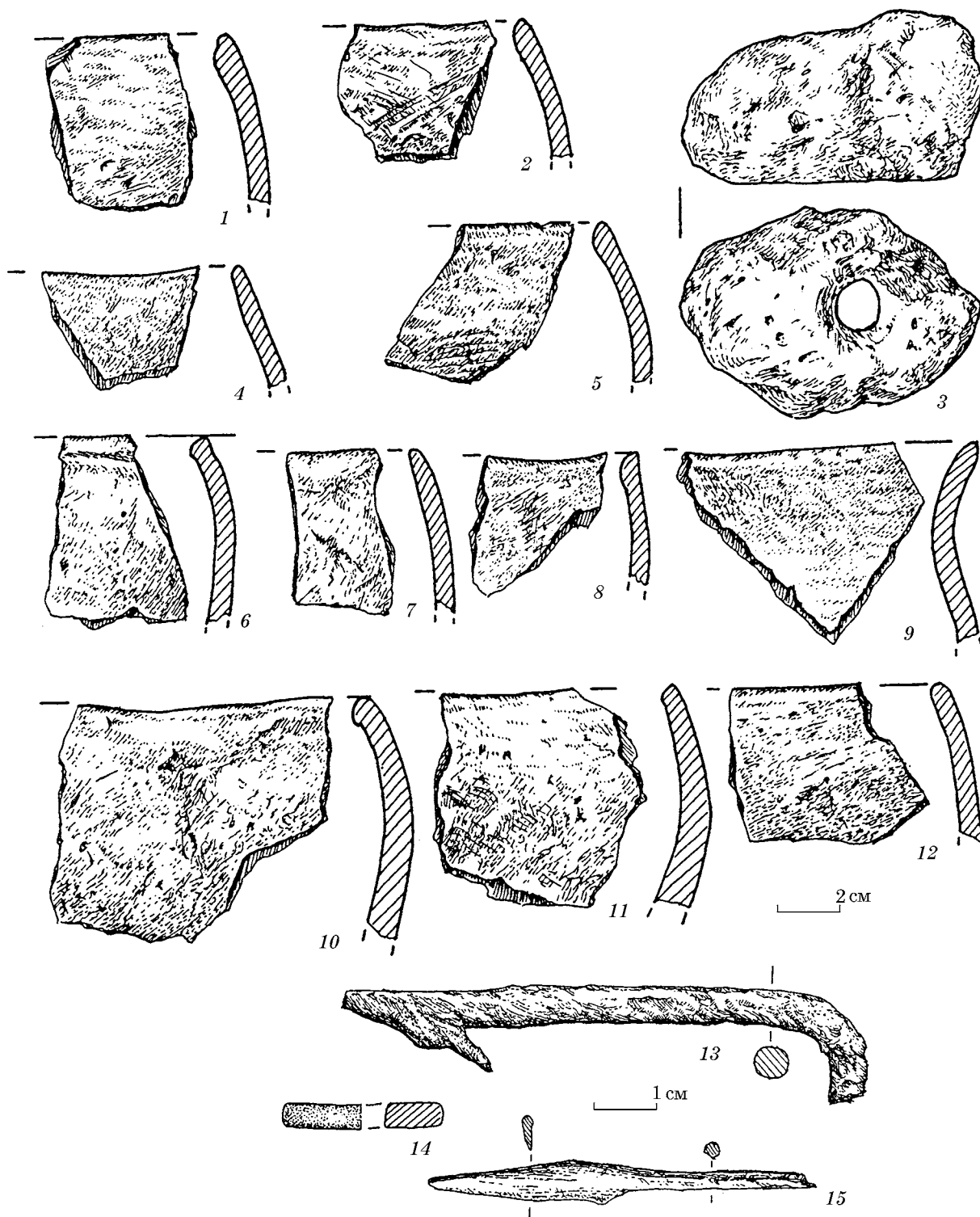

Табл. 43. Знахідки з житла 100

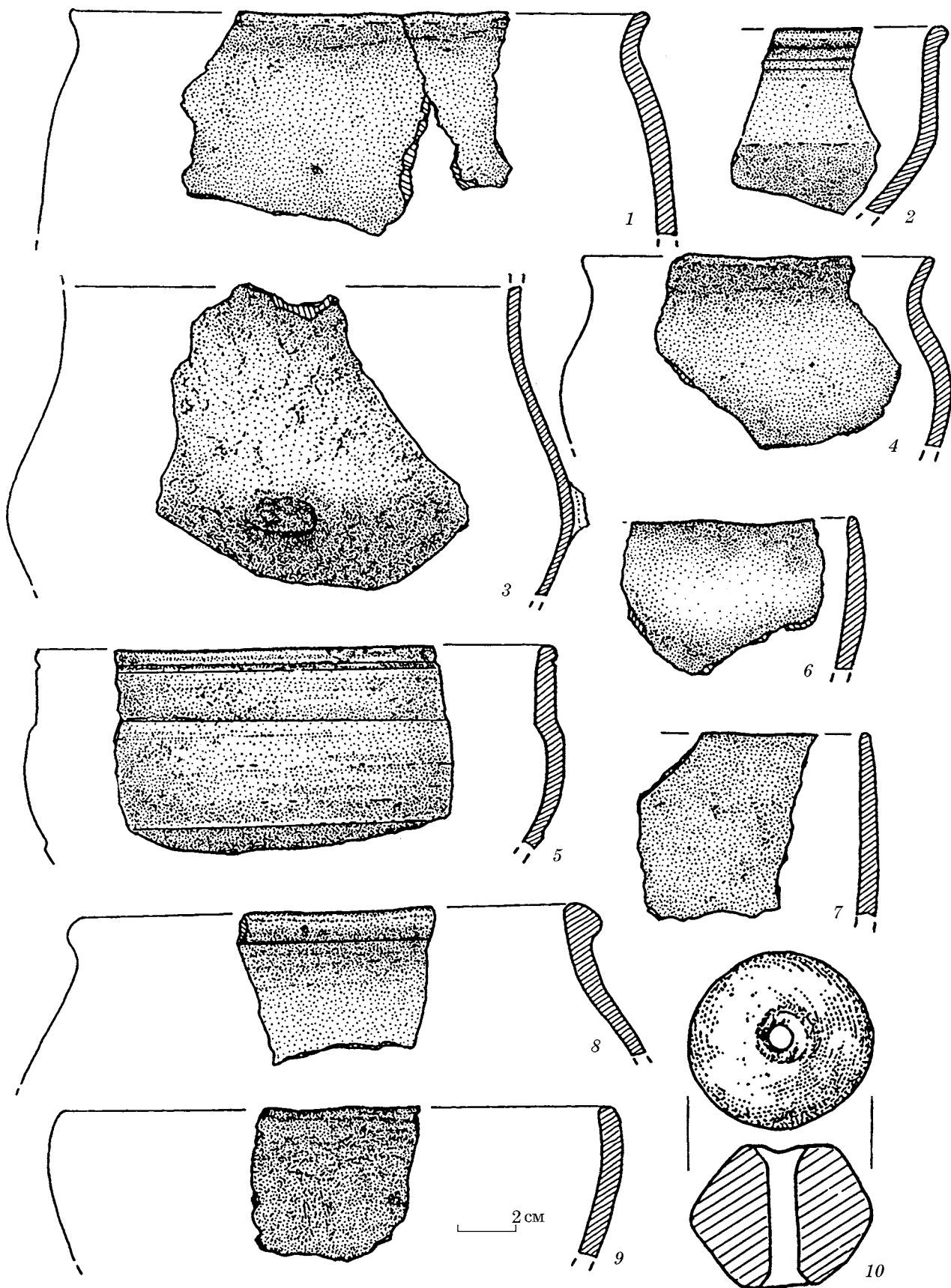

Табл. 44. Знахідки з житла 103

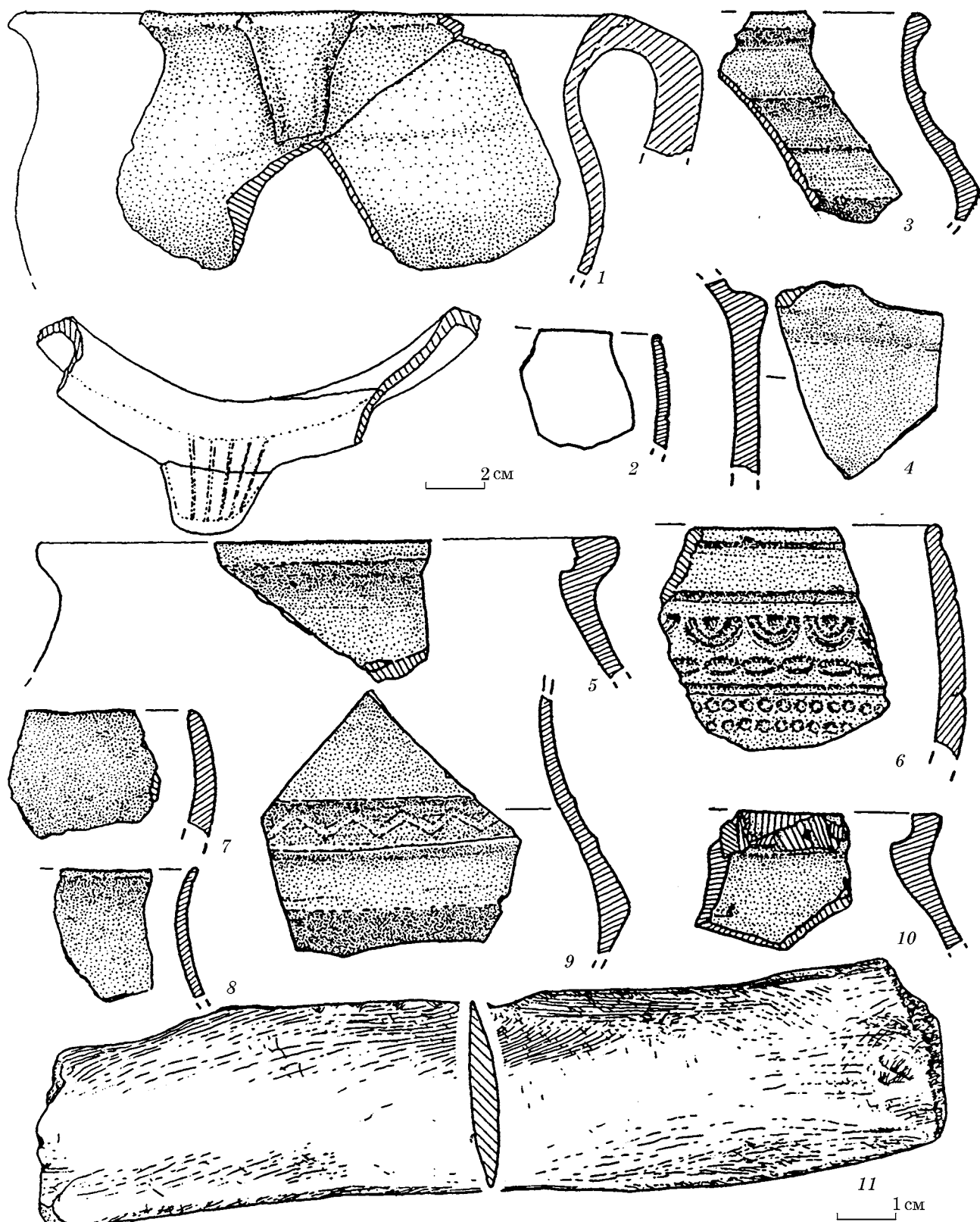

Табл. 45. Знахідки з житла 103

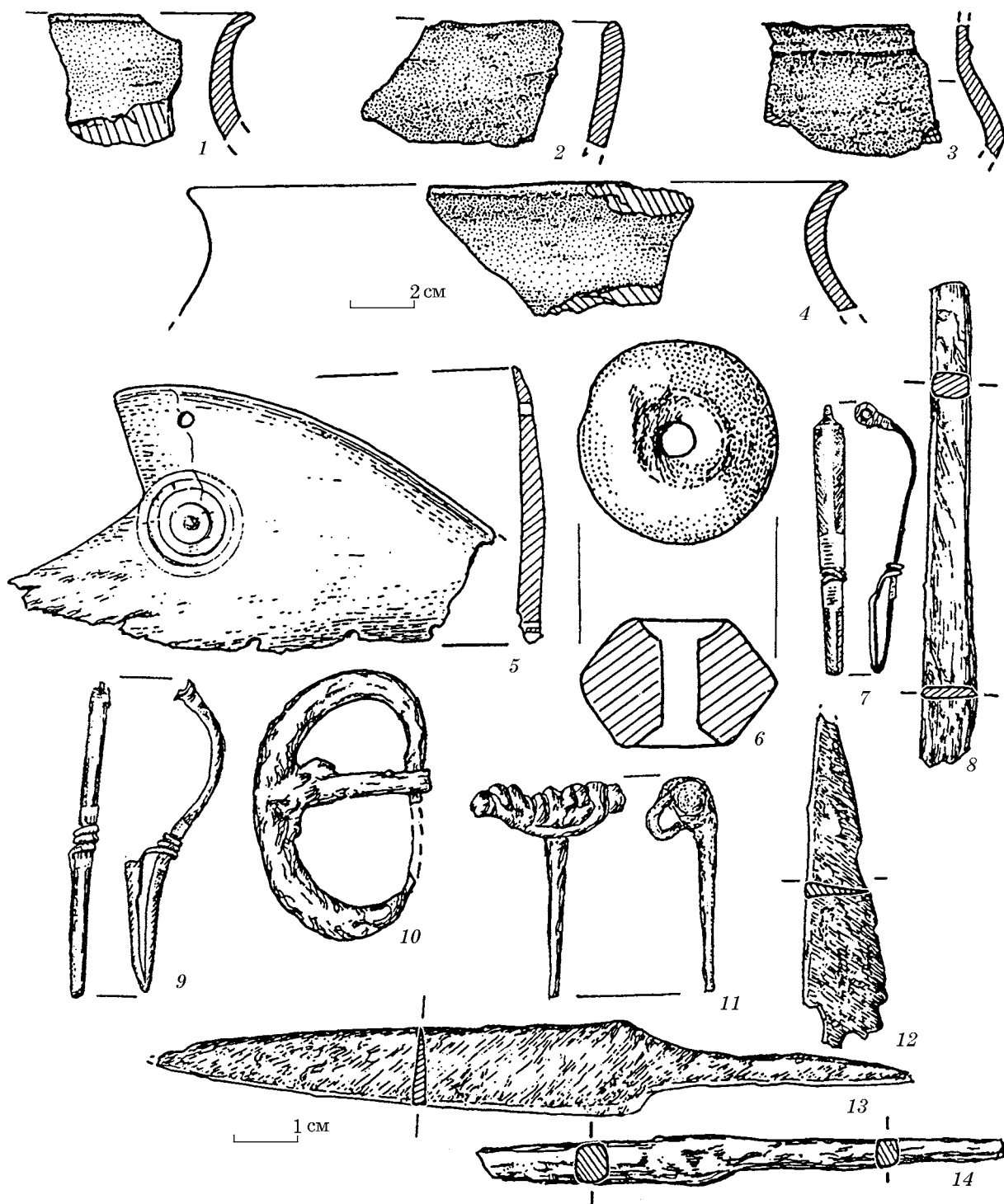

Табл. 46. Знахідки з житла 105 (1—6) і культурного шару (7—14)

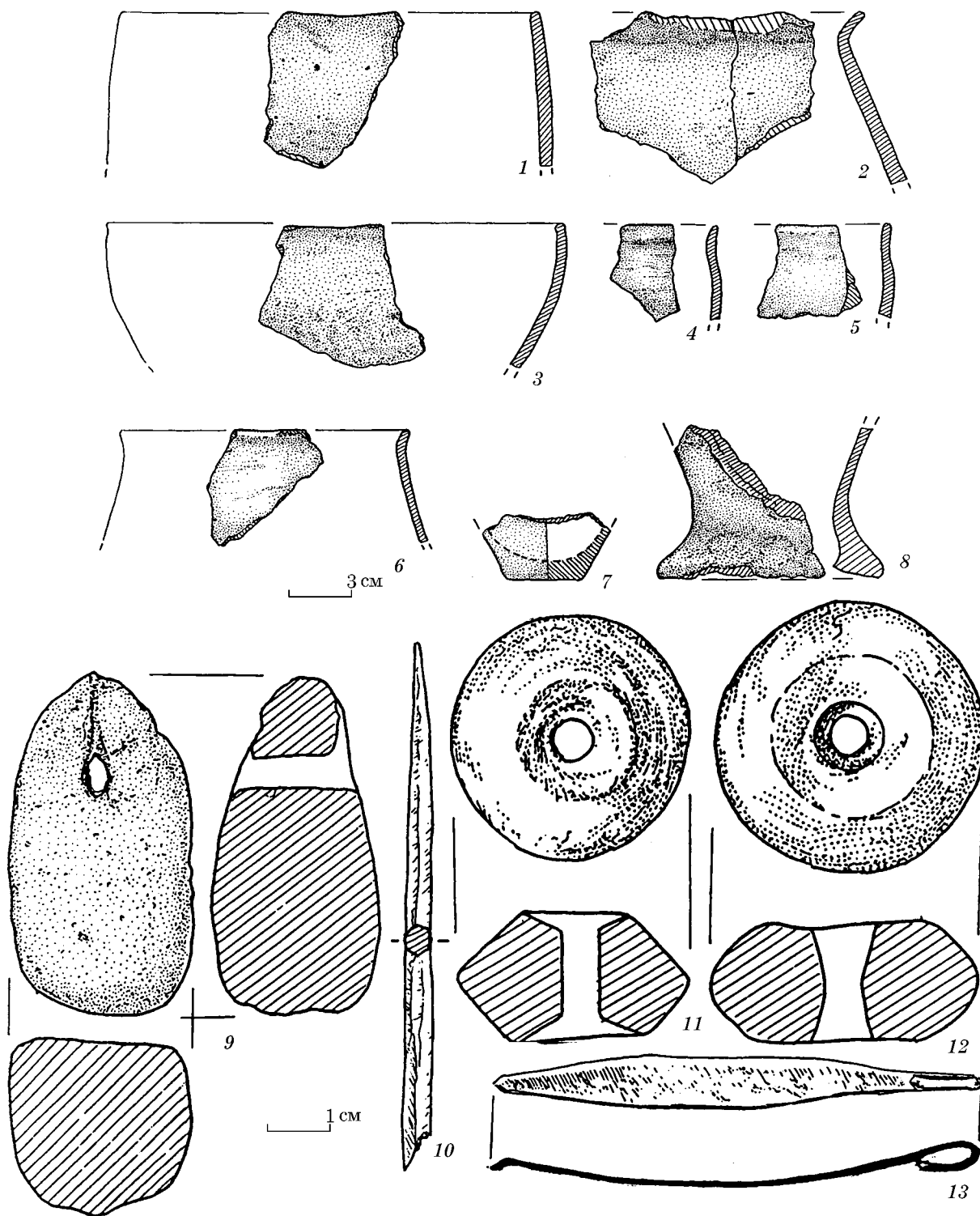

Табл. 47. Знахідки з житла 107

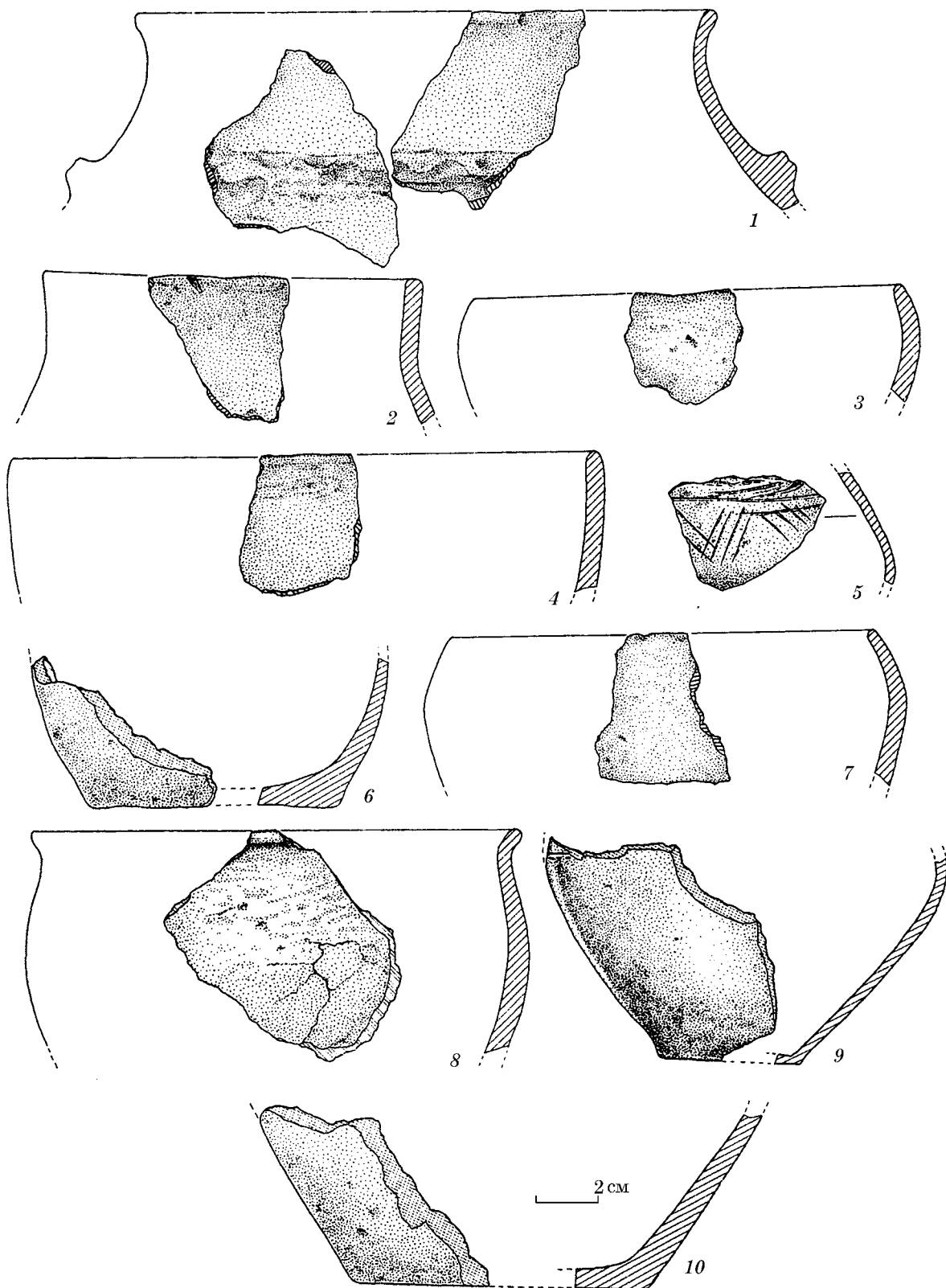

Табл. 48. Знахідки з житла 109

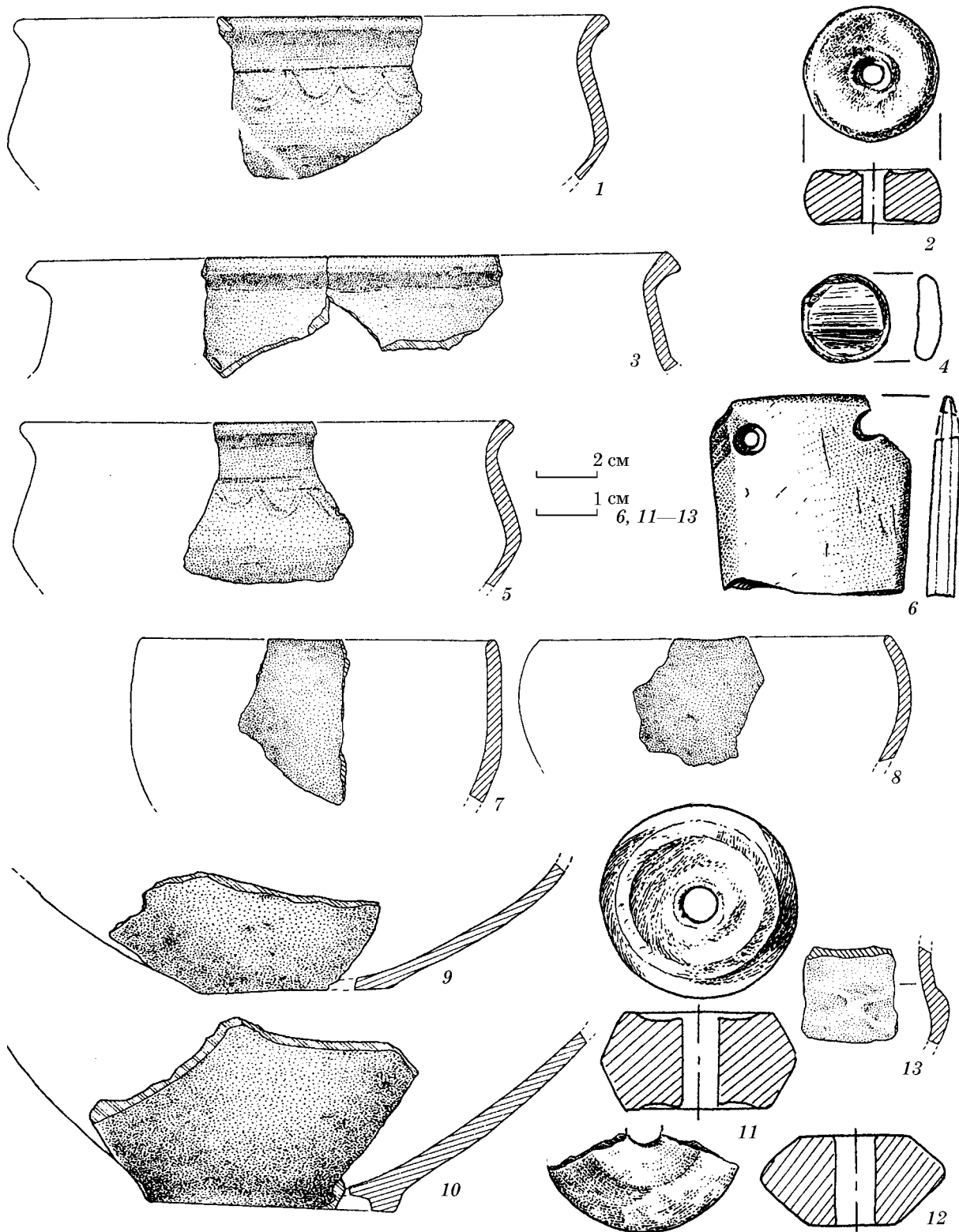

Табл. 49. Знахідки з житла 109

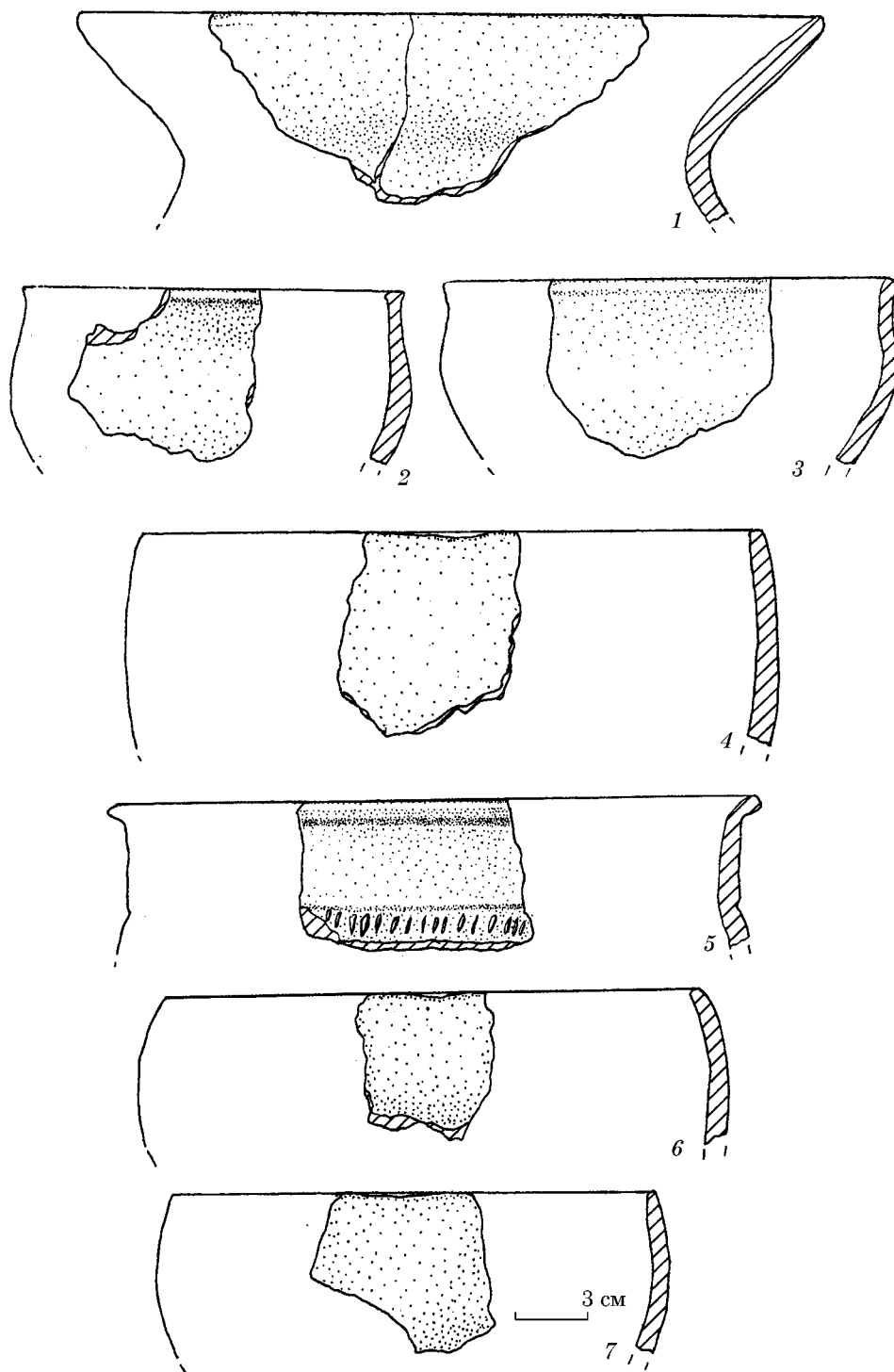

Табл. 50. Знахідки з житла 111

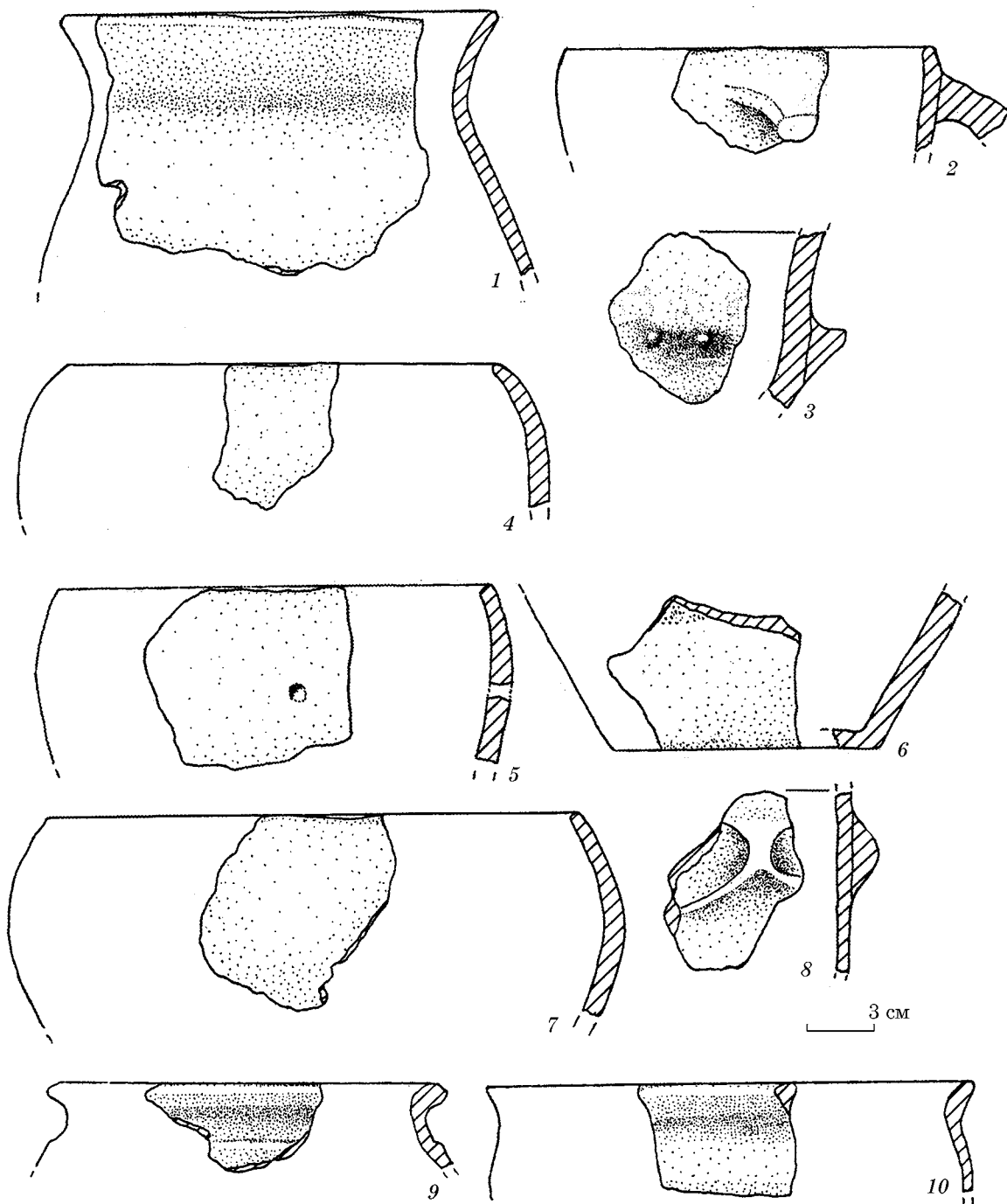

Табл. 51. Знахідки з житла 111

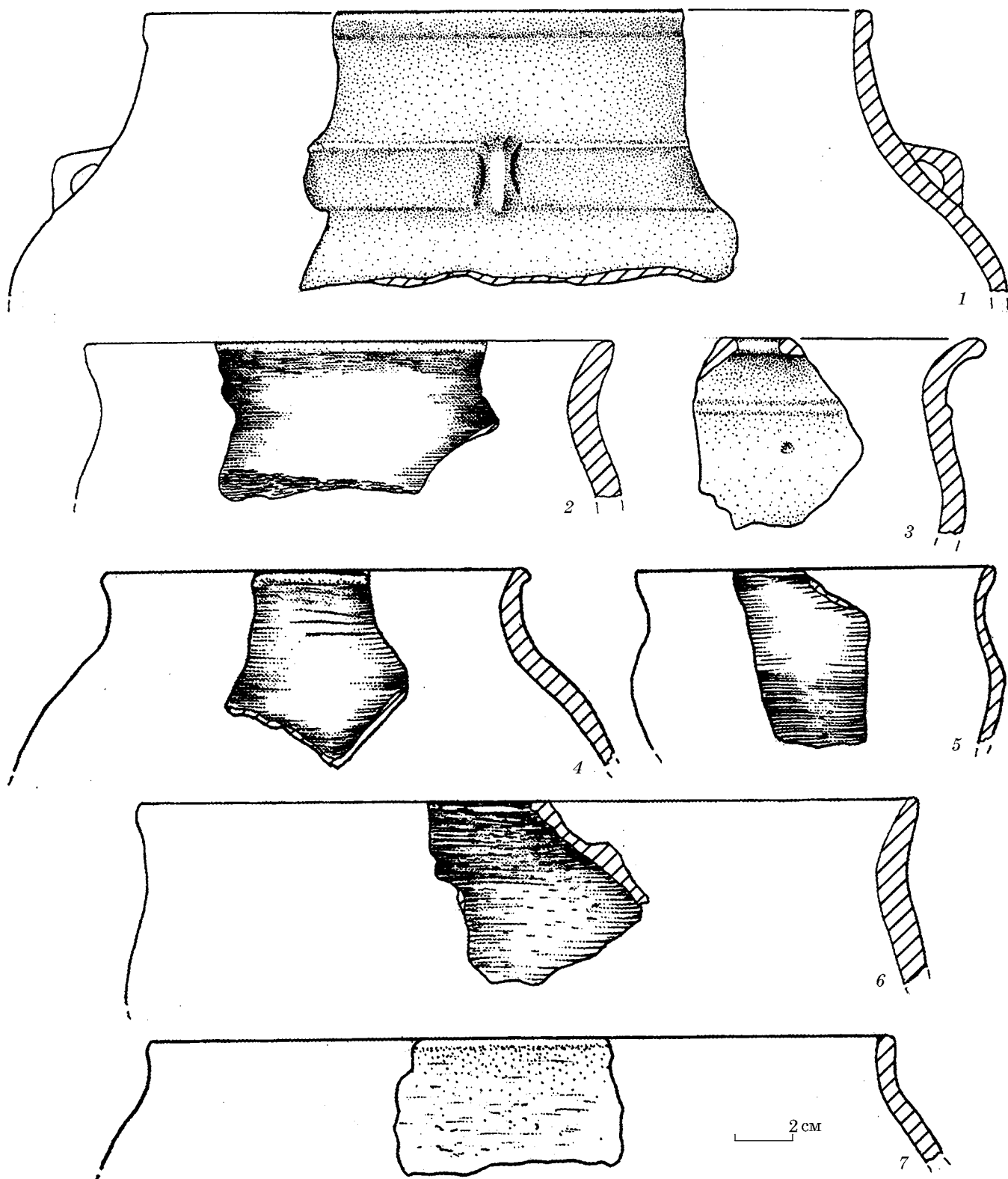

Табл. 52. Знахідки з житла 114

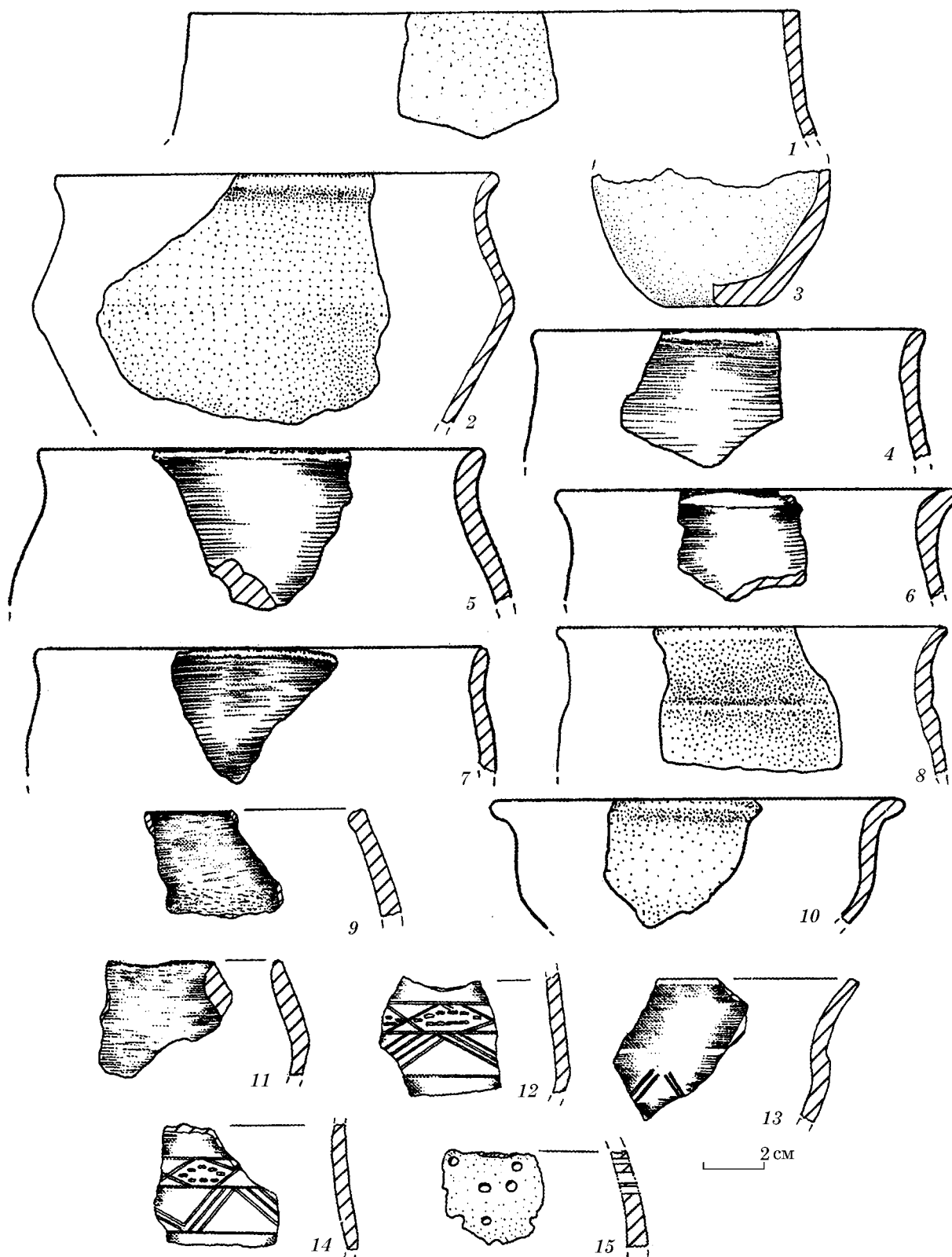

Табл. 53. Знахідки з житла 114

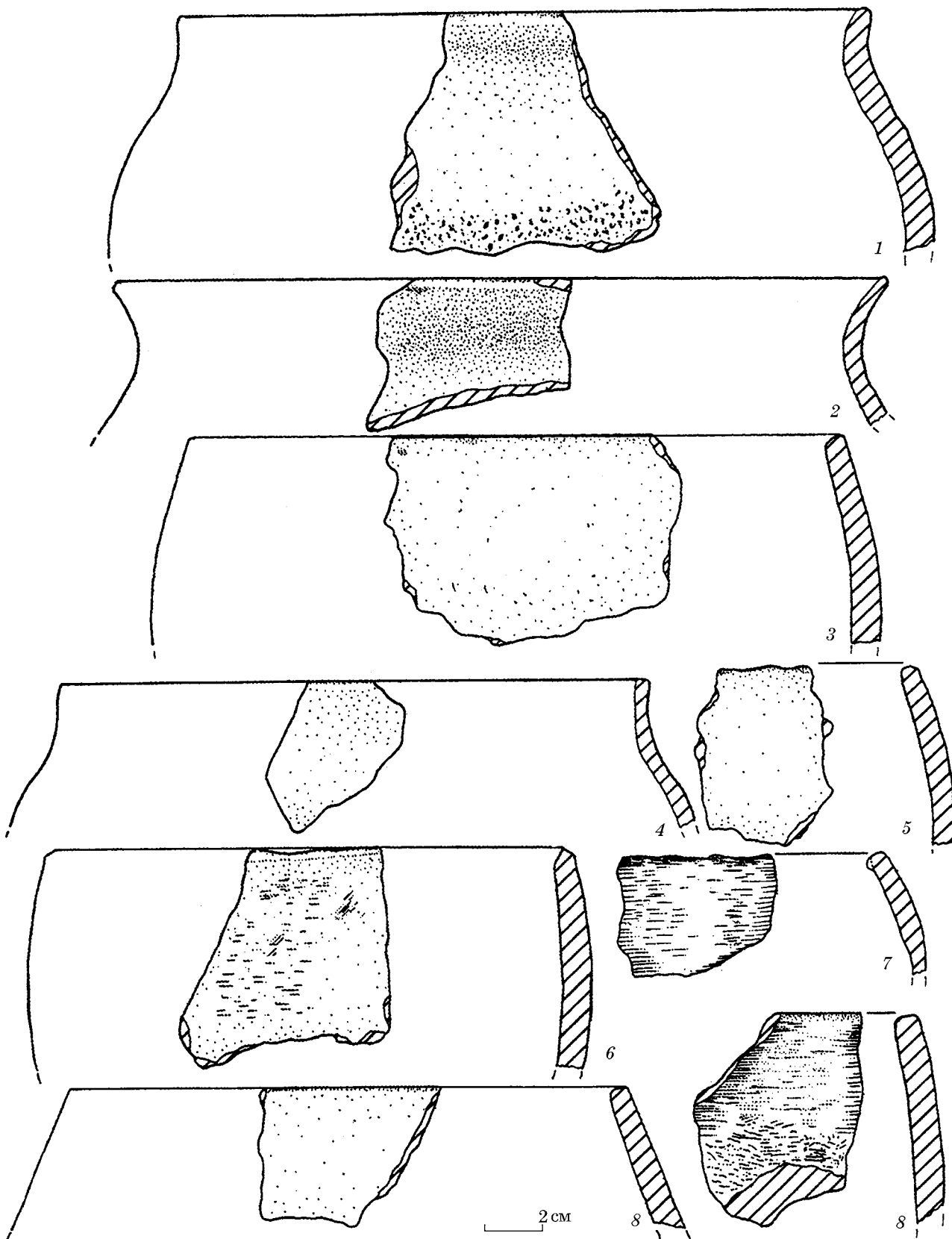

Табл. 54. Знахідки з житла 114

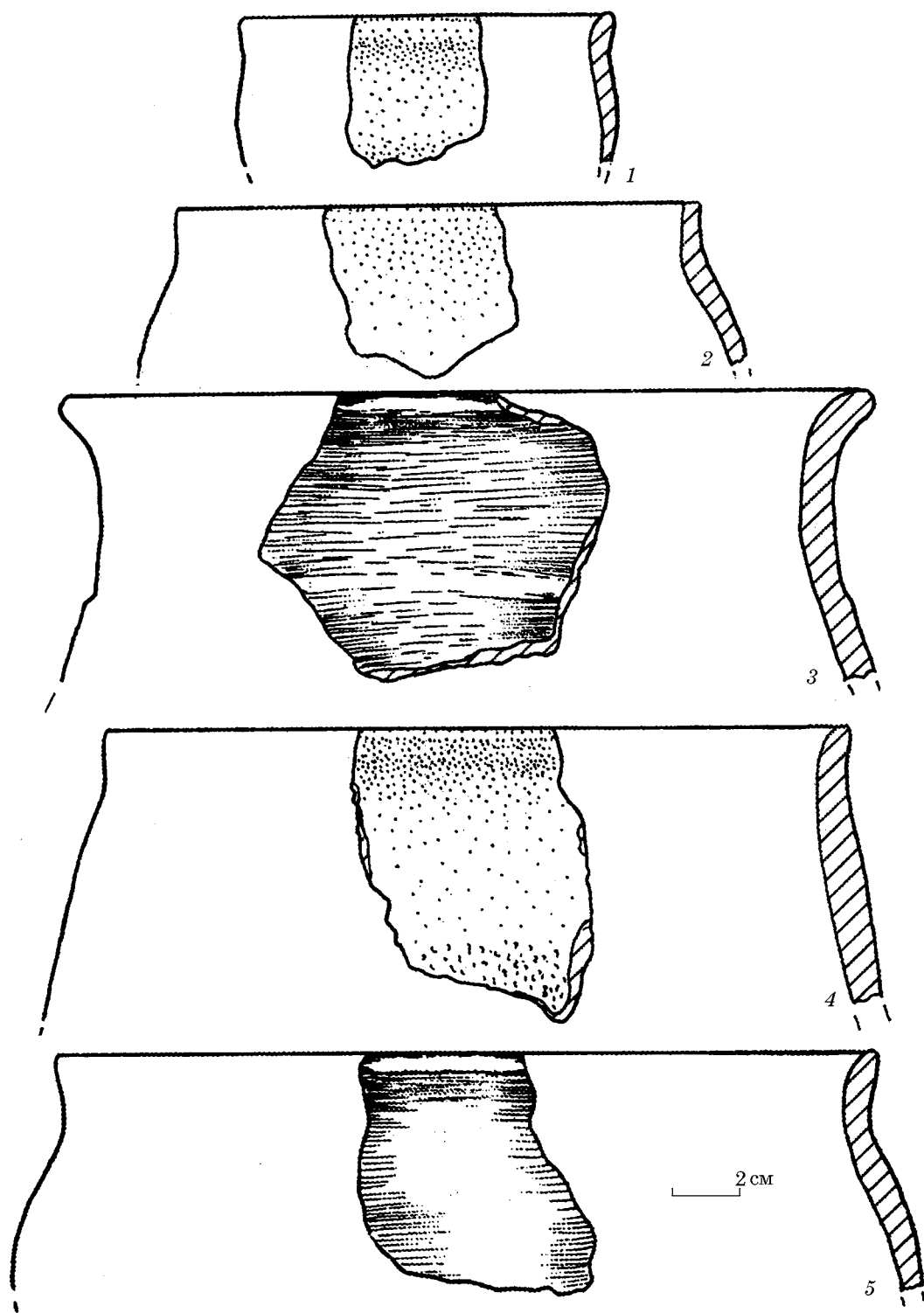

Табл. 55. Знахідки з житла 114

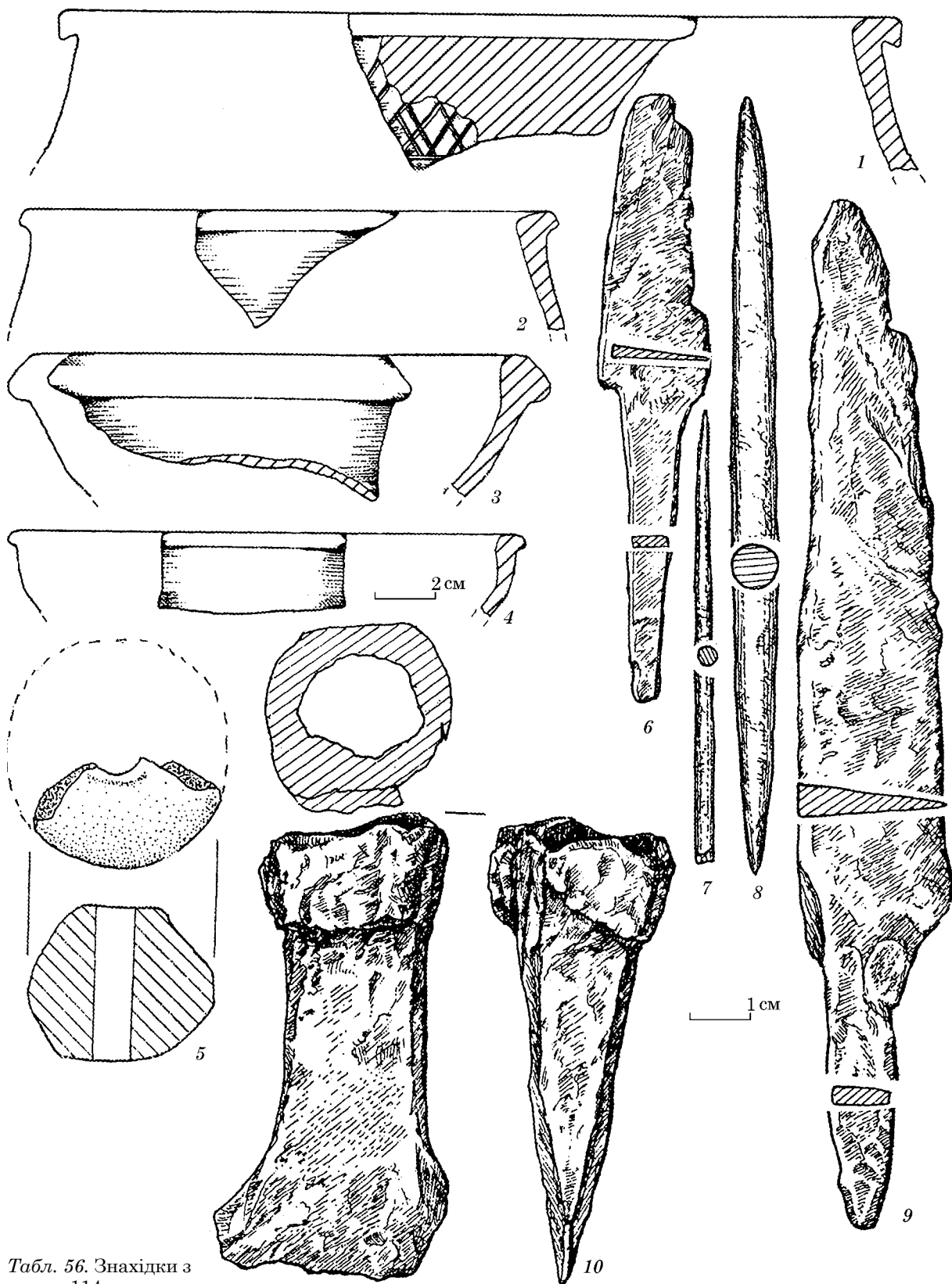

Табл. 56. Знахідки з житла 114

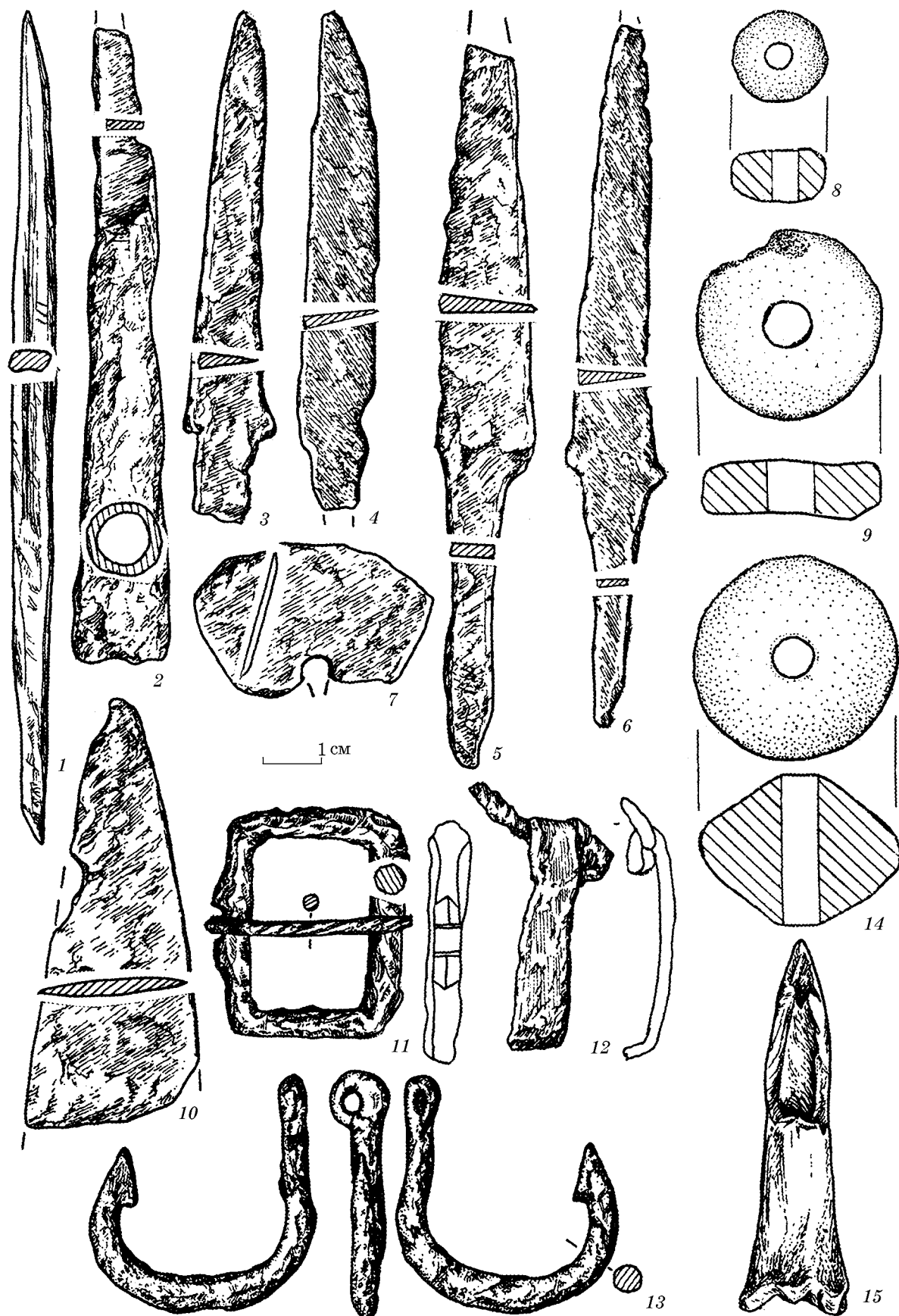

Табл. 57. Знахідки з житла 114

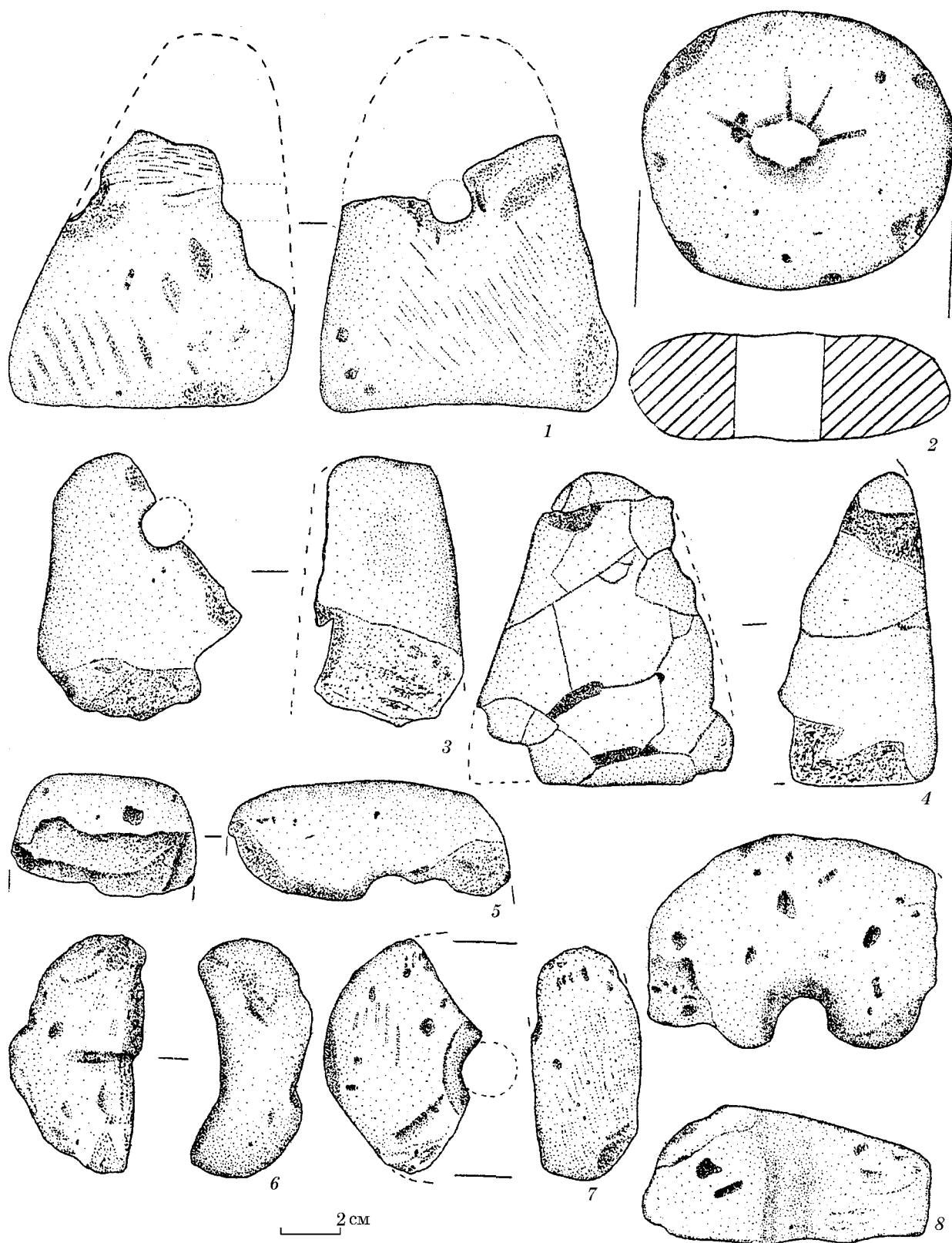

Табл. 58. Глиняні тягарці з житла 114 (1, 3, 4) і культурного шару (2, 5—8)

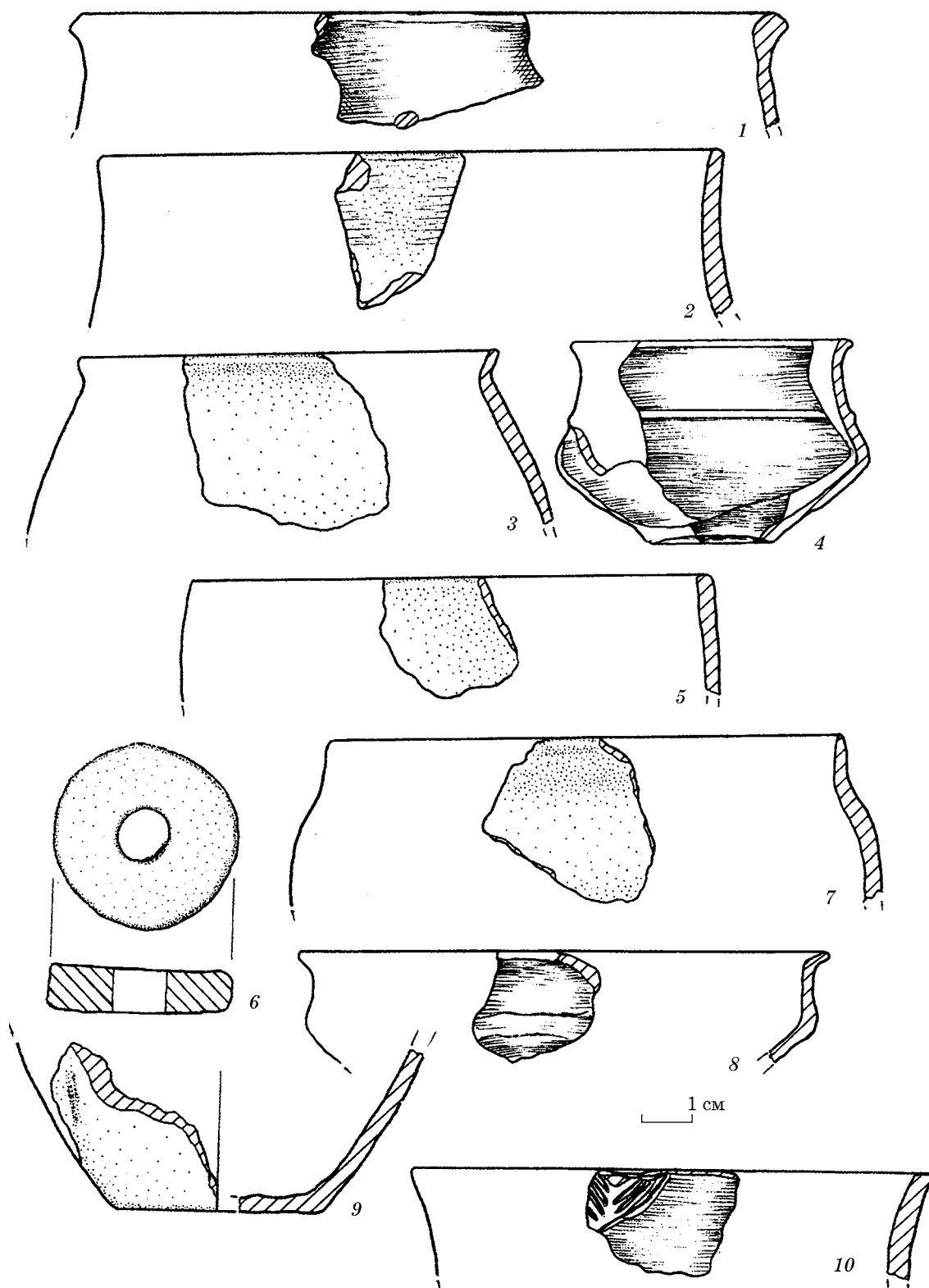

Табл. 59. Знахідки з житла 116

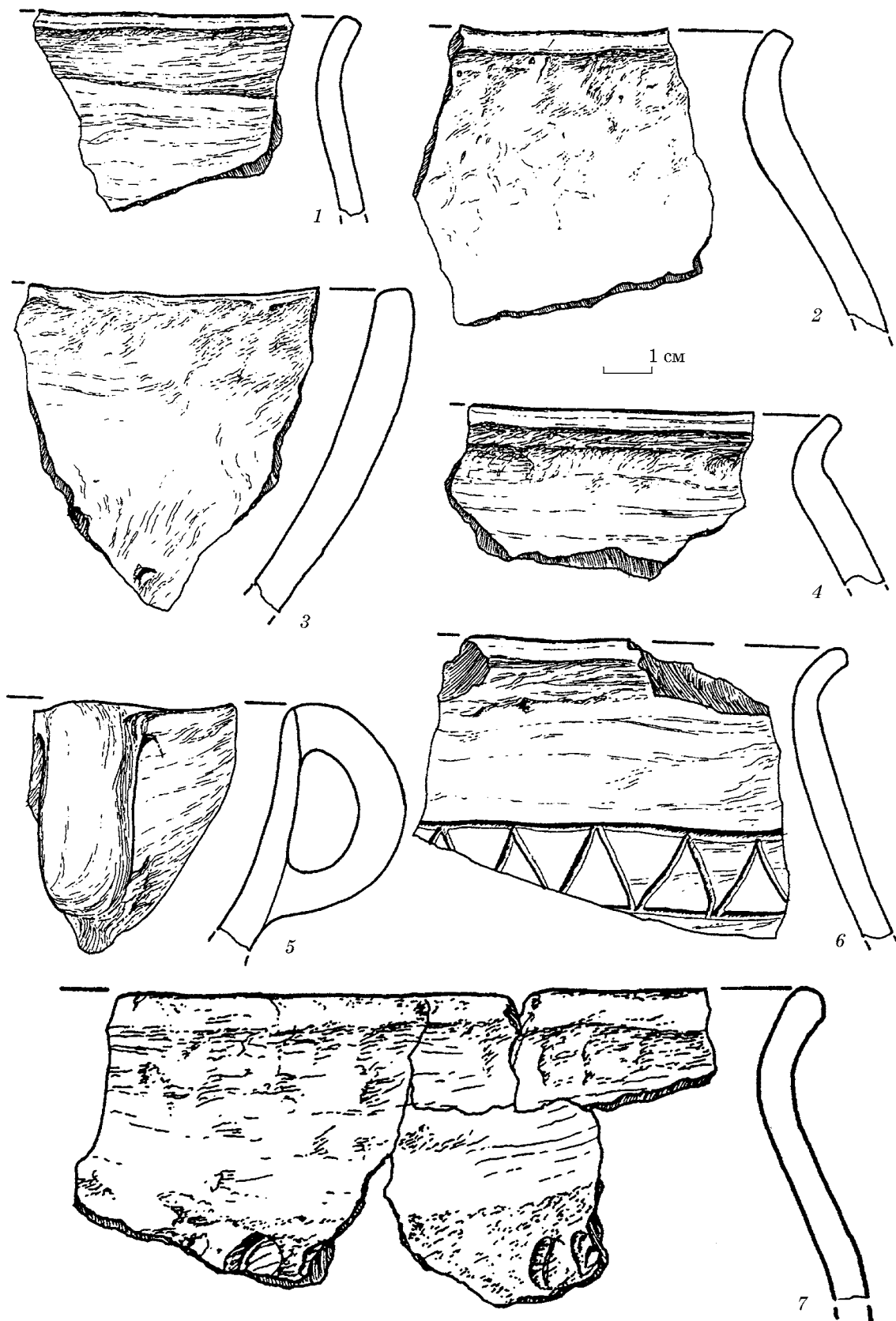

Табл. 60. Ліпний посуд з господарських споруд 33 (7) і 34 (1—6)

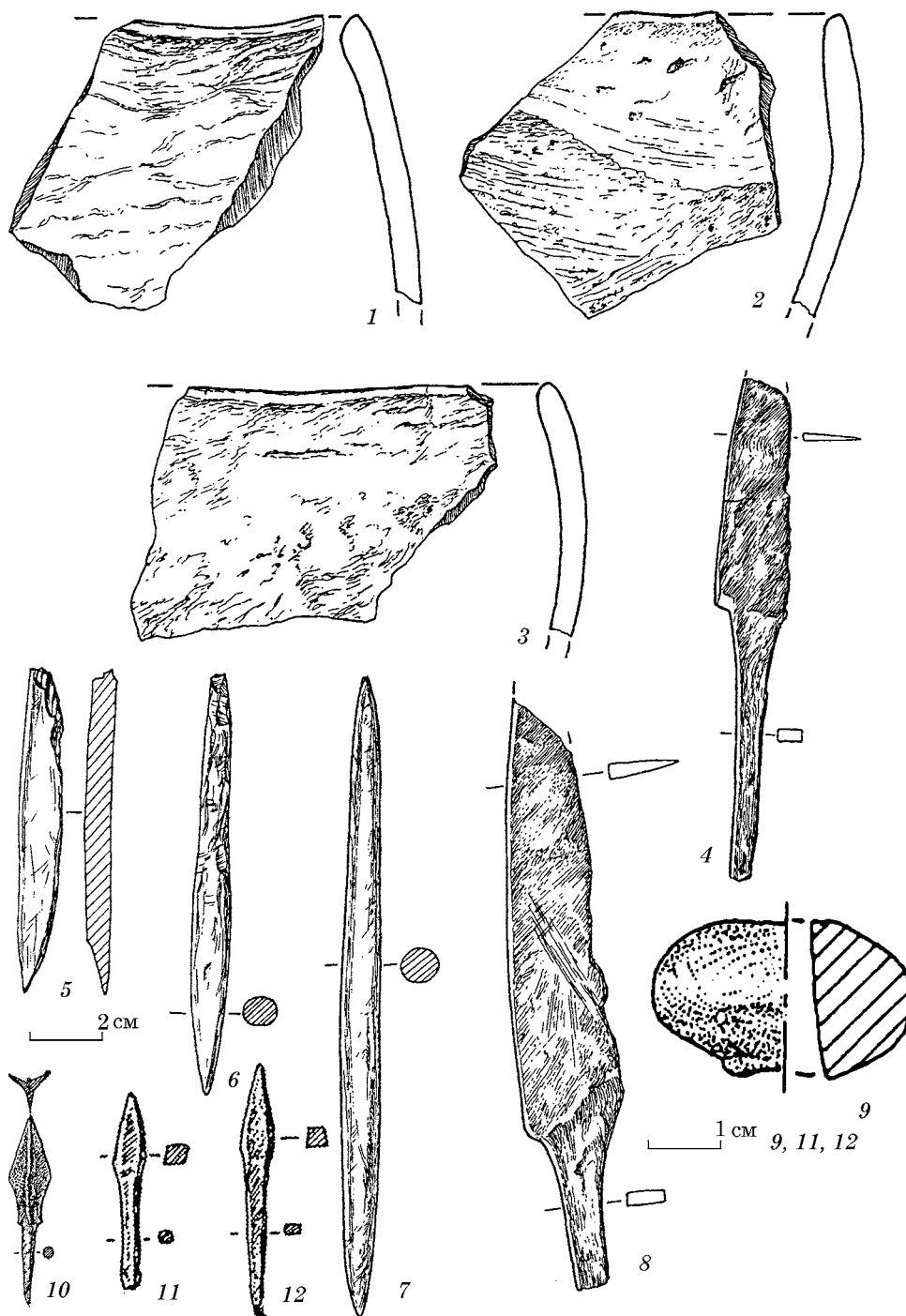

Табл. 61. Знахідки з господарських споруд 34 (1—9) і 64 (10—12): ліпна кераміка (1—3); залізні ножі (4, 8); кістяна заколка (7); глиняна намістина (9); наконечники стріл (10—12)

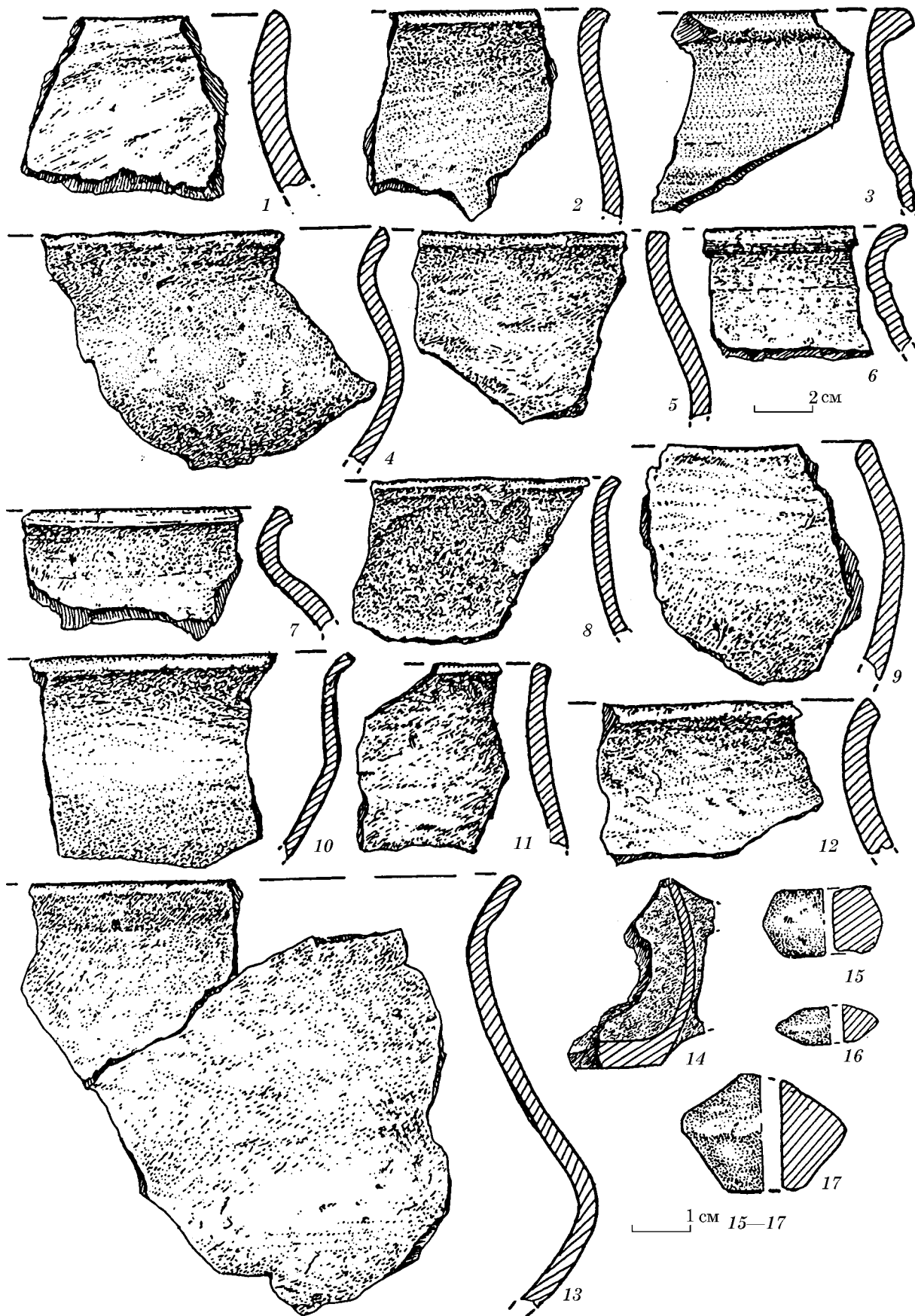

Табл. 62. Знахідки з господарської споруди 64: ліпна (1, 2, 4, 5, 7—14) та гончарна (3, 6) кераміка; глиняні прясла (15—17)

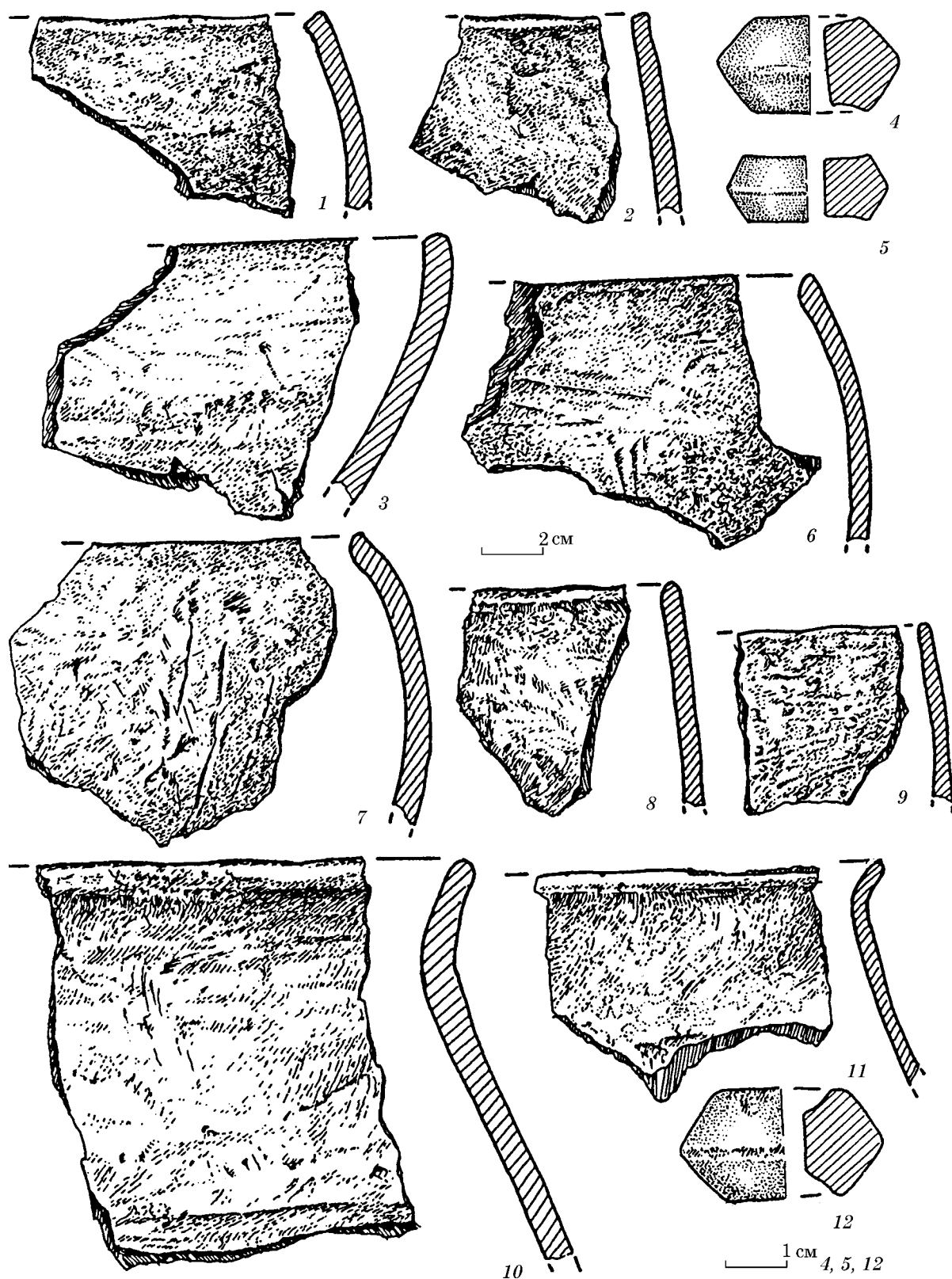

Табл. 63. Ліпна кераміка (1—3, 6—11) та глиняні пряса (4, 5, 12) з господарської споруди 64

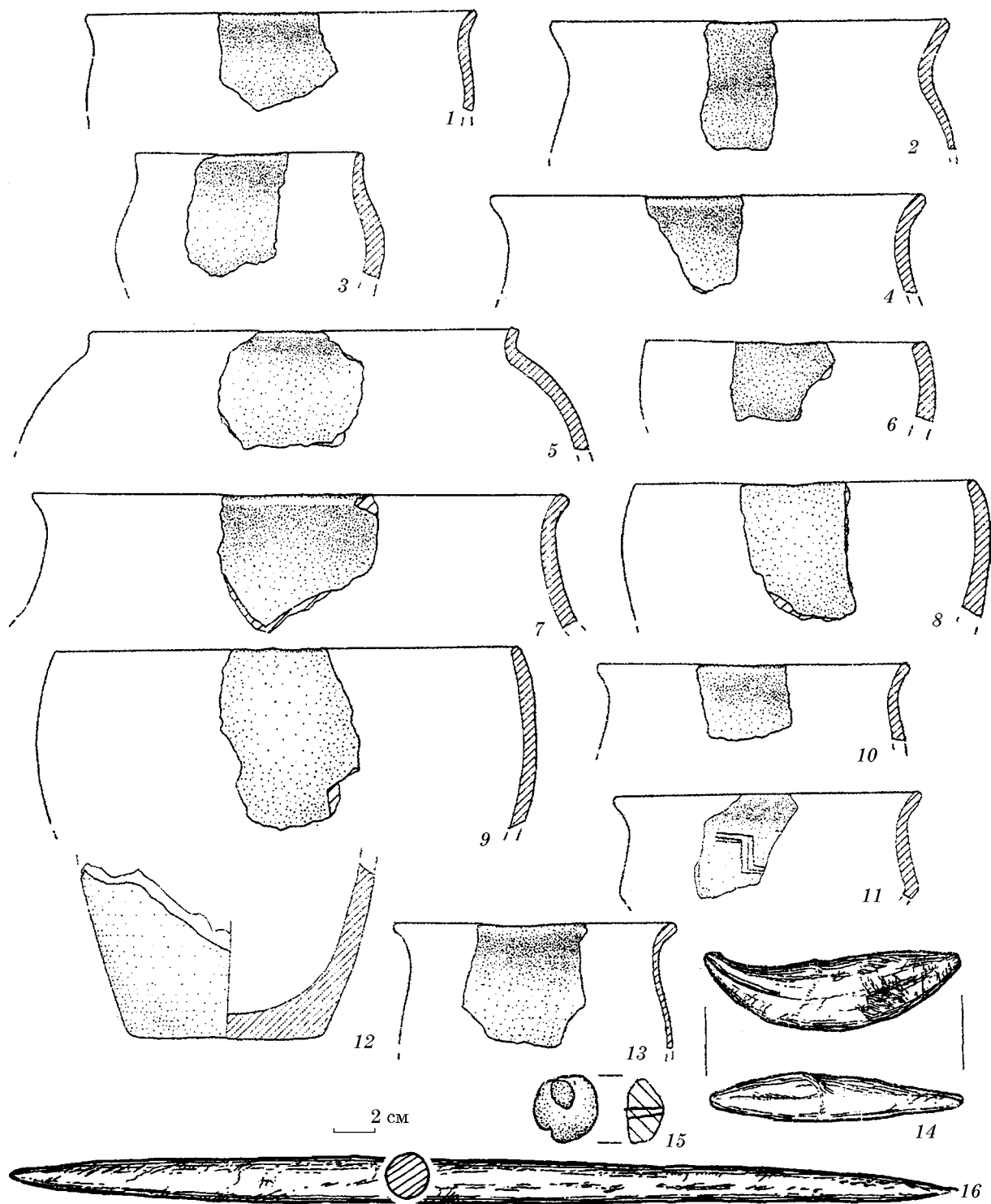

Табл. 64. Лїсна кераміка (1—13), кістяний амулет (14), бурштинова намистина (15) і кістяна проколка (16) з жертвника

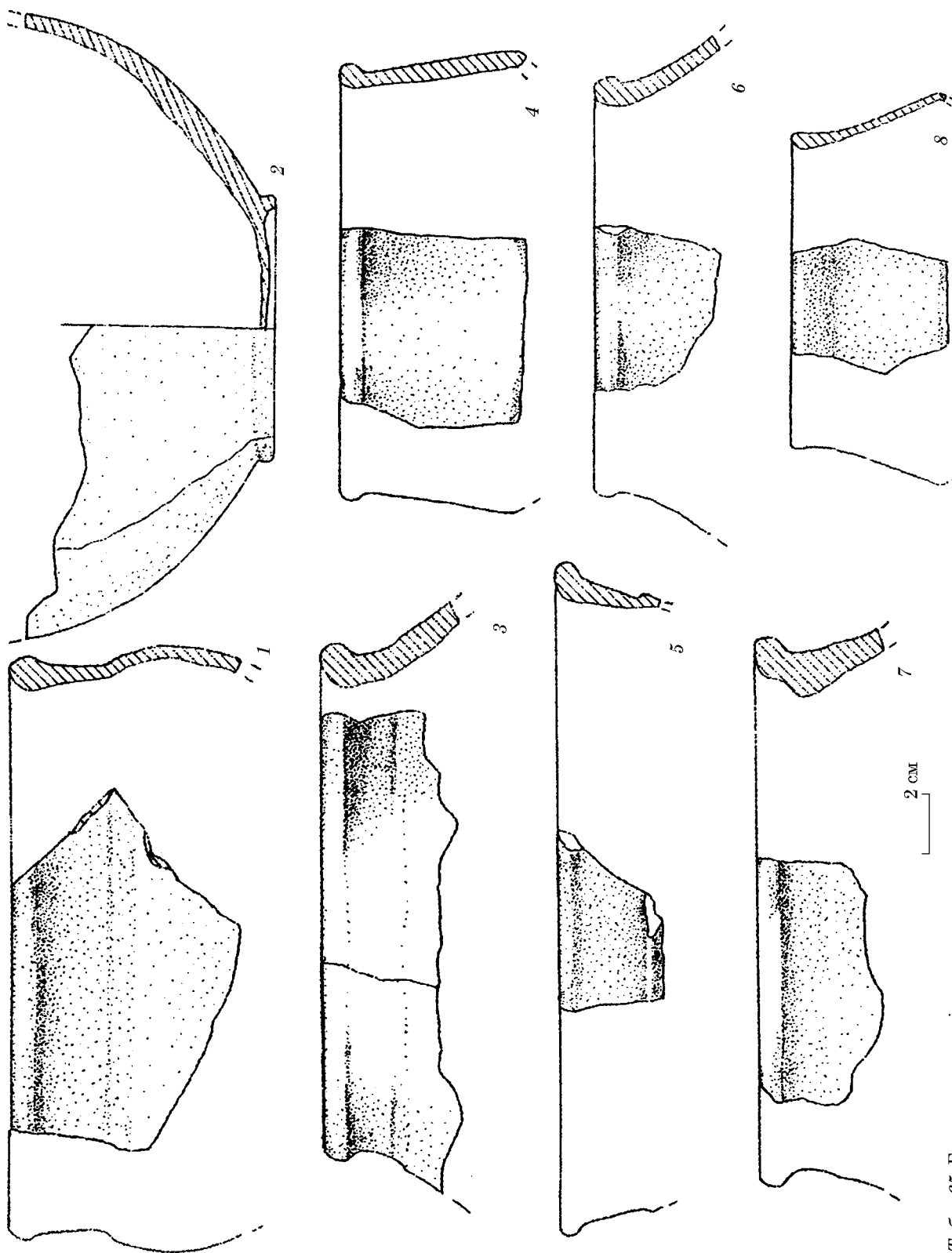

Табл. 65. Гончарна кераміка з жертовника

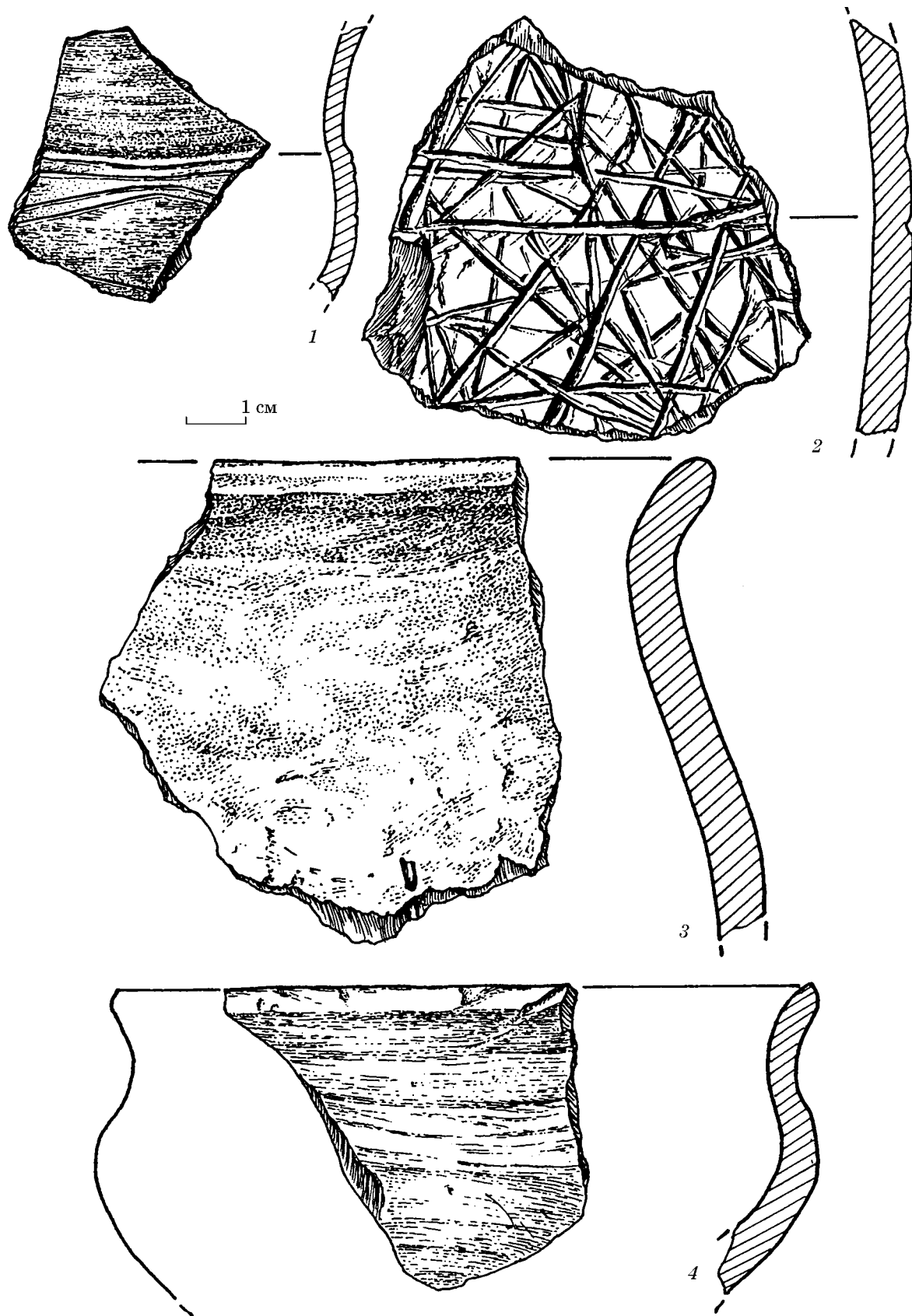

Табл. 66. Ліпна кераміка з культурного шару

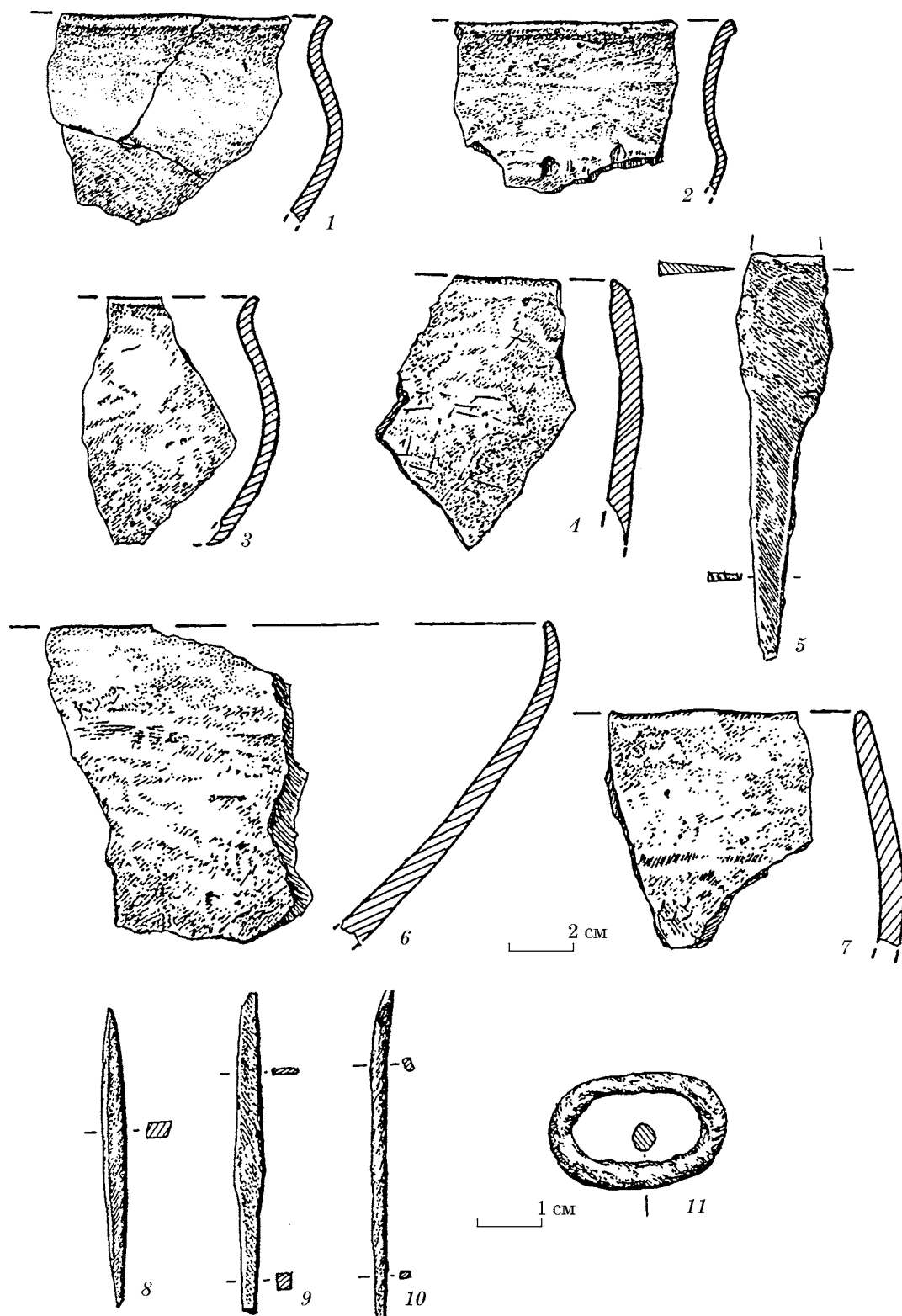

Табл. 67. Ліпна кераміка (1—4, 6), залізний ніж (5), кістяна проколка (8), залізна бритва (9), залізне шило (10), поясна пряжка (11) з культурного шару

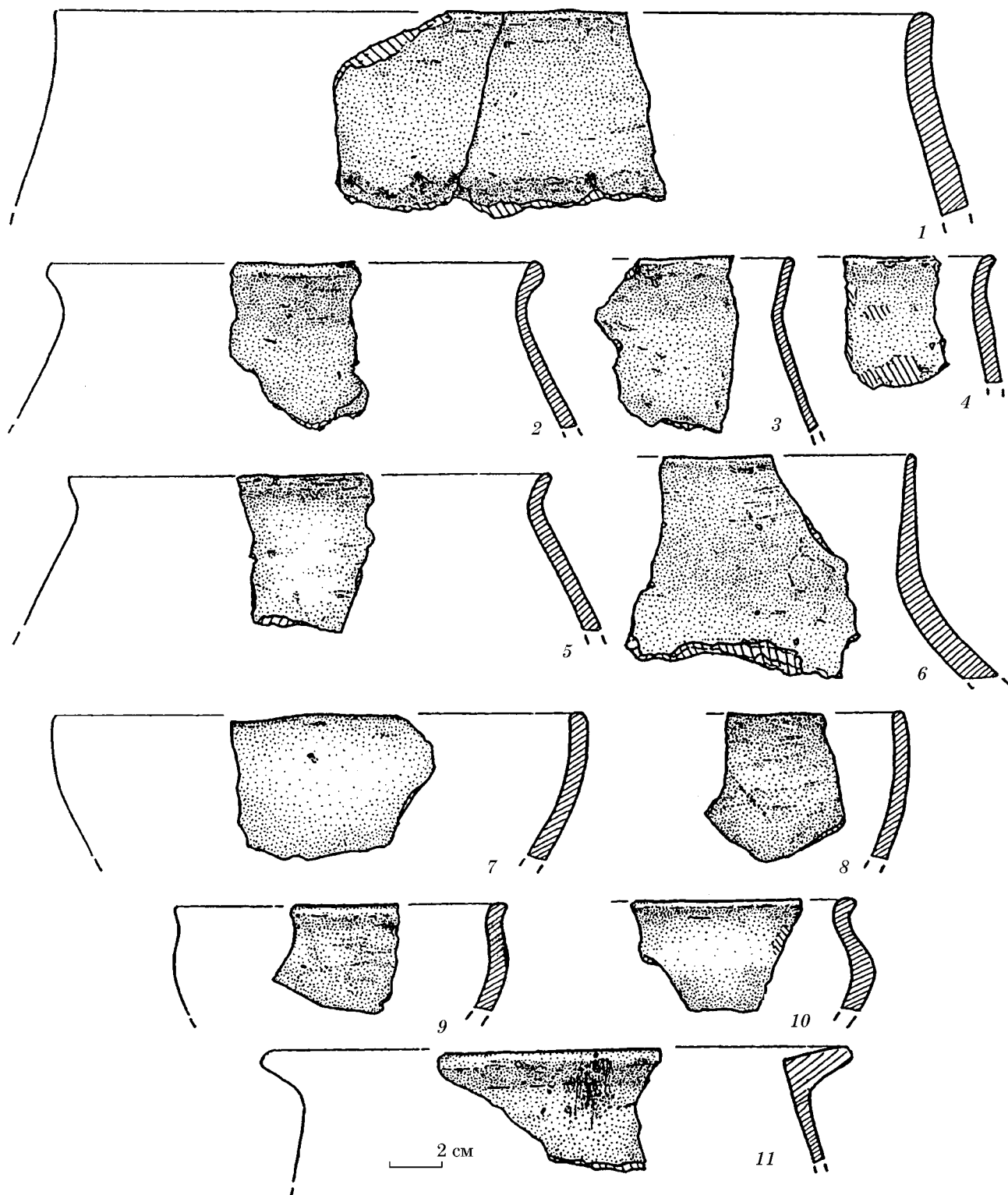

Табл. 68. Ліпна (1—10) та гончарна (11) кераміка з культурного шару

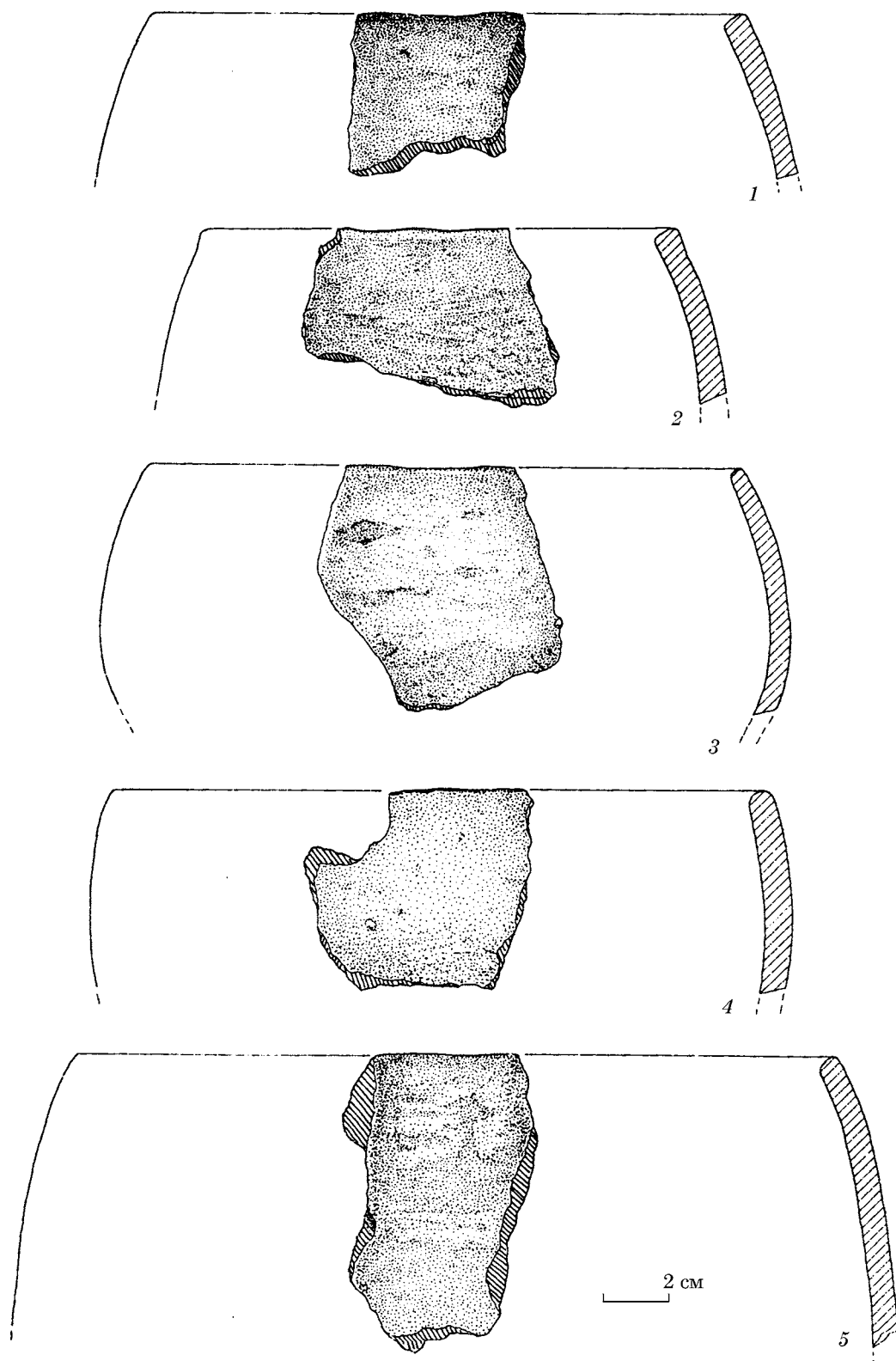

Табл. 69. Ліпна кераміка з культурного шару

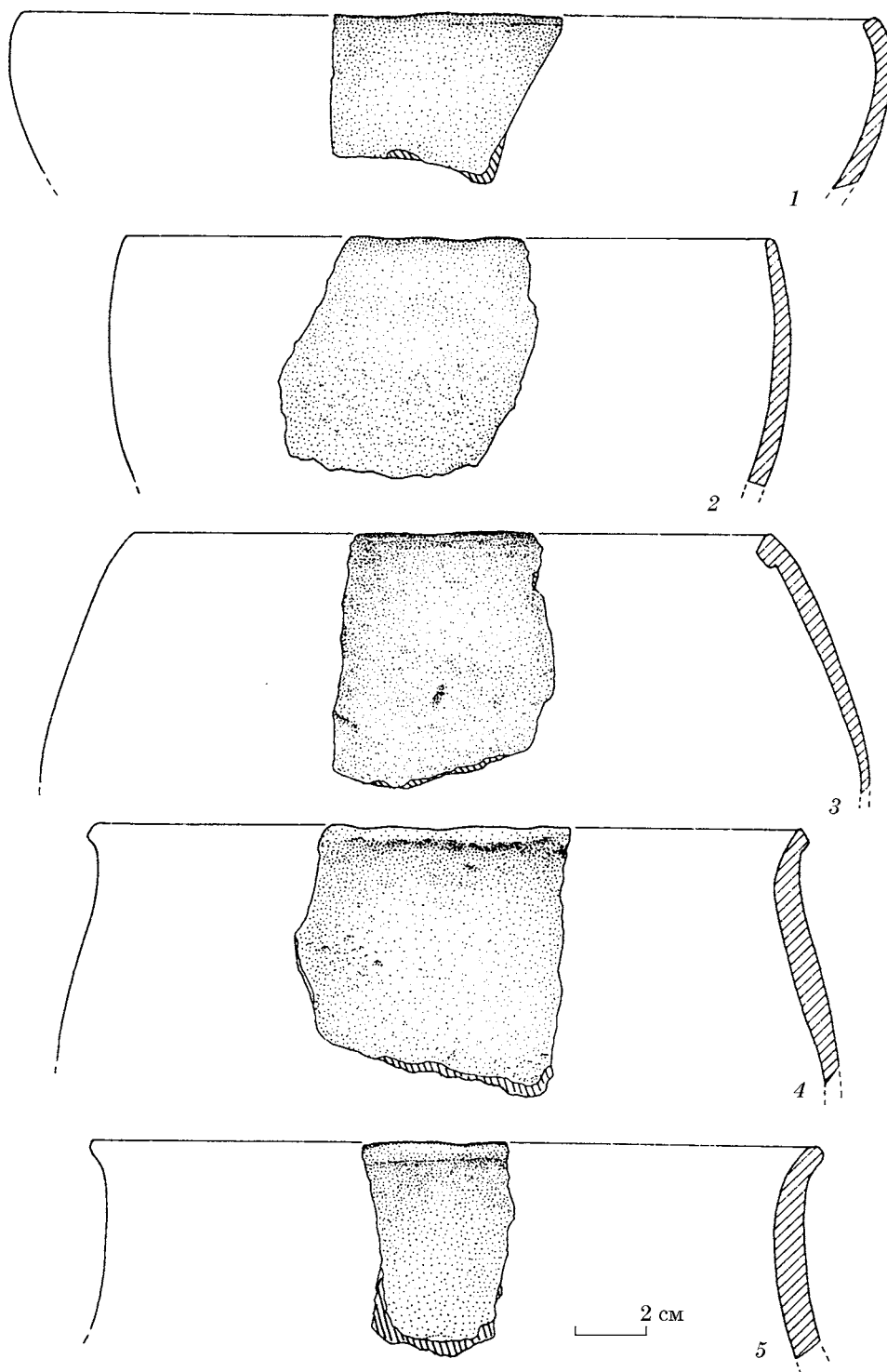

Табл. 70. Ліпна кераміка з культурного шару

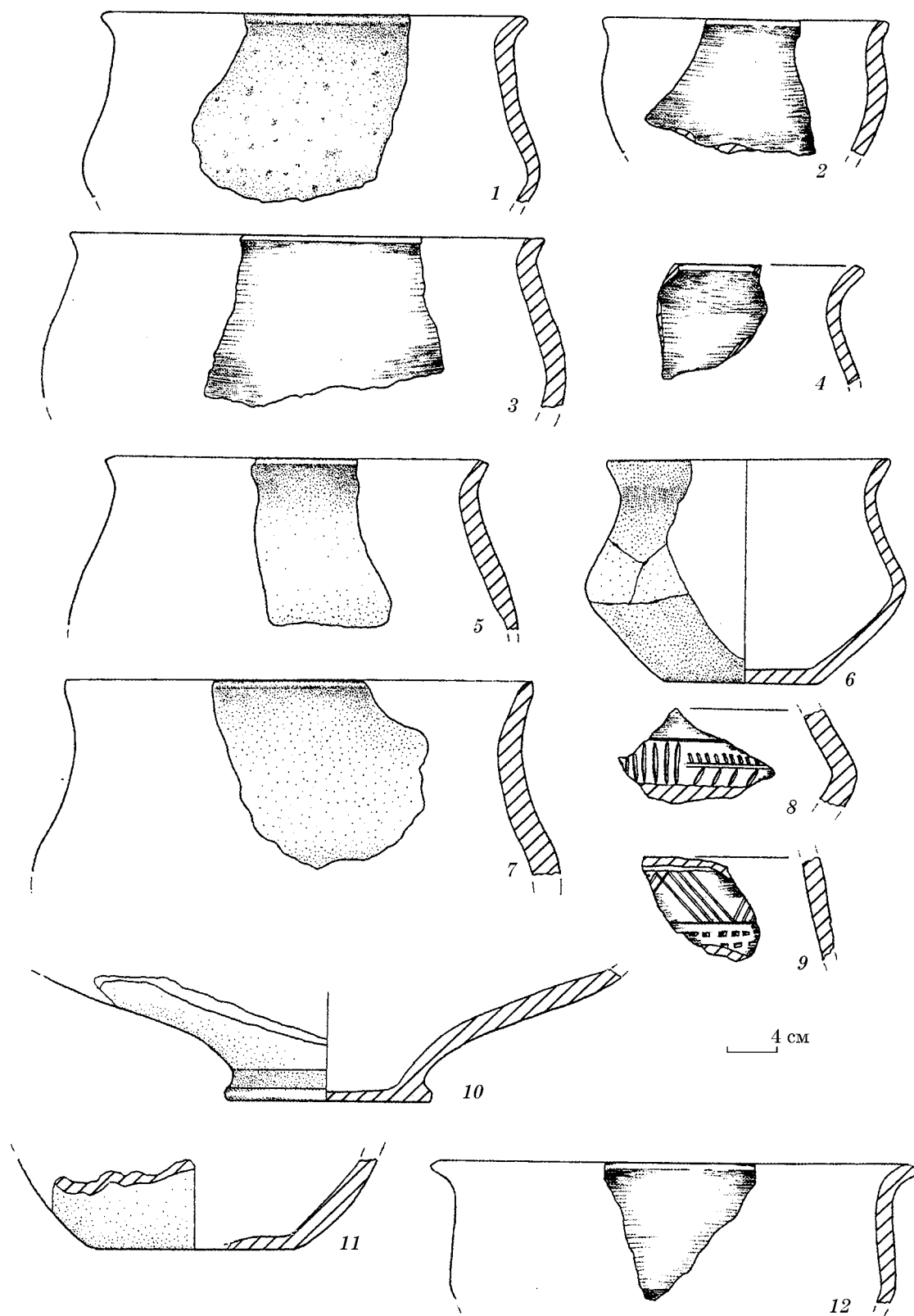

Табл. 71. Ліпна кераміка з культурного шару

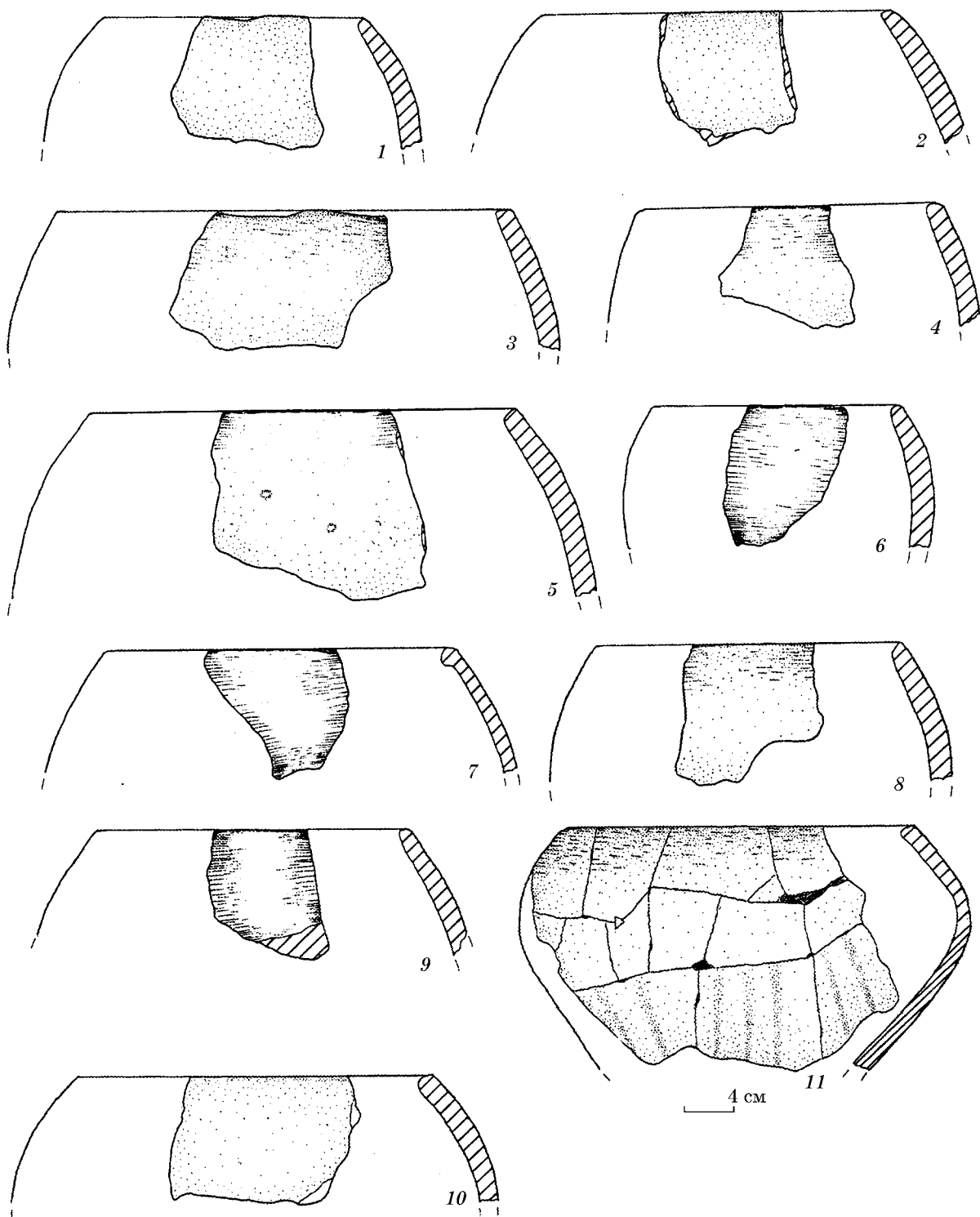

Табл. 72. Кумфи з культурного шару

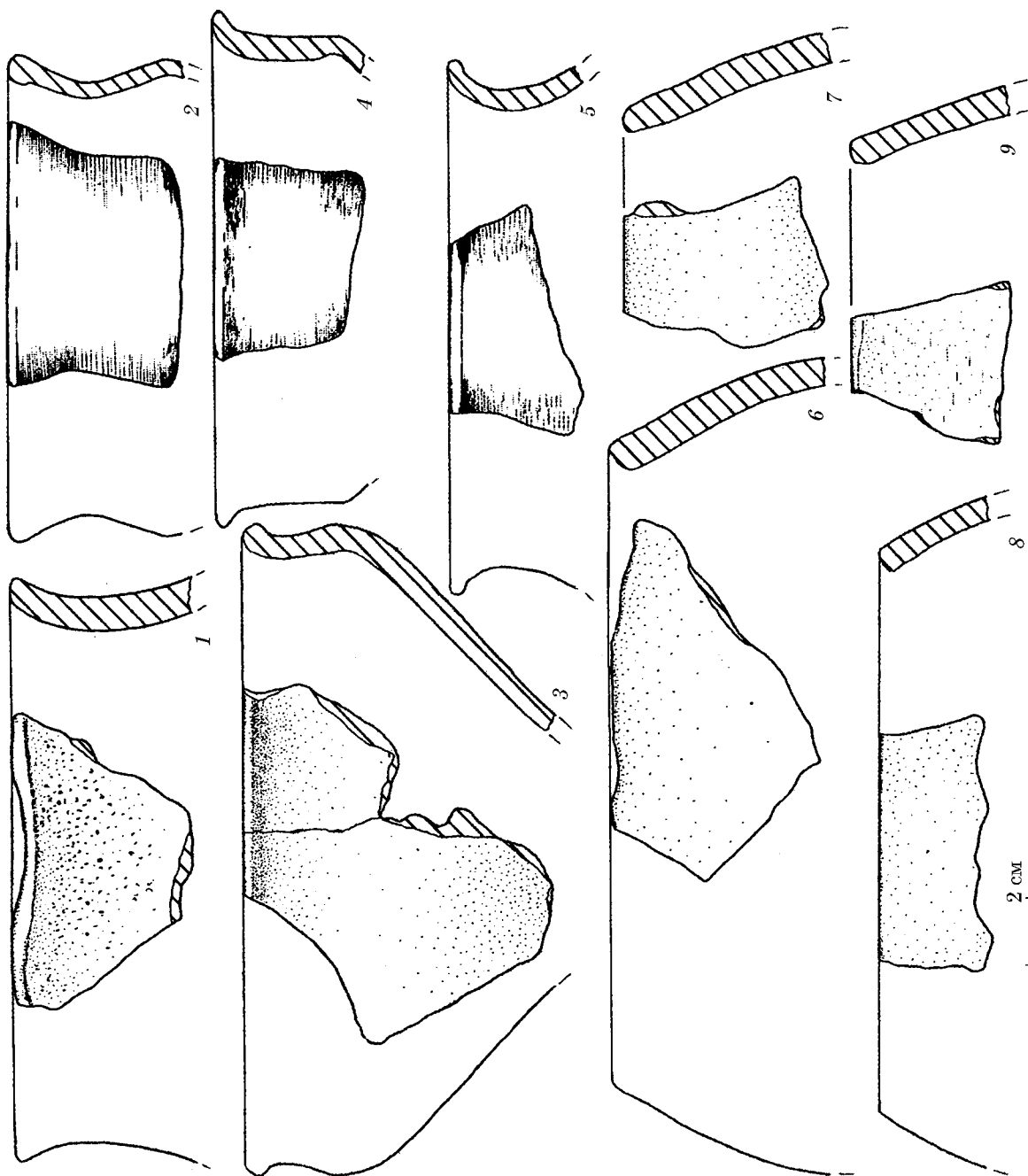

Табл. 73. Ліпна кераміка з культурного шару

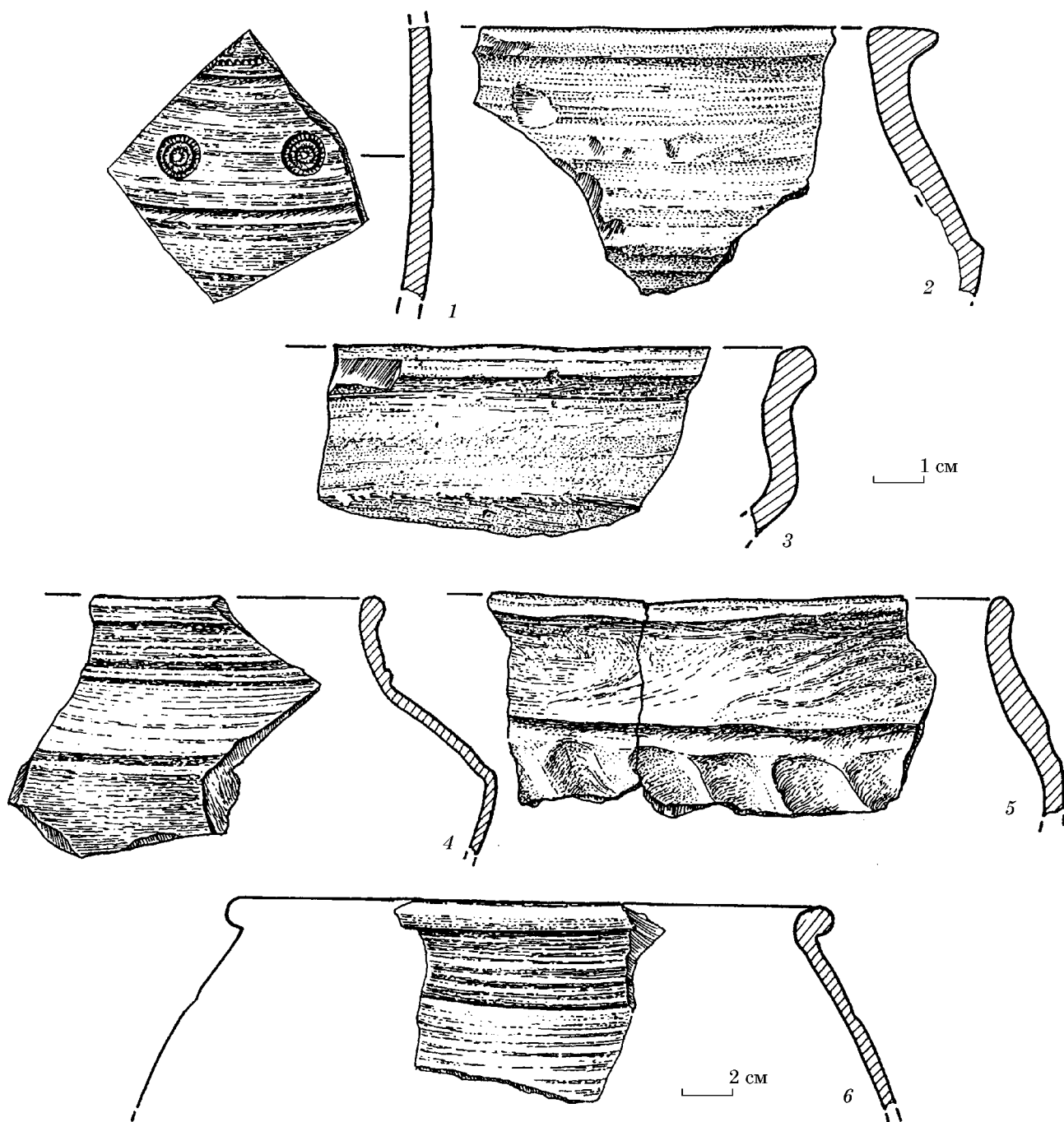

Табл. 74. Гончарна кераміка з культурного шару

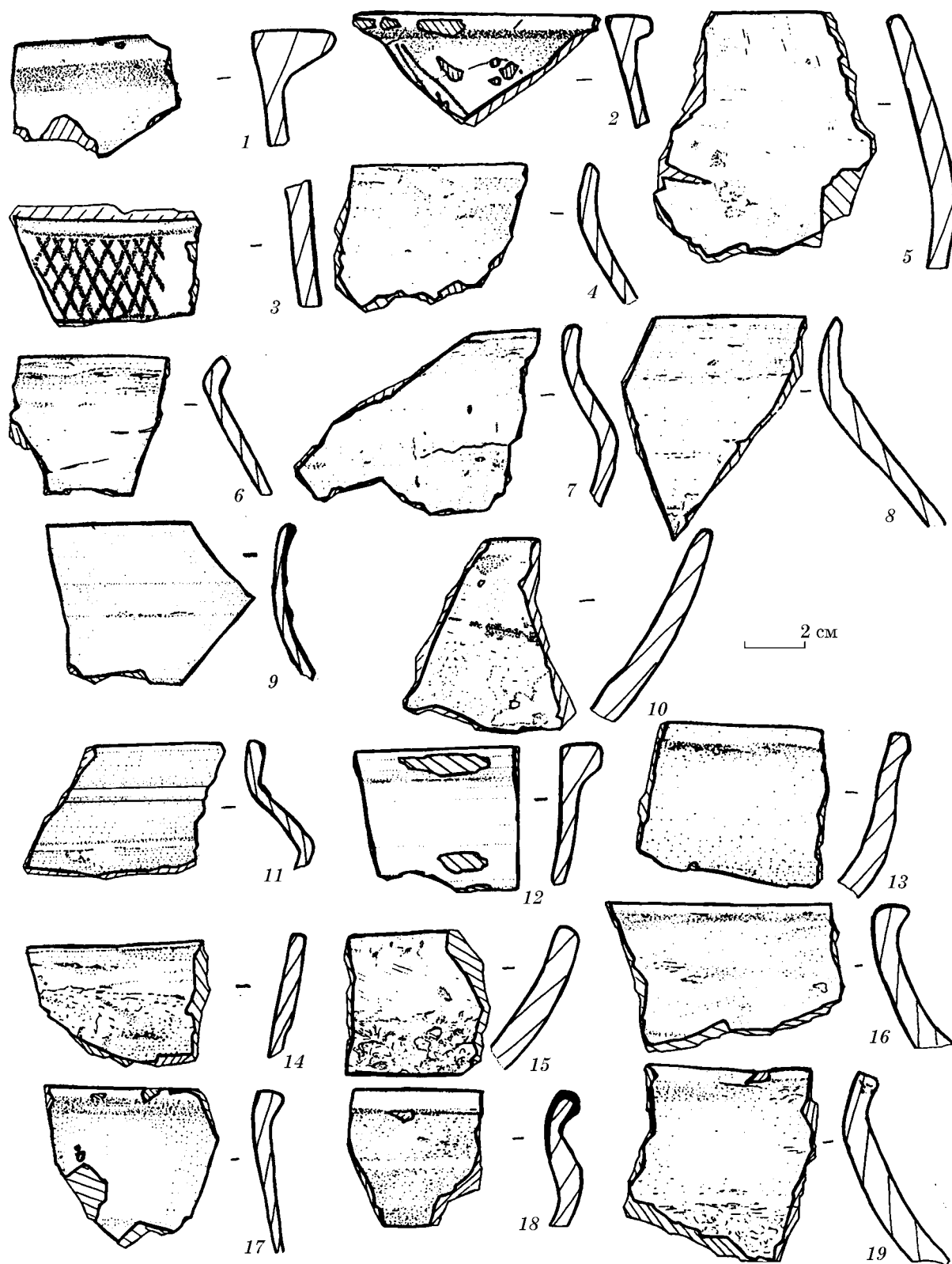

Табл. 75. Гончарна (1—3, 11, 12, 17, 18) та ліпна (4—10, 13—16, 19) кераміка з культурного шару

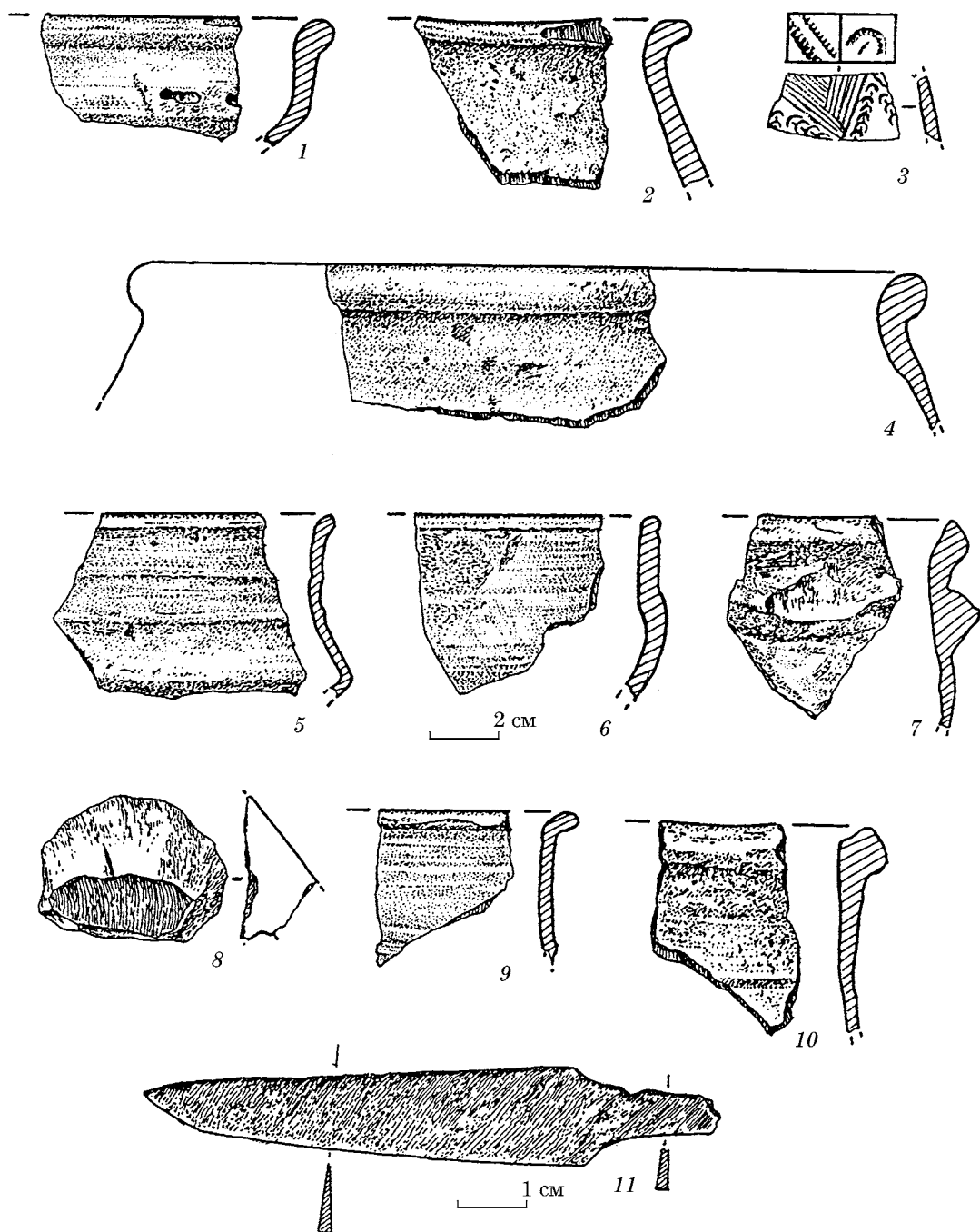

Табл. 76. Гончарна кераміка (1—10) та залізний ніж (11) з культурного шару

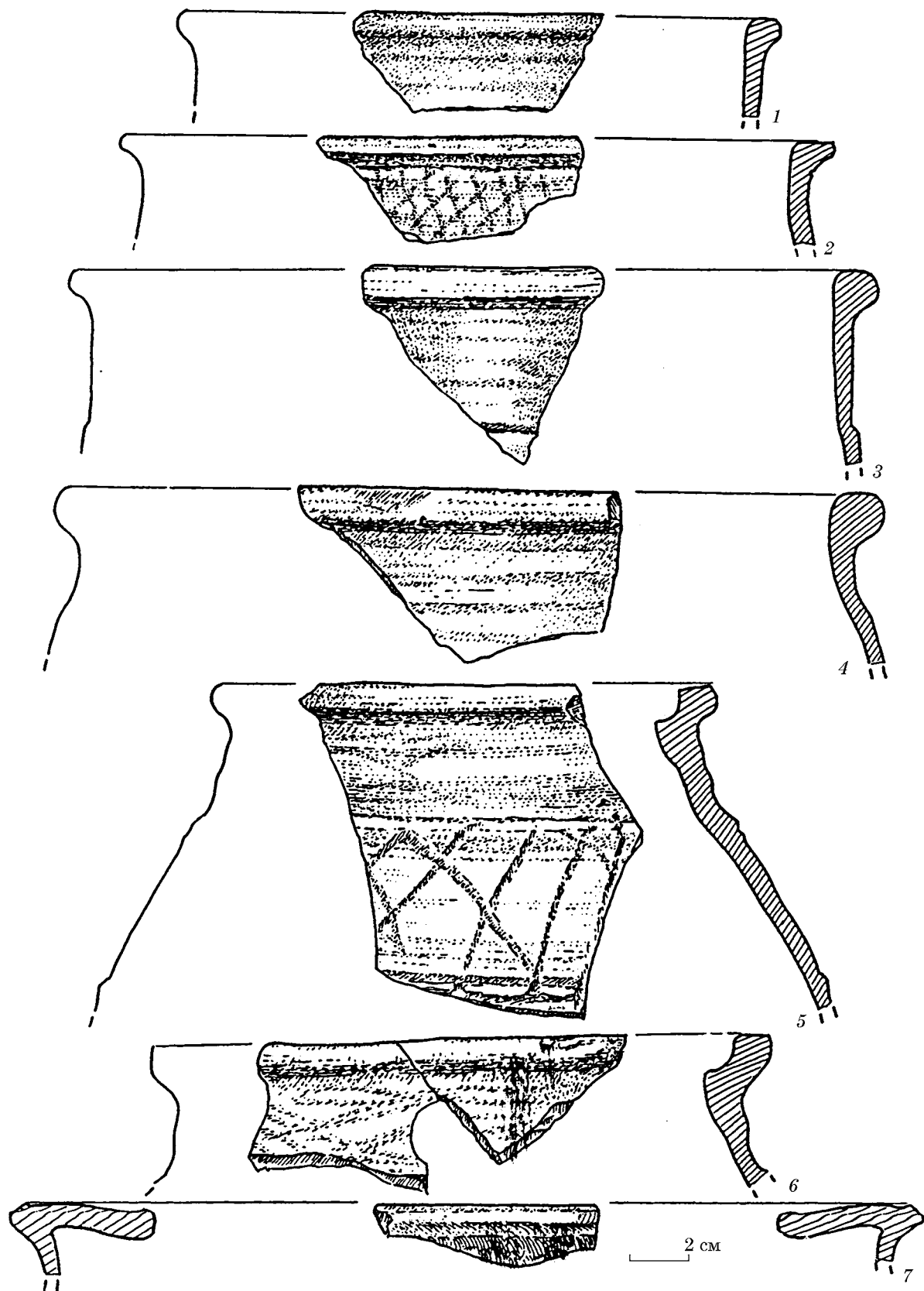

Табл. 77. Гончарна кераміка з культурного шару

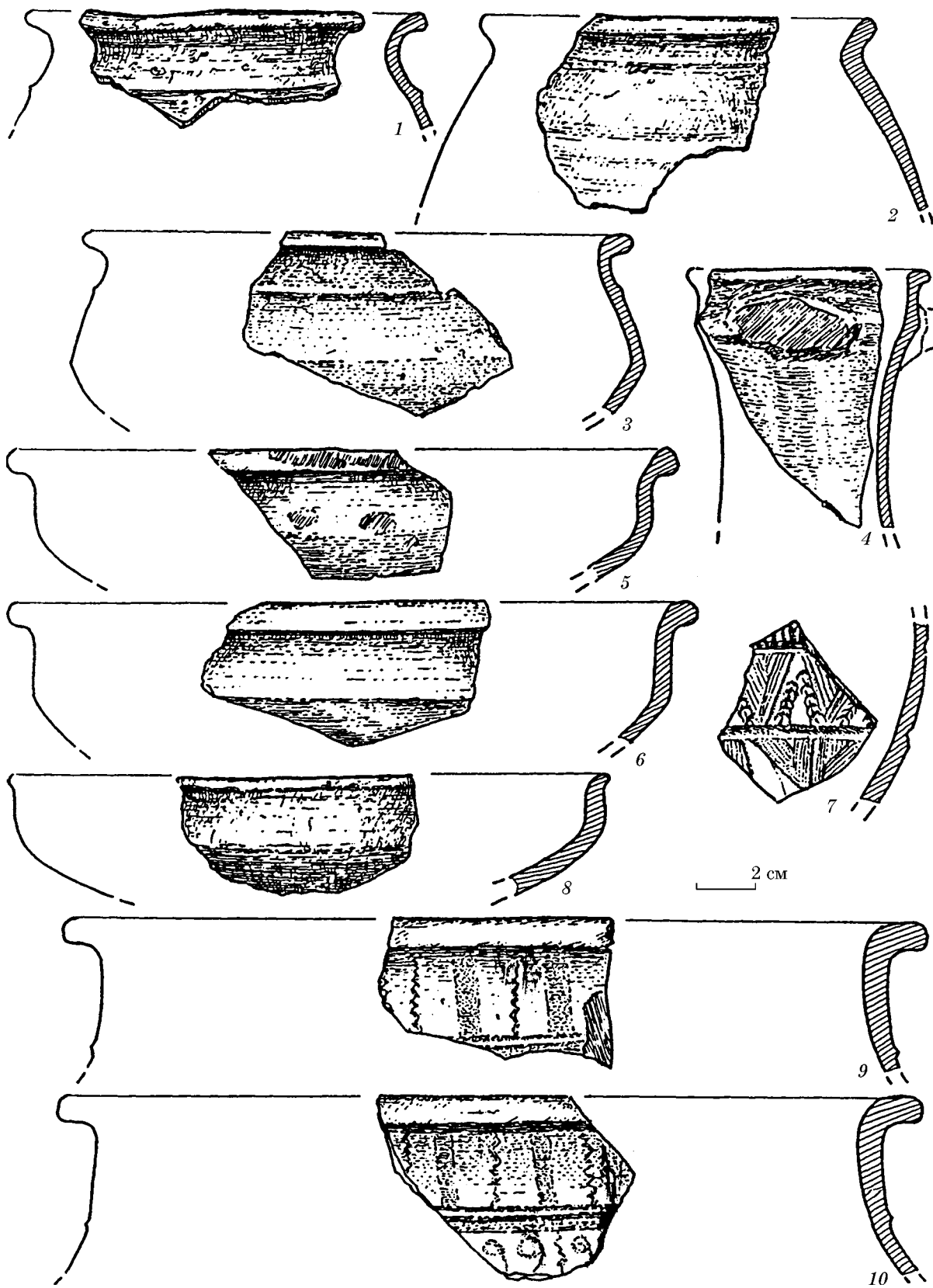

Табл. 78. Гончарна кераміка з культурного шару

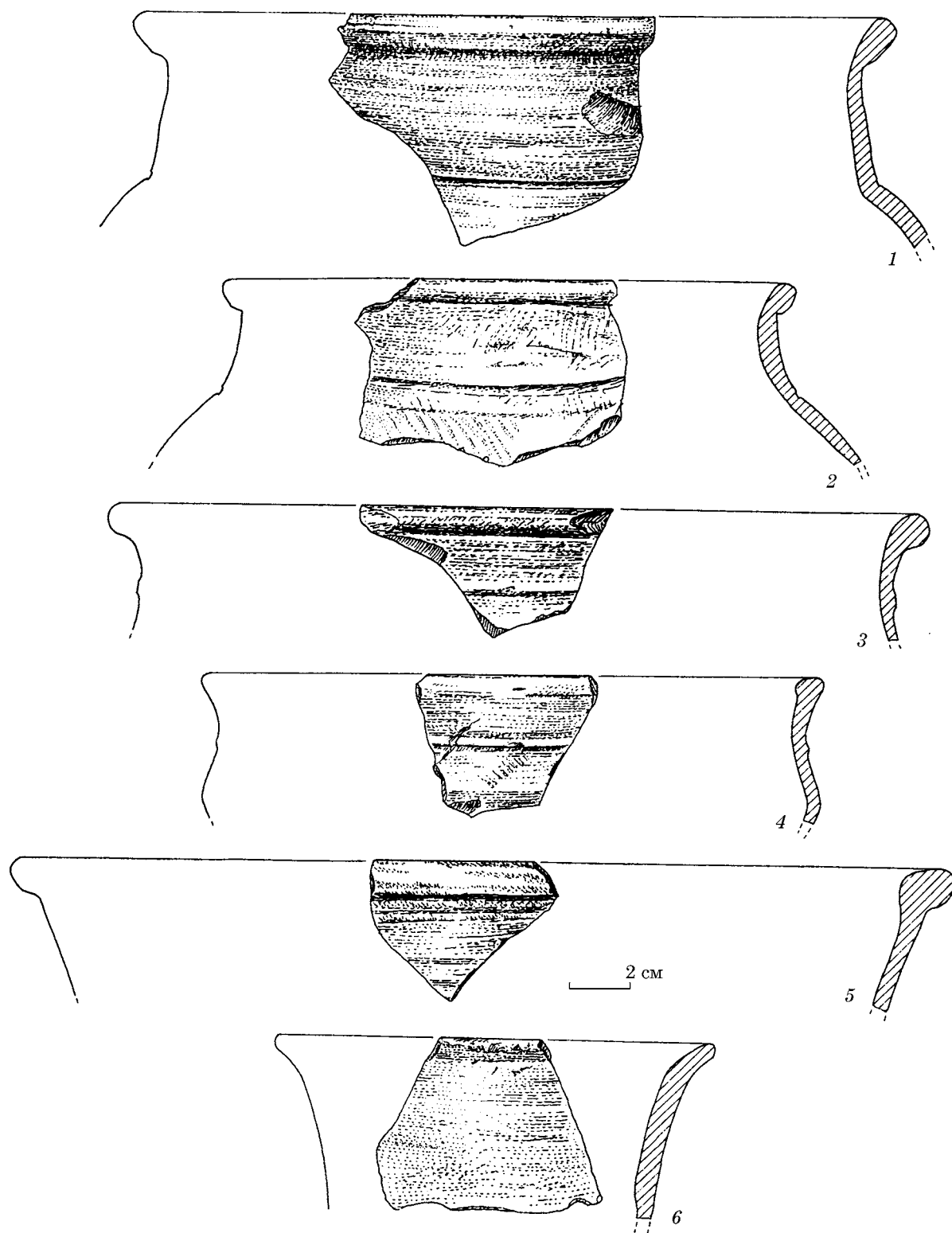

Табл. 79. Гончарна кераміка з культурного шару

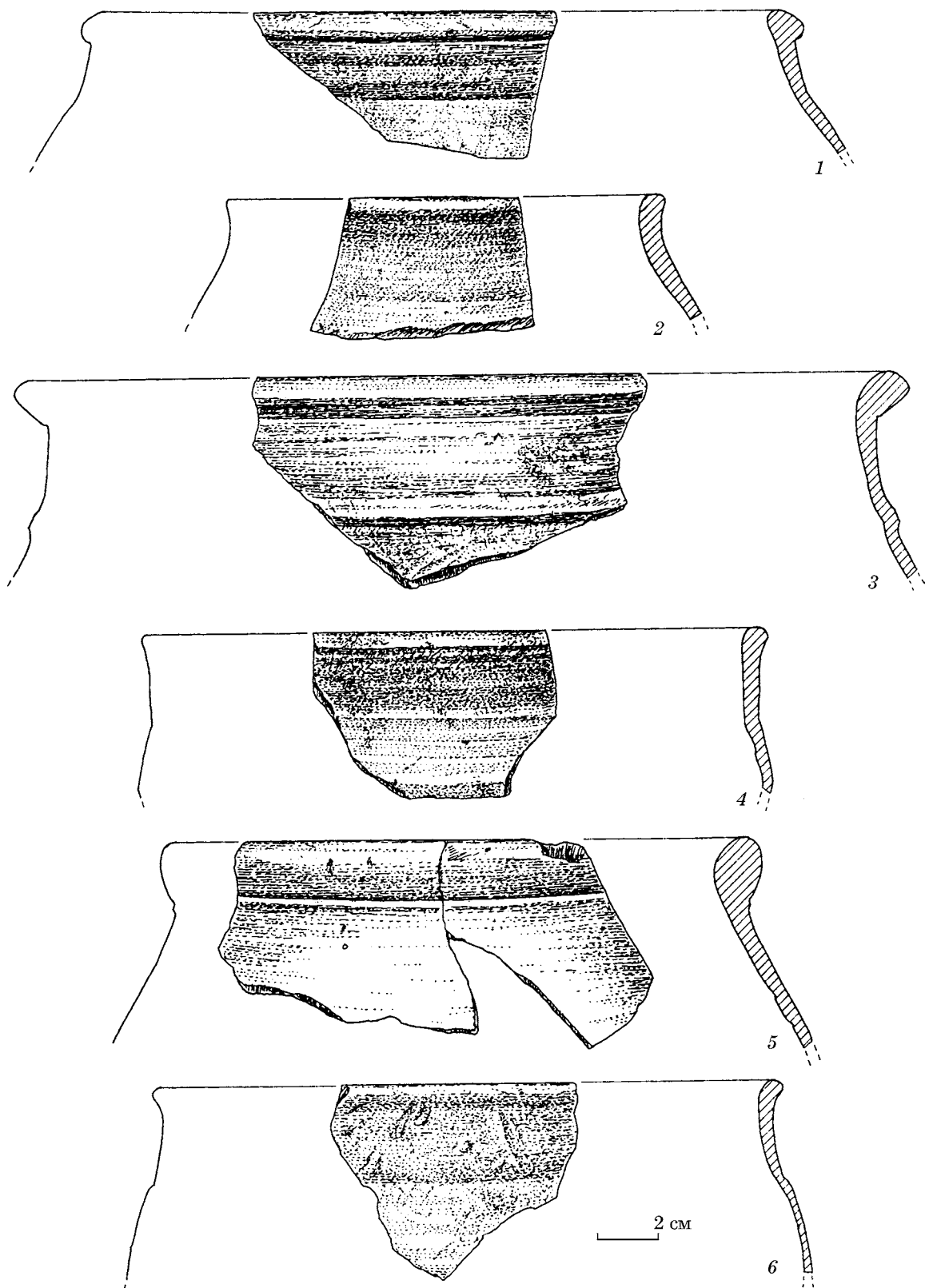

Табл. 80. Гончарна кераміка з культурного шару

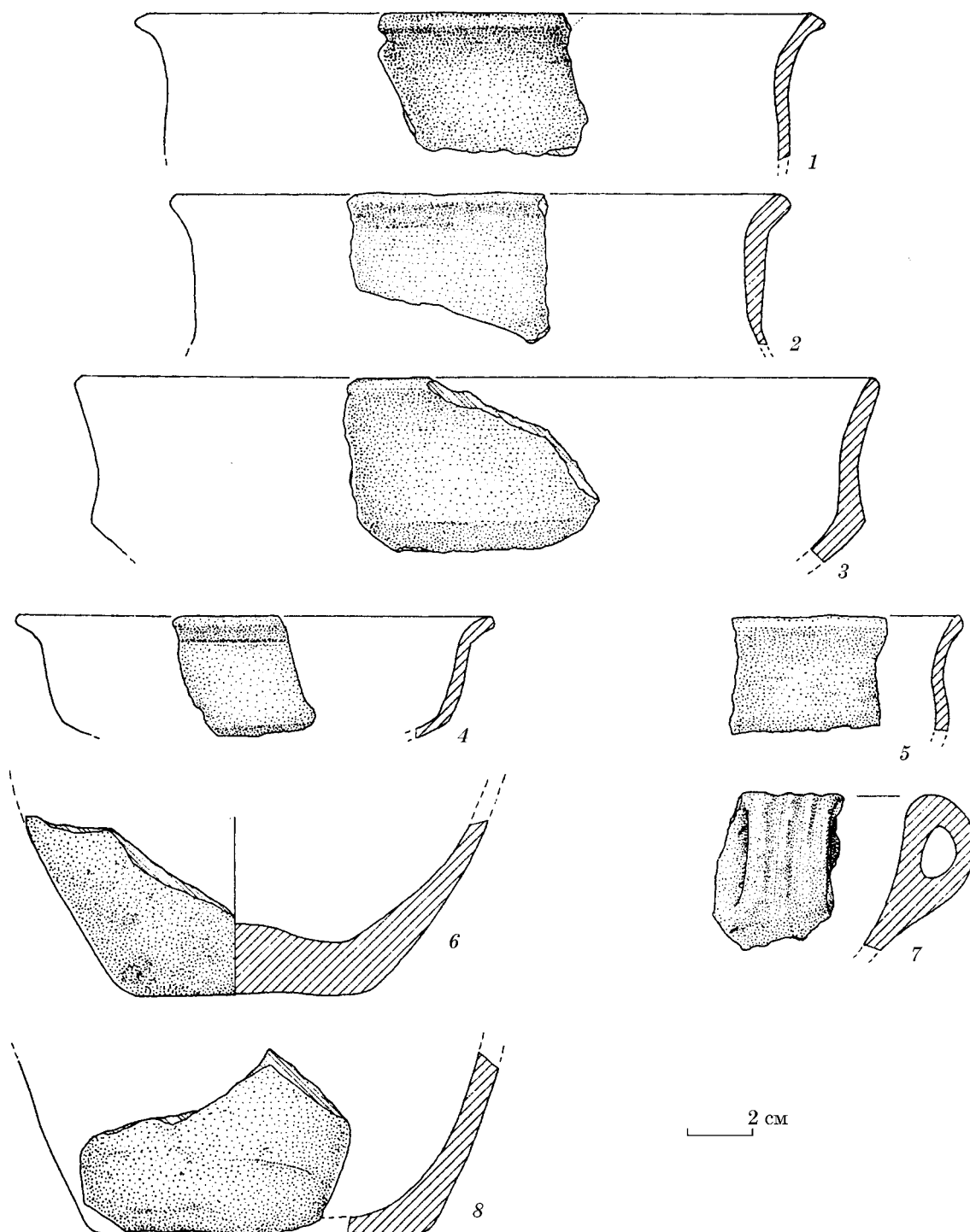

Табл. 81. Гончарна (1—4) та ліпна (5—8) кераміка з культурного шару

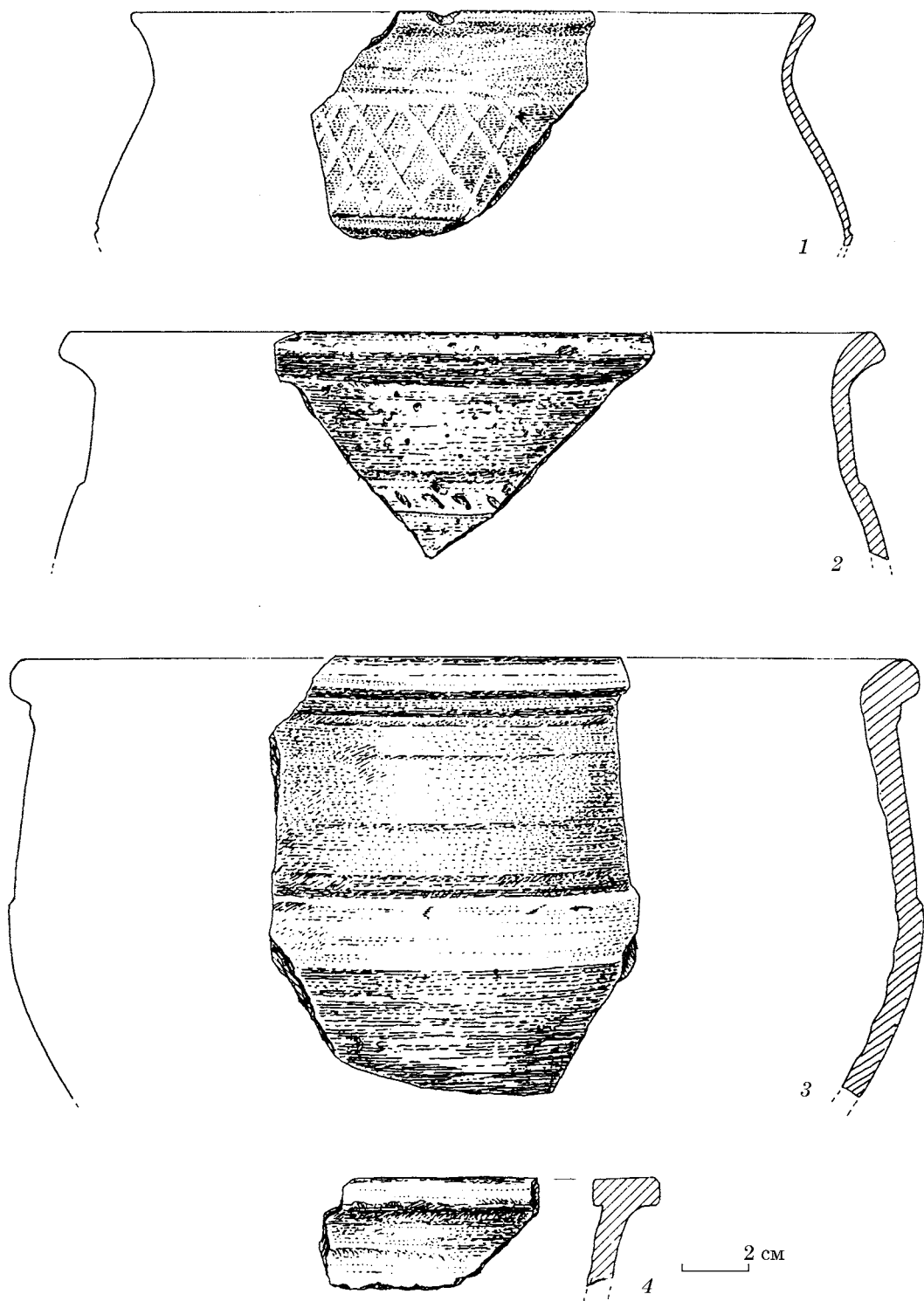

Табл. 82. Гончарна кераміка з культурного шару

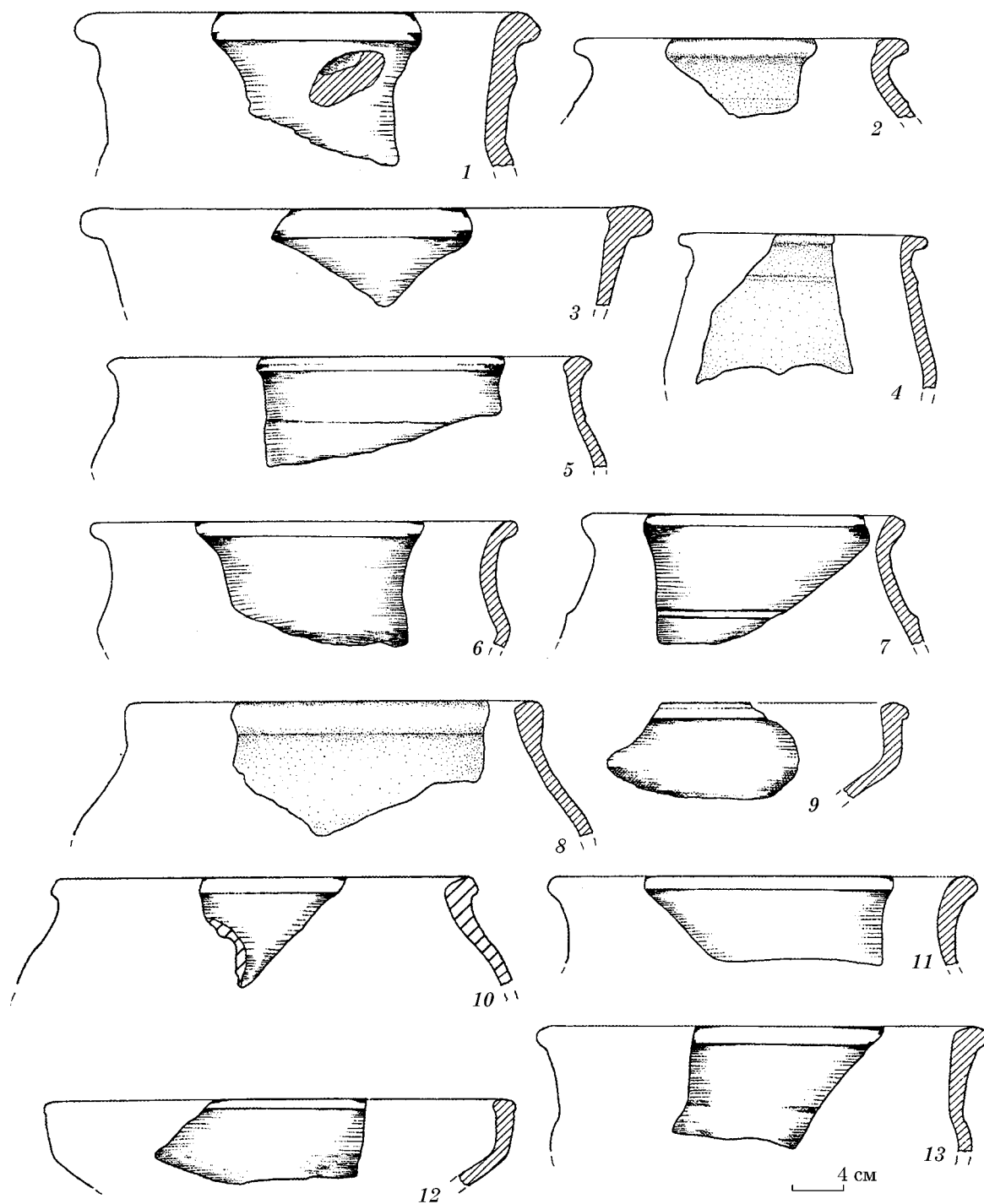

Табл. 84. Гончарна кераміка з культурного шару

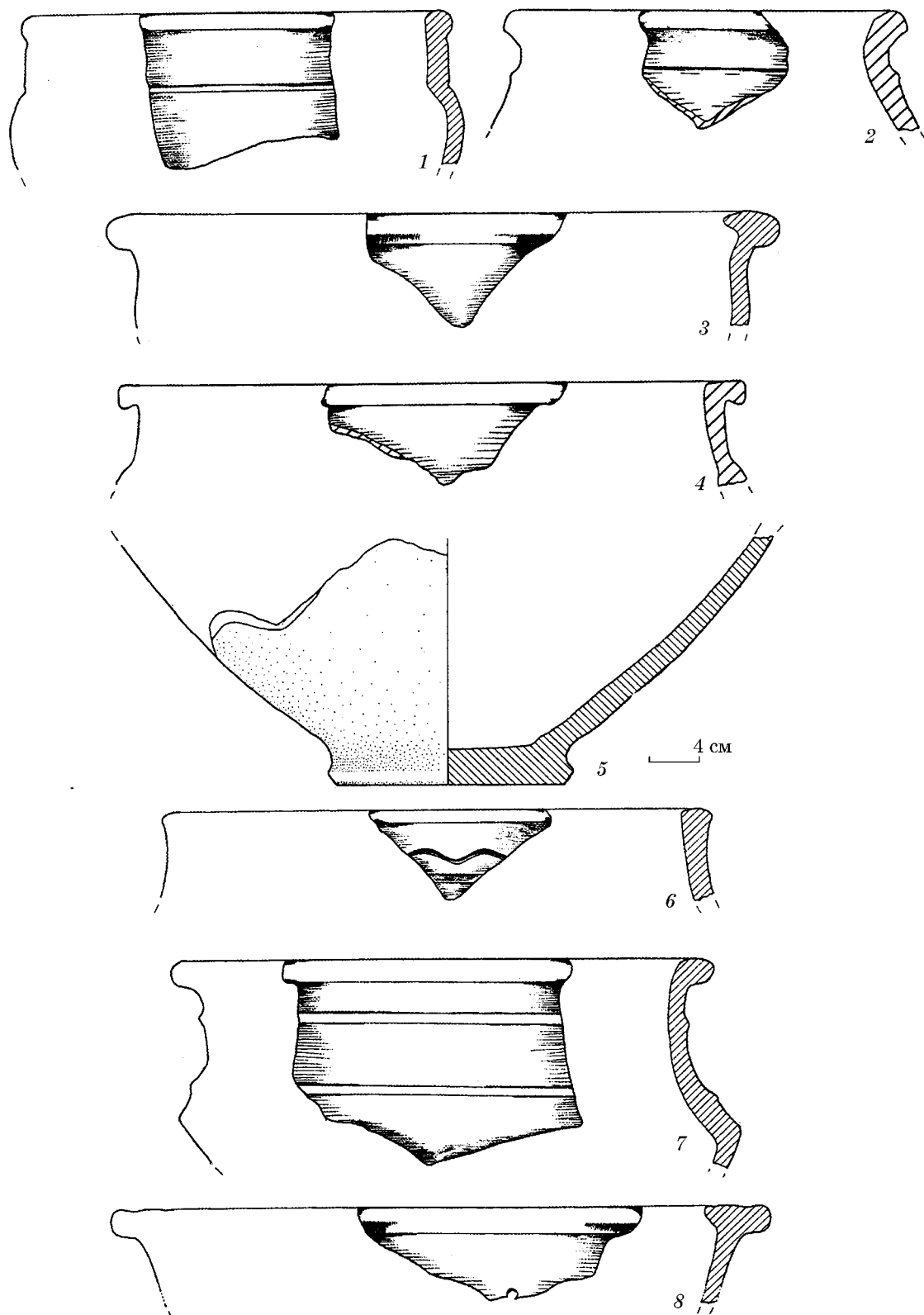

Табл. 84. Гончарна кераміка з культурного шару

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ПОСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН

Протягом 2002—2009 рр. на поселенні досліджено 24 об'єкти доби середньовіччя. Більшість із них є залишками давніх напівземлянкових жител, які належать до двох періодів розвитку поселення — ранньослов'янського (VI—X ст.) та давньоруського (XII—XIII ст.) (рис. 53).

З 20 об'єктів одна будівля (№ 96) на-

лежить до поселення празької культури, а 14 жител, 2 споруди та 3 господарські ями віднесені до райковецької культури. Ще 4 будівлі належать до епохи Київської Русі (№ 80, 94, 98, 104).

Результати розкопок 1993—2001 р. на площі 4,5 тис. м² опубліковані у 2004 р. [див.: Козак, 2004].

ХАРАКТЕРИСТИКА РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ БУДІВЛІ ПРАЗЬКО-КОРЧАЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Будівлю 96 (фото 62; рис. 54) виявлено у центральній частині дослідженої ділянки поселення на глибині 1,2 м від сучасної поверхні, при зачистці долівки пізнішого житла 92. Краще збереглися східна та південна стіни будівлі, а також, частково, північно-східний кут. Долівку простежено лише у східній частині.

Котлован будівлі чотирикутний у плані, розмірами 2,2 × 2,7 м, глибиною 0,7 м від рівня виявлення, орієнтований стінами за сторонами світу. Стіни котловану вертикальні, долівка, там, де вона не знищена житлом 92, міцно утрамбована, рівна.

У північно-західному куті житла досліджено дві циліндричні ями із пласким дном, діаметром 0,3 м і 0,4 м та глибиною 0,6 м і 0,28 м, стінки яких у верхній час-

тині міцно випалені, а в придонній частині слідів дії вогню не виявлено. Поряд із цими двома ямами знаходилася велика господарська яма овальна у плані, розмірами 1,0 × 0,8 м та глибиною 0,25 м від рівня долівки житла. Ще одна округла у плані яма розташована на схід від попередньої. Її діаметр 0,6 м, а глибина 0,3 м від рівня долівки.

Заповнення житла складалося з темного гумусного ґрунту з включенням попелу, шматків глиняної обмазки, кісток тварин. У заповненні виявлено багато уламків ліпної ранньослов'янської кераміки та лощило, виготовлене з ребра тварини. Більшість фрагментів глиняних посудин належали горщикам (табл. 85, 1—10), трапилося також кілька уламків сковорідки (табл. 85, 11).

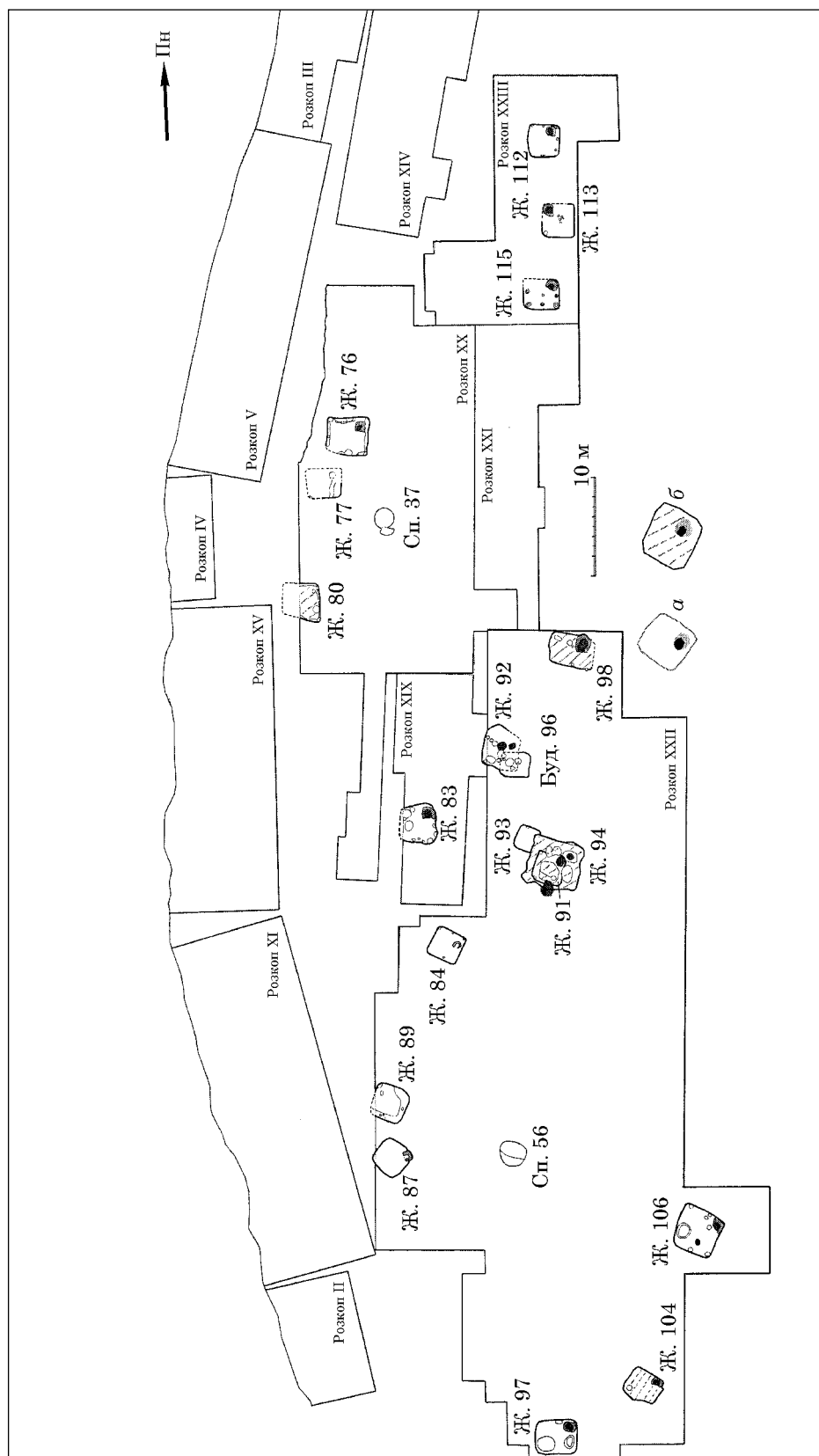

Рис. 53. Хрінники, урочище Шанків Яр. Плани розкопів 2002–2009 рр. з позначеними слов'яно-руськими об'єктами: а — ранньослов'янські житла; б — житла епохи Київської Русі

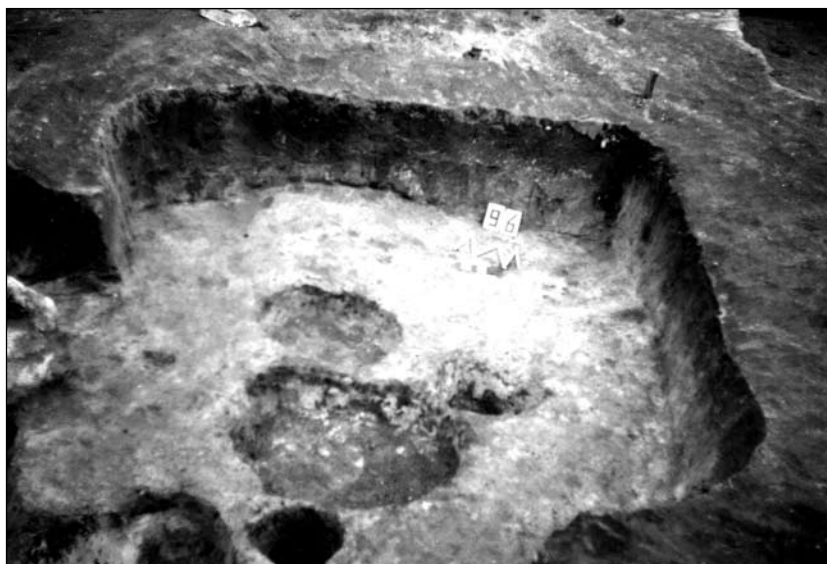

Фото 62. Будівля 96

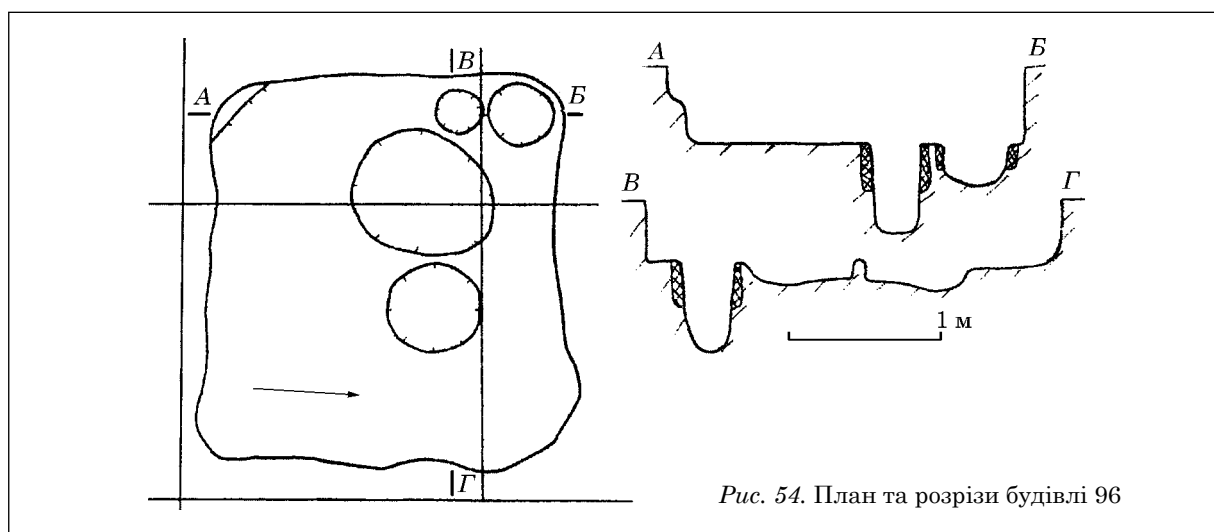

Рис. 54. План та розрізи будівлі 96

Горщики характеризуються невисокою прямою шийкою, слабо або ж помірно відігнутими назовні вінцями, пологими плічками й конічним тілом. Вироби не орнаментовані. Поверхня посудин заглажена, горбкувата, від коричневого до темно-сірого кольору. У формувальній масі домішка жорстви. Використовуючи типологічні розробки В.Д. Барана, І.П. Русанової, Б.О. Тимошука [Баран, 1972; Русанова, 1973; Русанова, Тимошук, 1984] всі горщики відносимо до чотирьох основних варіантів:

- 1) невисокі вінця вертикальні або слабо відігнуті назовні, край вінця плоский або ж слабо заокруглений, шийка ледь намічена, пряма, плічка підняті (варіант 3 за І.П. Русановою) (табл. 85, 9);
- 2) вінця вертикальні, слабо потовщені із зовнішньої сторони, шийка ледь позначена, плічка пологі (варіант 4 за І.П. Русановою) (табл. 85, 6);
- 3) горщики з короткою шийкою й слабо відігнутими назовні вінцями (варіант 5 за І.П. Русановою) (табл. 85, 4, 5, 7);

4) горщики з короткою шийкою й помітно відігнутими назовні вінцями (варіант 6 за І.П. Русановою) (табл. 85, 1, 2, 8).

Співвідношення варіантів ліпних горщиків у будівлі 96, зокрема, наявність значної кількості посудин із відігнутими вінцями варіанту 6 (30 %) дозволяють віднести цей керамічний комплекс до пізнього етапу празько-корчацької культури й датувати VII ст.

У будівлі 96 не виявлено решток печі або вогнища. Лише у північно-західному куті знаходились дві ями, стінки яких у верхній частині зберегли сліди дії вогню, а отже їх не можна розглядати як рештки звичайних заглиблених вогнищ. Вірогідно, їх слід віднести до спеціальних ям, пов'язаних із добуванням дьогтю. В

Україні такі ями називали майданами [Зеленин, 1991, с. 171]. Вони мали у верхній частині форму перевернутої лійки, а нижня частина була циліндрична чи бочкоподібна. У нижній частині на дні або ж у спеціально поставленій посудині збирався дьоготь, а верхню частину заповнювали березовою корою, яка поступово згорала, тому на стінках ями залишалися сліди дії вогню. Такі ями виявлені на давньоруському поселенні Автунічі [Готун, 1993, с. 65], на поселенні в Острозі вони датовані X і XI ст. [Прищепа та ін., 2005, с. 23—24]. Відмінності у формі ям із будівлі 96, вірогідно, слід пояснити тим, що вони влаштовані у приміщенні та використовувались короткий час для отримання невеликої кількості дьогтю.

РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ОБ'ЄКТИ РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Житло 76 (фото 63; рис. 55) виявлене на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Воно мало прямокутний у плані котлован розмірами 3,4 × 3,8 м, орієнтований кутами за сторонами світу. Стіни котловану вертикальні, долівка рівна, міцно утрамбована, підмазана кілька разів глиною, особливо там, де житло

перекривало котловани більш ранніх об'єктів. Висота земляних стін котловану 0,6 м від рівня виявлення, однак, судячи з висоти повністю збереженої печі, висота земляних стін була принаймні на 0,4 м вище.

Вздовж чотирьох стін розташовані суцільні материкові останці шириною

Фото 63. Житло 76

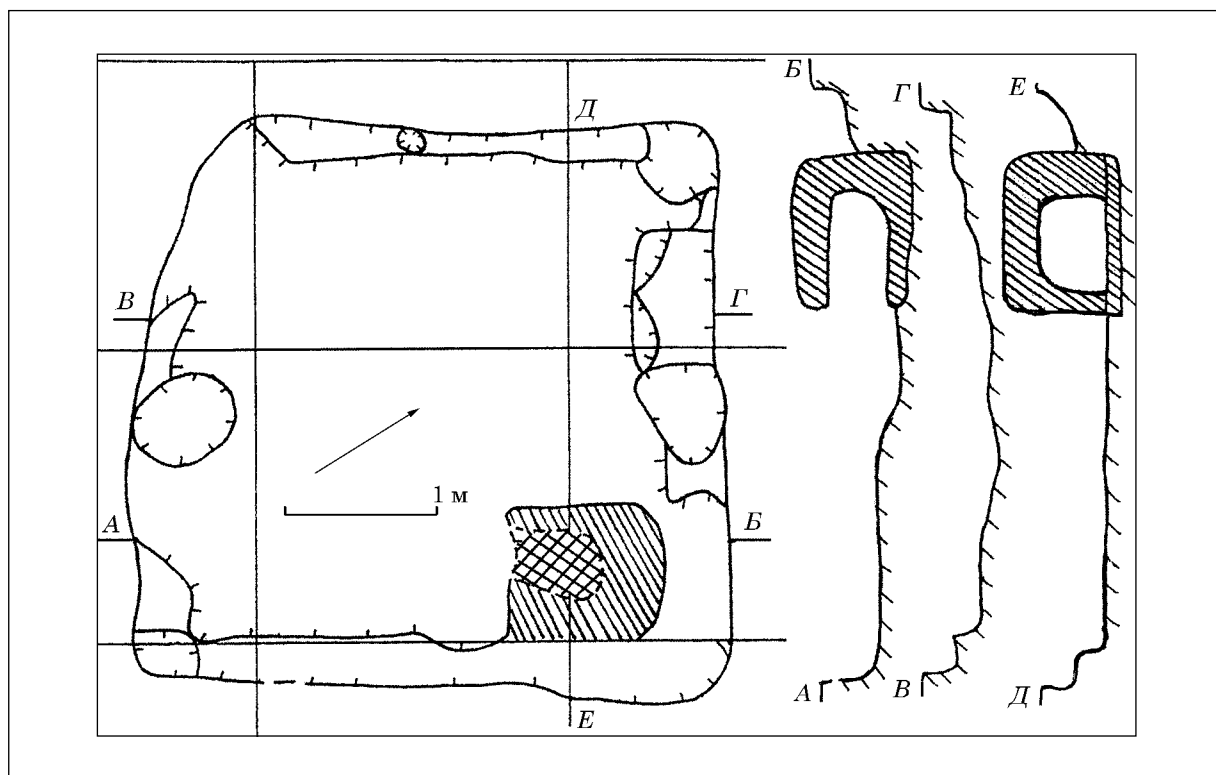

Рис. 55. План та розрізи житла 76

0,25—0,3 м та висотою 0,2 м від рівня долівки. У кутах і посередині двох протилежних стін (південно-західної й північно-східної) виявлено стовпові ями, вирізані в межах материкових останців. Діаметр ям 0,25—0,4 м, глибина від 0,21 до 0,62 м від рівня долівки. Судячи з розташування стовпових ям, житло мало каркасно-стовпову конструкцію стін, а останці були основою для дерев'яних стін житла.

Глинобитну піч збудовано у східному куті житла на відстані 0,3—0,4 м від стінок котловану. Вона збереглась повністю, мала кубічну форму, її розміри 1,1 × 0,9 м, висота 0,8 м, товщина бокових стінок 0,3—0,4 м, товщина задньої стінки до 0,5 м. Верх печі плоский, близький до горизонтального. Черинь печі глиняний, розмірами 0,5 × 0,6 м, завтовшки до 6 см. Устя мало ширину 0,4 м.

Заповнення житла складалося з темно-сірого гумусу із включенням уламків глиняної обмазки, великої кількості попе-

лу, вугликів, кісток тварин. У заповненні виявлено уламки глиняних горщиків, у тому числі, три вінця ліпних (табл. 86, 1—3) та 4 вінця гончарних посудин (табл. 86, 4—7). Одне з ліпних вінець прикрашене по краю пальцевими вдавленнями, а на шийку та плічка гончарних горщиків нанесено заглиблений орнамент (горизонтальні та хвилясті лінії, косі насічки). У верхніх шарах заповнення виявлено також уламок мідної бляшки, очевидно, якогось окуття.

Житло 77 (фото 64; рис. 56) знаходилось у 2 м на захід від житла 76. Це напівземлянка чотирикутної форми, розмірами 3,0 × 3,2 м, заглиблена на 0,35—0,4 м від рівня виявлення, орієнтована кутами за сторонами світу з відхиленням 25°. Стіни глиняні, вертикальні, долівка дуже добре утрамбована, рівна. У кутах житла, біля південно-західної стіни, відкриті стовпові ями округлої форми діаметром 0,18—0,2 м та глибиною 0,2—0,3 м від рівня долівки. У південно-східній частині приміщення

виявлено заглиблення розмірами $0,7 \times 2,0$ м, його дно знаходилося на $0,1\text{—}0,12$ м нижче рівня долівки.

У східному куті житла простежені рештки печі. Від неї частково зберігся черинь

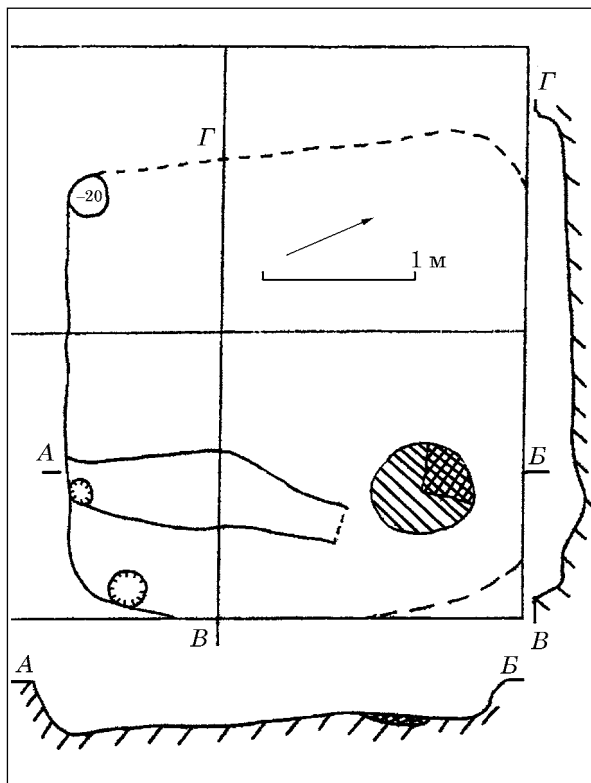

Рис. 56. План та розрізи житла 77

округлої форми, розмірами $0,4 \times 0,6$ м, завтовшки до 1 см.

Заповнення житла складалося з темно-сірого гумусу із включенням попелу, вугілля, шматків глиняної обмазки. У заповненні виявлено уламки гончарної кераміки із заглибленим орнаментом (табл. 87, 1), уламок срібної сережки (табл. 87, 2) та кістки тварин.

Житло 83 (фото 65; рис. 57) виявлене на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Котлован будівлі чотирикутний у плані, розмірами $3,6 \times 3,2$ м, заглиблений на 0,43 м від рівня виявлення, орієнтований стінами за сторонами світу. Вздовж стін простежені стовпові ями діаметром $0,4\text{—}0,6$ м і глибиною $0,15\text{—}0,35$ м.

Глинобитну піч збудовано у північно-східному куті приміщення на відстані 0,2 м від стін котловану. Вона підковоподібна у плані, розмірами $1,1 \times 1,2$ м, стінки збереглися на висоту до 0,32 м від рівня долівки. Товщина стін $0,15\text{—}0,2$ м. Черинь печі влаштовано у заглибленні, дно якого в центрі знаходилося на 0,17 м нижче рівня долівки. Черинь підмазаний шаром міцно випаленої глини завтовшки до 2,5 см.

У північно-західному куті відкрито овальну в плані господарську яму розмірами $0,7 \times 1,0$ м, глибиною 1,0 м від рівня долівки. Стінки ями зву-

Фото 64. Житло 77

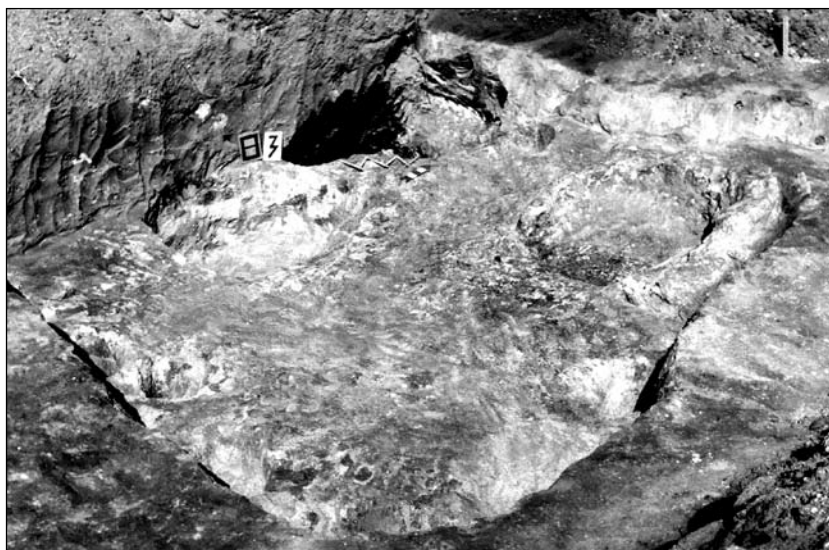

Фото 65. Житло 83

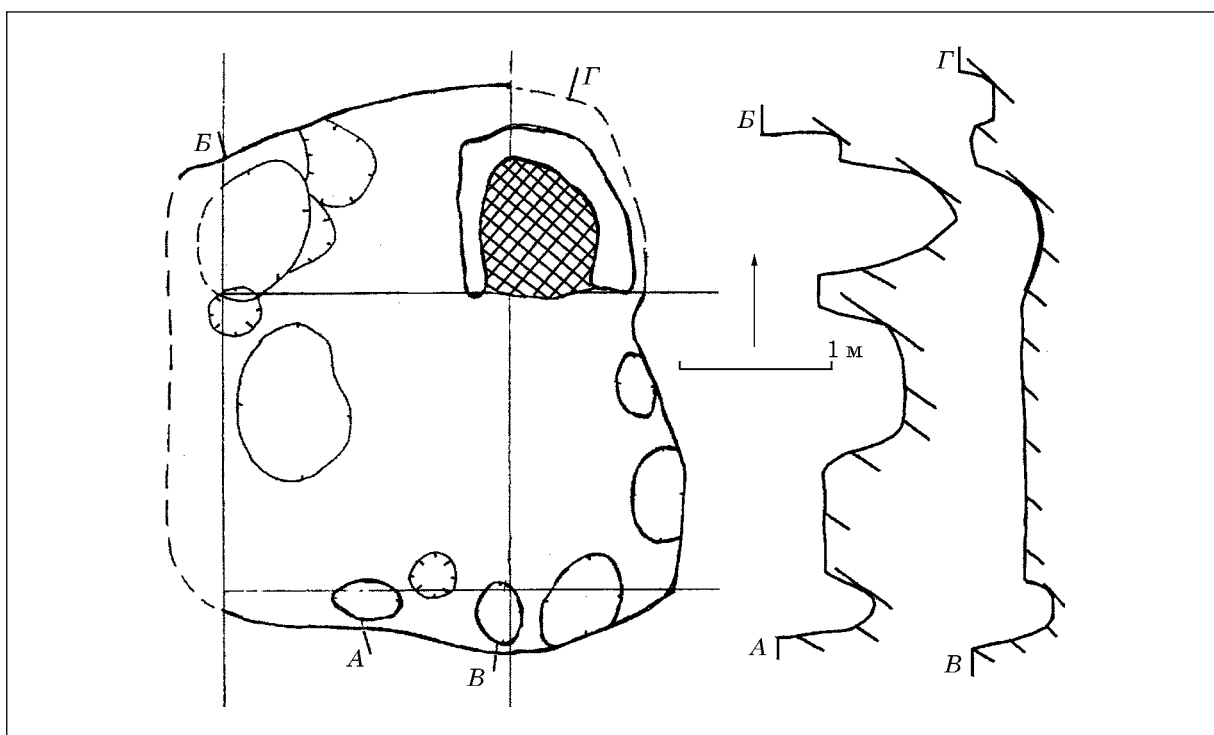

Рис. 57. План та розрізи житла 83

жені до напівсферичного дна. На південь від першої ями знаходилась друга яма, овальна у плані, розмірами $0,8 \times 1,1$ м, глибиною 0,6 м. Вона мала злегка похилі стінки й рівне горизонтальне дно.

Заповнення житла складалося з темного гумусу, насиченого вугіллям, попелом, шматками глиняної обмазки. Знайдено кілька стінок ліпних ранньослов'янських посудин, але переважають уламки гончарних горщиків (табл. 87, 3, 4), знайдено

також уламок виробу та половину прясла з мергелю (табл. 87, 5, 6).

Житло 84 (фото 66; рис. 58) виявлене на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Контури житла простежено за смугою білої глиняної обмазки завширшки 2—3 см.

Котлован житла чотирикутний у плані, розмірами $2,85 \times 3,0$ м, глибиною 0,5 м від рівня виявлення, орієнтований стінами за сторонами світу, з відхиленням 25° . Стіни

котловану вертикальні, верхня частина стін підмазана глиною й підсушена, на окремих ділянках слабо випалена. Ширина глиняної смуги 0,1—0,15 м. Долівка житла добре утрамбована, з вибоїнами.

У трьох кутах житла та посередині двох протилежних стін (північної і південної) виявлені округлі у плані стовпові ями діаметром 0,2—0,3 м та глибиною 0,12—0,2 м від рівня долівки.

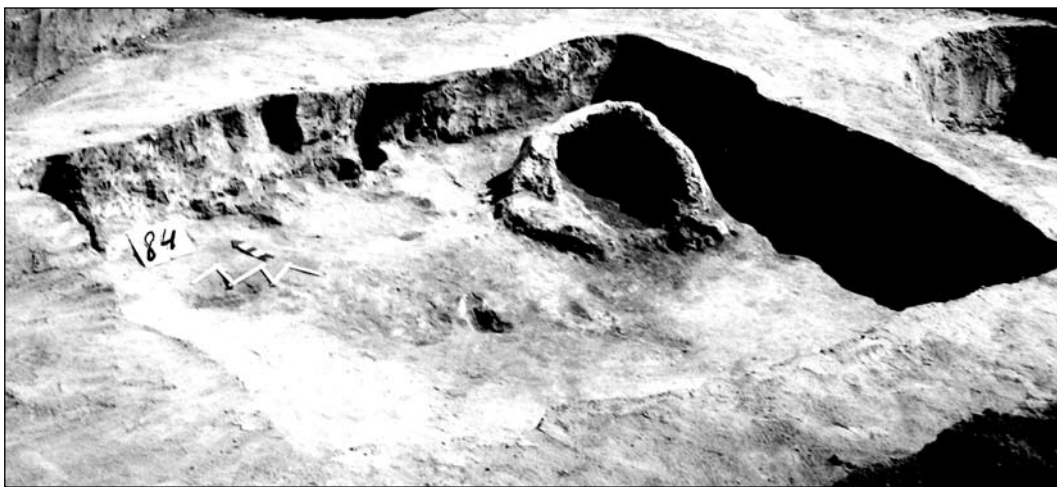

Фото 66. Житло 84

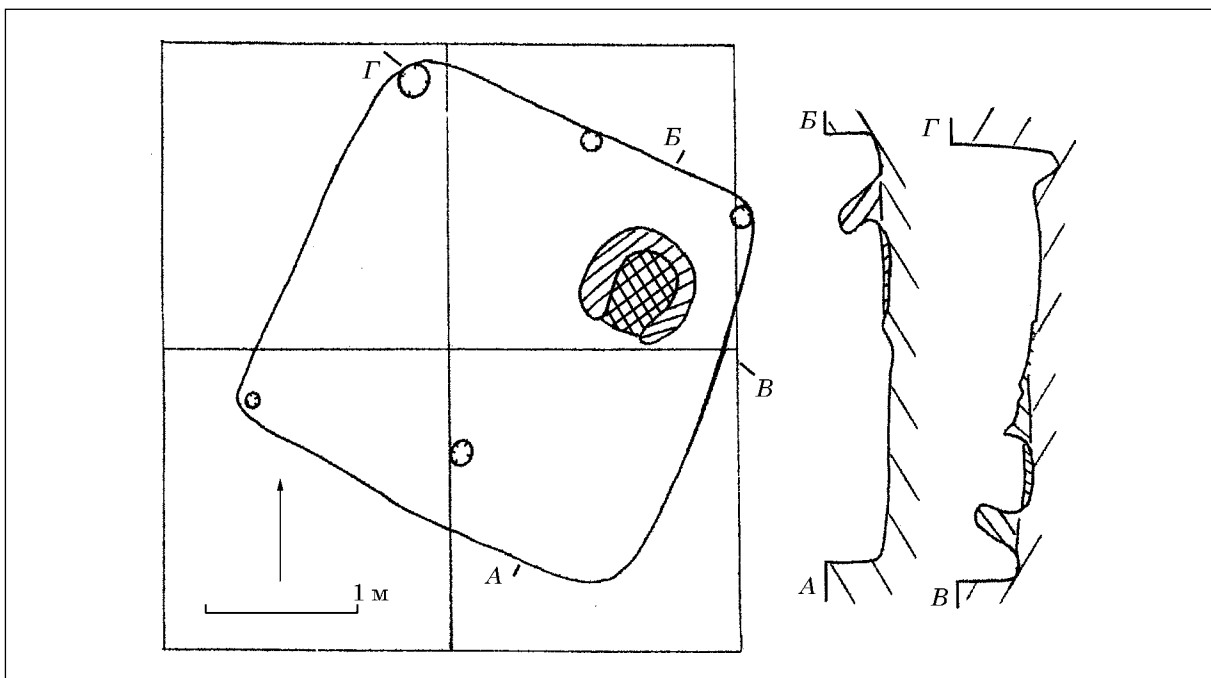

Рис. 58. План та розрізи житла 84

Глинобитна піч знаходилась у північно-східному куті приміщення на відстані 0,3—0,45 м від стінок котловану. Вона мала підковоподібну в плані форму і розміри $0,8 \times 0,8$ м. Висота збережених стін печі до 0,32 м від рівня долівки, товщина 0,16—0,22 м. Черинь печі глиняний, розмірами $0,7 \times 0,4$ м, завтовшки до 1,5 см.

Заповнення житла складалось із темного гумусу з домішкою попелу та шматків глиняної обмазки червонуватого кольору. На долівці житла знайдено один уламок посудини, що належить до райковецької культури, та точильний камінь (брусок) із дрібнозернистого пісковику (табл. 88, 1).

Житло 87 (фото 67; рис. 59) виявлене на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. На тлі передматерикового коричневого ґрунту заповнення котловану виділялося темним кольором і численними включеннями червонуватих шматків глиняної обмазки. Пляму оконтурювала смужка сухої білої глини завширшки 15—20 см. Контури мали вигляд квадрату розмірами $1,6 \times 1,6$ м, орієнтованого кутами за сторонами світу.

Чотирикутний котлован розмірами $3,0 \times 3,15$ м заглиблений на 0,2—0,25 м від рівня виявлення. Верхня частина стін підмазана глиною. Стіни похилі, злегка звужені до дна, долівка простежувалася слабо. У східному куті житла знаходилися рештки глиняної печі, поставленої

щільно до стінок котловану. Збереглася задня частина печі завширшки близько 1,0 м з фрагментом стіни завтовшки 0,2 м

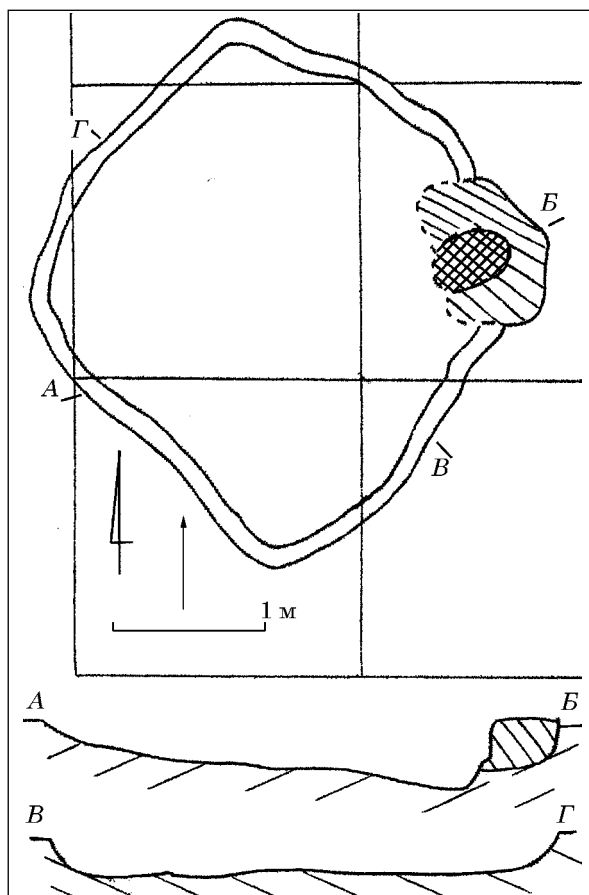

Рис. 59. План та розрізи житла 87

Фото 67. Житло 87

та частина глиняного череня завширшки 0,4 м.

Заповнення житла складалося з темного гумусу з домішкою червонуватих фракцій глиняної обмазки, вкрапленнями вугликів та попелу. У житлі знайдено один уламок вінець гончарного горщика (табл. 88, 2) і залізний цвях. Вірогідно, житло використовували короткий час.

Житло 89 (рис. 60) знаходилося у 1,8 м на північ від житла 87 і було виявлене на глибині 0,55 м від сучасної поверхні. Це чотирикутна у плані напівземлянка, орієнтована стінами за сторонами світу з відхиленням 25° .

Розміри котловану житла $3,25 \times 3,1$ м, глибина 0,6 м від рівня виявлення. Стіни похилі, долівка рівна, міцно утрамбована. Вздовж усіх стін житла, за виключенням південно-західного кута, простежено материковий останець шириною 0,6—0,8 м та висотою 0,2—0,22 м від рівня долівки. Посередині східної та південної стін, на материковому останці, виявлені стовпові ями округлої у плані форми, діаметром 0,23—0,2 м, глибиною 0,12—0,33 м від рівня останця. Шматки

перепаленої глини, вірогідно, від зруйнованої печі, трапились у північно-західному куті. Слідів самої печі не простежено.

Заповнення житла складалося зі слабо насиченого органікою чорного гумусу з поодинокими вкрапленнями вугликів. У заповненні знайдено один уламок ранньогончарної посудини (табл. 88, 3).

Житло 91 (фото 68; рис. 61) виявлене після зачистки долівки давньоруського житла 94. Це чотирикутна напівземлянка розмірами $2,7 \times 2,8$ м, орієнтована стінами за сторонами світу. Нижня частина стін, виявлена у долівці житла 94, мала висоту 0,2 м, а загальна глибина котловану житла 91, вірогідно, становила близько 0,8 м.

У північно-східному куті котловану житла виявлені рештки печі. Її стіни зруйновані під час будівництва житла 94, а черинь зберігся добре. Він овальний у плані, розмірами $0,7 \times 1,0$ м, завтовшки 5—7 см. За межами котловану будівлі, біля південної стіни знаходилась інша піч — нішоподібна. Основу череня цієї печі, розмірами $1,4 \times 1,2$ м, влаштовано

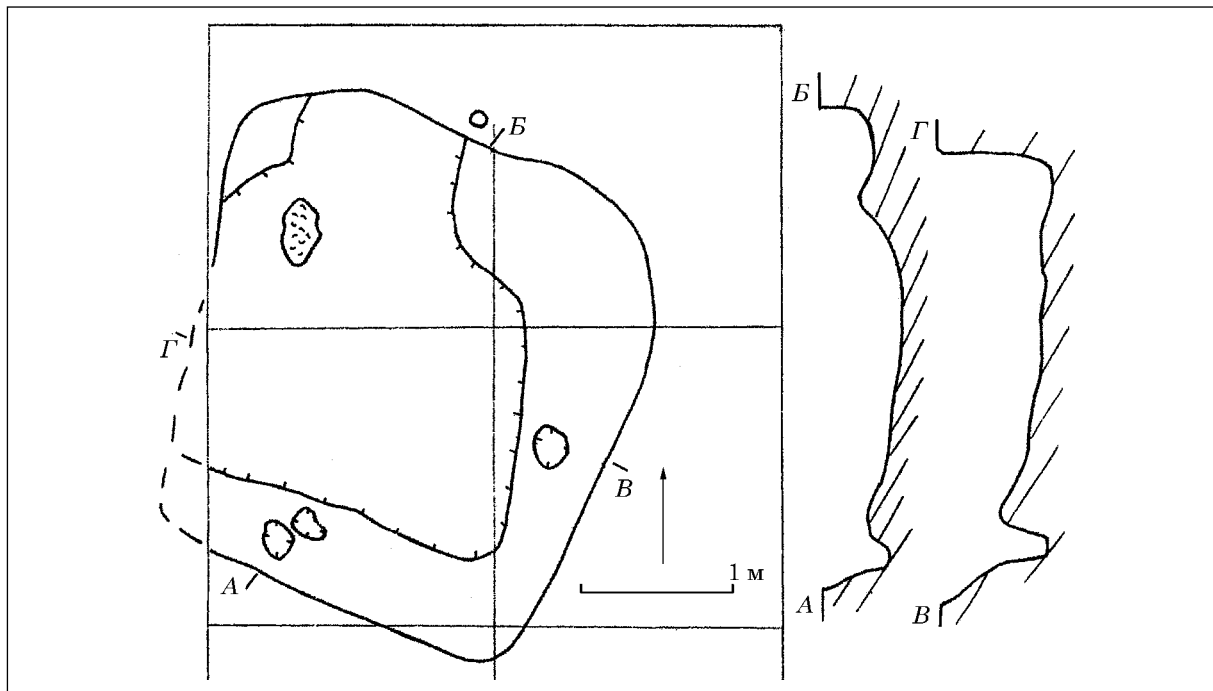

Рис. 60. План та розрізи житла 89

Фото 68. Житло 91

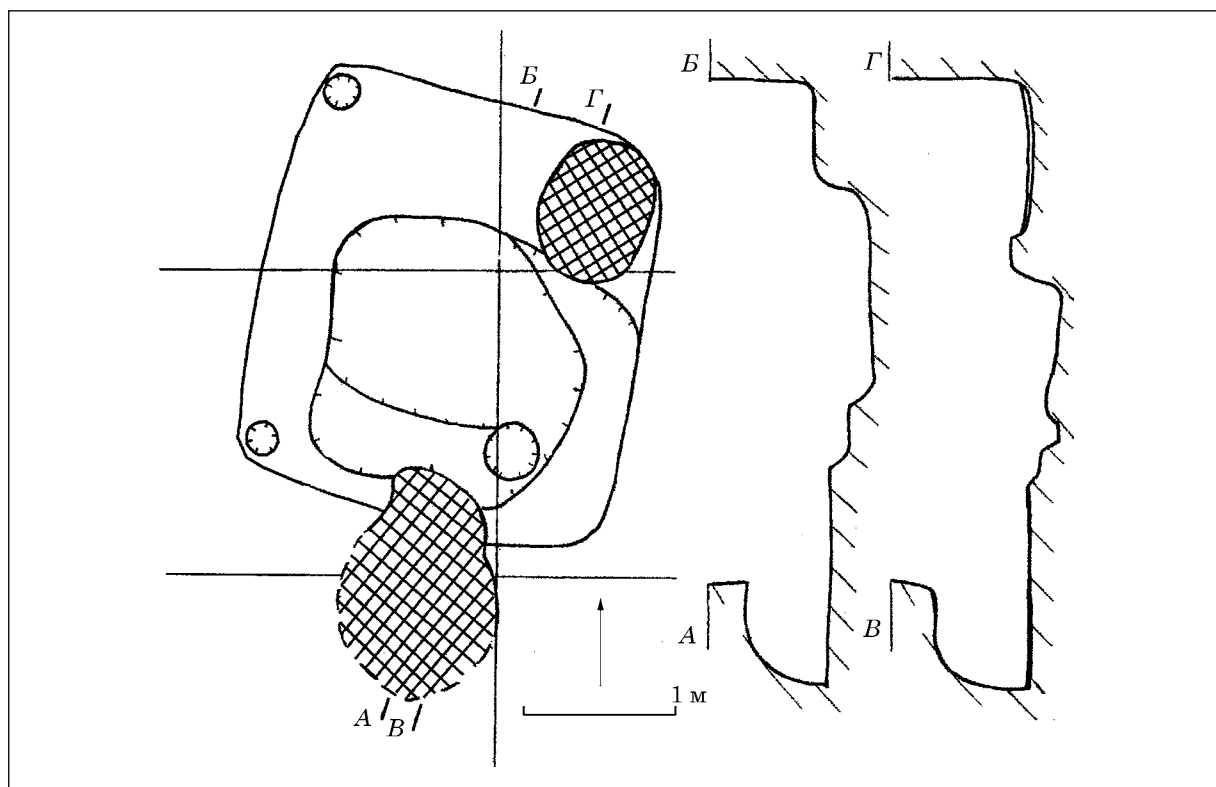

Рис. 61. План та розрізи житла 91

на 10 см нижче долівки житла. Напівсферичне склепіння мало висоту 0,6 м. Устя печі виходило до припічного майданчика розмірами $1,7 \times 1,6$ м, заглибленого по відношенню до долівки на 0,35 м. У кутах

котловану біля західної стіни знаходились стовпові ями округлої у плані форми, діаметром 0,3 м та глибиною 0,1 м. Ще одну стовпову яму округлої форми простежено у південно-східному куті майданчика. Її

діаметр 0,4 м, глибина 0,32 м від рівня долівки.

У нижньому шарі заповнення будівлі виявлено кілька уламків ліпного посуду, зокрема вінця горщика (табл. 88, 4).

Житло 92 (фото 69; рис. 62) виявлене на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Це чотирикутна у плані напівземлянка орієнтована стінами за сторонами світу, але північна стіна котловану дуже поруй-

Фото 69. Житло 92

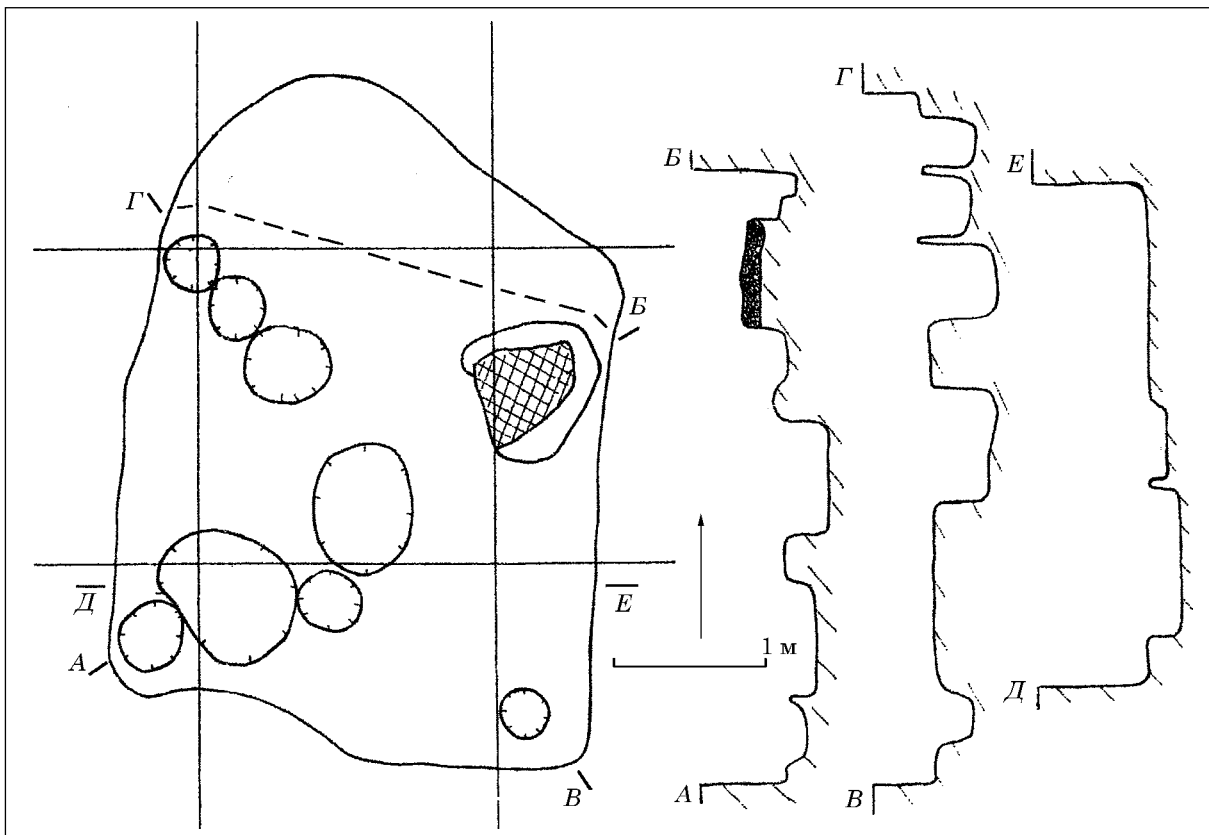

Рис. 62. План та розрізи житла 92

нована, його первісні розміри $3,4 \times 3,2$ м, глибина 0,7 м від рівня виявлення. Стіни котловану вертикальні, долівка міцно утрамбована й дещо нижча у західній частині. Різниця у глибині між західною і східною частиною 15—20 см.

Стовпові ями відкриті у трьох кутах котловану, за винятком північно-східного. Вони мали діаметр 0,3—0,5 м, глибину 0,15—0,35 м. У центрі котловану житла влаштовано овальну в плані господарську яму. Її розміри $0,8 \times 0,6$ м, глибина 0,37 м від рівня долівки. Друга подібна яма знаходилась у 0,4 м на південний захід від першої. Її розміри $0,6 \times 0,9$ м та глибина 0,45 м від рівня виявлення.

Глинобитна піч збудована у північно-східному куті житла. Вона мала підковоподібну у плані форму і розміри $0,8 \times 0,9$ м, стінки збереглися на висоту до 0,4 м від рівня долівки. Товщина стінок печі 0,22—0,26 м. Черинь печі мав розміри $0,8 \times 0,5$ м та товщину 2—4 см. Устя печі орієнтоване по діагоналі котловану — на південний захід.

Заповнення житла складалося з темно-сірого гумусу з домішкою попелу, вугликів, червоних вкраплень глиняної обмазки. У заповненні виявлено кілька уламків верхньої частини гончарного горщика.

Житло 93 (фото 70; рис. 63) виявлене на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Чотирикутний котлован розмірами $2,3 \times$

$2,1$ м і глибиною 0,2 м від рівня виявлення орієнтований стінами за сторонами світу з відхиленням 20° . Стіни котловану близькі до вертикальних, долівка міцно утрамбована, рівна.

Біля східної стіни котловану, ближче до північно-східного кута, простежено рештки опалювального пристрою. Він розміщений на материковому останці заввишки 10 см. Його основа округла у плані, розмірами $0,4 \times 0,45$ м, викладена з глиняних вальків завтовшки до 12 см.

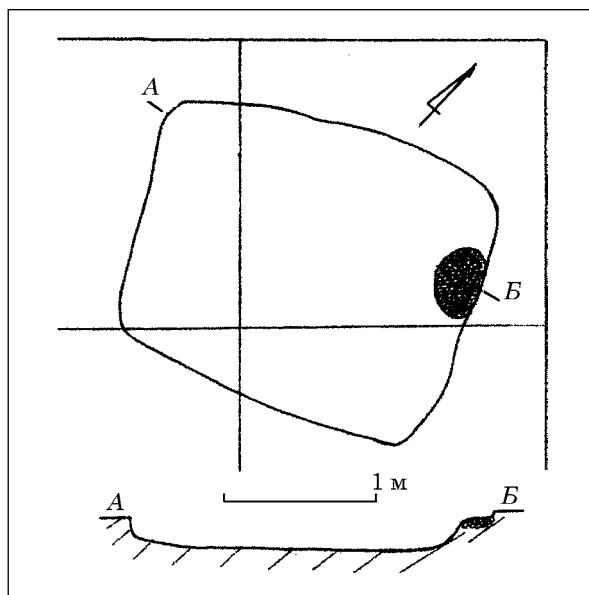

Рис. 63. План та розріз житла 93

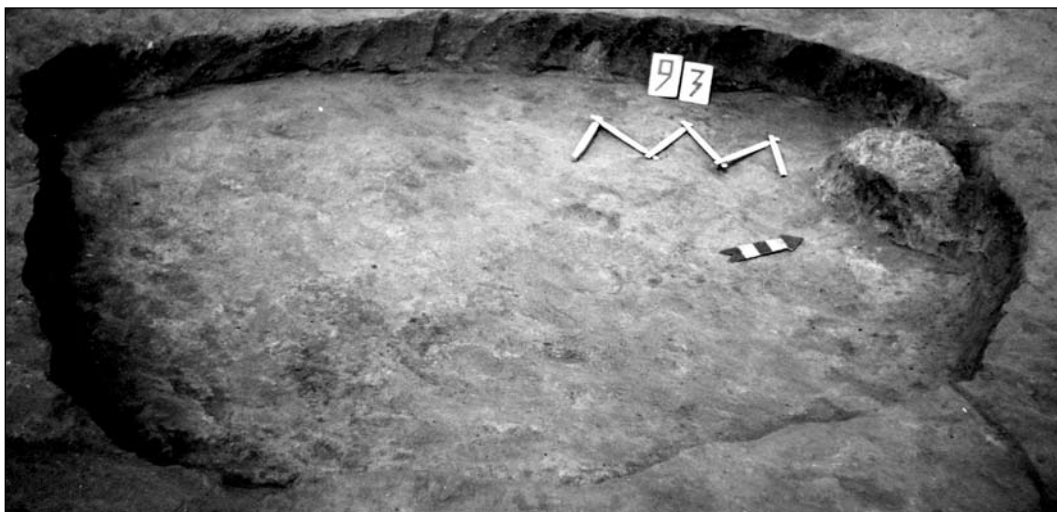

Фото 70. Житло 93

Заповнення житла складалося з темного гумусу із включенням попелу, вугликів, деревного тліну, кісток тварин. У заповненні виявлено 74 уламки ліпних горщиків (табл. 89) і залізну голку.

Житло 97 (фото 71; рис. 64) виявлене на глибині 0,55—0,6 м від сучасної поверхні. Котлован має чотирикутну в плані форму й заокруглені кути, орієнтований стінами за сторонами світу, його розміри 3,6 × 3,0 м, глибина 0,4 м

від рівня виявлення. Долівка поновлювалася і була підмазана шаром глини завтовшки 5—7 см, дуже міцно утрамбована.

Простежено два етапи використання житла. Нижня (перша) долівка залягла на глибині 0,4—0,43 м від рівня виявлення котловану. Вона підмазана шаром глини завтовшки до 3 см. З першим етапом існування житла пов'язані три господарські ями.

Фото 71. Житло 97

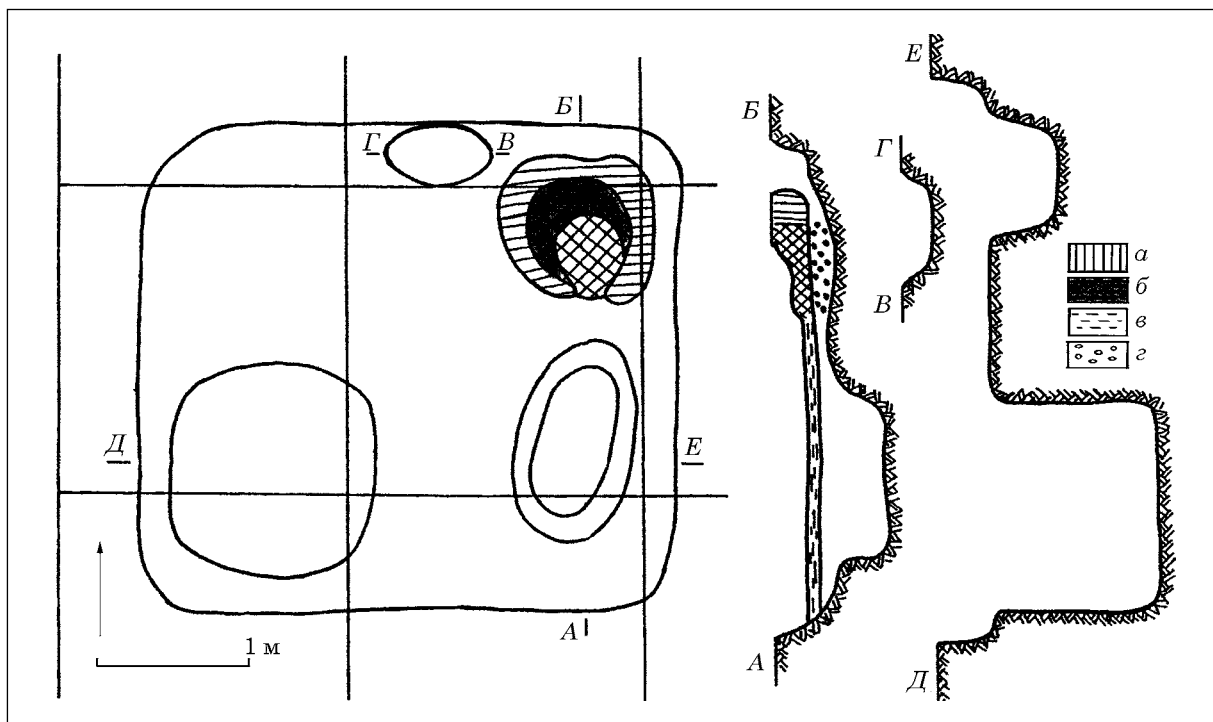

Рис. 64. План та розрізи житла 97: а — стінка ранньої печі; б — стінка пізньої печі; в — долівка; г — шматки печини

Фото 72. Ями в житлі 97

Яма 1 знаходилась у південно-східному куті житла, у 0,3 м на південь від печі. Вона має овальну у плані форму розмірами $1,25 \times 0,85$ м та глибину 0,45 м від рівня долівки, стінки звужені донизу, дно рівне. Яма заповнена пухким чорним ґрунтом насиченим вугіллям, уламками горщиків, кістками тварин та великою кількістю шматків печини. У ній знайдено кістяну проколку.

Яма 2 знаходилась у південно-західному куті житла. Вона округла у плані, розмірами $1,35 \times 1,4$ м та глибиною 1,1 м від рівня долівки. Стінки ями дещо розширені у нижній частині, верхня частина вертикальна, дно рівне, горизонтальне. Заповнення ями складалося з чорного, пухкого гумусу із дрібними включеннями суглинку, уламків глиняної обмазки, кераміки.

Яма 3 влаштована біля північної стіни, приблизно посередині. Має овальну у плані форму розмірами $0,7 \times 0,7$ м та глибину 0,2 м від рівня долівки. Заповнення складалося з темного гумусу, без знахідок (фото 72).

Верхня долівка влаштована на шарі материкового суглинку завтовшки до 10 см. Вона залягала на глибині 0,2—0,3 м від рівня виявлення житла. Ця долівка перекривала три описані господарські ями-погреби.

Глинобитну піч виявлено у північно-східному куті котловану на рівні верхньої долівки, на відстані 0,2—0,3 м від стін

котловану. Під піччю, на глибині 0,3 м від рівня верхньої долівки, виявлено ямку завглибшки 0,2 м, заповнену шматками зруйнованої печі. Спочатку піч мала пряму північну стінку й майже пряму східну, тобто ті стінки, які були звернені до стін житла. Західна стіна дугоподібна у плані. Товщина стінок 0,15—0,25 м, збереглися вони на висоту до 0,22 м. Черинь першої печі мав розміри $0,8 \times 0,7$ м, але був повністю зруйнований. Під час ремонту внутрішній об'єм печі з тильної сторони із західного боку був заповнений материковою глиною так, що новий черинь став значно меншим від попереднього, його розміри $0,6 \times 0,55$ м. Основа череня — міцно випалений шар материкового суглинку. Розміри верхньої печі $1 \times 1,1$ м, товщина стін — 0,15—0,35 м.

Заповнення житла складалося з темного, пухкого гумусного ґрунту з домішкою вугликів, попелу, включенням дрібних фракцій глиняної обмазки, кісток тварин. У заповненні виявлено уламки гончарних горщиків (табл. 90, 1—4), фрагмент ліпної сковорідки (табл. 90, 5) та три кістяні проколки (табл. 90, 6—8).

Житло 106 (фото 73; рис. 65) виявлене на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Воно мало чотирикутний у плані котлован розмірами $4,0 \times 4,1$ м, заглублений на 0,4 м від рівня виявлення, зорієнтований стінами за сторонами світу з відхиленням 20° .

Ями від стовпів відкриті у двох кутах (північно-західному та південно-східно-

Фото 73. Житло 106

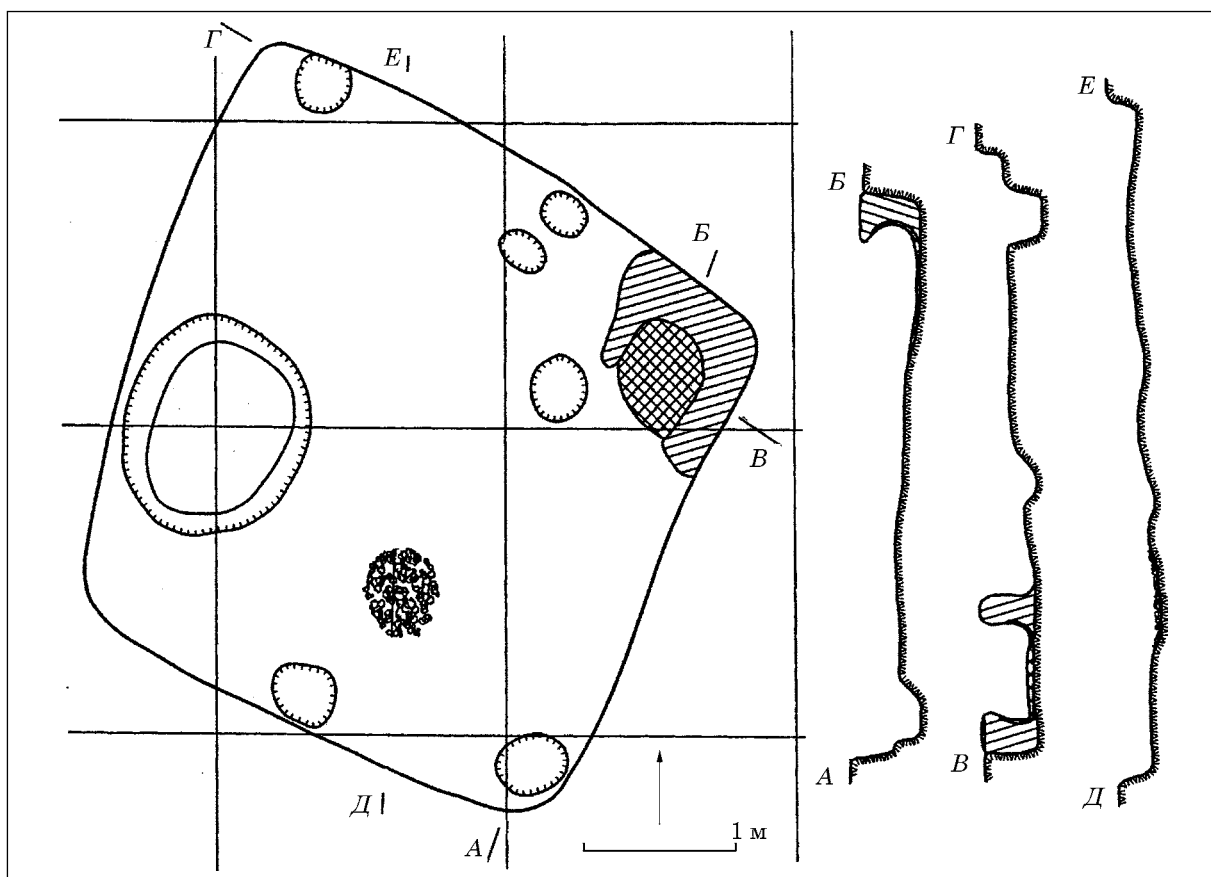

Рис. 65. План та розрізи житла 106

му), посередині двох протилежних стін (північної та південної), а також біля південно-західного кута глинобитної печі. Вони округлі у плані, діаметром 0,18—0,4 м, глибиною 0,2—0,42 м.

Глинобитну піч збудовано у північно-східному куті, щільно до стін котловану. Вона чотирикутна у плані, розмірами 1,2 × 1,0 м, стінки збереглися на висоту до 0,4 м, їх товщина 0,2—0,32 м. Черинь розмірами

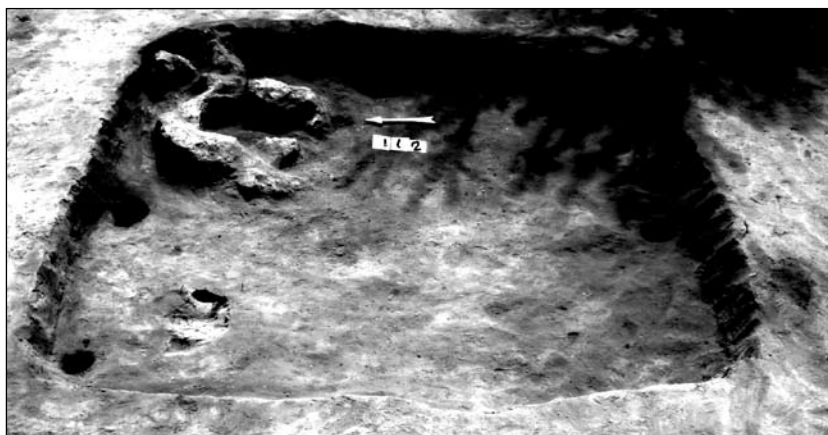

Фото 74. Житло 112

0,5 × 0,45 м підмазаний шаром міцно випаленої глини завтовшки до 2,5 см.

Ближче до південної стінки на долівці влаштовано округле заглиблення діаметром до 0,6 м, замоцне камінцями. Товщина вимостки 3—5 см.

Біля західної стіни котловану знаходилась господарська яма овальна у плані, розмірами 1,5 × 1,3 м, глибиною 0,64 м. Стінки ями похилі, дно горизонтальне, рівне.

Заповнення котловану складалося з темного гумусу із включенням вугликів та

попелу. Знайдено уламки посуду пізньоримського часу, але не виявлено жодного уламка слов'янських посудин.

Житло 112 (фото 74; рис. 66) виявлене на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Воно мало прямокутний у плані котлован розмірами 3,0 × 3,2 м, заглиблений на 0,32 м від рівня виявлення. Житло орієнтоване стінами за сторонами світу. Стіни котловану вертикальні, долівка житла рівна, добре утрамбована. У трьох кутах житла (за виключенням південно-західного) та посередині трьох стін (за виключенням західної) відкрито сім стовпових ям. Вони округлі у плані діаметром 0,2—0,23 м та глибиною 0,12—0,48 м від рівня долівки.

Глинобитну піч (фото 75) збудовано у північно-східному куті, на відстані 0,2—

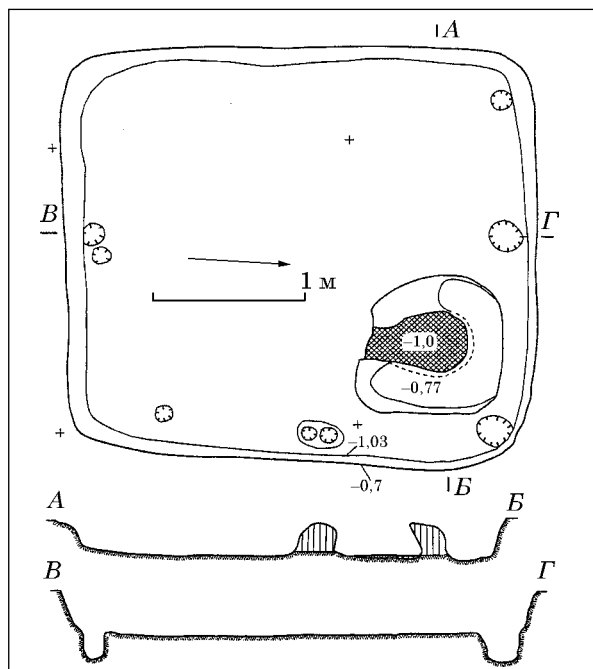

Рис. 66. План та розрізи житла 112

Фото 75. Піч у житлі 112

0,35 м від стін котловану. Розміри печі $1,0 \times 1,0$ м, стіни збережені на висоту до 0,3 м, їх товщина 0,2—0,4 м. Черинь печі мав розміри $0,4 \times 0,6$ м і був підмазаний шаром міцно випаленої глини завтовшки до 2,5 см.

Заповнення житла складалося з гумусного ґрунту із включенням попелу та вугликів. У заповненні виявлено уламки гончарних горщиків (табл. 91, 1—6) та лезо залізного ножа (табл. 91, 7).

Житло 113 (фото 76; рис. 67) виявлене на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Воно мало квадратний у плані котлован розмірами $3,2 \times 3,2$ м, заглиблений на 0,38 м від рівня виявлення. Житло орієнтоване стінами за сторонами світу. Стіни котловану вертикальні, долівка житла рівна, добре утрамбована. Стовпovu яму відкрито лише у південно-західному куті котловану. Вона округла у плані діаметром 0,4 м та глибиною 7 см від рівня долівки.

Глинобитну піч збудовано у північно-західному куті, щільно до стін котловану. Розміри печі $1,0 \times 1,2$ м, стіни збережені на висоту до 0,36 м, їх товщина 0,2—0,3 м. Черинь печі мав розміри $0,6 \times 0,78$ м і був підмазаний шаром міцно випаленої глини завтовшки до 4 см.

Заповнення житла складалося з гумусного ґрунту із включенням попелу та

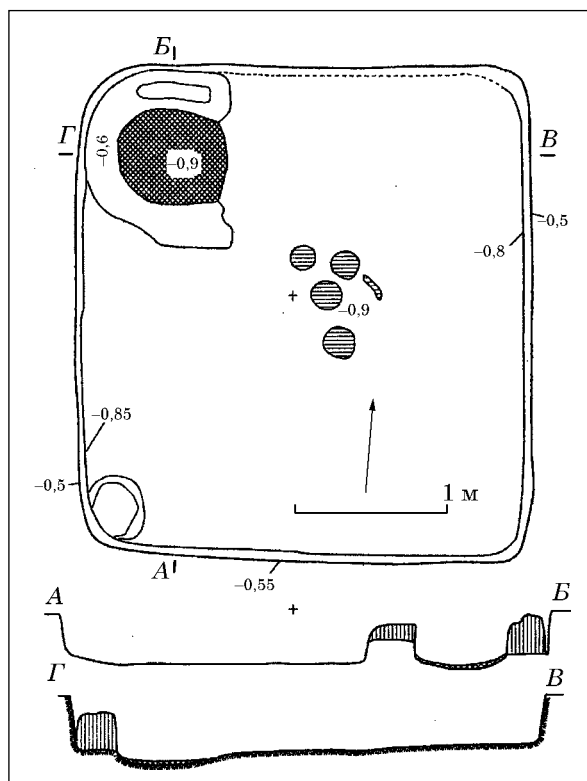

Рис. 67. План та розрізи житла 113

вугликів. У заповненні виявлено уламки гончарних горщиків (табл. 92, 1—3).

Житло 115 (фото 77; рис. 68) виявлене у 4,2 м на південь від житла 113 на глибині 0,6 м від сучасної поверхні.

Фото 76. Житло 113

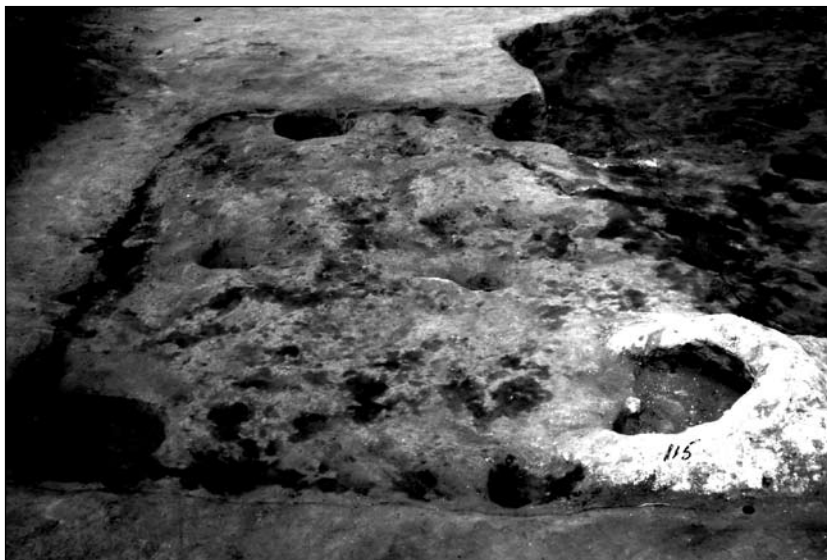

Фото 77. Житло 115

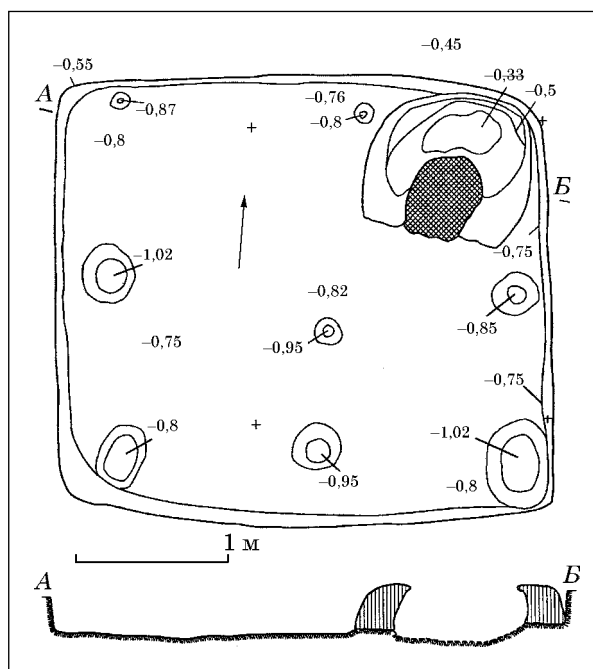

Рис. 68. План та розріз житла 115

Це квадратна у плані будівля розмірами $3,0 \times 3,4$ м. Котлован житла краще фіксувався біля північної стіни, тут його глибина від рівня виявлення становила до 0,3 м. У південній частині житла стіни котловану простежити не вдалося, тому що він опущений у культурний шар, пов'язаний з об'єктами вельбарської куль-

тури. Контури житла вдалося простежити за добре утрамбованою долівкою та стовповими ямами. Вони відкриті у трьох кутах котловану (за винятком північно-східного), а також посередині чотирьох стін і в центрі котловану. Ями мали овальну або округлу в плані форму, їх діаметр 0,12—0,5 м, а глибина 0,07—0,33 м від рівня долівки.

У північно-східному куті житла знаходилася глинобитна піч. Вона розміщена щільно до стін котловану, мала розміри $1,0 \times 1,1$ м, стінки збереглися на висоту до 0,33 м від рівня долівки. Черинь печі мав розміри $0,4 \times 0,6$ м, був підмазаний шаром міцно випаленої глини завтовшки до 3 см.

У заповненні цього житла біля печі виявлено кілька уламків стінок слов'янських гончарних горщиків.

Споруда 37 (рис. 69) виявлена у 5 м на південний схід від житла 76, на глибині 0,9 м від сучасної поверхні. Вона мала округлий у плані котлован діаметром 1,8 м, завглибшки 2,0 м від рівня виявлення. Стіни котловану слабо звужені до дна, у нижній частині заокруглені, плавно переходили у рівне горизонтальне дно. Стіни та дно котловану міцно випалені. З півдня біля котловану знаходився черинь печі, овальний у плані, розмірами $0,8 \times$

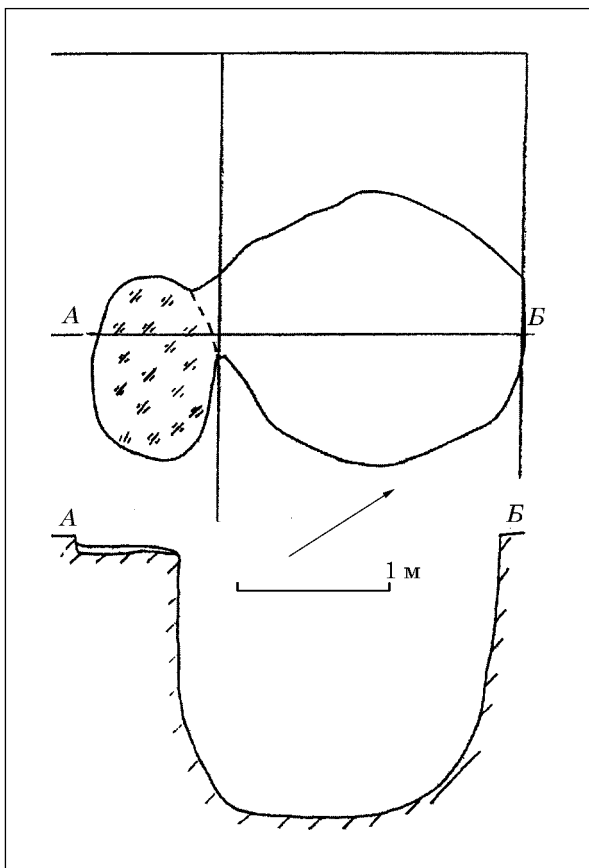

Рис. 69. План та розріз споруди 37

1,3 м, підмазаний шаром міцно випаленої глини завтовшки до 2,5 см. З котлованом черинь з'єднаний перешийком завширшки 0,4 м.

Заповнення котловану складалося з темно-сірого гумусного ґрунту з включенням вугликів, попелу, шматків глиняної обмазки. Тут виявлено уламки ліпних (табл. 92, 4—6) та гончарних (табл. 92, 7) ранньослов'янських горщиків, цідилки з отворами в денці (табл. 92, 8), точильний камінь (брусок), кістяну проколку (табл. 93, 4). Над заповненням споруди знайдено три лощила, виготовлені з ре-

бер тварин (табл. 93, 1—3), та кістяні проколки (табл. 93, 5, 6).

Споруда 56 виявлена у 8 м на схід від жител 87 і 89, мала овальний у плані котлован розмірами $2,4 \times 1,6$ м, завглибшки 0,6 м від рівня виявлення. Стіни споруди дещо звужені до рівного, утоптаного дна.

Заповнення споруди складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та дрібної червоної глиняної обмазки. У заповненні котловану знайдено невелику кількість уламків стінок ліпних ранньослов'янських посудин та кістки тварин.

Яма 74 виявлена на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. Вона округла у плані, діаметр на рівні виявлення 1,0 м, глибина 1,2 м, стіни у верхній частині вертикальні, від середини звужуються, а дно конічне.

У заповненні знайдено уламки ранньослов'янських посудин (2 ліпні та 2 гончарні). Придонна частина ями заповнена кістками тварин, у тому числі виявлено черепи тура, корови, вівці, собаки. Це скупчення кісток перекрите шаром, що складався з фрагментів зруйнованої печі.

Яма 77, виявлена на глибині 0,9 м від сучасної поверхні, знаходилась поряд з ямою 74. Вона округла у плані, діаметр на рівні виявлення 0,5 м, глибина 0,45 м, у розрізі яма мала грушоподібну форму. У заповненні знайдено уламок гончарного слов'янського горщика.

Яма 95 виявлена на глибині 0,5 м від рівня сучасної денної поверхні. Вона овальна у плані, діаметром 1,2 м та глибиною 0,35 м від рівня виявлення. Стіни ями вертикальні, дно рівне. Яма заповнена темно-коричневим ґрунтом із перегноем. У заповненні знайдено невелику кількість уламків від ліпних ранньослов'янських посудин, точильний камінь (брусок), фрагмент глиняної сковорідки та багато рибних кісток.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗНАХІДОК З ОБ'ЄКТІВ РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Колекція знахідок з описаних об'єктів включає вироби із глини, заліза, кольорових металів та кістки. Серед керамічних виробів переважають уламки горщиків, інші знахідки поодинокі — це фрагменти сковорідок і цідилки, прясло. За технологічними та хронологічними ознаками глиняних посудин досліджені комплекси відносимо до трьох груп: 1) включає тільки ліпні горщики (житло 93); 2) присутні ліпні, підправлені на гончарному крузі та гончарні горщики (найбільш інформативними є керамічні комплекси з житла 76 та будівлі 37); 3) складається з гончарних горщиків (визначальними є керамічні комплекси з жител 83, 87, 97, 106, 112, 113)¹.

Ліпні горщики з житла 93 представлені переважно невеликими уламками. Вироби відрізняються слабким випалом і нерівним кольором поверхні (від світло-коричневого до сірого та чорного), стінки товсті, поверхня горбкувата, у формувальній масі присутні крупнозернисті домішки (найчастіше зустрічається жорства, але трапляється також шамот і кварцовий пісок).

Класифікація горщиків проведена за фрагментами з шийкою й вінцями. При цьому використані критерії розроблені для класифікації ранньослов'янської кераміки з пам'яток, які досліджувалися між Дніпром і Західним Бугом [Тимошук, 1976, с. 9—12; Русанова, 1973, с. 10—11; Русанова, Тимошук, 1984, с. 11—17; Баран, 1988, с. 10—16; Максимов, Петрашенко, 1988, с. 92—94].

Усі горщики віднесено до трьох основних варіантів: вироби мають чіткий перехід від плічок до шийки й слабо відігнуті назовні вінця (варіант 6 за І.П. Русановою) (табл. 89, 1, 2, 6, 7); вироби зі значно відігнутими вінцями (варіант 7 за І.П. Русановою) (табл. 89, 4, 5); посудина з високою циліндричною шийкою й висо-

кими опуклими плічками (варіант 9 за І.П. Русановою) (табл. 89, 3). Край вінець у горщиків рівно зрізаний чи заокруглений. Єдиний спосіб орнаментатії — косі насічки по краю вінець (табл. 89, 4).

У комплексах глиняного посуду другої групи більшість ліпних горщиків за профілюванням та технологічними особливостями виготовлення подібні до описаних вище горщиків першої групи (табл. 86, 1—3; 88, 4; 92, 4—6). Зберігається традиція прикрашати край вінець насічкою чи пальцевими вдавленнями (табл. 86, 3), але з'являються нові прийоми орнаментатії: на поверхню посудини наносили заглиблені лінії у кілька рядів, прямі горизонтальні або ламані, що нагадують багаторядну хвилю на гончарних горщиках (табл. 88, 4; 92, 8).

Гончарні горщики другої групи мають якісну формовку, у формувальній масі здебільшого трапляються дрібнозернисті домішки (кварцовий пісок), поверхня рівна, добре заглажена. На зламі черепок одношаровий (чорний) або двошаровий, зовнішня поверхня має коричневий чи оранжевий колір (табл. 86, 4—7; 88, 3). Гончарні горщики мають помітно виступаючі плічка, звужену шийку й відігнуті назовні вінця, перехід від плічок до вінець плавний. Зустрічаються вінця з косо або ж вертикально зрізаним краєм. Характерна орнаментатія посуду — заглиблені багаторядні горизонтальні прямі та хвилясті лінії, що вкривають поверхню виробів від шийки до придонної частини. Іноді орнамент нанесено також на внутрішню поверхню виробу біля вінець та на зрізі вінець (табл. 86, 7; 88, 3).

Ці типи вінець відповідають формам, характерним для ранньогончарної кераміки райковецької культури [Русанова, 1973, с. 15].

Комплекси глиняного посуду третьої групи включають уламки горщиків, виготовлених на швидкообертовому гончарному крузі, їх формовка якісна, на зламі черепок

¹ Автор висловлює вдячність Б.А. Прищепі за допомогу у написанні цього та інших підрозділів, де подається аналіз знахідок.

одношаровий чи трьохшаровий, колір поверхні — від коричневого до оранжевого. Частина виробів виготовлена з відмуленої глини без домішок, але більшість мають у формувальній масі домішку кварцового піску. Горщики часто орнаментовані горизонтальним рифленням, прямі лінії вкривають верхню частину або всю поверхню посудини, на плічках чи шийці орнамент доповнений хвилюю. За профілюванням вінець горщики третьої групи віднесені до двох типів:

1 — з простими вінцями, помірно відігнутими назовні (табл. 90, 1, 3; 91, 1—4, 6);

2 — вінця мають потовщення-«манжетку» із зовнішньої сторони (табл. 90, 2; 91, 5; 92, 2, 3), вони відносяться до кераміки «курганного» типу.

Існуюча хронологічна схема розвитку керамічного виробництва дозволяє датувати об'єкти з глиняними горщиками першої групи — VIII ст., другої групи — IX — початком X ст., третьої групи — X ст. [Тимошук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 91—92; Михайлина, 2007, с. 41—43; Баран, 1998, с. 94; 2004, с. 8].

Уламки глиняної ліпної сковорідки знайдено у житлі 97 (табл. 90, 5). Вона мала масивні вертикальні вінця, прикрашені пальцевими вдавленнями, висота виробу 5,3 см. Знайдене в культурному шарі глиняне біконічне прясло має діаметр 4 см, висоту 2,2 і діаметр отвору 0,8 см (табл. 94, 8). Виріб належить до найпоширенішого на слов'янських поселеннях кінця I тис. н. е. типу прясел.

Фрагмент подібного за формою прясла, але виготовленого з мергелю, трапився у житлі 83 (табл. 87, 6). Його діаметр 3,5 см, висота 0,9 см.

Із залізних виробів із культурного шару відмітимо ножі, рибальський гачок і дві фібули. Два черенкові ножі добре збереглися (табл. 94, 5, 6). Уламок леза ножа також знайдено у житлі 112 (табл. 91, 7). Цілі вироби мають клиноподібне у перерізі лезо, уступи з обох країв у місці переходу від леза до черенка, а за формою леза відносяться до двох типів — з прямою спинкою й дугоподібним біля вістря лезом (табл. 94, 6), довжина виробу 9,2 см, довжина леза

6,6 см; з дугоподібною (горбатою) спинкою й прямим лезом (табл. 94, 7), довжина виробу 10 см, довжина леза 6 см.

Рибальський гачок масивний, виготовлений із округлого у перерізі стержня завтовшки 0,3—0,4 см, з вушком на одному кінці й шипом біля вістря на протилежному кінці (табл. 94, 4). Довжина виробу 8 см.

Дві підковоподібні фібули зі спірально закрученими кінцями відрізняються формою заготовок і розмірами. Перша фібула збереглася повністю. Вона виготовлена з округлого у перерізі стержня завтовшки 0,5 см, діаметр рамки 5 см (табл. 94, 2). Друга фібула виготовлена з прямокутного у перерізі стержня (0,5 × 0,2 см), діаметр виробу 5,8 см. За матеріалами досліджень Шестовицького могильника, літописного Іскоростеня та інших пам'яток Південної Русі вони датуються X — початком XI ст. [Бліфельд, 1977, с. 45; Звіздецький, Польгуй, Петраускас, 2004, с. 78].

Ювелірні вироби представлені фрагментами двох сережок, що за формою нагадують лунниці. Вони відлиті у двосторонній формі. У бронзовій сережці з культурного шару відсутня дужка для кріплення (табл. 94, 1), кінці лунниці завершуються сферичними потовщеннями, а знизу прикраса має видовжену біконічну підвіску, декоровану псевдозерню. Срібну підвіску від сережки такого ж типу знайдено у житлі 77 (табл. 87, 2). Знахідки подібних сережок «нітранського типу» на городищах Монастирок на Дніпрі, Хотомель на нижній Горині, Листвин поблизу Дубно свідчать про їх побутування у Середньому Подніпров'ї та на Волині у IX — першій половині XI ст. [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 90; Чайка, 2009, с. 70].

Кістяні вироби представлені проколками, виготовленими із фрагментів трубчастих кісток з епіфізами, та лощами, для виготовлення яких використовували ребра тварин. Три проколки виявлено у житлі 97, у заповненні споруди 37 знайдено три проколки і три лощили, ще одне лощило трапилось у житлі 96. Ці вироби слід розглядати як чинбарські знаряддя [Войнаровський, 2003], а отже, жителі поселення займалися вичинкою шкіри.

КОНСТРУКЦІЯ ЖИТЛОВИХ І ГОСПОДАРСЬКИХ БУДІВЕЛЬ РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Усі житлові будівлі, досліджені на ранньослов'янському поселенні Хрінники, мали заглиблені у ґрунт котловани, їх стінки збереглися на висоту від 0,35 до 0,7 м, але два котловани мали глибину лише близько 0,25 м (житла 87 і 93), а в будівлі 91 глибина котловану понад 0,8 м. Враховуючи, що котловани будівель фіксувалися лише з відмітки 0,5—0,6 м від сучасної поверхні, можна припустити, що глибина котлованів була більша, орієнтовно 0,7—0,9 м. На це вказує й висота (0,8 м) повністю збереженої печі у житлі 76.

У 8 будівлях котловани у плані близькі до квадратних, з різницею довжини стін до 0,2 м. Інші мали прямокутні у плані котловани, з різницею довжини стін 0,2—0,5 м. Стіни їх вертикальні, долівка рівна, слабо понижувалася до центру приміщення. Довжина стін котлованів жител від 2,1 м до 4,1 м, але найчастіше котловани мають стіни завдовжки 3—3,4 м.

Глибина котлованів жител засвідчує, що це були напівземлянки. У більшості з них простежено ями від стовпів, якими кріпили стіни будівель. У шести будівлях ями виявлені у кутах котлованів і посередині стін, ще у чотирьох будівлях ями збереглися в кутах приміщення, а в житлі 89 вони простежені лише посередині стін. Ями у центрі котловану відкриті лише у житлі 115. Ці ями свідчать, що стіни жител переважно мали каркасно-стовпову конструкцію.

Житла орієнтовані як стінами, так і кутами за сторонами світу, інколи з деяким відхиленням. При цьому спостерігається стійка тенденція — різночасові житла в одній групі мають однакову орієнтацію (рис. 46).

Три відкриті ранньослов'янські житла за площею котлованів відносяться до малих — з площею котлованів до 9 м² (житла 84, 91, 93), десять будівель мають середні розміри — з площею котлованів

від 9 до 14 м², лише житло 106 — площею 16,4 м² — належить до великих. Із досліджених раніше жител другої половини I тис. н. е. визначена площа 34 котлованів: 20 з них середні (59 %), 12 великі (35 %) [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 184—185, 213]. Глибина котлованів (0,4—0,7 м) дещо менша від найпоширенішої для жител райковецької культури, досліджених на Волинській височині (0,8—1,2 м). Це можна пояснити тим, що верхні частини котлованів жител на поселенні Хрінники зруйновано і їх не вдалося простежити під час розкопок.

Печі у житлах знаходились у північно-східному або ж у східному кутах, лише у житлі 113 піч стояла у північно-західному куті котловану. У шести житлах печі збудовані таким чином, що між ними та стінами котлованів жител залишався простір завширшки 0,15—0,4 м для дерев'яних стін будівлі, у п'яти житлах печі поставлені щільно до стін котловану будівлі.

Печі глинобитні, чотирикутні чи підковоподібні у плані, розмірами від 0,8 × 0,8 м до 1,0 × 1,2 м. Товщина бокових стінок печі 0,2—0,3 м, задню стінку іноді робили масивнішою, завтовшки до 0,4—0,5 м (житла 76, 97, 115). Черені печей влаштовані на рівні долівки або ж у незначному заглибленні та підмазані шаром глини завтовшки 1—3 см. Форма їх овальна або ж чотирикутна.

Повністю збереглася піч у житлі 76. Вона близька до чотирикутної у плані, зовні бокові стінки прямі, а задня — дугopodobна у плані. Стінки вертикальні, висота від рівня долівки 0,8 м, склепіння без отвору, зовні пласке, рівне, горизонтальне, завтовшки 0,25—0,3 м. Внутрішня висота камери від череня до склепіння 0,5 м.

Житла із глинобитними печами у другій половині I тис. н. е. були поширені на всій території Західної Волині від басейну

Горині до басейну Західного Бугу [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 213].

При будівництві опалювального пристрою у житлі 93 використані шматки глиняної обмазки та глиняні вальки. Печі, збудовані з використанням глиняних вальків, відомі на пам'ятках ранніх слов'ян у межиріччі Західного Бугу та Горині, на поселеннях Ріпнів, Зимне, Підріжжя [Баран, 1972, с. 206—226; Гавритухін, 1993, с. 104; Русанова, 1973, с. 44]. На поселенні Хрінники глиняні вальки були використані під час будівництва печі у житлі 75 [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 185].

У житлі 91, крім решток звичайної

печі у північно-східному куті, виявлено нішоподібну піч, яку вирізали біля південної стіни за межами котловану (рис. 61). Житла з другою, допоміжною нішоподібною піччю відомі на багатьох середньовічних пам'ятках Західної Волині, наприклад, на Муравицькому городищі, на поселеннях у Дорогобужі, Рівному, Острозі [Прищепа, Нікольченко, 1996, с. 32—33, рис. 51; 2001, с. 15—16; Прищепа та ін., 2009, с. 289]. Черені таких печей часто мали потужну вимостку з каміння, уламків глиняних посудин і кісток тварин, і тому довго зберігали тепло, а самі печі використовували, перш за все, для випікання хліба.

ОПИС ОБ'ЄКТІВ ЕПОХИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Житло 80 (фото 78; рис. 70) виявлено на глибині 0,95 м від рівня сучасної поверхні. Воно мало чотирикутний у плані котлован, орієнтований кутами за сторонами світу, західна частина якого залишилась за межами розкопу. Ширина дослідженої частини 2,0 м, довжина схід-

ної стіни котловану 4,4 м. Стіни котловану вертикальні, долівка глиняна, рівна, дуже міцно утоптана. Вздовж стінок житла на 0,2—0,4 м вище рівня долівки знаходився материковий останець завширшки 0,2—0,4 м.

Уздовж східної стіни житла відкрито

Фото 78. Житло 80

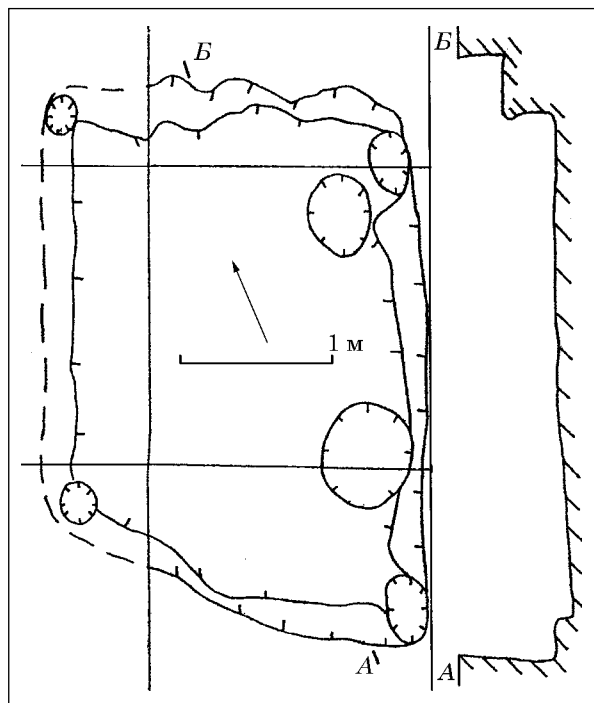

Рис. 70. План та розріз житла 80

чотири стовпові ями округлої форми діаметром 0,3—0,6 м та глибиною 0,3—0,5 м від рівня долівки. Дві ями розташовані по кутах житла, а дві — вздовж материкового останця.

Піч житла знаходилася, вірогідно, у північно-західному куті, але її дослідити не вдалося.

Заповнення житла складалося з темного гумусу з домішкою вугликів, попелу, червоних шматків глиняної обмазки. У заповненні виявлено велику кількість гончарної кераміки XII — першої половини XIII ст. (табл. 95, 1, 2).

Житло 94 (рис. 71) мало прямокутний у плані котлован, орієнтований стінами за сторонами світу з відхиленням 15°. Стіни напівземлянки вертикальні, долівка дуже міцно утрамбована, рівна,

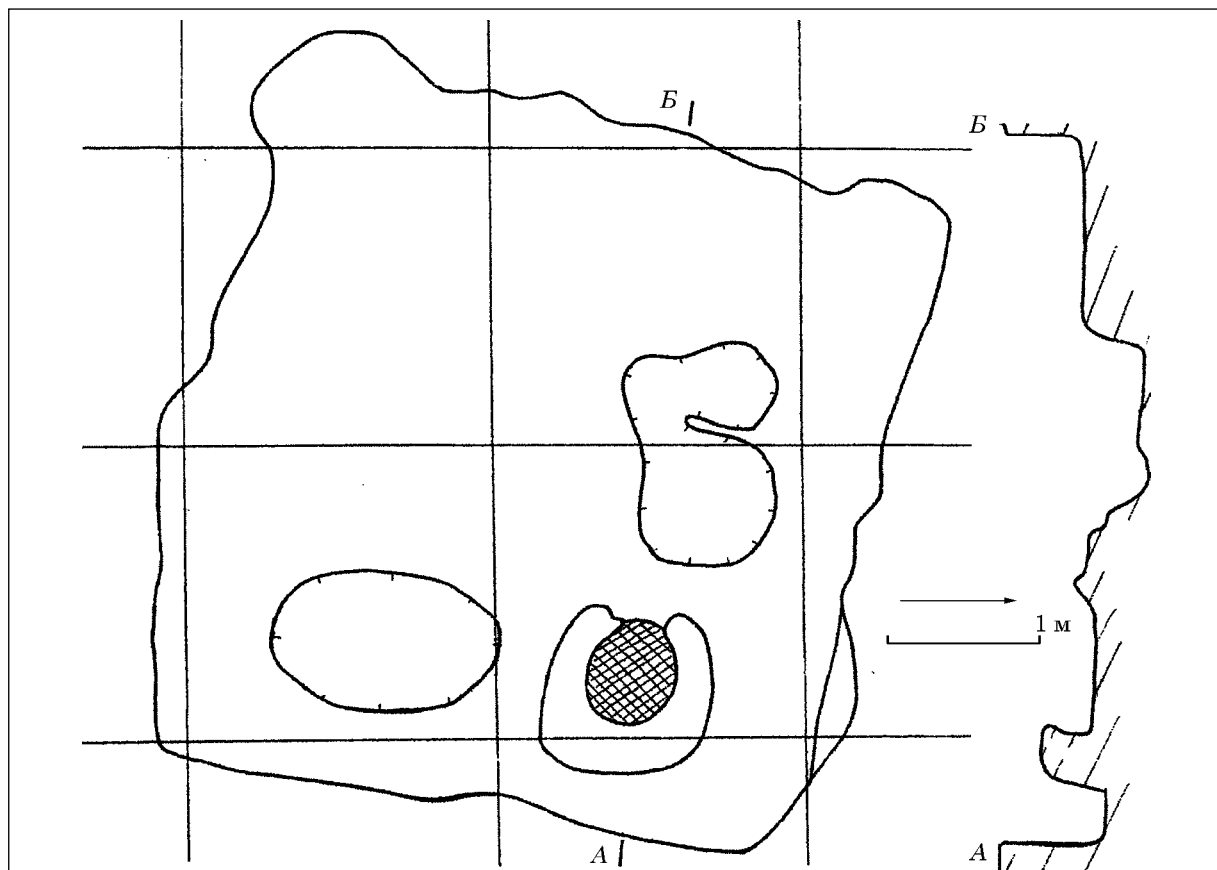

Рис. 71. План та розріз житла 94

глиняна. Розміри котловану $4,6 \times 4,8$ м, глибина 0,6 м від рівня виявлення.

У північно-східному куті житла на ледь помітному материковому підвищенні знаходилася глинобитна піч. Вона мала підковоподібну в плані форму, розміри $1,2 \times 1,1$ м і збереглася на висоту 0,4 м від рівня долівки. Стінки печі виготовлені з білої глини, досить щільні, завширшки 0,3 м. Черінь мав овальну форму, його розміри $0,6 \times 0,7$ м. Черінь випалений до червоно-брунатного кольору.

У 0,3 м на південь від печі виявлено овальну в плані яму розмірами $1,5 \times 0,9$ м, глибиною 0,3 м. Перед піччю, у 0,4 м від неї, знаходилася ще одна підвальна яма неправильної в плані форми, розмірами $1,5 \times 0,8$ м, глибиною 0,4 м від рівня долівки. Стіни ями звужені до дна, дно нерівне, із заглибленнями.

На долівці будівлі не виявлено стовпових ям, а у північно-західному і південно-західному кутах житла простежено розширення-ніші завширшки 0,7—0,8 м, вирізані на всю глибину котловану. Ці своєрідні ніші, вірогідно, зроблені для розміщення кінців колод зрубної стіни.

Заповнення житла складалося з темного гумусу з домішкою вугликів, попелу, шарів органічних решток. Тут виявлено уламки гончарних горщиків (табл. 95, 3), два залізні ножі (табл. 95, 4, 5), рибальський гачок (табл. 95, 6), срібну мініатюрну пластинку, кістки тварин.

Житло 98 (фото 79; рис. 72) виявлене на глибині 0,8 м від сучасної поверхні за контурами шару випаленої глини чер-

воного кольору. Це чотирикутна у плані напівземлянка, орієнтована стінами за сторонами світу, розмірами $3,8 \times 2,96$ м, заглиблена на 0,6 м від рівня виявлення. Стіни котловану випалені до червоного кольору, а у північно-західному куті знаходилося скупчення глиняної обмазки.

У житлі виявлено три стовпові і дві господарські ями. У південно-східному куті стовпова яма мала діаметр 0,2 м і глибину 0,19 м. Яма біля південної стіни мала діаметр 0,3 м і глибину 0,09 м. Діаметр ями біля південно-західного кута печі не перевищував 0,2 м, а глибина досягала 0,45 м. Господарська яма на захід від печі округла в плані діаметром 0,6 м та глибиною 0,2 м від рівня долівки. Яма у північно-західному куті овальна в плані розмірами $0,8 \times 0,3$ м і глибиною 0,4 м.

Глинобитна піч стояла у північно-східному куті, щільно до стін котловану. Її розміри $1,3 \times 1,8$ м, стінки печі збереглися на висоту 0,6 м і мали товщину 0,3—0,4 м. Черінь печі розмірами $0,65 \times 1,35$ м влаштований на підсипці материкового суглинку завтовшки 10 см, він мав вимостку з уламків глиняних горщиків, яка зверху підмазана шаром міцно випаленої глини завтовшки 2—3 см. Перед устям печі з глини вимуруваний припічок завширшки 0,25 м.

Заповнення житла складалося з темного гумусу із включенням вугликів та попелу, у ньому трапились уламки гончарних горщиків (табл. 95, 7) та кістки тварин.

Фото 79. Житло 98

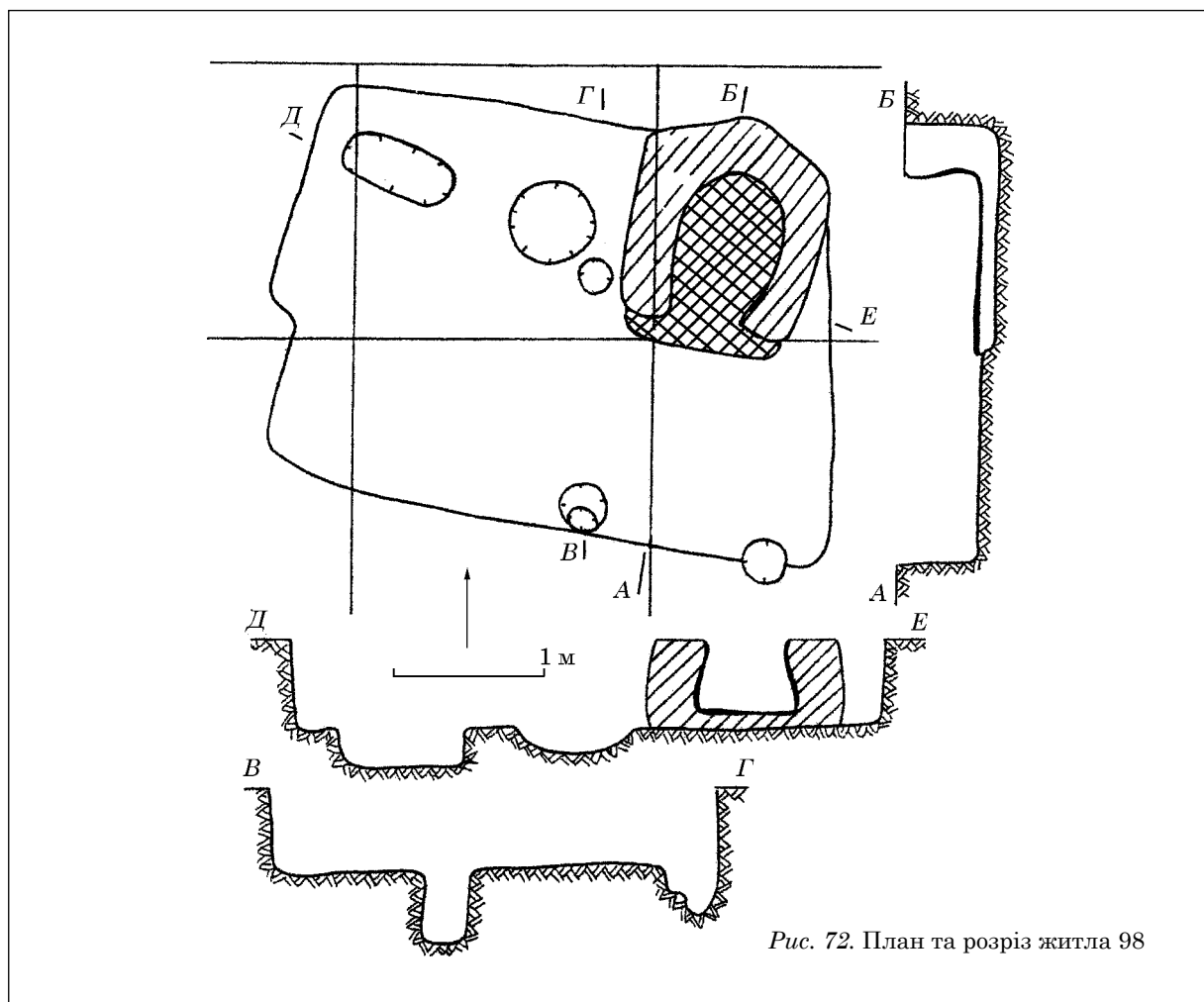

Рис. 72. План та розріз житла 98

Житло 104 (фото 80; рис. 73) виявлене на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Це чотирикутна у плані напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу, стіни котловану вертикальні, глиняні, долівка рівна, міцно утрамбована. Розміри житла $3,0 \times 3,2$ м, висота земляних стін 0,4 м від рівня долівки. Південно-західна стіна котловану має виступ, у східній частині житло дещо звужене.

Глинобитна піч знаходилася у східному куті напівземлянки, вона має прямокутну форму розмірами $1,0 \times 0,6$ м і збереглася на висоту 0,4 м від рівня долівки. Верхня частина печі зруйнована, стіни печі мають товщину 0,22—0,25 м, черинь глиняний, міцно випалений, розмірами $0,4 \times 0,6$ м.

У західному куті житла знаходилася яма округлої форми діаметром 0,6 м, глибиною 0,67 м від рівня долівки.

Заповнення споруди складалося з темного гумусу з домішкою попелу та вугликів, у ньому знайдено один уламок гончарної посудини та кістки тварин. На долівці виявлено кістяну проколку, а серед кісток увагу привертає ікло ведмедя.

Давньоруські житла, як і охарактеризовані ранньослов'янські, були напівземлянками, що мали чотирикутний котлован, заглиблений на 0,4—0,75 м від рівня виявлення. Глинобитні печі збудовані у північно-східному та східному кутах. Найбільшу піч відкрито у житлі 98, її площа $2,34 \text{ м}^2$, хоча площа котловану цього житла має середні показники — $11,4 \text{ м}^2$.

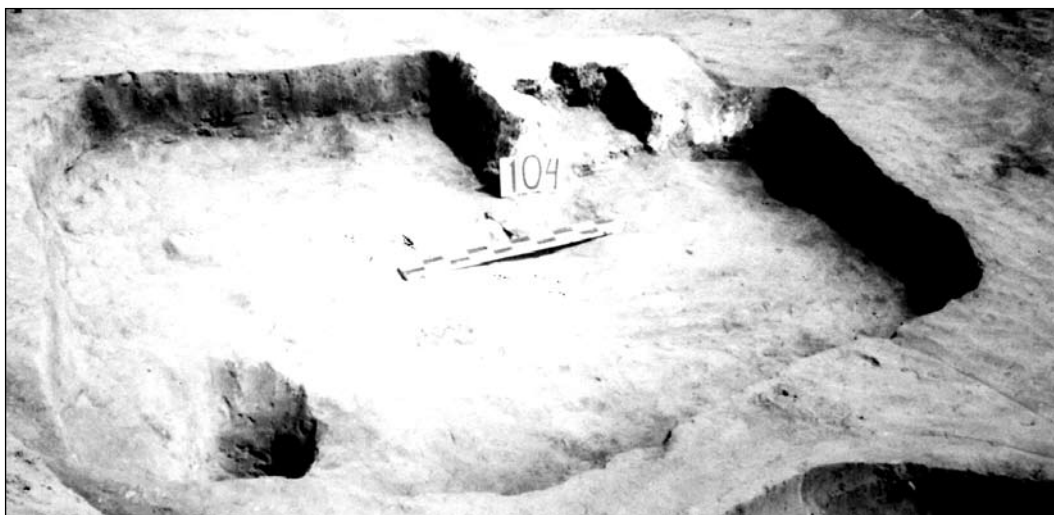

Фото 80. Житло 104

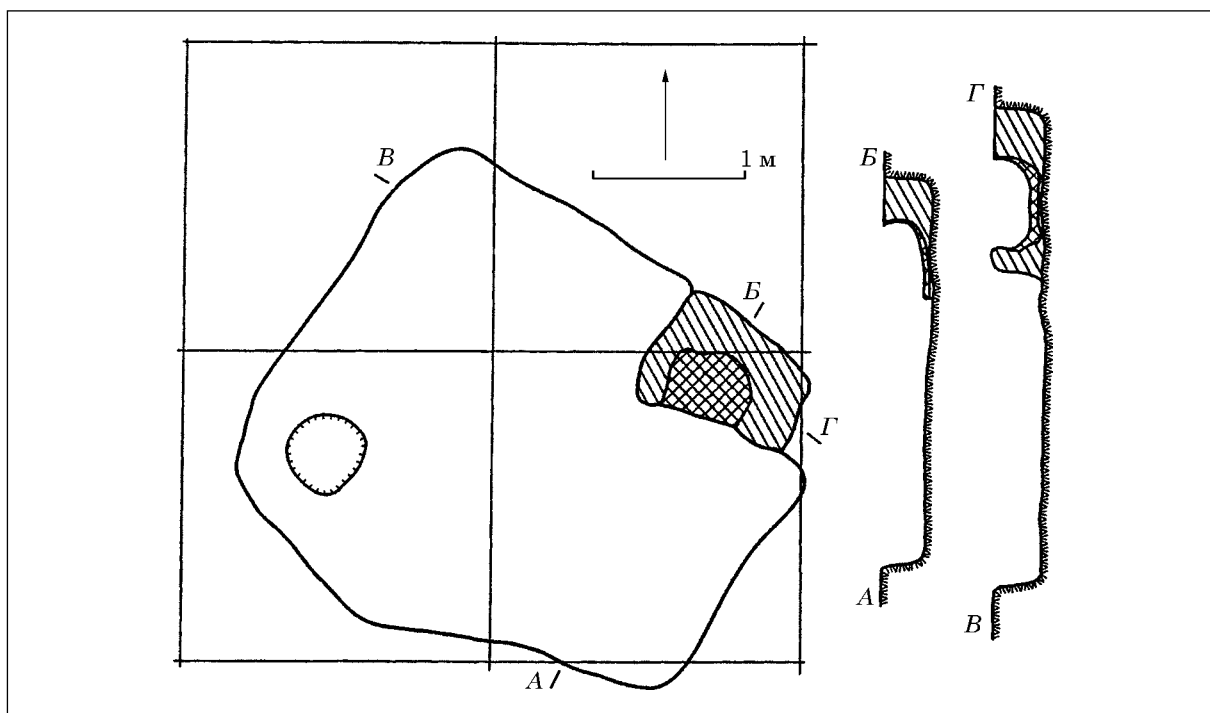

Рис. 73. План та розрізи житла 104

Черинь цієї печі мав вимостку з фрагментів горщиків.

За розмірами котловану виділяється житло 94, його площа 22 м². У двох кутах котловану цього житла виявлено верти-

кальні ніші, які, вірогідно, свідчать про зрубну конструкцію стін будівлі. Котловани з подібними нішами досліджені в Острозі й Рівному [Прищепа та ін., 2005, с. 15—19; 2009, с. 289].

Характеристика знахідок епохи Київської Русі з об'єктів та культурного шару

Колекція археологічних знахідок включає гончарний глиняний посуд, вироби із заліза та кольорових металів, кістки.

Глиняний посуд представлений уламками горщиків і кришки. Вироби білоглиняні та світлоглиняні, на зломі черепок трьохшаровий, у формувальній масі домішка дрібного піску. Горщики мають конічне тіло, опуклі плічка (найбільше розширення припадає на 1/3 висоти посудини), звужену циліндричну шийку й різко відігнуті назовні вінця (табл. 96, 4, 5). Край вінець має закраїну із внутрішньої сторони у формі округлого валика. Таке профілювання вінець було поширеним у XII — першій половині XIII ст.

Профільовання фрагмента горщика з житла 94 відрізняється меншим нахилом вінець назовні та майже горизонтальним рівно зрізаним краєм вінець із невисокою внутрішньою закраїною (табл. 95, 3). Ці ознаки дозволяють датувати його першою половиною XII ст.

Горщики орнаментовані кількома рядами заглиблених горизонтальних ліній та хвилястою лінією на плічках і шийці. Два горщики вдалося реставрувати.

Перший мав висоту 19 см, діаметри: вінець — 17 см, максимальний — 18 см, денця — 9 см (табл. 96, 4). Він мав на плічках петельчасту ручку. Другий мав висоту 23,5 см, діаметри: вінець — 20 см, максимальний — 21,5 см, денця — 7,5 см (табл. 96, 5). На кількох денцях виявлені клейма, одне з яких збереглося повністю (табл. 96, 6) — це зображення колеса із трьома спицями.

У будівлі 80 трапився уламок кришки. Вона виготовлена на гончарному крузі й має у розрізі конічну форму, діаметр 14,5 см.

Із залізних виробів знайдено черенкові ножі (табл. 95, 4, 5), рибальський гачок (табл. 95, 6), дужку від навісного замка (табл. 96, 2).

Вироби з бронзи представлені натільним хрестиком (табл. 96, 1) і грушоподібним дзвіночком (табл. 96, 3). Натільний хрестик литий чотирикінцевий (один кінець втрачений), має вушко для підвішування, лицева сторона прикрашена дрібними рельєфними опуклостями по краю виробу та більшими напівсферами у центрі розширень на кінцях. Такі вироби були поширені у XII — першій половині XIII ст.

ПЛАНУВАННЯ ПОСЕЛЕННЯ

Розкопи 2002—2009 рр. знаходились не вздовж берега водосховища, як у попередні роки, а були розширені на схід, вглиб корінного берега, так що вдалося виявити ділянки давньої забудови, які знаходяться на відстані 35—45 м від сучасної берегової лінії. На думку спеціалістів, з часу створення Хрінницького водосховища у 50-х роках XX ст. у результаті абразії зруйновано берегову смугу завширшки приблизно 50 м на окремих ділянках. А значить на дослідженій ді-

лянці середньовічне поселення мало ширину до 100 м. Вивчення планіграфії цієї ділянки поселення дозволяє виділити окремі територіальні групи ранніх слов'янських будівель. Найбільша група включала житла 91—93 та будівлю 96. Це єдина група, у якій досліджено будівлю празько-корчацької культури (№ 96) і житло раннього етапу райковецької культури (№ 93). Два інші житла належать до середнього (№ 91) і пізнього (№ 92) етапів райковецької культури. У більшості

випадків інші групи складаються з двох жител, одне з яких датується середнім, а друге пізнім етапом райковецької культури. Наприклад: житла 84 і 83; житла 89 і 87; житло 76 з будівлею 37 і житло 77. Поступальний розвиток поселення на пізньому етапі райковецької культури характеризують житла 97 і 106 та група із трьох жител 112, 113, 115 (рис. 74).

Отже, початковий етап забудови цієї ділянки поселення ранніх слов'ян відносимо до VII ст. Цим же часом датовані два найбільш ранні житла, досліджені у різних частинах Хрінницького поселення у попередні роки [Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 184]. Будівлі празько-корчацької культури знаходились далеко одна від одної, наприклад, відстань від будівлі 96 до житла 14 становить близько 80 м. А значить на початковому етапі поселення складалося з дворів окремих малих сімей.

Це було не єдине поселення празько-корчацької культури у мікрорегіоні. На протилежному правому березі р. Стир у 2005 р. відкрито ранньослов'янське поселення й досліджено напівземлянкове житло VI ст. [Козак, 2008].

Ситуація мало змінилась і у VIII ст., на ранньому етапі райковецької культури, адже на дослідженій ділянці до цього етапу належить лише житло 93. Помітне зростання щільності забудови на поселенні спостерігається у IX ст. на середньому етапі райковецької культури. До цього часу віднесено чотири житла. Позитивна динаміка зберігається й на пізньому етапі райковецької культури у X ст., коли щільність забудови на поселенні різко зростає, це засвідчили й результати попередніх робіт [Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 202—209].

На поселенні не виявлено жодного об'єкта XI ст., вірогідно, у цей час населення з якихось причин покинуло свої домівки й переселилось на інші території. Зазначимо, що слідів погрому в будівлях пізнього етапу райковецької культури не виявлено. Знову життя на поселенні відродилось у першій половині XII ст. і продовжувалось до середини XIII ст. Од-

нак, співвідношення кількості жител X ст. і жител XII — першої половини XIII ст. свідчить, що за чисельністю жителів давньоруське село значно поступалося поселенню кінця I тис. н. е.

Пам'ятки празько-корчацької культури на території Волині дослідники визначають як приналежні дулібам. Дуліби — одне з найбільш ранніх достовірно слов'янських племен, йому присвячено чимало літератури [див.: Войтович, 1998].

Перші відомості про дулібів подані у «Повісті временних літ» у зв'язку з нападом аварів: «Въ си же времѧ бѣзѧ . и Ѡбри [иже] ходиѧ на Арѣклиж цѣа . и мало его не жѧ . си же добръ воеваху на Словѣнѣх . и примучиѧ Дулѣбѣ . сущѧж Словѣнѣ . и насилѣ твораху женамъ Дулѣпскимъ . аще поѣхати будаѧ Ѡбѣрину . не дадаѧ въпрачи конѧ . ни вола . но велаше въпрачи . Г . ли . Д . ли . Е . ли . женѣ в телѣгу . и повести Ѡбѣрна . [и] тако мучаху Дулѣбѣ . бѣзѧ бо Ѡбѣръ тѣломъ велици . и оумомъ горди . и Бѣ потреби ж . [и] помроѧ вси . и не ѡстѧ ни единѣ . Ѡбѣринѣ . [и] еѧ притѣча в Руси . и до сего днѣ погибоѧ аки Ѡбѣръ . ихже нѣѣ племени ни наслѣдка .» [ПСРЛ, Т. I, с. 9].

Відомо, що імператор Іраклій правив між 610—641 рр. Отже, ці події слід віднести до першої половини VII ст. Аварське поневолення східних слов'ян підтверджують й інші писемні джерела. Зокрема, Менандр Протектор писав, що авари почали розоряти землі антів, не перестаючи грабувати й поневолювати жителів [Свод..., 1995, с. 317]. На думку дослідників, ці події слід віднести до середини VI ст. [Грушевський, 1991, с. 180—181]. Підтвердженням аваро-слов'янських воєн, зокрема війни з дулібами, є й археологічні джерела. Про це свідчать знахідки аварських трилопатових стріл та інших предметів аварського типу на поселеннях слов'ян празько-корчацької культури, наприклад, на Зимнівському городищі біля Володимира-Волинського [Ауліх, 1972].

У «Повісті временних літ» знаходимо уточнення місця проживання дулібів: «Дулѣби живаху по Бѣ гдѣ нѣзѧ Вельѣзанѧ .» [ПСРЛ, Т. I, с. 10]. Наведене повідомлен-

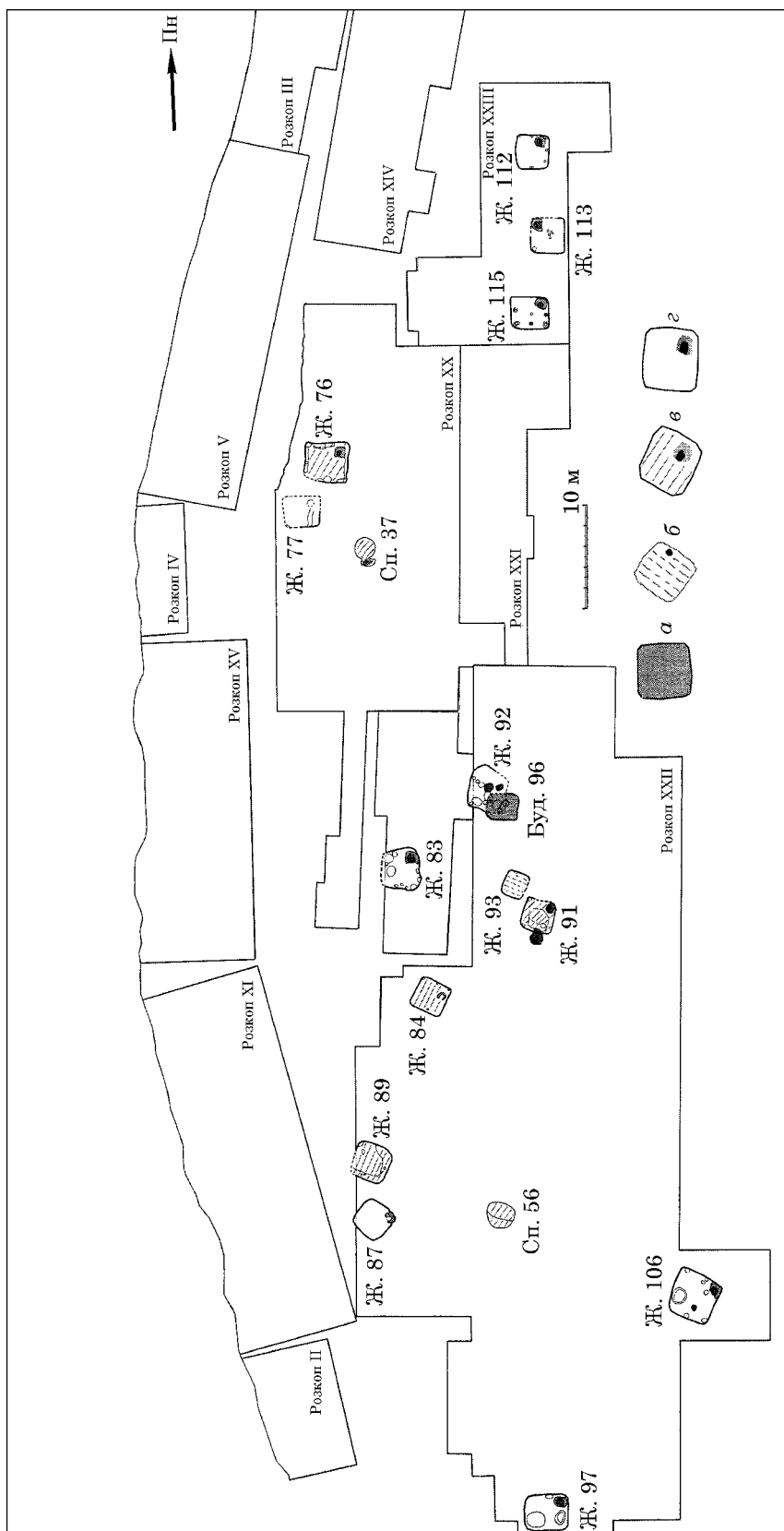

Рис. 74. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Плани розкопів 2002—2009 рр. з позначеними ранньослов'янськими об'єктами: *a* — будівля пражської культури; *b* — будівля 1 етапу райковецької культури; *в* — об'єкти 2 етапу райковецької культури; *г* — будівлі 3 етапу райковецької культури

ня літописця, без сумніву, відноситься до населення Волині. Це важливо зазначити у зв'язку з тим, що дуліби у ранньому середньовіччі відомі також у Чехії та на інших територіях у Подунав'ї [Нідерле, 2000, с. 75, 128].

Опираючись на писемні джерела, В.О. Ключевський писав, що на північ від Карпат, на значних територіях вододілу, звідки течуть у різні боки Дністер, обидва Буги, притоки верхньої Прип'яті та верхньої Вісли, у VI ст. ми застаємо великий військовий союз на чолі з князем дулібів. Цей військовий союз і є фактом, який можна поставити на самому початку нашої історії [Ключевський, 1987, с. 123—124]. Цю думку пізніше підтримали відомі історики, зокрема Б.Д. Греков [Греков, 1953, с. 442].

Вчені зазначають, що етнонім дуліби слід віднести до праслов'янської пори, він виник у римський час на германському ґрунті, а отже свідчить про сусідство дулібів із західногерманським населенням [Седов, 2002, с. 320].

Нові археологічні дослідження дозволили зробити висновок, що територія Волині з останньої чверті II ст. н. е. до кінця IV ст. н. е. була заселена готами — носіями вельбарської культури [Козак, 1991 (1992), с. 70—103]. Найраніші слов'янські поселення на Волині датуються кінцем V—VI ст., тому малоімовірно, щоб такий потужний союз племен міг сформуватися в короткий термін на новозаселених землях.

Найбільш вірогідно, що територіальним ядром, навколо якого формувався дулібський союз племен були сусідні землі Прикарпаття, а точніше — верхів'я Західного Бугу, Верхнє та Середнє Подністрів'я [Козак, 2008, с. 216—222]. Ця територія репрезентована у римський період компактною групою поселень, виділених і вивчених В.Д. Бараном та І.С. Винокуром (Черепин, Ріпнів-II, Бовшів, Бакота та ін.) [Баран, 1981]. Етнічна приналежність носіїв пам'яток Подністрів'я III—V ст. типу Черепин — Ріпнів не викликає у дослідників сумніву. Вони сформувалися на основі старожитностей зубрицької

культури попереднього часу, творцями яких була, вірогідно, частина венеців. У свою чергу, близькість основних елементів матеріальної культури пам'яток «черняхівського» типу Подністрів'я й ранньосередньовічних слов'янських старожитностей є доказом етнічної спорідненості цього регіону починаючи від перших століть н. е.

У «Повісті временних літ» дуліби названі попередниками волинян, а в іншому місці літописець говорить, що волиняни проживають на місці бужан: «Бужане зане сѣдоша по Бугу послѣже же Вельѣнане.» [ПСРЛ, Т. I, с. 8]. Бужани згадуються також у «Баварського географа».

Л. Нідерле у роботі «Слов'янські старожитності» зазначив, що взаємний зв'язок між назвами племен дуліби, волиняни, бужани, лучани не ясний, однак, всі вони, вірогідно, походять від одного великого найбільш західного руського племені, яке займало землі між Західним і Південним Бугом, перш за все — в історичній Волині [Нідерле, 2000, с. 169].

Аналіз археологічних джерел дозволив В.В. Седову висловити думку, що літописними дулібами була та частина носіїв празько-корчацької культури, які розселилися на Волині та в правобережній частині Середнього Подніпров'я. Специфічно дулібською була культура типу Луки-Райковецької, але тільки у середині ареалу празько-корчацької кераміки. На цій території згодом сформувалися племінні союзи бужан (волинян), древлян, полян і частково дреговичів [Седов, 1982, с. 92]. Становлення нових племінних утворень на цій території простежується у VIII—IX ст. [Седов, 2002, с. 239, 319—321].

В.Д. Баран зазначає єдність матеріальної культури населення празько-корчацької і райковецької культур, що жило в межах території, яка на півночі доходить до Прип'яті, на заході займає басейн Західного Бугу і Сану, на сході доходить до Дніпра, на півдні заходить у басейн Верхнього й Середнього Дністра. На думку дослідника, саме в цьому регіоні існувало дулібське племінне об'єднання, а пізніше відомі пам'ятки волинян, древлян,

полян, південної частини дреговичів і в Прикарпатті — хорватів [Баран, 1998, с. 121—125].

Інший підхід до вирішення проблеми формування племінних союзів на Волині пропонує Л.В. Войтович. На його думку, в регіоні у другій половині I тис. н. е. одночасно існували племена дулібів, бужан, волинян, які на різних етапах історичного розвитку ставали гегемоном волинського союзу племен і, відповідно, нове утворення отримувало назву домінуючого племені. Ці процеси відбувалися на території, обмеженій на сході річкою Случ, на півдні — вододілом басейнів Західного Бугу й Прип'яті з басейном Дністра, на заході межею служило поріччя Західного Бугу й Вепра, а на півночі — болотяні смуги на Правобережжі Прип'яті [Войтович,

1998]. Близькі територіальні межі дулібського племінного об'єднання визначає О.А. Купчинський за даними топоніміки [Купчинський, 1981, с. 190—194].

Хрінницьке поселення знаходиться в центрі окресленого вище регіону проживання дулібів. Археологічні джерела свідчать про тривалий поступовий розвиток тут однорідного населення від VII до X ст. Лише у X ст. можна простежити за археологічними джерелами значне зростання чисельності населення, вірогідно, не тільки за рахунок природного приросту, але й у результаті міграційних процесів. Можливо, саме ці процеси є одним із свідчень формування нового племінного об'єднання волинян на територіях, де на початку раннього середньовіччя існував дулібський союз племен.

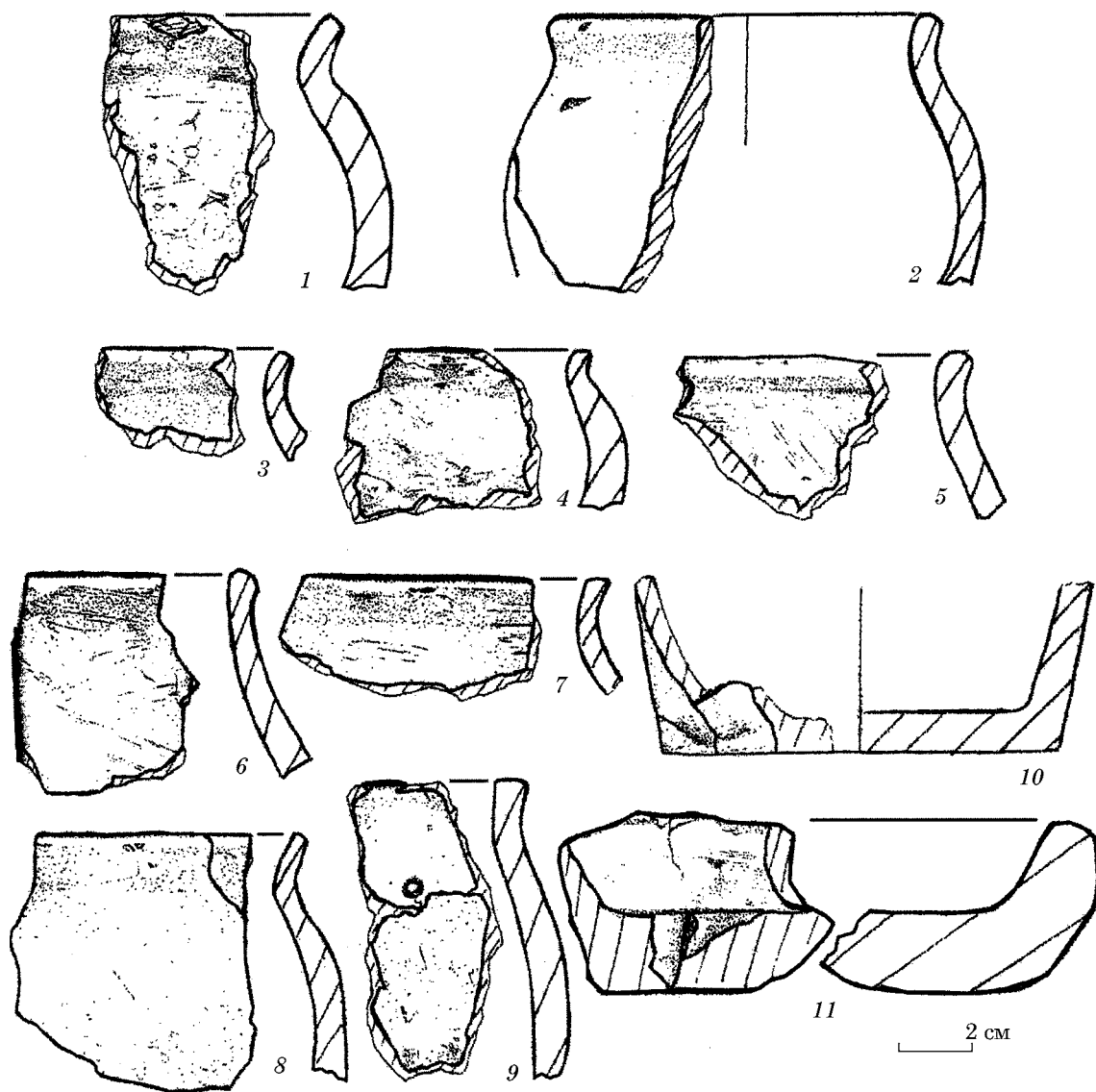

Табл. 85. Уламки ліпних посудин з будівлі 96

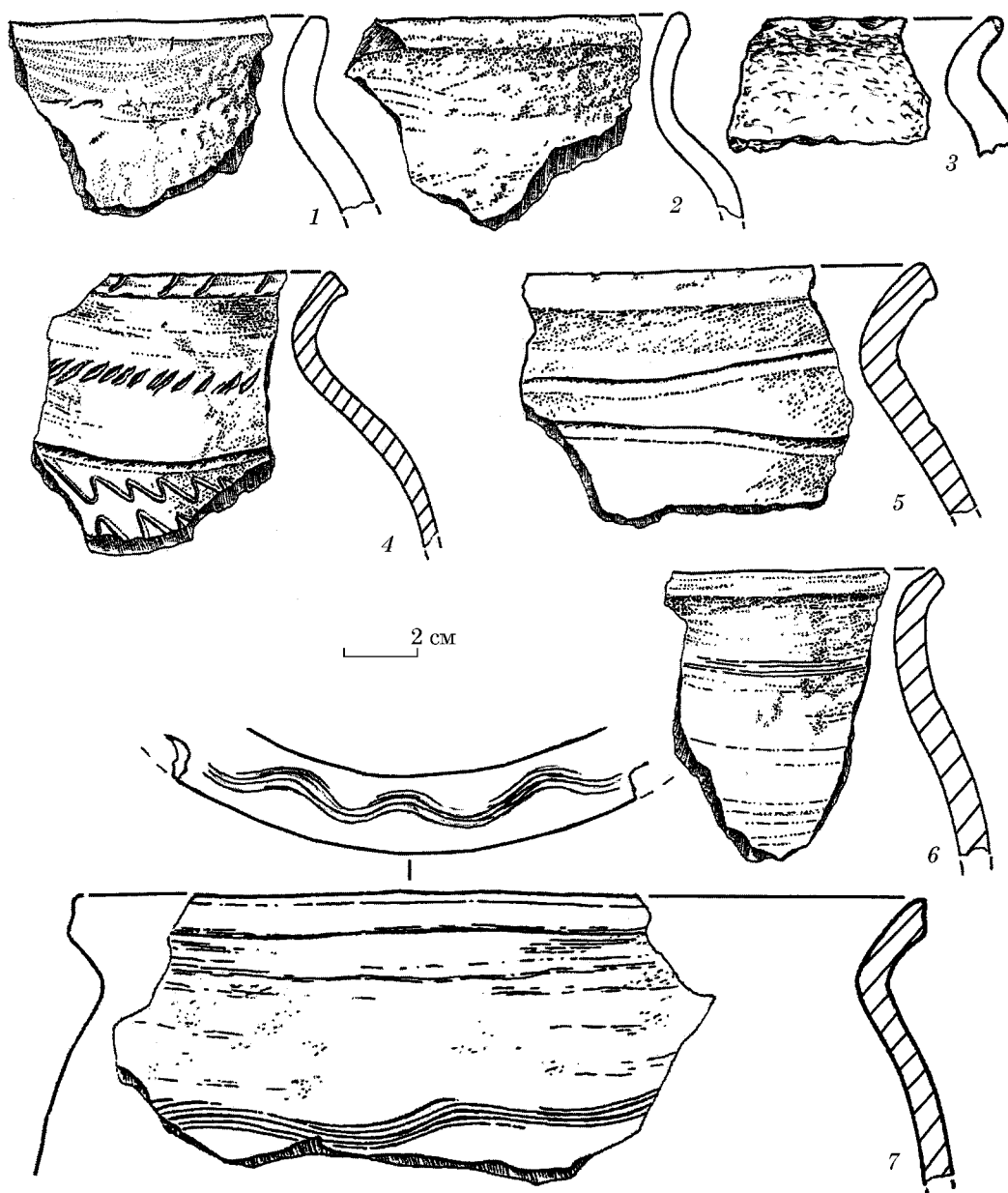

Табл. 86. Ліпні (1—3) та гончарні (4—7) горщики з житла 76

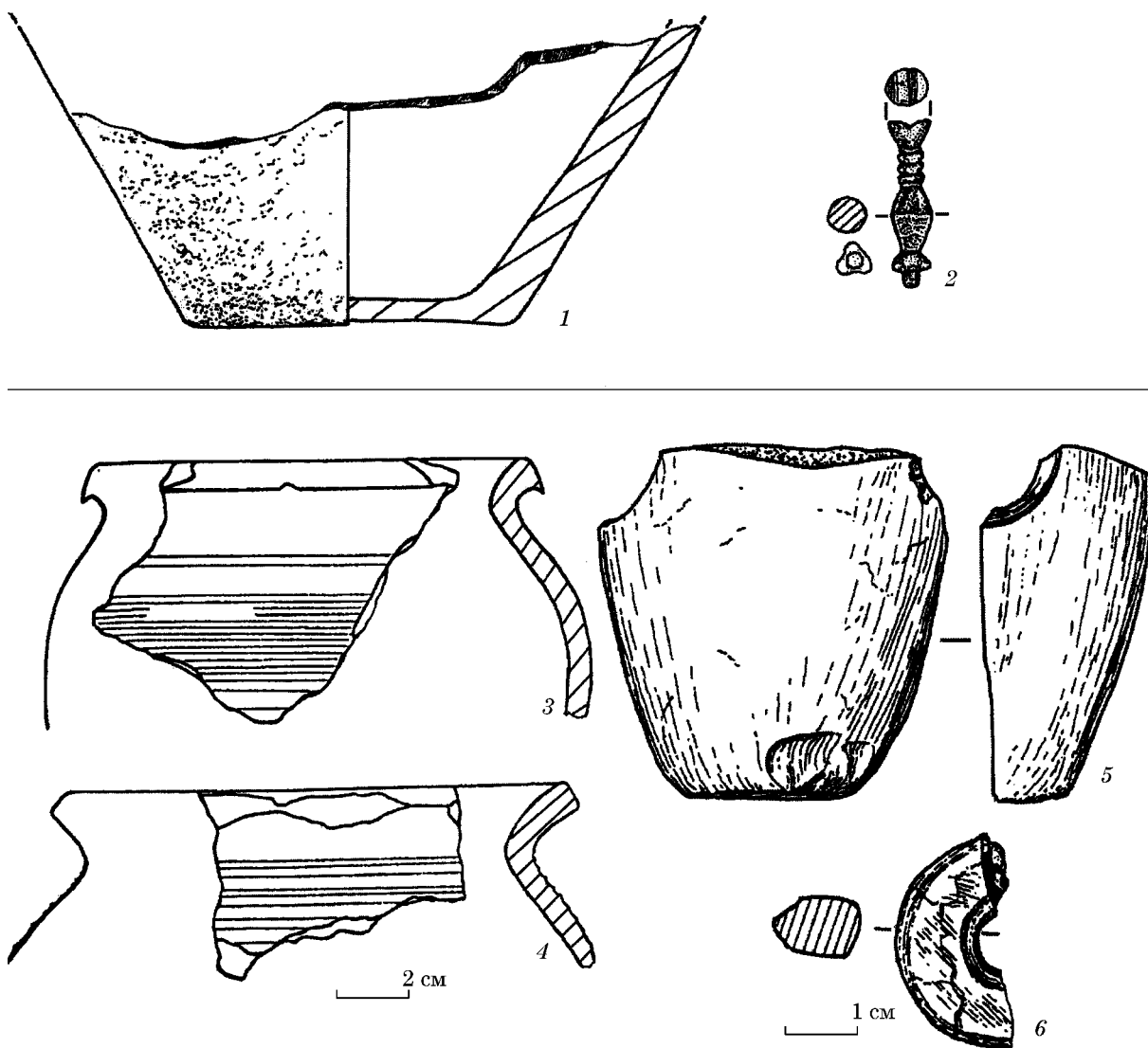

Табл. 87. Знахідки з жител 87 (1 — донце глиняної гончарної посудини; 2 — фрагмент бронзової сережки) та 83 (3, 4 — глиняні гончарні горщики; 5 — виріб з мергелю; 6 — прясло з мергелю)

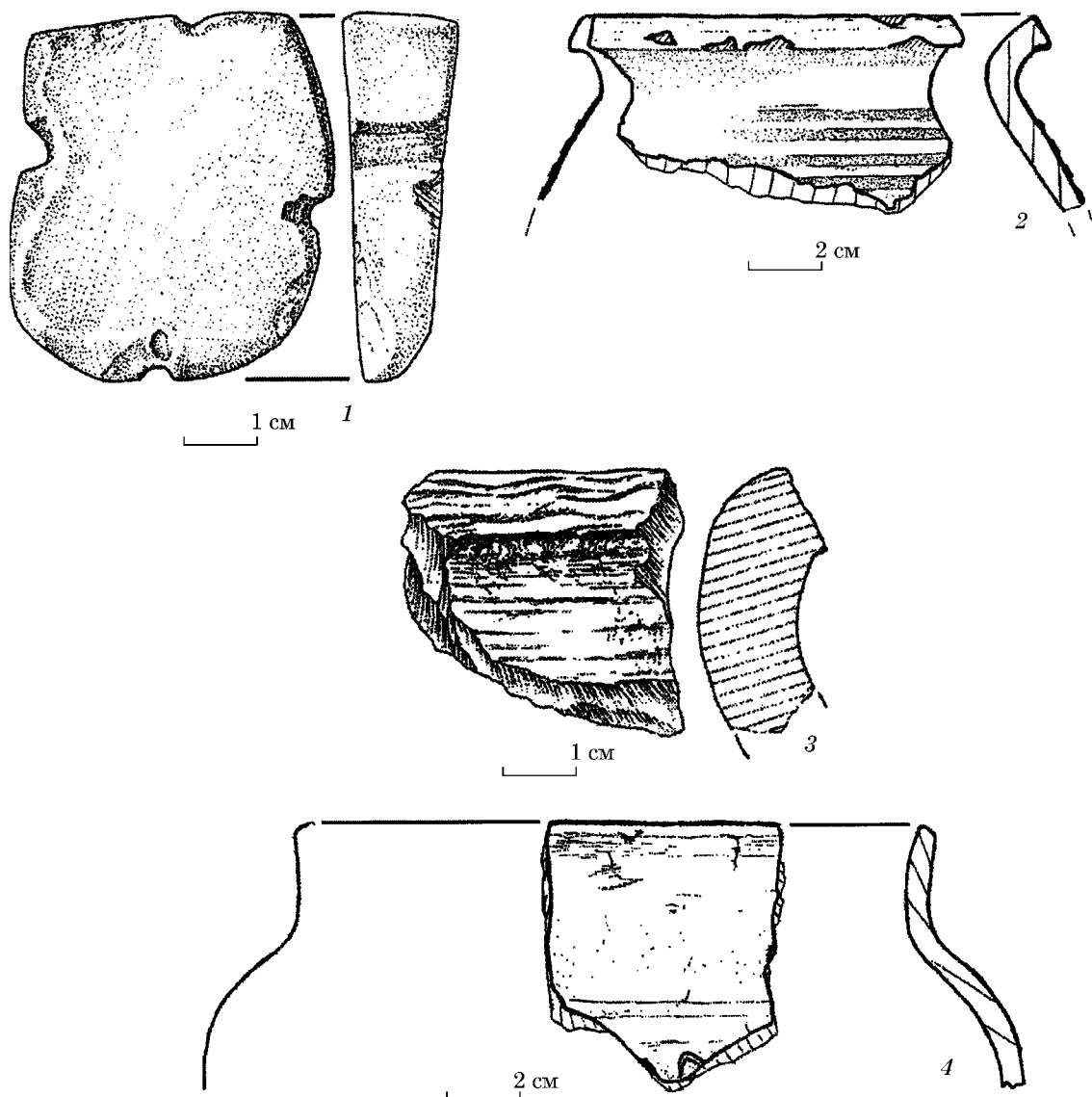

Табл. 88. 1 — точильний камінь з житла 84; 2 — гончарний горщик з житла 87; 3 — вінця гончарного горщика з житла 89; 4 — вінця ліпного горщика з житла 91

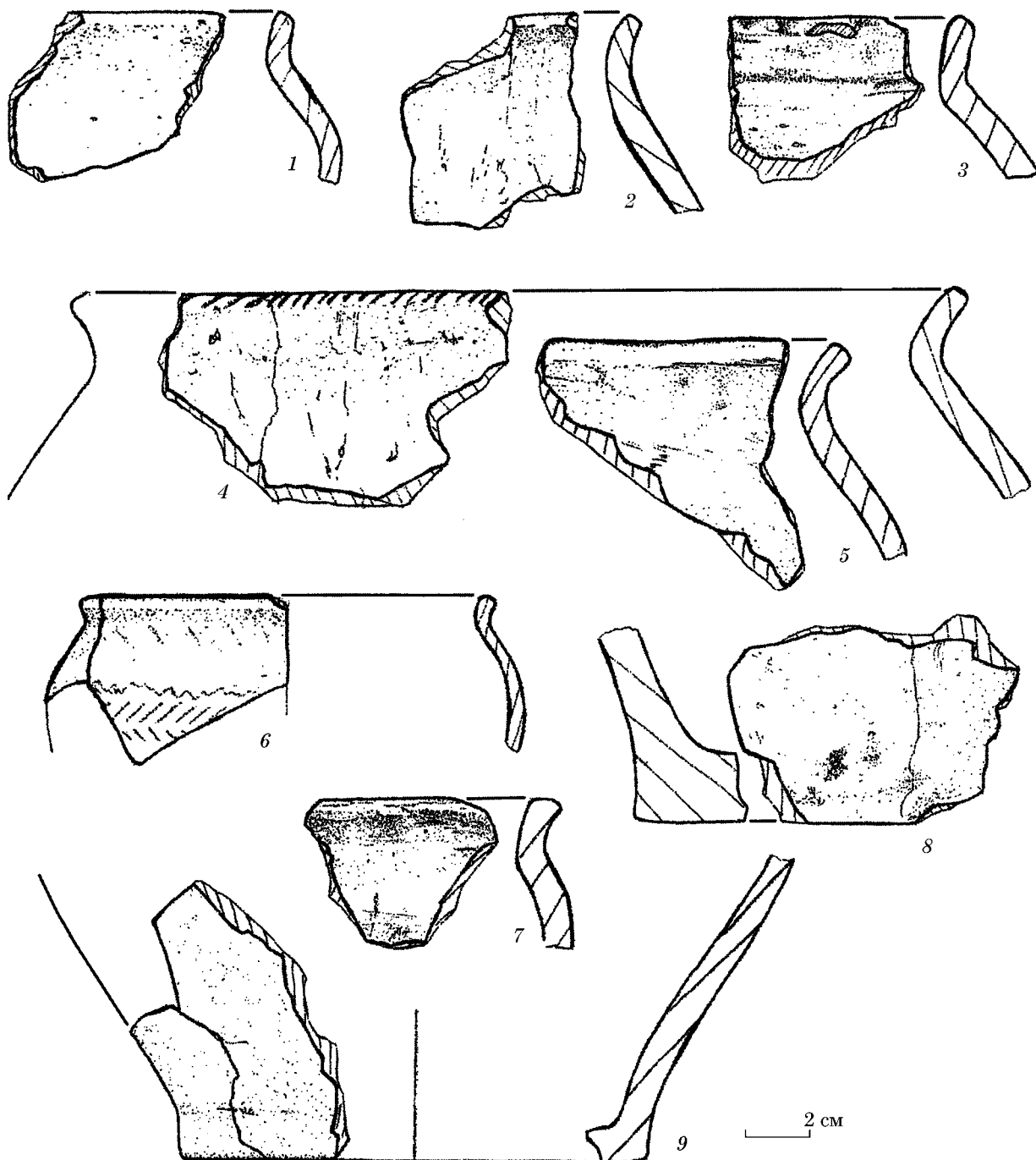

Табл. 89. Ліпні горщики з житла 93

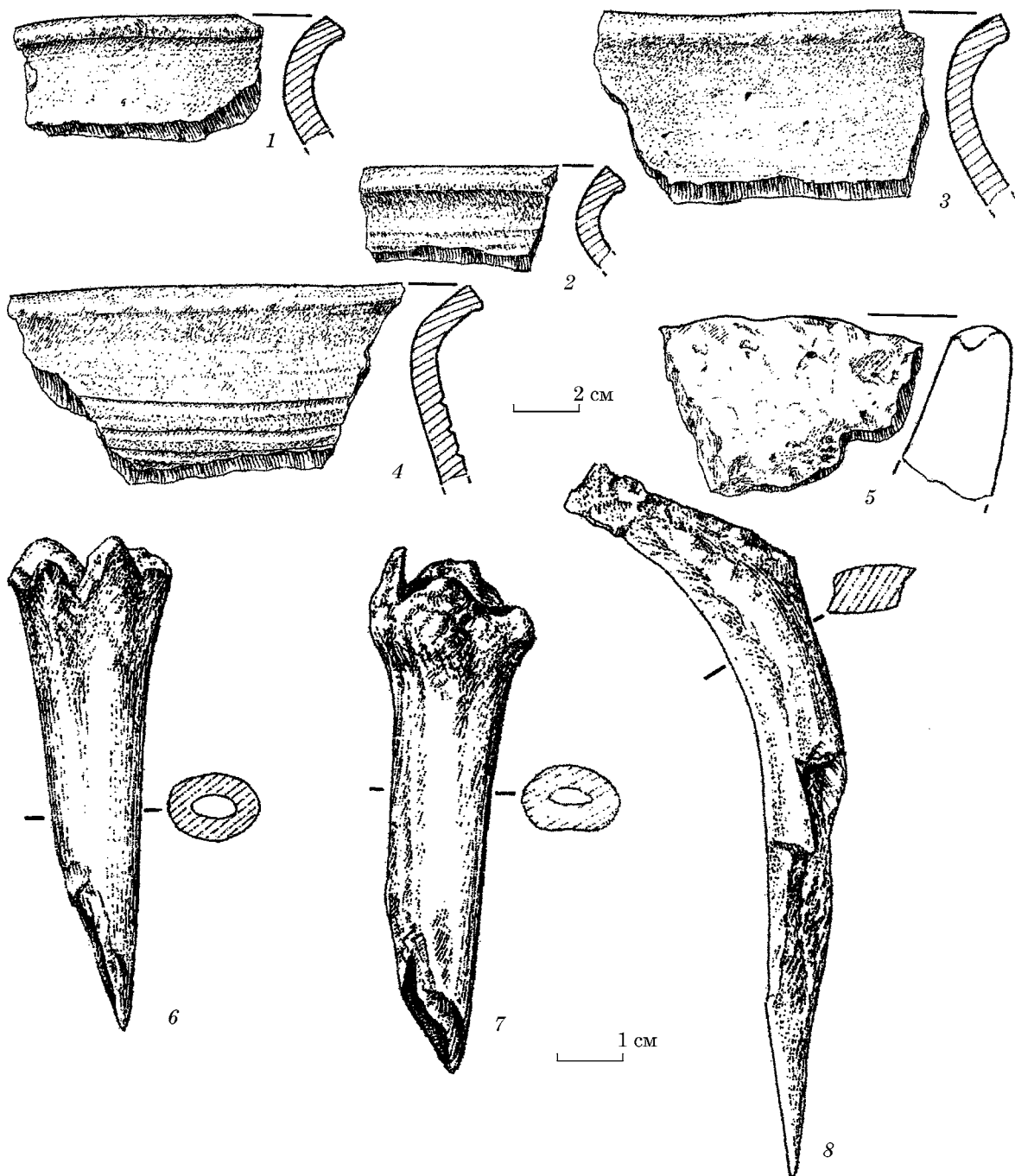

Табл. 90. Знахідки з житла 97: гончарні горщики (1—4); ліпна сковорідка (5); кістяні проколки (6—8)

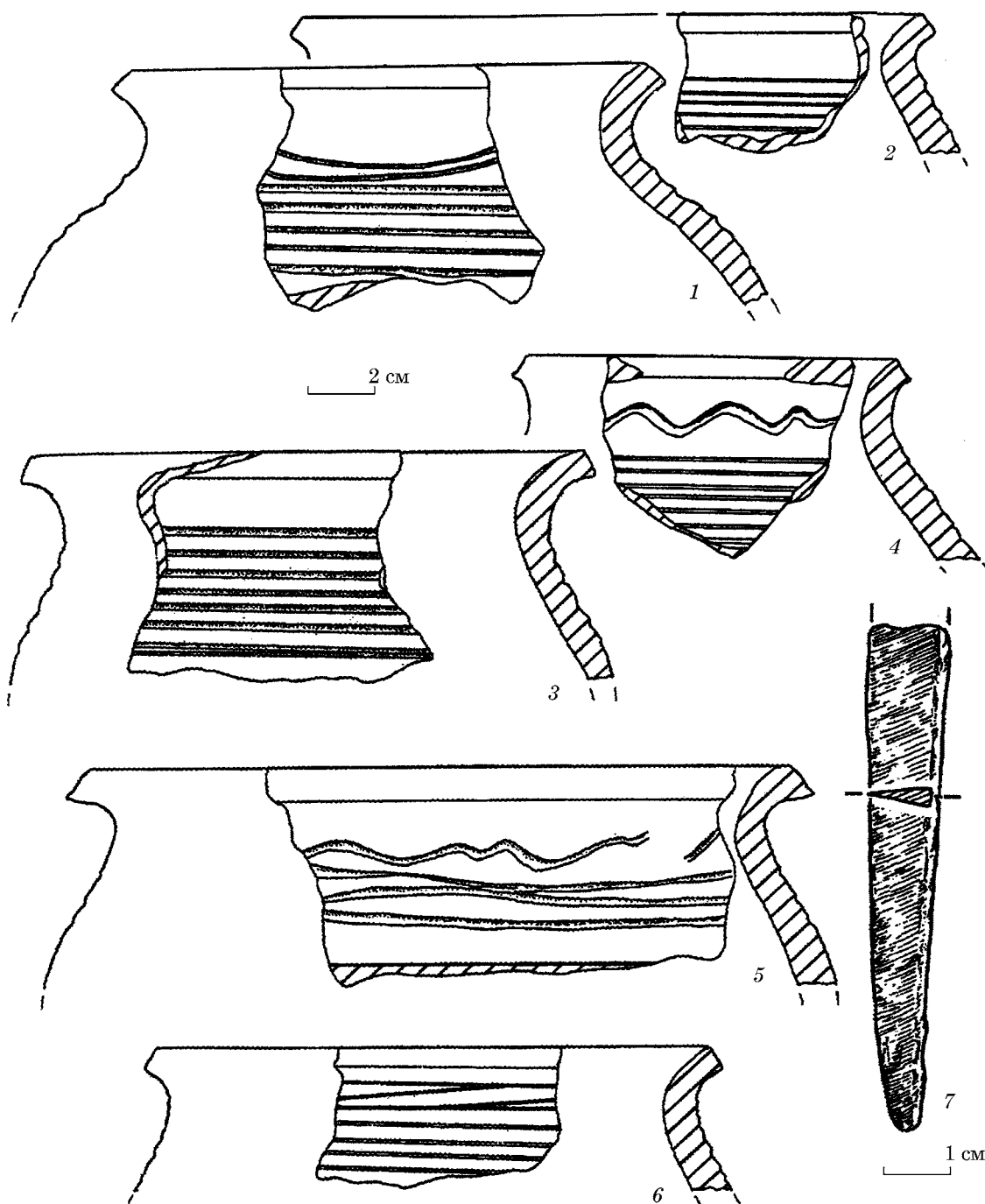

Табл. 91. Знахідки з житла 112: 1—6 — гончарні горщики; 7 — лезо залізного ножа

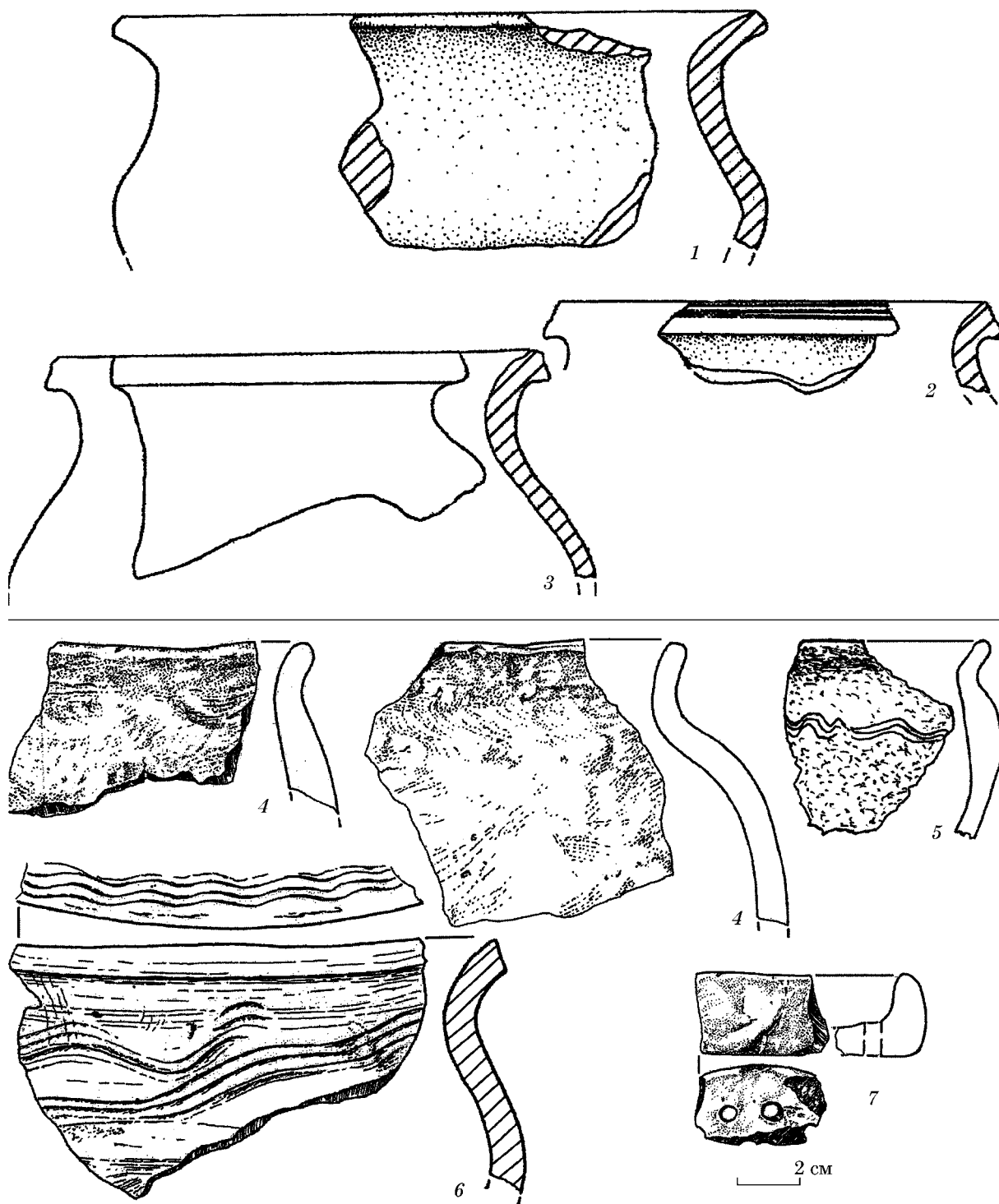

Табл. 92. 1—3 — гончарні горщики з житла 113; знахідки зі споруди 37; 4—6 — ліпні горщики; 7 — гончарний горщик; 8 — глиняна ліпна підилка

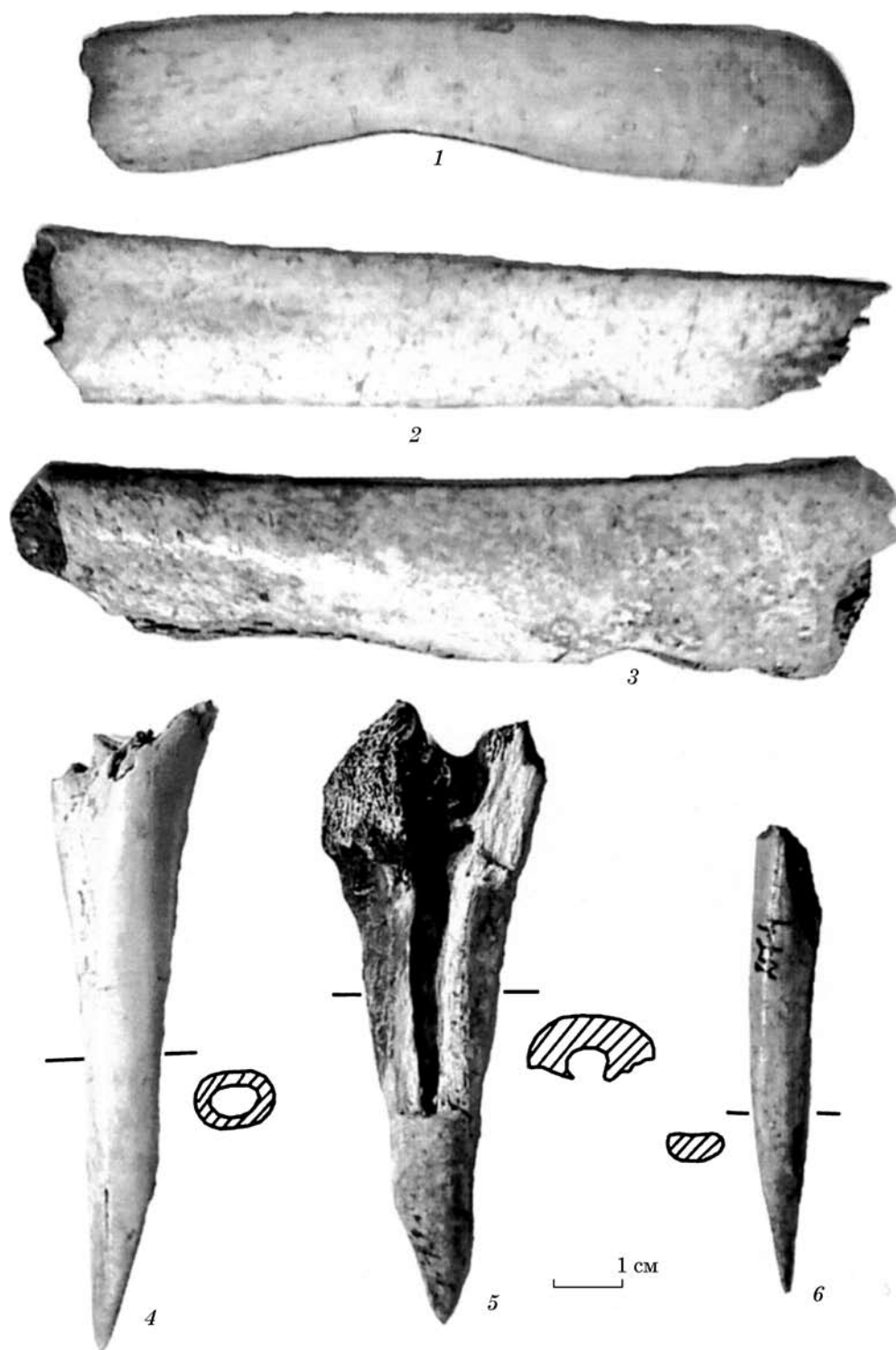

Табл. 93. Кістяні вироби зі споруди 37: 1—3 — лощила; 4—6 — проколки

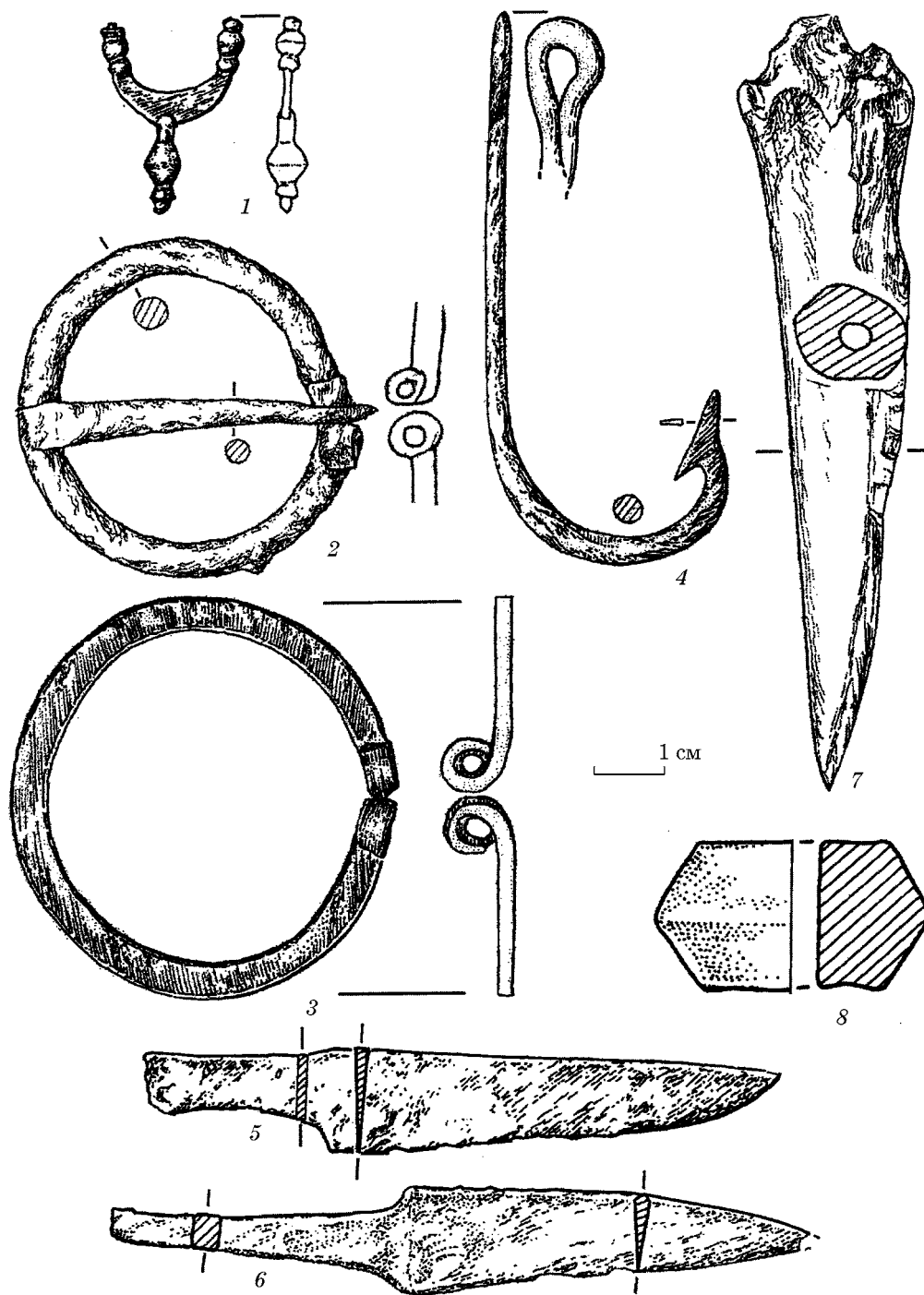

Табл. 94. Ранньослов'янські знахідки з культурного шару: 1 — сережка; 2, 3 — фібули; 4 — рибальський гачок; 5, 6 — ножі; 7 — проколка; 8 — прясло (1 — бронза; 2—6 — залізо; 7 — кістка; 8 — глина)

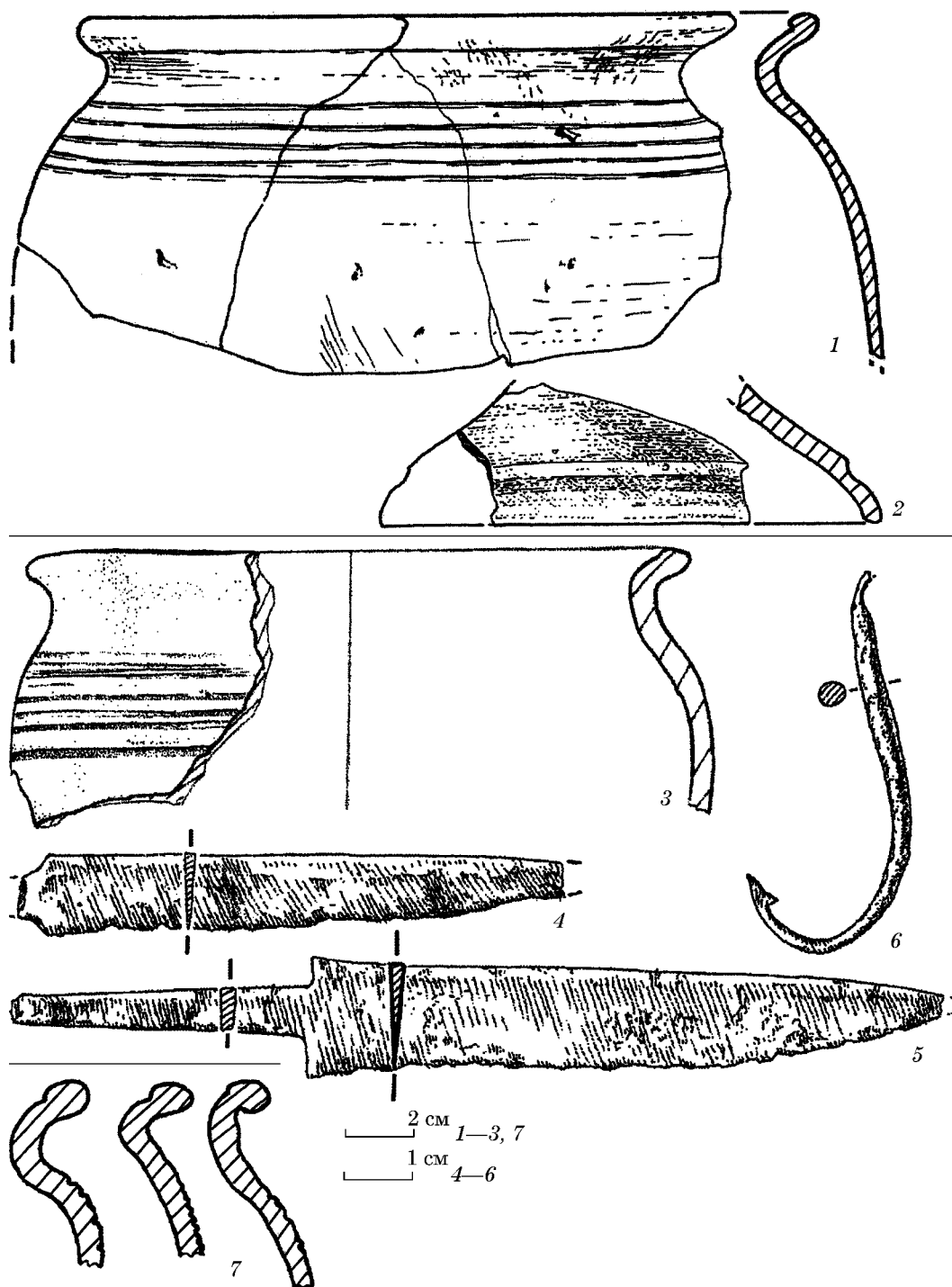

Табл. 95. Знахідки з жител 80 (1 — гончарний горщик; 2 — кришка); 94 (3 — гончарний горщик; 4, 5 — залізні ножі; 6 — залізний рибальський гачок); 98 (7 — профілі гончарних горщиків)

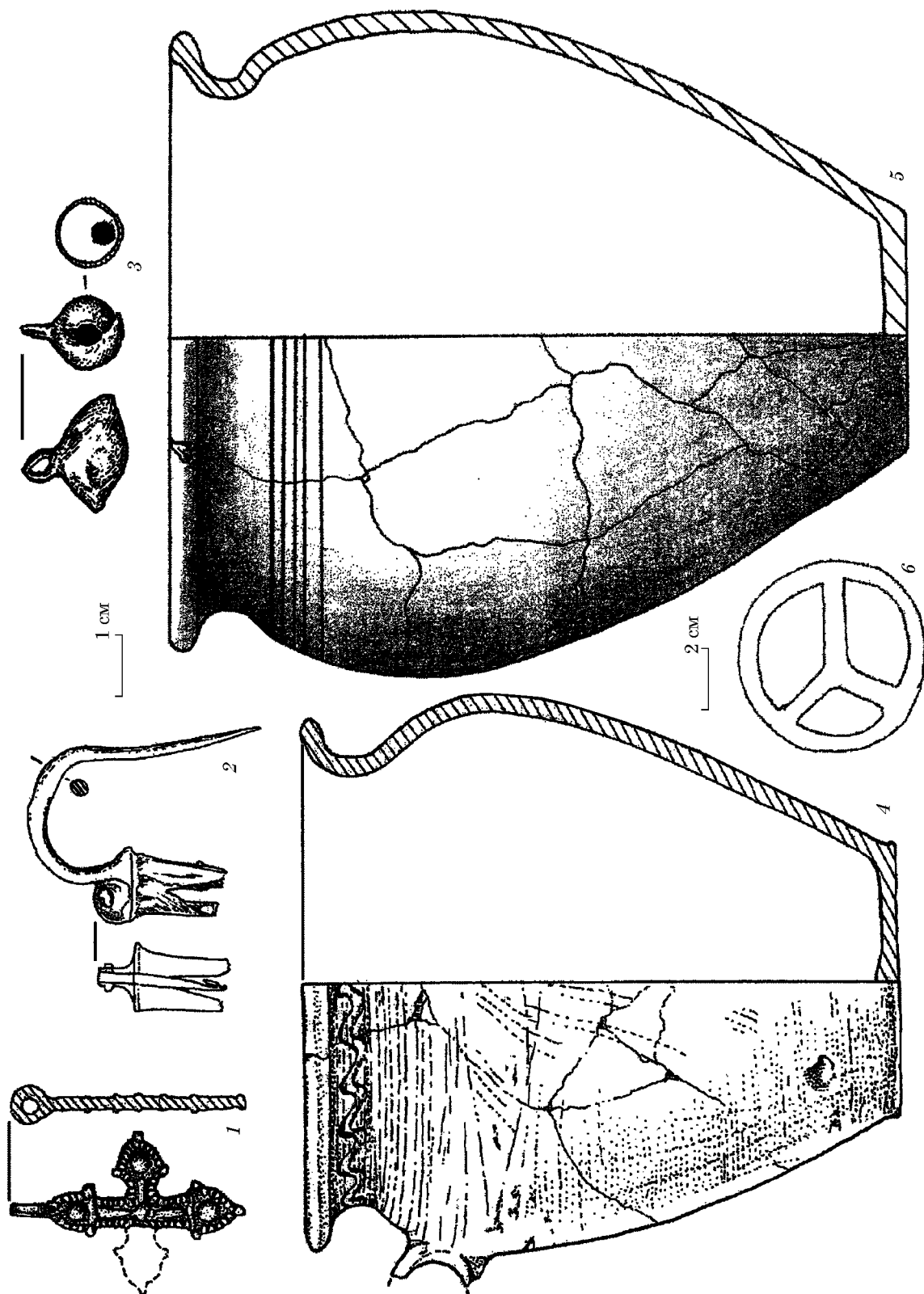

Табл. 96. Знахідки епохи Київської Русі з культурного шару: бронзовий нагільний хрестик (1); залізна дужка від навісного замка (2); бронзовий дзвінок (3); гончарні горщики (4, 5); клеймо на денці посудини (6)

- Алексеева Е.М.* Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — 1975. — Г1-12.
- Алексеева Е.М.* Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — 1978. — Г1-12.
- Алексеева Е.М.* Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — 1982. — Г1-12.
- Амброз А.К.* Фибулы Европейской части СССР // САИ. — 1966. — Вып. Д. 1-30.
- Ауліх В.В.* Зимнівське городище. — К., 1972.
- Бажан И.А., Гей О.А.* Относительная хронология могильников черняховской культуры // Проблемы хронологи эпохи латена и римского времени. — СПб, 1992. — С. 122—157
- Бандрівський М.* Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури. — Львів, 2002.
- Бандрівський М., Крушельницька Л.* Основні періоди розвитку висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток) // ЗНТШ: Праці Археологічної комісії. — Львів, 1998. — Т. ССХХХV. — С. 193—247.
- Баран В.Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972.
- Баран В.Д.* Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. — К., 1981.
- Баран В.Д.* Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К., 1988.
- Баран В.Д.* Давні слов'яни. — К., 1998.
- Баран Я.В.* Слов'янська община. — Чернівці, 2004.
- Березанская С.С.* Средний период бронзового века в Северной Украине. — К., 1972.
- Бліфельд Д.І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977.
- Бобровская О.В.* Бусы и подвески раннего этапа черняховской культуры (по материалам могильников) // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 144—160.
- Войнаровський В.М.* Давнє чинбарство на території України // Археологія. — № 3. — 2003. — С. 111—133.
- Войнаровський В., Конопля В., Филипчук М.* Лукаші. Багатошарова пам'ятка археології на Брідщині. — Львів, 2005.
- Вознесенская Г.А.* Техника обработки железа и стали / Т.Б. Барцева, Г.А. Вознесенская, Е.Н. Черных // Металл черняховской культуры. — М., 1972. — С. 8—49.
- Войтович Л.* Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів, 1998. — Т. 1: Пам'яті І.К. Свешнікова (1915—1995). — С. 286—294.
- Гавритухин И.О.* Раннеславянские памятники в районе Зимневского городища // Archeoslavica. — Kraków, 1993. — Т. 2. — С. 99—112.
- Ганіна О.Д.* Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся // Археологія. — 1984. — № 47. — С. 68—79.
- Геродот.* История. Книга IV. — Л., 1972.
- Гопкало О.В.* Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008.
- Гопкало О.В., Тылищак В.С.* Римские импорты из металла на могильнике Чернелив-Русский // Germania-Sarmatia II: сб. науч. ст. по археологии народов Центр. и Восточной Европы посвящ. памяти М.Б. Щукина. — Калининград; Курск, 2010. — С. 79—95.
- Гороховский Е.Л.* Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 34—46.
- Гороховский Е.Л., Гопкало О.В.* Фибулы VII группы О. Альмгрена в ареале черняховской культу-

- ры // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 103—130.
- Готун І.А. Реконструкція ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автунічі // Археологія. — 1993. — № 4. — С. 61—65.
- Греков Б.Д. Киевская Русь. — М., 1953.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1.
- Давня історія України. — К., 1998. — Т. 2.
- Даниленко В.М. Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р. // АП УРСР. — 1956. — Т. VI. — С. 5—16.
- Домбровський Я. Проблемы восточных связей лужицкой культуры // СА. — 1970. — № 3. — С. 76—89.
- Древняя Русь..., 2003,**
- Звіздецький Б.А., Польгуй В.І., Петраускас А.В. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 51—86.
- Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.
- Канивец В.И. Памятники лужицкой культуры на территории западных областей Украины // КСИА АН УССР. — 1953. — Вып. 2. — С. 44—45.
- Ключевский В.О. Курс русской истории. — М., 1987. — Т. 1.
- Кобылина М.М. Изображения Восточных божеств в Северном Причерноморье в первых веках н. э. — М., 1978.
- Козак Д.Н. Пшеворська культура у верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі. — К., 1984.
- Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К., 1991 (1992).
- Козак Д.Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV—V ст. // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 50—66.
- Козак Д.Н. Поселення готів на Хрінницькому водоймищі (с. Хрінники, урочище Шанків Яр) // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 49—90.
- Козак Д.Н. Божество Сарапіс із поселення готів на Волині // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 60—66.
- Козак Д.Н. Венеди. — К., 2008.
- Козак Д.Н. Етюди давньої історії України. — К., 2010.
- Козак Д.Н., Козак О.Д. Поховання вельбарської культури з Хрінницького водосховища // Археологія. — 2004. — № 1.
- Козак Д.Н., Павлів Д.Ю. Могильник ульвівського типу поблизу с. Городок на Волині // Археологія. — 1999. — № 3. — С. 71—81.
- Козак Д., Прищеп Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині. — К., 2004.
- Крушельницька Л.І. Могильник висоцької культури в м. Золочеві // Археологія. — 1965. — Вип. XIX. — С. 122—135.
- Крушельницька Л.І. Пам'ятки могильнянського типу // Археологія. — 1974. — № 13. — С. 11—24.
- Крушельницька Л.І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К., 1976.
- Крушельницька Л. Пам'ятки ранньоскіфського часу (HaC—HaD) // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. — К., 1993. — С. 143—239.
- Крушельницька Л. Чорноліська культура Середнього Придністров'я. — Львів, 1998.
- Крушельницька Л. Могильник висоцької культури в селі Лукавець // ЗНТШ: Праці Археологічної комісії. — Львів, 2002. — Т. CCXLIV. — С. 520—534.
- Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. — К., 1981.
- Кухаренко Ю.Ю. Могильник Брест-Тришин. — М., 1980.
- Лопатин Н.В., Фурасев А.Г. Северные рубежи раннеславянского мира в III—IV вв. н. э. // Раннеславянский мир. — 2007. — Вып. 8. — 252 с.
- Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.
- Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988.
- Махортих С., Тупчієнко І. Скіфські кургани біля села Молдовки на Кіровоградщині // ЗНТШ: Праці Археологічної комісії. Львів, 1998. — Т. CCXXXV. — С. 487—510.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов // Археологія СССР. САИ. — М., 1964. — Вып. Д 1-4.
- Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия) // СА. — 1978. — № 3. — С. 101—112.
- Михайлина Л.П. Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами. — К., 2007.
- Нидерле Л. Славянские древности. — М., 2000.
- Никитина Г.Ф. Гребни черняховской культуры // СА. — 1969. — № 1. — С. 147—159.
- Онищук Я. Особливості поховального обряду висоцького населення басейну Верхнього Надстир'я // Problemy kultury wysockiej. — Rzeszów, 2005. — S. 83—104.
- Павлів Д. Нові пам'ятки «лужицької» культури на заході України // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. — К., 1993. — С. 11—56.
- Павлів Д. Пам'ятки кінця доби бронзи — початку ранньозалізної доби із с. Ульвівки на Сокальщині // МДАПВ. — 2006. — Вип. 10. — С. 154—165.
- Пачкова С.П. Могильник зарубинецької культури Вишеньки біля Києва. — К., 2008.
- Пелешишин М.А. Поселення поморської культури на Західній Волині // Археологія. — 1980. — № 33. — С. 72—79.

- Петраускас О.В.* Шпоры из могильника черняховской культуры у с. Великая Бугаевка // *Бібліотека Vita Antiqua* (сто лет черняховской культуре). — К., 1999. — С. 135—144.
- Позднестарубинецкие памятники* на территории Украины (вторая половина I—II в. н. э.) / Раннеславянский мир. — М., 2010. — Вып. 12.
- Полін С.В.* Хронологія ранньоскіфських пам'яток // *Археологія*. — 1987. — № 59. — С. 17—32.
- Полное собрание русских летописей*. — М.; Л., 1962. — Т. I.
- Прищеп Б.А., Нікольченко Ю.М.* Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X—XIII століттях. — Рівне, 1996.
- Прищеп Б.А., Нікольченко Ю.М.* Муравицьке городище. — Маріуполь, 2001.
- Прищеп Б.А., Позіховський О.Л., Романчук О.М., Чекурков В.С.* Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. // *АДУ* 2003—2004 рр. — К., 2005. — С. 262—265.
- Прищеп Б.А., Бондарчук О.А., Позіховський О.Л.* Археологічні роботи в Острозі на проспекті Незалежності, 3 // *АДУ* 2008 р. — К., 2009. — С. 289.
- Радюш О.А.* Шпоры римского времени на территории Восточной Европы // *Военная археология: сб. материалов проблемного семинара при ГИМ*. — М. — Вып. 3. — в печати.
- Рубинштейн Р.М.* Сарапис // *Мифы народов мира*. — Энциклопедия. — М., 1988. — Т. 2. — С. 457.
- Русанова И.П.* Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом // *САИ*. — 1973. — Вып. Е1-25.
- Русанова И.П.* Истоки славянского язычества. Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. — Черновцы, 2002.
- Русанова И.П., Тимошук Б.А.* Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут. — М., 1984.
- Русева А.С.* Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992.
- Свод древнейших письменных известий о славянах*. — М., 1995. — Т. II (VII—IX вв.).
- Седов В.В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. / *Археология СССР*. — М., 1982.
- Седов В.В.* Славяне: Историко-археологическое исследование. — М., 2002.
- Смирнова Г.И., Кашуба М.Т.* О двух локальных группах культуры позднего чернолесья на Среднем Днестре // *Археологический сборник*. — Л., 1988. — Вып. 29. — С. 18—28.
- Сорочан С.Б.* Про так звані рубчасті світильники з Херсонеса // *Археологія*. — 1982. — № 38. — С. 43—50.
- Стрельник М.О., Хомчик М.А.* Глиняні диски-листки для випічки // *Археологія*. — 2007. — № 2. — С. 26—31.
- Тацит К.* О происхождении германцев и местоположении Германии / *Соч. в 2-х томах*. — Л., 1970. — Т. 1.
- Тачева-Хитова М.* История на източните култове в Долна Мезия и Тракия V в. пр. н. е. — VI в. н. е. — София, 1982.
- Тимошук Б.О.* Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976.
- Тимошук Б.А., Русанова И.П., Михайлина Л.П.* Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V—X вв. // *СА*. — № 2. — С. 80—93.
- Топоров В.Н.* Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы // *Балто-славянские исследования*, 1982. — М., 1983. — С. 227—263.
- Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. — М., 1986—1987. — Т. 1—4.
- Чайка Р.М.* Давньоруське городище Листвин і його околиці. — Львів, 2009. — 214 с.
- Шишкин Р.Г.* Классификация и типология трехслойных гребней черняховской культуры // *Сто років вивчення культур полів поховань на Україні: Тези доп. семінару* (Київ, 14—16 грудня 1999 р.). — К., 1999. — С. 43—47.
- Шишкин Р.Г.* Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры // *Сучасні проблеми археології*. — К., 2002. — С. 244—246.
- Шкоропад В.В.* Особливості поморсько-кльошової культури на Волині // *Зб. навч.-методич. матеріалів і наук. ст. істор. ф-ту*. — Луцьк, 2000. — Вип. 5. — С. 122—128.
- Шургая И.Г.* О греко-египетском культе в северо-западном Причерноморье // *История и культура античного мира*. — М., 1977.
- Behm-Blancke G.* Kult und Ideologie // *Die Germanen*. — Berlin, 1978. — B. 1.
- Bazielich M.* Młodsza faza osady kultury łużyckiej na stanowisku Mogiła 62, 62 A i 62 B w Krakówie — Nowej Hucie // *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*. — Rzeszów, 1992. — S. 139—154.
- Becker C.J.* Zur frage der eisenzeitlichen Moorgefässe in Dänmark // *Vorgeschichtliche Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und Nordeuropa*. — Göttingen, 1970.
- Chomentowska B.* Osada kultury pomorskiej i kultury grobów klorzowych w Szeligach pow. Płock // *Światowit*. — 1975. — T. 34. — S. 293—318.
- Cofta-Broniewska A., Koško A.* Kujawy w pradziejach i starożytności. — Inowrocław; Poznań, 2002.
- Cociș S.* Fibulele din Dacia Romană. — Cluj-Napoca, 2004.
- Czopek S.* Kolczyki typu Kłyżów // *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*. — Kraków, 1996. — S. 163—173.

Czopek S. Uwagi o kulturze Łużyckiej na Lubelszczyźnie // APS. — 1997. — T. II. — S. 210—226.

Czopek S. Pysznica pow. Stalowa Wola stanowisko 1 — ciałopalne z przełomu epok brązu i żelaza. — Rzeszów, 2001.

Czopek S. Zabytki scytyjskie z wielokulturowego stanowiska w Grodzisku Dolnym, pow. Leżajsk // Opublikacja archeologiczna. Opera dedicata in professorem Thaddeum Malinowski. — Zielona Góra, 2007. — S. 67—75.

Czopek S., Ormian K., Trybała K. Groby szkieletowe w tarnobrzeskiej kulturze Łużyckiej a kultura wysocka // Problemy kultury wysockiej. — Rzeszów, 2005. — S. 63—81.

Dąbrowski J. Materiały kultury Łużyckiej z Podlasia // MS. — 1961. — T. VII. — S. 23—46.

Dąbrowski J. Materiały ze Strzyżowa, pow. Hrubieszów, a niektóre powiązania ziem Polski Wschodniej i Ukrainy w późnej epoce brązu // MS. — 1962. — T. VIII. — S. 7—56.

Dąbrowski J. Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1972.

Dąbrowski J. Groby kultury łużyckiej z Siedliszcza, pow. Chełmski // APS. — 2006. — T. VIII. — S. 275—291.

Dąbrowski J., Gardawski A. Wschodnia grupa terytorialna kultury Łużyckiej // Prahistoria ziem polskich. — Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1979. — T. IV. — S. 94—116.

Dziedziak S. Cmentarzysko kultury łużyckiej w Wieprzcu, pow. Zamość, woj. Lubelskie // APS. — 2001. — T. VI. — S. 222—242.

Gbosik J. Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej z IV okresu epoki brązu w Topornicy, pow. Zamość // MS. — 1958. — T. III. — S. 155—206.

Godlewski P. Cmentarzysko grupy tarnobrzeskiej w Manasterzu, stan. 6 // MSROA. — 2001. — T. XXII. — S. 21—57.

Godłowski K. The Chronology of the Late Roman and Early Migration Period in Central Europe. — Kraków, 1970.

Godłowski K. Kultura przeworska // Prahistoria ziem polskich. — 1981. — T. 5.

Gołub S. Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej w Wojciechowie, gm. Hańsk // Informator o badaniach archeologicznych w województwie Chełmskim w 1989 r. — Chełm, 1990. — № IV. — S. 6—8.

Hildt-Węgrzynowicz T. Sprawozdanie z badań w 1957 r. osadnictwa Bużyckiego w miejscowości Kamionka-Nadbużna pow. Ostrów Mazowiecka // WA. — 1959. — T. XXVI. — Z. 1—2. — S. 9—17.

Ignaczak M. Wzorce kulturowe lasu / lasostępu strefy pontyjskiej w niżowych zespołach kręgu łużyckiego // Na pograniczu światów. — Poznań, 2008. — S. 141—165.

Jankuhn H. Archeologische Beobachtungen zu Tier- und Menschenopfern bei den Germanen in der römischen Kaiserzeit // Nachrichten der Akademie der Wissenschaft in Göttingen, I Philologisch-historische Klasse. — Göttingen, 1967. — Nr. 6.

Jarosz P., Szepeanek A. Ratownicze badania wykopaliskowe w 2004 r. na cmentarzysku grupy tarnobrzeskiej w Łazach, pow. Jarosław // Rocznik Przemyski: Archeologia. — 2005. — T. XLI. — Z. 2. — S. 71—78.

Jaskanis J. Cecele. — Kraków, 1996.

Kaszewski Z. Kultura łużycka w Polsce środkowej // Prace i materiały muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna. — 1975. — Nr. 22. — S. 123—155.

Kłosińska E. Na południowo-wschodnich peryferiach popielnicowego świata — sytuacja kulturowa i osadnicza w młodszej epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w dorzeczu Huczwy i górnego Bugu // Problemy kultury wysockiej. — Rzeszów, 2005. — S. 161—192.

Kłosińska E.M. Stosunki kulturowe i osadnicze na Polesiu Wołyńskim w młodszych odcinkach epoki brązu i we wczesnej epoce żelaza w świetle obecnego stanu badań // Opera ex aere. — Warszawa, 2008. — S. 193—206.

Kłosińska E., Klisz T. Po śmierci ku Słońcu // ZOW. Archeologia Lubelszczyzny. — 2003. — R. 58. — № 1—4. — S. 59—67.

Kolnik T. K typologii a chronologii niektórych spon z młodszej doby rzymskiej na jużozapadnom Slovensku // Slovenska archeologia. — 1965. — 13. — S. 183—230.

Krauss A. Poglądy na kształtowanie się kultury łużyckiej w południowo-wschodniej Polsce // MA. — 1977. — T. XVII. — S. 5—45.

Lewandowski S. Wyniki badań archeologicznych na cmentarzysku grupy tarnobrzeskiej w Paluchach, stan. 1 gm. Sieniawa, woj. Przemyśl // MSROA za lata 1973—1975. — Rzeszów, 1979. — S. 117—126.

Libera J. Z badań nad krzemieniarstwem wczesnej epoki żelaza w dorzeczu Sanu — podstawy wydzielenia przemysłu kosińskiego // Problemy kultury wysockiej. — Rzeszów, 2005. — S. 119—160.

Luka L.J., Pietrzak M. Osada y przełomy epoki brązu i żelaza w Będziszynie, pow. Gdańsk. Sprawozdanie z badań 1963 roku // Sprawozdanie Archeologiczne. — 1969. — T. XX. — S. 83—93.

Madyda-Legutko R. Die Gurtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum // B.A.R. Int. Series 360 (1986). — Oxford, 1987.

Mazurek T. Osada kultury łużyckiej z przełomu epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Mołodutynie, stan. 17, pow. Chełm (badania w 2000 i 2001 roku) // APS. — 2005. — T. VII. — S. 77—86.

Mikłaszewska R. Osada kultury Łużyckiej na stanowisku Sowa w Drohiczyń nad Bugiem pow. Siemiatycze // WA. — 1959. — T. XXVI. — Z. 1—2. — S. 18—22.

- Miklaszewska R.* Cmentarzysko kultury Łużyckiej w Orchowie, pow. Łask // WA. — 1962. — T. XXVIII. — Z. 2. — S. 120—128.
- Misiewicz W.* Pierwszy sezon badań na cmentarzysku ciałopalnym kultury Łużyckiej we wsi Krupy, stan. 1, pow. Lubartów, woj. Lubelskie // APS. — 1999. — T. IV. — S. 99—106.
- Misiewicz W.* Badania na stanowisku 1 w Krupach, pow. Lubartów, w latach 2001 i 2003 // APS. — 2005. — T. VII. — S. 66—75.
- Miśkiewicz J.* Osada kultury łużyckiej z miejscowości Miszewko Strzałkowskie, pow. Płock // WA. — 1964. — T. XXX. — Z. 1—2. — S. 150—174.
- Młodkowska-Przepiórowska I.* Cmentarzysko grupy górnośląsko-małopolskiej w Częstochowie-Wyczerpach Dolnych // MSROA. — 2001. — T. XXII. — S. 257—277.
- Moskwa K.* Stan badań nad grupą tarnobrzeską kultury łużyckiej // MSROA za lata 1968—1969. — Rzeszów, 1973. — S. 7—26.
- Moskwa K.* Kultura Łużycka w Południowo-Wschodniej Polsce. — Rzeszów, 1976.
- Moskwa K.* Tendencje rozwoju grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej // Południowa strefa kultury Łużyckiej i powiązania tej kultury z południem. — Kraków; Przemyśl, 1982. — S. 301—315.
- Niedźwiedź J.* Materiały kultury Łużyckiej (?) z okresu halsztackiego z południowo-wschodniej Lubelszczyzny // Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami. — Rzeszów, 1992. — S. 155—170.
- Niedźwiedź J.* Badania ratownicze na cmentarzysku kultury łużyckiej w Gródku nad Bugiem, stan. 1 B, pow. Hrubieszów, w 1998 r. // APS. — 1999. — T. IV. — S. 107—112.
- Niedźwiedź J.* Badania ratownicze na cmentarzysku kultury łużyckiej w Gródku nad Bugiem, stan. 1 B, pow. Hrubieszów // APS. — 2000. — T. V. — S. 58—61.
- Niedźwiedź J., Taras H.* Schyłek kultury trzcinieckiej i początki kultury łużyckiej we wschodniej Lubelszczyźnie // Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarovskiego. — LMA. — 2006. — T. XIV. — S. 91—109.
- Niemiec A.* Brązowe i żelazne szpile z główką sklepaną i zwiniętą w uszko w tarnobrzeskiej kulturze łużyckiej // MSROA. — 2006. — T. XXVII. — S. 119—175.
- Piotrowski M., Wiśniewski T.* Wstępne wyniki badań wykopaliskowych na wielokulturowym stanowisku 4 w Husynnem-Kolonii, powiat Hrubieszowski, w roku 2005 // APS. — 2006. — T. VIII. — S. 153—180.
- Poradyło W.* Cmentarzysko ludności kultury tarnobrzeskiej w Trójczycach, gm. Orły, pow. Przemyśl // MSROA. — 2001. — T. XXII. — S. 59—105.
- Prahistoria ziem Polskich.* — 1975. — T. I.
- Raddatz K.* Der Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck // Offa-Bücher. — Neunmünster, 1957. — Bd. 13.
- Sulimirski T.* Kultura wysoka. — Kraków, 1931.
- Szarek-Waszkowska E.* Cmentarzysko kultury łużyckiej w Obojnie przysiółek Zaosie pow. Tarnobrzeg // MSROA za lata 1968—1969. — 1973. — S. 73—88.
- Szarek-Waszkowska E.* Cmentarzysko kultury łużyckiej w Krzemienicy, pow. Mielec // MSROA za lata 1970—1972. — 1975. — S. 3—51.
- Szeliga M.* Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku 30 w Husynnem, pow. Hrubieszowski, w 2005 roku // APS. — 2006. — T. VIII. — S. 173—180.
- Tempelmann-Mączynska M.* Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. — Mainz am Rhein, 1985.
- Thomas S.* Studien zur den germanischen Kommen der römischen Kaiserzeit // Arbeits-und-Forschungsberichte zur Sachsischen Bodendenkmalpflege. — Leipzig, 1960. — Bd. 8. — S. 54—215.
- Węgrzynowicz T.* Cmentarzysko kultury łużyckiej w Młyniskach dawniej pow. Włodzimierz Wołyński // WA. — 1963. — T. XXIX. — Z. 1. — S. 9—28.
- Węgrzynowicz T.* Uwagi o figurkach i wizerunkach ptaków ze stanowisk kultury wysockiej // Kultura symboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej. — Warszawa; Wrocław; Biskupin, 2000. — S. 227—235.
- Węgrzynowicz T.* Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi. — Warszawa, 2001.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР
ГИМ	— Государственный исторический музей
ЗНТШ	— Записки наукового товариства Шевченка
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
МА	— Materiały archeologiczne
MS	— Materiały starożytne
MSROA	— Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego
WA	— Wiadomości archeologiczne

Вступ	5
Розділ I	
Поселення неврів	7
Планіграфія поселень	7
Житлові споруди	9
Споруди господарського призначення	11
Господарські ями-погреби	22
Кераміка	25
Вироби з бронзи	31
Вироби з кременю	32
Хронологія та культурна інтерпретація	33
Племінна належність	35
Житлово-господарський комплекс рибалки	36
Таблиці до розділу I	40
Розділ II	
Поселення праслов'ян поморсько-кльошової культури	61
Житлові споруди	61
Споруди господарського призначення	65
Господарські ями-погреби	68
Керамічний комплекс	69
Вироби з кістки	72
Хронологія та культурна інтерпретація	72
Таблиці до розділу II	77
Розділ III	
Поселення готів	83
Житлові споруди	83
Господарські споруди	109
Господарські ями	113
Культові споруди та культові предмети	113
Речовий матеріал	121
Кераміка	121

Предмети убору та туалету	124
Шпори та предмети зброї	136
Господарські знаряддя	139
Римські денарії	145
Топографія, хронологія та особливості поселення	146
Таблиці до розділу III	153
Розділ IV	
Середньовічне поселення слов'ян	211
Характеристика ранньослов'янської будівлі празько-корчацької культури	211
Ранньослов'янські об'єкти райковецької культури	214
Характеристика знахідок з об'єктів райковецької культури	231
Конструкція житлових і господарських будівель райковецької культури	233
Опис об'єктів епохи Київської Русі	234
Характеристика знахідок епохи Київської Русі з об'єктів та культурного шару	239
Планування поселення	239
Таблиці до розділу IV	244
Література	256
Список скорочень	261

Наукове видання

КОЗАК
Денис Никодимович

ПОСЕЛЕННЯ НЕВРІВ, СЛОВ'ЯН ТА ГЕРМАНЦІВ на СТИРІ

Редагування та ілюстрації: *авторські*
Комп'ютерна верстка: *С.А. Горбаненка*

Здано до набору 12.03.2012. Підписано до друку 16.10.2012.
Формат видання 70 × 90/16. Папір офсетний № 1.
Гарнітура Century Schoolbook. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 19,3.
Обл.-видавн. арк. 26,4. Тираж видання 500 екз. Зам. №

Друк: ТзОВ «Проостір М». 79000 м. Львів, вул. Чайковського, 27.
Тел.: (032) 261-09-05, e-mail: prostir@litech.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовників і розповсюджувачів друкованої продукції
ДК № 2167 від 21.04.2005 р.